

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/113521>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

In naam van de vrijheid

Een onderzoek naar overeenkomsten en
verschillen tussen de
mensenrechtenopvattingen van Oost en West

W.J.M. van Genugten

In naam van de vrijheid

Promotores:

Prof. dr. D.F. Scheltens

Prof. mr. C.A.J.M. Kortmann

IN NAAM VAN DE VRIJHEID

Een onderzoek naar overeenkomsten en verschillen
tussen de mensenrechtenopvattingen van Oost en West

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van
de rechtsgeleerdheid

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen,
volgens besluit van het college van decanen
in het openbaar te verdedigen op
donderdag 26 mei 1988
des namiddags te 3.30 uur

door

Wilhelmus Josephus Maria van Genugten

geboren op 30 september 1950 te Sint-Oedenrode

Distr.: Uitgeverij Jan Mets, Amsterdam

Copyright 1988 W.J.M. van Genugten, Malden
Druk: Offsetdrukkerij Kanters B.V., Alblasserdam
ISBN 90 9002186 8

INLEIDENDE OPMERKINGEN

- Aard van het onderzoek	1
- Opzet	2
- Verantwoording	3
- Woord van dank	4

Hoofdstuk 1:

OOST EN WEST IN DISCUSSIE OVER DE MENSENRECHTEN

1. INLEIDING	7
2. EERSTE AANZETTEN TOT INTERNATIONALE BESCHERMING VAN DE MENSENRECHTEN	
- De 19e en vroeg-20e eeuw	8
- Het Handvest van de Verenigde Naties	12
3. HET INTERNATIONALE STATUUT VAN DE RECHTEN VAN DE MENS	
3.1 De Universele Verklaring	
- Verloop van de discussies 1945-1948	17
- Besluitvorming	33
3.2 De Verdragen van 1966	
- Ontstaansgeschiedenis	36
- Enkele discussiepunten	38
- Besluitvorming en ratificatie	48
4. DE CONFERENTIE OVER VEILIGHEID EN SAMENWERKING IN EUROPA ("HELSINKI")	
4.1 Voorgeschiedenis en startfase	51
4.2 Helsinki/Genève 1973-1975	
- Inzet en verwachtingen	55
- Controversiële thema's	57
- Afsluiting	68
4.3 Belgrado 1977-1978	
- Tussen "Helsinki" en "Belgrado"	71
- Implementatiediscussie	74
- Nieuwe voorstellen	77
- Slotdocument	78
4.4 Madrid 1980-1983	
- Gesternte	80
- Implementatiediscussie	82
- Nieuwe voorstellen	84
- Slotdocument	89

4.5 Wenen 1986-heden	
- Gesternte	94
- Implementatiediscussie	96
- Nieuwe voorstellen	103
- Afronding	105
5. RECENTE VERSCHUIVINGEN IN DE MENSENRECHTEN-NORMEN	
- Conferentie van Teheran	105
- Doorwerking binnen de Verenigde Naties	107

Hoofdstuk 2:

THEORETISCHE FUNDERING VAN DE STANDPUNTEN

1. INLEIDING	114
2. HET KLASSEKARAKTER VAN DE MENSENRECHTEN IN HET MARXISME	115
- Mensenrechten als "dekmantel"	115
- Het veronderstelde "klassebelang van de bourgeoisie"	116
- Arbeidersklasse en mensenrechten	119
- De Sowjet-Unie: van klassen naar volk	124
3. EIGENDOM ALS MENSENRECHT	126
- De ontwikkeling van de westerse eigendomsfilosofie	127
- Het eigendomsrecht in de Amerikaanse constitutie	130
- De marxistische kritiek op de westerse eigendomsfilosofie	133
- Ontwikkelingen rond het eigendomsrecht in West en Oost	135
4. NATUURRECHT EN HISTORICITEIT	145
- Ontwikkeling van de westerse opvatting	145
- Het westerse natuurrechtsdenken na de grote declaraties	152
- Het marxistische alternatief	157
- Nader: de materiële context van de mensenrechten	164
5. DE VERHOUDING TUSSEN KLASSIEKE EN SOCIALE GRONDRECHTEN	168
- Het westerse standpunt: Nederland	169
- Het westerse standpunt: de Verenigde Staten	180
- Het Oosteuropese standpunt	184

- Continuïteit en discontinuïteit tussen de standpunten van Oost en West	189
6. DE BEGRIPPEN VRIJHEID EN DEMOCRATIE	192
- Het westerse vrijheidsbegrip	193
- Vrijheid in het marxisme	196
- Achtergronden van het westerse democratiebegrip	200
- De marxistische opvatting van democratie	206
7. INDIVIDU EN STAAT	211
- Westerse opvattingen over de verhouding tussen individu en staat	211
- De marxistische kijk op de verhouding tussen individu, samenleving en staat	224

Hoofdstuk 3:

CONCLUSIES EN VOORUITBLIK

1. INLEIDING	239
2. PUNTSGEWIJZE VERGELIJKING	
- Eigendom als mensenrecht	240
- Natuurrecht en historiciteit	245
- Klassieke en sociale grondrechten	250
- De begrippen vrijheid en democratie	254
- Individu en staat	260
3. BALANS VAN DE VERGELIJKING	267
4. PLEIDOOI VOOR EEN NADERE DIALOOG	272
5. AANKNOPINGSPUNTEN VOOR UNIVERSALITEIT	
- Universaliteit	278
- Individu-samenleving-staat	279
- Historiciteit	287
- Humanistische pretenties	289
6. HET NEDERLANDSE MENSENRECHTENBELEID TEN AANZIEN VAN DE SOWJET-UNIE	290
- Algemene karakteristiek van het Nederlandse beleid	291
- Klassieke en sociale mensenrechten	294
- Historiciteitsbeginsel	297
- Mensenrechten en democratie, (ont)spanning en kritiek	299
- Woordkeuze	303
- Bereidheid tot dialoog	306
- De plaats van de NGO's	308

SUMMARY	313
OVERZICHT VAN AANGEHAALDE LITERATUUR	324
(HOOFD)ZAKENREGISTER	333
PERSONENREGISTER	336
CURRICULUM VITAE	342

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN

Arbo-wet	Arbeidsomstandighedenwet
c.a.	cum annexis
CDA	Christen-Democratisch Appèl
cf.	confer/conferatur
CIA	Central Intelligence Agency
CPSU	Communistische Partij van de Sowjet-Unie/ Communist Party of the Soviet Union
CSCE	Conference on Security and Cooperation in Europe
CVSE	Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa
DDR	Deutsche Demokratische Republik
d.h.	das heisst
d.i.	das ist
ed./eds	editor(s)
EEC	European Economic Community
E(E)G	Europese (Economische) Gemeenschap
EK	Eerste Kamer
Hrsg.	Herausgeber/gabe
IAO	Internationale Arbeids Organisatie
i.e.	id est
jo.	juncto
KSZE	Konferenz über Sicherheit und Zusammenar- beit in Europa
KU	Katholieke Universiteit
MEW	Marx-Engels Werke
NAVO	Noord Atlantische Verdrags Organisatie
NGO's	Niet/non-gouvernementele organisaties
NJCM	Nederlands Juristen Comité voor de Mensen- rechten
O.N.U.	Organisation des Nations Unies
PPR	Politieke Partij Radicalen
PvdA	Partij van de Arbeid
red.	redactie
SALT	Strategic Arms Limitation Talks
S.D.N.	Société des Nations
SER	Sociaal Economische Raad
SIM	Studie- en Informatiecentrum Mensenrechten
SSR	Soviet Socialist Republics
TK	Tweede Kamer
UdSSR	Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken

UN	United Nations
USA	United States of America
USSR	Unie van Socialistische Sowjet Republieken/ Union of Soviet Socialist Republics
VN	Verenigde Naties
VS	Verenigde Staten
WO-II	Tweede Wereldoorlog
z.B.	zum Beispiel

Aard van het onderzoek

Bij de aanvang van dit project stond mij één ding helder voor ogen: wanneer Oost en West met elkaar discussiëren over mensenrechten, bevinden zich op de achtergrond talrijke onuitgesproken of onvoldoende gefundeerde stellingen die de debatten nogal ondoorzichtig maken. Het verhelderen van de theoretische noties achter de standpunten die men inneemt, het zoeken naar de beginselen van waaruit men denkt, dat zou derhalve het object van onderzoek worden. En de inzet van het geheel -- het "leidend vermoeden", zeg ik met dank aan een van mijn collega's -- zou de vraag zijn of langs deze weg de grondslagen zijn te leggen voor een meer reële Oost-Westdialoog over de mensenrechten, subsidiair: voor een dialoog waarin men niet meer dan strikt noodzakelijk langs elkaar heen praat.

Bij mijn pogingen tot opheldering van de achterliggende visies en tot het uitzetten van lijnen die de zaak voor de toekomst beter hanteerbaar maken, zou met name de rechtsfilosofie, genomen in de meest ruime betekenis, mij behulpzaam kunnen zijn. Tegelijkertijd echter stond voor mij vast dat het geen puur theoretisch-filosofische studie diende te worden. Deze gedachte vloeit voort uit de wijze waarop naar mijn overtuiging de rechtsfilosofie het beste kan worden beoefend, of althans uit de wijze waarop ik haar graag beoefen: in de directe nabijheid van het recht of de rechtspraktijk zelf. "Mijn" rechtsfilosoof neemt een alledaags, juridisch-relevant vraagstuk als uitgangspunt, maakt zijn omzwervingen, en keert terug naar de realiteit die hem als vertrekpunt heeft gediend.

In dit geval is die realiteit gelegen in de discussies die Oost en West feitelijk over de mensenrechten voeren, maar ook in de verdragen en documenten die daarvan het gevolg zijn geweest en die, bijvoorbeeld aan de jurist, houvast geven wanneer het gaat om de internationale bescherming van mensenrechten. De typische waarde van de (rechts)filosofische benadering zal, zoals zo vaak, blijken te liggen in een problematisering van die realiteit. Zij zal duidelijk maken

dat de grond die de jurist onder zijn voeten heeft, minder vast is dan wel wordt gedacht of gewenst. De notie "mensenrechten" omvat immers, naar weer eens zal blijken, meer dan de regels die zijn vastgelegd in internationaal of grondwettelijk verband. Juridische formuleringen zijn -- onder meer -- de uitdrukking van een onderliggend waardenpatroon. En terwijl de behoefte aan opheldering daarvan minder sterk zal zijn zolang men verkeert in kringen waarin een zekere consensus over dit patroon bestaat, wordt deze behoefte sterker en de noodzaak daartoe dwingender wanneer men in Oost-Westverband over mensenrechten spreekt. In de Oost-Westcontext kunnen de jurist en de filosoof niet zonder elkaar. Wanneer daarbij de specifieke politieke dimensie wordt gevoegd die het Oost-Westdebat over de mensenrechten kenmerkt, dan zijn de ingrediënten gegeven van deze discipline-overstijgende studie.

Opzet

Het onderzoek bestaat uit drie delen. In het eerste hoofdstuk staat de vraag centraal hoe Oost en West sinds de Tweede Wereldoorlog met elkaar hebben gedebatteerd over de mensenrechten: welke standpunten heeft men ingenomen, welke aspecten heeft men naar voren geschoven als belangrijk onderdeel van de eigen visie, hoe heeft men elkaar bejegend? In het tweede hoofdstuk wordt onderzocht hoe men in eigen kring de verschillende standpunten theoretisch fundeert. In het derde hoofdstuk wordt nagegaan in welke mate deze aldus uitgewerkte opvattingen overeenkomen en verschillen, en welke mogelijkheden er zijn voor een verdere dialoog. De opzet van het geheel komt meer in detail aan de orde in de inleidingen op de aparte hoofdstukken.

Op deze plaats past nog een aantekening die betrekking heeft op het totaal. Wanneer ik hiervoor sprak over Oost en West, dan was dat in nogal algemene zin. Voor mijn onderzoek heb ik echter "Oost" ingeperkt tot de Sowjet-Unie en "West" tot de Verenigde Staten en Nederland. Beter dan te kijken naar de vraag hoe beide blokken tegenover elkaar staan, leek het mij te onderzoeken wat de standpunten en ideeën zijn van de

belangrijkste representanten daarvan. Daarnaast is de keuze voor Nederland ingegeven door de nationaliteit van de auteur, alsmede door het feit dat, naar zal blijken, Nederland in mensenrechtenzaken in veel opzichten een standpunt inneemt dat ligt tussen dat van de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie.

Verantwoording

Een punt dat eveneens betrekking heeft op de dissertatie als geheel, is de verantwoording van de gebruikte bronnen. Bij de keuze van de bronnen heeft mij als centrale gedachte voor ogen gestaan dat het wenselijk is zowel de westerse als de Oosteuropese argumentaties zoveel mogelijk te ontleen aan authentieke teksten. De bedoeling daarachter is de verschillende opvattingen in hun meest zuivere vorm te presenteren, en dat zou kunnen worden belemmerd indien ik via westerse auteurs kennis zou nemen van Oosteuropese opvattingen, en omgekeerd.

Voor het eerste hoofdstuk betekent dit, dat ik uitvoerig gebruik maak van officiële documenten waarin de diverse standpunten bij verschillende gelegenheden zijn neergelegd. Voor het tweede hoofdstuk baseer ik mij op geschriften van vele auteurs die zich in beide sferen reeds met aspecten van de mensenrechtenproblematiek hebben beziggehouden, en die standpunten innen en argumenten gebruiken die representatief zijn te achten. Voor zover in het derde hoofdstuk sprake is van nieuwe bronnen, geldt daarvoor hetzelfde.

Wat de theoretische achtergronden van de Oosteuropese opvatting betreft, kan over de gebruikte literatuur nog het volgende worden opgemerkt. De Sowjet-Unie maakt geen geheim van haar visie op de mensenrechten. Nog afgezien van de werken van de grondleggers van deze mensenrechtenopvatting, is er dan ook zeer veel literatuur over. Van deze geschriften worden vaak vertalingen uitgebracht, onder meer via Progress Publishers en het Novosti Press Agency Publishing House te Moskou en via het Akademie-Verlag in de DDR. Om een beeld te krijgen van de achterliggende theorieën kan bovendien worden geput uit literatuur afkomstig van andere Oostblokstaten, mits voldoende duidelijk is dat deze de

specifieke situatie van dat bepaalde land overstijgt. Zodoende heb ik ook gebruik kunnen maken van het werk van met name enige Oostduitse auteurs. Van hen wil ik speciaal noemen H. Klenner, E. Poppe en G. Stiehler, respectievelijk hoogleraar in de rechtsfilosofie aan de Academie van Wetenschappen te Berlijn, de staats- en rechtswetenschappen aan de Martin Luther-Universiteit te Halle, en de geschiedenis van de filosofie aan de Humboldt-Universiteit te Berlijn. Met name Hermann Klenner wordt algemeen beschouwd als een van de theoretisch bestonderlegde publicisten over de socialistische mensenrechten, een visie die ik uit eigen ervaring kan onderschrijven en in mijn onderzoek ook tot uitdrukking zal brengen.

Een opmerking van meer technische aard betreft de vertaling van citaten. In de meeste gevallen heb ik de Franse, Duitse of Engelse teksten vertaald. De originele taal heb ik echter gehandhaafd wanneer deze nuances bevat die moeilijk in het Nederlands zijn over te brengen, of wanneer ik het citaat in het origineel mooier en treffender vind. Ook wanneer de oorspronkelijke taal op geen enkele wijze een obstructie kan betekenen, heb ik van vertaling afgezien. De citaten in het notenapparaat zijn geen van alle vertaald. Voor de aangehaalde teksten geldt verder dat de zinsneden tussen [] door mij zijn toegevoegd.

Bij enkele delen van mijn beschouwingen kan ik nog aantekenen dat ik sommige uitweidingen zou hebben ingekort indien dit boek alleen zou zijn geschreven voor een disciplinematig afgebakende doelgroep (rechtsfilosofen bijvoorbeeld). Omdat ik echter bij het schrijven ook een ander publiek voor ogen heb gehouden (juristen met name), heb ik dergelijke uiteenzettingen gehandhaafd, omdat hun inhoud bij deze lezersgroep niet of nauwelijks bekend mag worden verondersteld. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor sommige verhandelingen op het juridische of politieke vlak.

Woord van dank

Een proefschrift schrijf je alleen. En toch ook weer niet. In alle stadia zijn er anderen bij betrokken aan

wie dank toekomt. Zo ben ik de heren S.W. Couwenberg, hoogleraar staats- en bestuursrecht te Rotterdam, en F.J.M. Feldbrugge, hoogleraar Oosteuropes recht te Leiden, erkentelijk voor hun waardevolle adviezen bij het begin van mijn onderzoek. Beiden hebben mij enkele, niet nader te noemen, zaken onder de aandacht gebracht die mij tot aan het einde tot steun zijn geweest. Daarnaast hebben zij via hun geschriften de nodige invloed op mij uitgeoefend. In dat opzicht past echter dank aan al degenen die zich eerder bezighielden met deelaspecten van de onderhavige problematiek.

Het ministerie van buitenlandse zaken kan ik mijn dank betuigen voor het feit dat men mij diverse keren behulpzaam is geweest bij het verzamelen van achtergrondmateriaal. Meer speciaal mag ik in dit verband verwijzen naar de heren mr. J. H. Meesman, leider van de Nederlandse delegatie bij de derde toetsingsconferentie van de Slotakte van Helsinki (Wenen, 1986-heden), en mr. K. de Vey Mestdag, hoofd van het Bureau Humanitaire en Juridische Aangelegenheden van het ministerie.

Verder ben ik de juridische faculteit van de KU Brabant ervoor erkentelijk dat zij mij enige malen extra financiële middelen beschikbaar heeft gesteld, onder meer voor een korte studiereis naar de DDR (najaar 1986).

Veel dank komt eveneens toe aan drie studentassistenten(s) van mijn vakgroep: Roeland Cooijmans, Corry Royakkers, Sandra Rondeel. Zij hebben op accurate wijze talrijke ondersteunende activiteiten voor hun rekening genomen, en zeker is dat zonder hen het werk aan dit proefschrift meer tijdrovend en (dus) minder plezierig zou zijn geweest.

Voor zover het onderzoek betrekking heeft op de actualiteit, geeft het de stand van zaken weer per 15 november 1987.

Hoofdstuk 1: OOST EN WEST IN DISCUSSIE OVER DE MENSENRECHTEN

1. INLEIDING

Oost en West hebben sinds de Tweede Wereldoorlog uitvoerig met elkaar gedebatteerd over de mensenrechten. Twee van die discussies echter overtreffen naar mijn overtuiging de vele andere in belangrijkheid.

Allereerst is dat de beraadslaging over de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en over de nadere uitwerking daarvan in de Internationale Conventanten van 1966. Dat debat heeft met name ook gediend om de principiële meningsverschillen over mensenrechten tussen Oost en West te verkennen, en geeft in al zijn omvang een goed overzicht van de talrijke fricties tussen beide visies.

Het tweede debat speelt zich af binnen het raamwerk van de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa ("Helsinki"). Dit forum kan worden beschouwd als het discussieplatform van de zeventiger en tachtiger jaren over mensenrechtenzaken in Oost-West-perspectief. Het interessante van beide debatten samen is bovendien dat zij elkaar in de tijd aanvullen: terwijl het eerste eindigt in het tweede deel van de jaren zestig, gaat het tweede van start in het begin van de jaren zeventig. De opeenvolgende veranderingen in de ontspanning tussen Oost en West en de invloed die deze hebben gehad op de mensenrechtendiscussie kunnen daardoor zonder al te grote hiaten aan de orde komen.

Naast deze twee terreinen zouden vele andere aan bod kunnen komen en telkens zou blijken dat zij op onderdelen illustratief zijn voor de Oost-Westtegenstelling over de mensenrechten. Een dergelijk streven naar volledigheid lijkt mij echter minder gewenst; het zou afleiden van de hoofdzaken en naar alle waarschijnlijkheid weinig nieuws toevoegen. Toch verdient één ontwikkeling nog aparte aandacht: de thematiek die bekend staat als "Teheran 1968" en "Resolutie 32/130". Onder deze vlag vallen zaken die niet horen onder de noemer "meer van hetzelfde" maar die, integendeel, een duidelijke aanvulling zijn op de VN-discussies van de

jaren 1945-1966, in een destijds waarschijnlijk niet-vermoede richting.

Wat op deze drie discussieplatforms werd besproken, vormt de kern van het eerste hoofdstuk. Daaraan vooraf gaat een korte inleidende beschouwing over de internationale bescherming van de mensenrechten tot aan het eind van de Tweede Wereldoorlog. Daarin laat ik in enkele grote stappen zien hoe deze ontwikkeling naar internationalisering is verlopen en op welk moment de Oost-Westtegenstelling daarin een rol is gaan spelen.

2. EERSTE AANZETTEN TOT INTERNATIONALE BESCHERMING VAN DE MENSENRECHTEN

De 19e en vroeg-20e eeuw

De mensenrechten zijn eigenlijk pas sinds kort voorwerp van internationale zorg. Eerst tijdens en na de Tweede Wereldoorlog, met zijn massale schendingen van mensenrechten, zijn de vele initiatieven ontplooid die hebben geleid tot de nu bestaande, uitgebreide internationale aandacht voor de mensenrechten. Dat neemt echter niet weg dat ook reeds in de vorige eeuw internationale afspraken bestonden ten aanzien van bepaalde rechten van de mens, waarbij we kunnen denken aan de afschaffing van de slavernij, aan het humanitaire oorlogsrecht, aan de bescherming van minderheden.¹

De eerste internationale regeling ten aanzien van het vraagstuk van de slavernij was een bilateraal verdrag tussen Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk waarin beide staten overeenkwamen om samen te werken bij de bestrijding van de slavenhandel. Dit verdrag dateert van 1814. In de periode 1815-1880 werden vervolgens zo'n vijftig² andere bilaterale verdragen gesloten, terwijl eerst aan het eind van de vorige eeuw op dit terrein verdragen tot stand kwamen waarbij meer dan twee staten waren betrokken. Het bekendste voorbeeld daarvan is de Conferentie van Brussel van 1890,

1. Zie Robertson, p. 15-23.

2. Idem, p. 15.

waar een antislavernij-act werd aangenomen die later door achttien staten zou worden geratificeerd.³

Het humanitaire oorlogsrecht kreeg internationaal-rechtelijk voor het eerst gestalte in 1864 toen te Genève twaalf staten afspraken dat zij voortaan de onschendbaarheid van militaire hospitalen in acht zouden nemen en zouden zorgen voor gewonde soldaten ongeacht hun nationaliteit.⁴ Deze Geneefse Conventie zou een grote rol spelen bij de Haagse Vredesconferenties van 1899 en 1907, waar zo'n vijftien conventies tot stand kwamen op het vlak van de humanitaire aspecten van het oorlogvoeren.⁵

Ook het als derde genoemde element, de bescherming van minderheden, vond zijn eerste internationale regeling nog in de 19e eeuw. Hoewel meeromvattende regelingen eerst gestalte zouden krijgen na de Eerste Wereldoorlog, mag in dit verband melding worden gemaakt van het Verdrag van Berlijn van 1878 waarin aan Balkanstaten als Bulgarije, Montenegro, Servië en Roemenië voor toetreding tot het "Europese Concert"⁶ de eis werd gesteld dat zij intern de vrijheid van godsdienst in acht zouden nemen. Deze eis had onder meer het oog op de moslims in Bulgarije en Montenegro en op de joden in Roemenië en Servië. Pas wanneer voor deze minderheden de godsdienstvrijheid zou worden gerealiseerd konden deze staten rekenen op volkenrechtelijke erkenning.⁷

Op het vlak van de internationale bescherming van de mensenrechten eindigde de vorige eeuw eigenlijk pas na de Eerste Wereldoorlog. Tot die tijd bleef de situatie in grote lijnen onveranderd. De oorlog echter maakte duidelijk dat de tot dan toe bestaande regelingen onvoldoende waren om te kunnen spreken van een goede bescherming van de mensenrechten. Tijdens en na afloop ervan werden dan ook van diverse zijden voorstellen gelanceerd voor een nieuw regime van mensenrechtenbepalingen.

In het kader van de oprichting van de Volkenbond

3. Idem, p. 15-16.

4. Idem, p. 18.

5. Zie Y. Dinstein, in: Meron (ed.), p. 345 e.v.

6. Cf. Van Boven 1967, p. 34.

7. Zie Robertson, p. 19; Van Boven 1967, p. 19-22.

(1919) bijvoorbeeld werden meerdere pogingen gedaan om in het Pact dat de oprichting vergezelde, bepalingen op te nemen die dienden tot bescherming van bepaalde mensenrechten. Deze pogingen leden echter veelal, om uiteenlopende redenen, schipbreuk.⁸ Niettemin werden in het Volkenbondspact twee artikelen vastgelegd die rechtstreeks op de mensenrechten van toepassing waren. Zo had artikel 22 het oog op bescherming van de mensenrechten in gebieden die na de Eerste Wereldoorlog waren onttrokken aan de zeggenschap van de overwonnen staten en die wegens veronderstelde "onvolwassenheid" onder voogdij waren geplaatst van "advanced nations who by reason of their resources, their experience or their geographical position can best undertake this responsibility".⁹ Deze laatste zouden als mandatarissen van de Volkenbond erop toezien dat in de betrokken gebieden onder meer de godsdienstvrijheid en het verbod op dwangarbeid en slavenhandel in acht zouden worden genomen.¹⁰ Daarnaast had artikel 23 betrekking op, onder meer, de realisering van humane arbeidsomstandigheden voor mannen, vrouwen en kinderen.¹¹ Verder werd in het Volkenbondspact het stelsel van de minderhedenbescherming versterkt doordat verdragen en declaraties die op dit terrein reeds bestonden en nog in ontwikkeling waren, onder patronage van de Volkenbond werden geplaatst.¹² Daarmee werd deze verantwoordelijk voor het toezicht op de realisering van de uiteenlopende rechten die in deze verdragen en declaraties aan minderheden waren toegekend, zoals gelijkheid voor de wet met betrekking tot civiele en politieke rechten, vrijheid van godsdienst, recht op behoud van een eigen taal, et cetera.¹³

8. Zie bijvoorbeeld Van Boven 1967, p. 33-38, over de voorstellen om in het Volkenbondspact een artikel op te nemen met betrekking tot de godsdienstvrijheid.
9. Zie voor de tekst van het Volkenbondspact: Goodrich, Hambro en Simons, appendix.
10. Zie ook Van Dijk e.a. 1978, p. 11; Humphrey, p. 11.
11. (...) the Members of the League (...) will endeavor to secure and maintain fair and humane conditions of labor for men, women and children, both in their own countries and in all countries to which their commercial and industrial relations extend, and for that purpose will establish and maintain the necessary international organizations; (...).
12. Zie met name artikel 24, lid 1.
13. Zie Robertson, p. 20, voor een reeks van dergelijke verdragen die onder de verantwoordelijkheid van de Volkenbond zouden komen te vallen. Zie Van Boven 1967, p. 46 e.v., voor een overzicht van de rechten die zoal in de verschillende verdragen en declaraties waren vervat.

Hoewel achteraf zou blijken dat dit stelsel van internationale rechtsbescherming voor de minderheden te kort zou schieten -- op welk punt hier niet verder behoeft te worden ingegaan -- kan het toch worden aangemerkt als een eerste veelomvattende poging tot internationale vastlegging van de bescherming van mensenrechten en als voorloper van enkele latere regelingen. Zo wijst P.H. Kooijmans erop dat in het Volkenbondsstelsel de minderheidsgroepen via een verzoekschriftenprocedure hun eventuele klachten aan de Volkenbond kenbaar konden maken en dat dit het eerste voorbeeld is van het verschijnsel dat (groepen van) individuen zelf kunnen handelen op het internationale vlak: het latere individuele klachtrecht. Ook stelt hij vast dat ieder lid van de Volkenbondsradaad de bevoegdheid had om veronderstelde schendingen van het minderhedenregime ter kennis te brengen van de Raad, "wat een soort preluderen was op het statenklachtrecht".¹⁴

Voordat ik kom tot enkele algemene opmerkingen over de 19e-eeuwse en de vroeg-20e-eeuwse internationale bescherming van de mensenrechten, moet nog worden stilgestaan bij de Internationale Arbeids Organisatie (IAO). Opgericht in 1919 als permanent onderdeel van de Volkenbond, kreeg zij de opdracht te zorgen voor de ontwikkeling van internationale arbeidswetgeving en toe te zien op de praktische naleving daarvan. De organisatie werd daarmee een essentiële schakel in de ontwikkeling van vele (sociale) mensenrechten en deze positie werd nog versterkt doordat zij de bevoegdheid kreeg de lidstaten ter verantwoording te roepen.¹⁵ Dit

14. Kooijmans in: Everts en Heldring (red.), p. 42. Zie ook Marie, p. 10: "Le système est bien construit et il est frappant de constater, un demi-siècle plus tard, que les critères d'admissibilité des communications relatives aux violations des droits de l'homme définis en application de la Résolution 1503 du 27 mai 1970 du Conseil économique et social des Nations Unies, s'inspirent des règles de recevabilité des pétitions concernant les minorités sous le régime de la S.D.N."
15. Zo luiden de artikelen 24, 26 lid 3 en 33 van het Statuut van de IAO: "Elk door een werkgevers- of werknemersorganisatie aan het Internationale Arbeidsbureau gericht bezwaarschrift volgens hetwelk een Lid niet op een bevredigende wijze uitvoering zou hebben gegeven aan een verdrag waartoe dat Lid is toegetreden, kan door de Raad van Beheer ter kennis worden gebracht van de betrokken regering, die kan worden uitgenodigd ter zake een passende verklaring af te leggen"/ "Indien de Raad van Beheer het niet noodzakelijk acht de klacht aan de betrokken regering mede te delen, of indien deze mededeling wel is gedaan doch hierop binnen een redelijke termijn geen voor de Raad bevredigend antwoord is ontvangen, kan de Raad een

laatste met name zou er mede toe leiden dat de IAO kon uitgroeien tot een van de voorlopers op de lange weg naar een meer internationale aanpak van het vraagstuk van de mensenrechten, in dit geval dat van de sociale en economische rechten.

Maar ondanks de aanwezigheid van de IAO en ondanks vele andere pogingen om te komen tot internationaal-gerichte aandacht voor de mensenrechten, bleef deze tot ver in de 20e eeuw van beperkte omvang. Uiteindelijk zou er een catastrofe als de Tweede Wereldoorlog voor nodig zijn om de optiek van de internationale bescherming in veel bredere zin te laten doorbreken. De verschuiving van internationale regelingen op deelgebieden (zoals de slavernij) naar regelingen die het vraagstuk van de mensenrechten in meer algemene zin omvatten had derhalve veel tijd en vooral externe stimuli nodig om tot stand te komen. Maar zij kwam er wel, met de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) vooralsnog als duidelijkste exponent.

Het Handvest van de Verenigde Naties

Aan President Roosevelt van de Verenigde Staten komt de eer toe op gezaghebbende wijze de gruwelen van de Tweede Wereldoorlog te hebben verbonden met de noodzaak een nieuwe visie op het vraagstuk van de mensenrechten te ontwikkelen. In zijn State of the Union van 6 januari 1941 formuleerde hij de vier vrijheden die zijns inziens na de oorlog zouden moeten dienen als fundament voor de wederopbouw: vrijheid van meningsuiting, godsdienstvrijheid, vrijheid van armoede, vrijheid van angst en gevaar.¹⁶ Aldus presenteerde Roose-

commissie van onderzoek instellen die tot taak heeft de klacht te onderzoeken en verslag daarover uit te brengen". / "Indien een Lid zich binnen de voorgeschreven termijn niet voegt naar de aanbevelingen die eventueel zijn vervat in het verslag van de commissie van onderzoek of in de beslissing van het Internationale Gerechtshof, kan de Raad van Beheer de Conferentie die maatregel aanbevelen, welke hij dienstig acht om de uitvoering van de gedane aanbevelingen te waarborgen".
Bron: Ars Aequi Libri, Rechten van de mens in verdragen, verklaringen, resoluties, Utrecht 1979.

16. "Freedom of speech -- everywhere in the world; freedom of every person to worship God in his own way -- everywhere in the world; freedom from want -- everywhere in the world; freedom from fear -- which translated into world terms, means a worldwide reduction of armaments to such a point and in such a thorough fashion that no nation will be in a position to commit

velt twee klassieke en twee sociale grondrechten, terwijl hij daaraan tevens een universele ondertoon gaf door de toevoeging dat deze rechten "every-/anywhere in the world" gerealiseerd dienden te worden.

Dezelfde Roosevelt ondertekende samen met de Britse Eerste Minister Churchill in augustus 1941 het "Atlantic Charter", een verklaring gericht op de toekomst van de naoorlogse wereld, waarin eveneens een belangrijke plaats werd ingeruimd voor de mensenrechten. Deze kregen daarin dezelfde toonzetting als in de eerder aangehaalde speech voor het Amerikaanse Congress. Het Atlantisch Handvest werd in september 1941 mede ondertekend door de andere geallieerden en mondde op nieuwjaarsdag 1942 uit in de ondertekening van de "Verklaring van de Verenigde Naties". En ook daarin kregen de mensenrechten een duidelijke plaats.¹⁷

Nadien liep de gecombineerde route naar de definitieve totstandkoming van de Verenigde Naties en naar vormgeving van het beginsel van mondiale bescherming van de mensenrechten via Moskou, Dumbarton Oaks (Washington), Chapultepec, Jalta en San Francisco. Zo kwamen in oktober 1943 te Moskou vertegenwoordigers van de Sowjet-Unie, de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en China bijeen om te spreken over de oprichting en taakstelling van de Verenigde Naties, wat leidde tot een begin van overeenstemming en tot een tweetal bijeenkomsten op het Amerikaanse landgoed Dumbarton Oaks Estate¹⁸ waar een "tentative scheme for a general international organization" kon worden vastgesteld.¹⁹ In dit ontwerp-Handvest was evenwel slechts geringe ruimte gereserveerd voor de mensenrechten. Th.C. van Boven stelt vast dat er slechts op één plaats over wordt gesproken en constateert verder dat "deze enkele vermelding van de rechten van de mens wel een zwakke afspiegeling was van de wens van velen om de nieuwe organisatie een belangrijke taak te geven op het gebied van

an act of physical aggression against any neighbour -- anywhere in the world"

Bron. Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 4

17. Zie bijvoorbeeld J.G. Starke in Kamenka en Erh-Soon Tay (eds), p. 118; Polman, p. 373, Van Boven 1967, p. 67-68, Ministerie van buitenlandse zaken 1979, p. 14, Lippman, p. 227.

18. Cf. Polman, p. 373.

19. Aldus J.G. Starke in. Kamenka en Erh-Soon Tay (eds), p. 119

de bescherming van de rechten van de mens".²⁰ Later zou blijken dat in de definitieve tekst van het Handvest een veel ruimere plaats voor de mensenrechten zou worden ingeruimd. Daarvoor zorgde onder meer een grote conferentie in het Mexicaanse Chapultepec, waar, een paar maanden voordat in San Francisco de oprichtingsbijeenkomst van de Verenigde Naties zou starten, een groot aantal (Latijns-)Amerikaanse staten met elkaar debatteerde over de mensenrechten en waarvan de neerslag een rol zou spelen tijdens de latere discussies over de definitieve vormgeving van de mensenrechtenbemoeyenis van de Verenigde Naties.²¹

Eind april 1945 kon dan de finale vergadering beginnen ter oprichting van de Verenigde Naties, uitgeschreven door de deelnemers aan de Conferentie van Jalta: Roosevelt, Stalin, Churchill. Voor velen moet het teleurstellend zijn geweest dat de mensenrechten aanvankelijk alsnog een zeer geringe plaats kregen toegemeten op de agenda.²² Dat er uiteindelijk in het Handvest toch op ruime schaal plaats voor zou worden gemaakt, was dan ook in eerste instantie nauwelijks te danken aan de opstellers van de agenda. Wel daarvoor verantwoordelijk waren, zoals al opgemerkt, vele landen die hadden deelgenomen aan de Conferentie van Chapultepec, en verder de talrijke niet-gouvernementele organisaties (NGO's) die op eigen initiatief dan wel op uitnodiging van de organisatie (in het bijzonder de Verenigde Staten) in San Francisco aanwezig waren. Met name aan de NGO's zou later een grote invloed worden

21. Zie Marie, p. 22: "Ainsi, la Conférence de Chapultepec, frappée par l'étroitesse et le laconisme des Propositions de Dumbarton Oaks en ce qui concerne les droits de l'homme, donne-t-elle une ferme impulsion à la nécessité de prévoir, dans le cadre de l'organisation mondiale dont la création est imminente, un véritable système de protection internationale des droits et des devoirs. Il sera difficile de faire fi, à San Francisco, de la détermination des Etats américains qui s'est clairement exprimée à Chapultepec"; Van Boven 1967, p. 71: "De (...) beginselen van Chapultepec zijn bepalend geweest voor de houding van verschillende Latijns-Amerikaanse landen ten opzichte van het ontwerp-handvest van de Verenigde Naties. Een belangrijk aantal van de door deze landen op het ontwerp-handvest ingediende amendementen lag geheel in de lijn van de beginselen van de Conferentie van Chapultepec".
22. Zie bijvoorbeeld Alston 1983 (*), p. 15: "(...) human rights was not, for all intents and purposes, on the agenda. Thus for example the delegation of Canada, the state which subsequently provided the first Director of the UN Division of Human Rights, brought with it an exhaustive set of working papers on major issues, but they apparently contained little mention of human rights".
23. Cf. Humphrey, p. 13; Goodrich, Hambro en Simons, p. 373.

toegeschreven op de totstandkoming van de mensenrechtenartikelen in het Handvest. Organisaties als The American Jewish Committee, The Carnegie Endowment for International Peace, The Foreign Policy Association²³, poogden met nietaflatende energie de mensenrechten een substantiële plaats te geven in het Handvest en vonden voor hun streven uiteindelijk gehoor bij met name de Amerikaanse delegatie. Deze haalde op haar beurt de andere, dwarsliggende grootmachten over om akkoord te gaan. Terwijl aanvankelijk vooral de Sowjet-Unie weerstand bood aan het opnemen van mensenrechtenbepalingen bleek men tenslotte toch tot medewerking bereid. Uiteindelijk werd het Handvest, met inbegrip van de mensenrechtenartikelen, unaniem aangenomen, "the heads of the fifty delegations standing to mark their vote in favor".²⁴

Op deze wijze kwamen er zeven mensenrechtenbepalingen in het Handvest terecht. Zo bepaalt het onder "Doelstellingen en beginselen" dat de Verenigde Naties zullen pogen "internationale samenwerking tot stand te brengen bij het oplossen van internationale vraagstukken van economische, sociale, culturele of humanitaire aard, alsmede bij het bevorderen en het stimuleren van eerbied voor de rechten van de mens en voor fundamentele vrijheden voor allen, zonder onderscheid naar ras, geslacht, taal of godsdienst" (artikel 1, lid 3). Verderop in het Handvest wordt dit beginselartikel uitgesplitst in taken voor de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (artikel 13, lid 1 sub b) en voor de Economische en Sociale Raad (artikel 62, lid 2). Daarnaast brengt artikel 55 het respect voor de mensenrechten nadrukkelijk in verband met de thematiek van "het onderhouden van vreedzame en vriendschappelijke betrekkingen tussen de volken, welke zijn gegrond op eerbied voor het beginsel van gelijke rechten en zelfbeschikking der volken". Verder moet worden gewezen op de preambule waar "Wij, de volken van de Verenigde Naties" zich vastbesloten tonen "opnieuw ons vertrouwen te bevestigen in de fundamentele rechten van de mens, in de waardigheid en de waarde van de mens als individu, in gelijke rechten voor mannen en

23. Cf. Humphrey, p. 13; Goodrich, Hambro en Simons, p. 373.

24. Yearbook United Nations 1946-1947, p. 33.

Interessanter wellicht dan de bepalingen zelf, is de ontstaansgeschiedenis van enkele elementen daaruit. Zo bijvoorbeeld van de term "volken" in de preambule. Het voorstel daarvoor was afkomstig van de Verenigde Staten en wilde uitdrukken dat het Handvest de wil van de volkeren moest bevatten en niet alleen die van regeringen. Het voorstel werd door andere delegaties weliswaar als weinig realistisch beoordeeld maar niettemin aangenomen.²⁶ En dan de zinsnede in de preambule betreffende het opnieuw bevestigen van het vertrouwen in mensenrechten, et cetera. Th.C. van Boven schrijft daarover dat de volkeren van de Verenigde Naties daarmee teruggrepen op *reeds bestaande internationale normen*, "op de erkenning van enige zeer fundamentele rechten die in het volkenrecht een onderdeel vormden van de *minimumstandaard van behandeling* ten behoeve van een ieder, onafhankelijk van nationaliteit of verblijfplaats. Het Handvest bevestigde het bestaande (...)"²⁷

Ook intrigerend is het element "zelfbeschikking der volken" in artikel 55. Het werd in het Handvest opgenomen op initiatief van de Sowjet-Unie, met de intentie daarmee een elementair mensenrecht uit te drukken. Niettemin was reeds in 1945, bij de discussies te San Francisco, duidelijk dat dit element ook zou kunnen gaan dienen om bemoeienis met de interne aangelegenheden van lidstaten tegen te gaan (en dus de bevoegdheden van de Verenigde Naties op mensenrechtengebied uit te hollen).²⁸ Dit kon echter niet verhinderen dat de bescherming van de mensenrechten een geïntegreerd bestanddeel van de activiteiten van de Verenigde Naties

25. Andere mensenrechtenartikelen in het Handvest: 56 (verantwoordelijkheid afzonderlijke lidstaten inzake o.m. mensenrechten), 68 (instelling commissie voor de rechten van de mens, waarover later), 76 (mensenrechten in het trustschapstelsel). Daarnaast kunnen diverse andere bepalingen onder zekere omstandigheden eveneens voor mensenrechtendoeleinden worden gebruikt. Zie daarover bijvoorbeeld Lippman, p. 231.

26. Goodrich, Hambro en Simons, p. 21: "To meet objections, the conclusion of the preamble was modified to convey the idea that though the Charter purported to reflect the resolution of peoples, the actual agreement was between governments"

Zie ook De Marees van Swinderen, p. 34.

27. Van Boven 1968, p. 4. Cursiveringen WvG.

28. Cf. Goodrich, Hambro en Simons, p. 30 e.v.

zou gaan vormen en dat men de intentie had nationale belangen te overstijgen, met andere woorden: internationaal te zijn. Duidelijk was echter ook dat de verschillende bepalingen nog betrekkelijk algemeen waren geformuleerd en dat ze nadere uitwerking behoeften alvorens ze in de praktijk toepasbaar zouden zijn. Mede om die reden bevat het Handvest in artikel 68 de opdracht aan de Economische en Sociale Raad om een commissie voor de mensenrechten in te stellen. De start daarvan, in 1946, markeerde een nieuwe ontwikkeling op het vlak van de internationalisering van de bescherming van de rechten van de mens.

3. HET INTERNATIONALE STATUUT VAN DE RECHTEN VAN DE MENS

3.1 De Universele Verklaring

Verloop van de discussies 1945-1948

De naoorlogse Oost-Westdebatten over de mensenrechten gingen in eerste aanleg over zaken van ogenschijnlijk nogal formele aard. Zo werd uitgebreid gediscussieerd over de herkomst en status van de leden van de in te stellen Commissie voor de Rechten van de Mens, waarop aan het eind van de vorige paragraaf werd gedomd. Aanvankelijk stelde de Voorlopige ("Nucleaire") mensenrechtencommissie, bestaande uit leden op persoonlijke titel, voor om ook in de definitieve ("Permanente") commissie personen te benoemen welke geen formele binding zouden hebben met de regeringen van hun land van herkomst. De vertegenwoordiger van de Sowjet-Unie, M. Borisov, was daar echter sterk tegen gekant, omdat hij dit beschouwde als een stap naar onafhankelijke, supranationale controle. Hij stelde voor de commissie te laten bestaan uit politieke vertegenwoordigers van de lidstaten. Voor deze controverse werd, na uitvoerig beraad, het compromis bedacht dat de leden formeel politieke vertegenwoordigers van de lidstaten zouden zijn, maar dat hun voordracht inhoudelijk mocht worden getoetst door de Secretaris-Generaal van de Verenigde

Naties. De gedachte was dat de commissie dan toch politieke binding zou hebben en tegelijkertijd zou bestaan uit min of meer onafhankelijke experts.²⁹

Een ander discussiepunt dat evenals de kwestie van de vertegenwoordiging vergaande betekenis zou hebben voor het aanzien en gezag van de Permanente Commissie, was de regeling van haar bevoegdheden. Ook hier was een voorstel van de Voorlopige Commissie het mikpunt van actie van de kant van de Sowjet-Unie. Terwijl werd voorgesteld de Permanente Commissie op het terrein van de mensenrechtenbescherming zelfstandige bevoegdheden te geven naast politieke organen als de Economische en Sociale Raad en de Algemene Vergadering, tekende de Sowjet-Unie bezwaar aan tegen elk onderdeel van de bevoegdheden van de commissie dat die richting uit ging. In de ogen van de Sowjetvertegenwoordiger mocht de commissie niet gaan functioneren als een (min of meer) onafhankelijk orgaan, een standpunt dat hij ook reeds had verdedigd toen het op de samenstelling van de commissie aan kwam. Opnieuw zouden de Sowjet-Unie en de andere staten die eenzelfde lijn voorstonden na langdurige debatten hun wensen voor een deel gehonoreerd zien. Zoals J.-B. Marie zegt: de commissie werd een "consultante" en "assistante" van de Economische en Sociale Raad, en hij vraagt zich met enige vertwijfeling af of dit de commissie was waarop velen hadden gehoopt en gewacht.³⁰

29. Zie Marie, p. 49, 51, 58, 59, 66; Humphrey, p. 17, 18. Laatstgenoemde wijst erop dat in de vergaderpraktijk van de Permanente Commissie een zekere mengvorm ontstond van beide voorstellen: "The persons sitting on the commission where (...) representatives of their governments; yet, when it suited their purposes, many of them insisted that they spoke as individual experts. Some were more independent than their colleagues and some operated without precise or any instructions from their governments (...)"

Zie voor de eerste samenstelling van de commissie: Yearbook United Nations 1946-1947, p. 561.

30. Marie, p. 62. "Est-ce d'une telle Commission des droits de l'homme dont le monde avait besoin au sortir de la deuxième guerre mondiale? Est-ce d'une telle Commission que songeaient les organisations non gouvernementales 'agissantes' à la Conférence de San Francisco? Est-ce l'institution d'une telle Commission que prévoyait l'article 68 de la Charte des Nations Unies?"

Voici autant de questions auxquelles on pourrait être tenté de répondre par un 'non' catégorique".

Maar, zo voegt hij daaraan toe, "plus d'un quart de siècle après la création de la Commission de droits de l'homme, il serait bien présomptueux, pour ne pas dire erroné, de se prononcer inconditionnellement. La Commission est ce qu'elle est, avec un statut qui présente les qualités et les défauts que nous venons d'évoquer. Mais la Commission est aussi, et

Debatterend over dergelijke zaken was de Voorlopige Commissie inmiddels (voorjaar 1946) eveneens van start gegaan met de vormgeving van een International Bill of Rights, immers de belangrijkste taak van de op te richten VN-commissie. Echt inhoudelijk werden de debatten echter pas in de eerste vergadering van de Permanente Commissie (januari-februari 1947), waar men zich kon buigen over het vele materiaal dat al op tafel lag -- concepten voor een International Bill of Rights van Panama, Chili, Cuba en de Verenigde Staten, aanbevelingen van de Voorlopige Commissie, studiemateriaal van het Secretariaat (de in juni 1946 gestarte Division of Human Rights van de Verenigde Naties) -- en waar men reeds meende te kunnen besluiten tot de instelling van een subcommissie ter redactie van een ontwerp-tekst. Dit redactiecomité zou bestaan uit de voorzitter van de Permanente Commissie (de Amerikaanse vertegenwoordigster, mw. E. Roosevelt), de vicevoorzitter (de Chinese vertegenwoordiger, P.C. Chang) en de rapporteur (de Libanees C. Malik). De twee laatsten werden beschouwd als theoretisch onderlegd op het terrein van de mensenrechten.³¹

Het comité kwam echter niet zonder slag of stoot tot stand en opnieuw speelde de Sowjet-Unie daarbij een belangrijke rol. Aanzet tot de discussie vormde de door Australië geformuleerde gedachte dat er geen resultaat zou worden bereikt als het redactiecomité werd samengesteld uit regeringsvertegenwoordigers met hun verschillende politieke gezichtspunten. Naar de mening van de Australische vertegenwoordiger, W. Hodgson, zou het ontwerpen van een concept-Bill het beste kunnen

nous serions tentés de dire, est surtout ce qu'elle va devenir, c'est-à-dire une histoire" (p. 68). Zie ook Yearbook United Nations 1948-1949, p. 525.

31. Humphrey, de eerste directeur van de Division of Human Rights van de VN en als zodanig zeer nauw betrokken bij de totstandkoming van het Internationale Mensenrechtenstatuut schrijft over Chang en Malik: "(...) I happened to mention the name of Hans Kelsen, the great temporary legal scholar who was a positivist Malik, who was by way of being a Thomist and believed in natural law, reacted with a fit of temper. Intellectually, Chang and Malik dominated the Commission on Human Rights, but they were usually in disagreement. Both scholarly men, Chang was a pragmatist -- he called himself a pluralist; Malik believed that his chosen philosophy provided the answers to most, if not all, questions, and this thinking was apt to carry him to rigid conclusions. But he was one of the most independent people ever to sit on the commission and he was dedicated to human rights" (p. 23).

gebeuren door het onpartijdige secretariaat. De vertegenwoordiger van de Sowjet-Unie, V. Tepliakov, reageerde daarop zeer afhoudend door te stellen dat het werk dan alsnog werd gedaan door "outside experts" en dat daarin ongetwijfeld te weinig rekening zou worden gehouden met de politieke uitgangspunten van de commissie. Hij stelde daarom voor allereerst de contouren van een ontwerp in de commissie te bespreken en daarna pas een redactiecomité aan te wijzen. De Permanente Commissie besloot niettemin tot de onmiddellijke aanwijzing van een "Drafting-committee", maar met de aantekening dat dit nadrukkelijk zou opereren binnen de contouren van de (politieke) uitspraken van de commissie. De Sowjetvertegenwoordiger was daarmee echter alderminst gelukkig. Zijns inziens zou het comité op deze wijze toch nog een zwaar inhoudelijke en niet alleen een technisch-ondersteunende taak krijgen. Zijn nieuwe voorstel was dan ook om het redactiecomité uit te breiden met andere vertegenwoordigers uit de Permanente Commissie, waaronder de Sowjet-Unie, zodat alsnog vanaf het ontwerp-stadium meerdere politieke visies op het mensenrechtenvraagstuk hun invloed konden doen gelden. Omdat de Permanente Commissie dit voorstel niet overnam, weigerde Tepliakov vervolgens te stemmen over het rapport dat door de commissie naar de Economische en Sociale Raad werd gestuurd.³²

De Raad toonde zich echter gevoelig voor het Sowjetstandpunt -- J.P. Humphrey: "The Soviet position was to obvious right that the Council soon upset the commission's arrangements"³³ -- en besloot tot het nemen van maatregelen. Omdat de Raad echter geen rechtstreekse zeggenschap had (noch heeft) over de samenstelling van subcomités van de mensenrechtencommissie, besloot men tot de instelling van een eigen redactiecomité, samengesteld uit de commissieleden van Frankrijk, Australië, Chili, Libanon, China, de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en de Sowjet-Unie, daarmee kiezend voor de aanwezigheid van zoveel mogelijk verschillende politieke lijnen. Daarop nam de voorzitter van de mensenrechtencommissie, aangezet

32. Zie Humphrey, p. 27-28; Yearbook United Nations 1946-1947, p. 524, 1948-1949, p. 525.

33. Humphrey, p. 28.

door de gedachte dat de besluitvorming in de Economische en Sociale Raad een uitholling betekende van de bevoegdheden van haar commissie, het initiatief alsnog het kleine redactiecomité uit te breiden tot een groep waarin de diverse levensbeschouwelijke, filosofische en politieke stromingen uit de commissie zouden zijn vertegenwoordigd. Haar voorstel voor de nieuwe samenstelling kwam overeen met de keuze van de Economische en Sociale Raad.³⁴

Inmiddels was het kleine redactiecomité begonnen aan zijn moeilijke taak een Internationaal Statuut voor de mensenrechten te ontwerpen, maar vooral nog met weinig resultaat.³⁵ De eerste echte discussies zouden pas plaatsvinden in het uitgebreide redactiecomité. Wel kon dit, toen het in juni 1947 voor het eerst bijeenkwam, evenals de Permanente Commissie bij haar eerste vergadering, beschikken over een aanzienlijke hoeveelheid voorbereidend materiaal. Zo lagen er onder meer een uitgewerkte ontwerp-International Bill van de zijde van het Verenigd Koninkrijk en een van het secretariaat. In het laatste ontwerp waren vele eerder gedane suggesties vervat, terwijl het tevens was gebaseerd op de grondwetten van een groot aantal lidstaten van de Verenigde Naties.³⁶ Tussen de twee teksten bestond, naast inhoudelijke verschillen, eveneens een opmerkelijk verschil in doelstelling: de laatste was gegoten in de vorm van een (juridisch nietbindende) declaratie, de eerste in de vorm van een (juridisch welbindende) conventie. Dit onderscheid bracht in het comité meteen de vraag ter tafel naar welk van beide mogelijkheden de voorkeur uit zou dienen te gaan. Daarbij maakten met name de Verenigde Staten zich sterk voor

34. Zie Humphrey, p. 29; Yearbook United Nations 1946-1947, p. 524-525.

35. Humphrey daarover in een van zijn prachtige persoonlijke notities: "It soon became obvious that this committee would not draft the bill: Chang and Malik were too far apart in their philosophical approaches to be able to work together on a text. There was a good deal of talk, but we were getting nowhere. Then, after still another cup of tea, Chang suggested that I put my other duties aside for six months and study Chinese philosophy, after which I might be able to prepare a text for the committee. This was his way of saying that Western influences might be too great, and he was looking at Malik when he spoke (...) There was some more discussion mainly of philosophical character, Mrs. Roosevelt saying little and continuing to pour tea. But before the teaparty was over, they had decided that I would prepare a preliminary draft" (p. 29).

36. Zie Yearbook United Nations 1946-1947, p. 525, 1948-1949, p. 525.

een declaratie: men wilde korte artikelen waarin algemene principes werden uitgedrukt. Daarentegen pleitten vooral de Britten voor juridische precisie, zodat de verdragsluitende partijen exact zouden weten waar zij aan toe waren.³⁷

Dit laatste punt raakte bij Sowjetvertegenwoordiger V. Koretsky de gevoelige snaar van het altijd met verve verdedigde verbod op inmenging in interne aangelegenheden van lidstaten. Hoewel het Britse voorstel daartoe strikt genomen geen aanleiding gaf, voelde hij zich geroepen te verklaren dat het redactiecomité bezig was de grenzen tussen het internationale en het nationale recht te overschrijden.³⁸ De westerse staten lieten daarop merken de mogelijkheid van ingrijpen in interne aangelegenheden juist te beschouwen als een belangrijk onderdeel van de bescherming van de rechten van de mens.

Een ander element in beide ontwerpen waartegen de Sowjetvertegenwoordiger ageerde, was de daarin aanwezige neiging om de mens te beschermen tegen zijn eigen overheid -- "putting him in opposition to his own government and his own people" -- en hij hield een pleidooi voor een andere mensbeschouwing: "It should not seek to separate man from his community, it should seek rather to create a man who is free in the framework of a free society".³⁹

Deze en dergelijke opmerkingen leidden tot een meer algemene discussie over de vraag welke filosofische en antropologische uitgangspunten aan de verklaring of conventie ten grondslag zouden dienen te liggen. Een nieteenvoudige opgave, gezien de grote diversiteit aan standpunten in het comité en gezien de pragmatische instelling van de vrouw die de voorzittershamer hanteerde. Men besloot dan ook, na een enkele minder geslaagde poging, de uitgangspunten niet verder uit te spitten, maar te kiezen voor een pragmatische aanpak, een houding van "idéalisme pratique", zoals J.-B. Ma-

37. Zie Humphrey, p. 39; Marie, p. 139; Yearbook United Nations 1946-1947, p. 525.

38. De Sowjetvertegenwoordiger stelde dat "the committee might be embarking on a voyage which would lead in a direction where it might cross the border which divides the interrelationships of governments from the field where the sovereign rights of nations must prevail". (Humphrey, p. 40).

39. Zie Humphrey, p. 41.

rie zegt.⁴⁰ Dit was niet alleen tot ongenoegen van de Sowjet-Unie, die graag een principiële discussie over de uitgangspunten had gevoerd, maar ook van Nederland, zoals we verderop zullen zien.

Nadat op deze wijze de theoretische grondslag van het Internationale Statuut buiten de discussie was geplaatst, concentreerde het redactiecomité zich nogmaals op de vraag of er een declaratie dan wel een conventie diende te komen, waarbij men besloot beide uit te werken. Ook ging men over tot bespreking van de afzonderlijke artikelen van de ontwerp-Declaratie van het secretariaat. Na enige discussie daarover besloot het comité dat een kleine werkgroep uit zijn midden zou pogen de zeer uiteenlopende gezichtspunten in een nieuwe tekst onder te brengen, welk redactiewerk uiteindelijk zou worden verricht door de Franse vertegenwoordiger R. Cassin. Dit ontwerp-Cassin werd, na hernieuwde discussie en bijstelling, doorgezonden naar de Permanente Commissie.

In de daarop volgende vergadering van de Permanente Commissie vond een gebeurtenis plaats die van grote betekenis zou blijken voor de Oost-Westtegenstelling inzake de mensenrechten: de Sowjet-Unie stelde voor om in de Declaratie naast klassieke rechten ook sociaal-economische en culturele rechten op te nemen.⁴¹ En deze werden, vooralsnog zonder veel discussie, ook daadwerkelijk in het ontwerp meegenomen.

Meer inhoudelijke discussies erover zouden eerst plaatsvinden in een latere vergadering van de Permanente Commissie (juni 1948). Daarbij kwamen fundamentele tegenstellingen tussen Oost en West ter tafel, zoals de vraag of de realisering van de sociaal-economische en culturele rechten moet worden beschouwd als een categorische verplichting van de staat, die moet

40. Marie, p. 141. Op p. 150 geeft dezelfde auteur, sprekend over de samenstelling van de Permanente Commissie, aan waarom zo'n pragmatische houding onvermijdelijk was: 'Une grande diversité caractérisait ces premiers membres: diversités de culture, puisque les principales civilisations étaient représentées, mais aussi diversité de formation et variété des compétences. Des juristes de grande réputation comme le professeur René Cassin (France), le professeur Fernand Dehousse (Belgique), des philosophes comme le professeur P.C. Chang (Chine), le professeur Charles Malik (Liban), des hauts fonctionnaires, des ambassadeurs et personnalités de premier rang, comme mme Roosevelt (...) et M. Hernan Santa Cruz (Chili) (...)'

41. Zie Marie, p. 144; Humphrey, p. 49.

worden uitgedrukt in dwingende artikelen (Oost), of dat het daarbij gaat om facultatieve rechten die naar hun aard aan vele beperkingen onderhevig kunnen zijn (West).⁴² Zoals zo vaak besloot de commissie de zaak niet op de spits te drijven. Na enige dagen van vruchteloos heen en weer gepraat kwam er een compromis op tafel dat door beide kampen werd geaccepteerd⁴³, en waarmee de basis werd gelegd voor de latere artikelen 22 en 28 van de Universele Verklaring; artikel 22, uitdrukkelijk dat "een ieder als lid van de gemeenschap recht heeft op maatschappelijke zekerheid en er aanspraak op heeft dat door middel van nationale inspanning en internationale samenwerking, en overeenkomstig de organisatie en de hulpbronnen van de betreffende staat, de economische, sociale en culturele rechten, die onmisbaar zijn voor zijn waardigheid en voor de vrije ontplooiing van zijn persoonlijkheid, verwezenlijkt worden". En artikel 28: "Een ieder heeft het recht op het bestaan van een zodanige maatschappelijke en internationale orde, dat de rechten en vrijheden, in deze Verklaring genoemd, daarin ten volle kunnen worden verwezenlijkt".⁴⁴

Aan het einde van haar vergadering van juni 1948 stelde de Permanente Commissie een ontwerp-Declaratie op waarin zowel klassieke als sociaal-economische en culturele rechten waren opgenomen. Toch onthield de Sowjet-Unie zich bij de besluitvorming van stemming, voor welke handelwijze haar vertegenwoordiger, M. Pavlov, een uitgebreide verklaring gaf: Hoewel enerzijds van opvatting dat de tekst waardering verdiende, omdat hij uitdrukking gaf aan aloude democratische principes en aandacht schonk aan nieuwere rechten als het recht op arbeid, veiligheid, et cetera, was hij ander-

42. Marie vat de tegenstelling als volgt samen: "Pour les pays à structure socialiste, la réalisation des droits économiques, sociaux et culturels exige une prestation de l'Etat et implique des devoirs qui doivent être précisés dans les articles pertinents. La plupart des représentatives des pays occidentaux qui conçoivent plutôt les droits économiques, sociaux et culturels comme des facultés, trouvent trop catégoriques et exigeants les termes qui précisent les devoirs de l'Etat et proposent d'assortir chaque article d'une réserve concernant les obligations -- notamment financières -- de l'Etat en vue de jouissance des droits économiques, sociaux et culturels" (p. 146).

43. Zie Marie, p. 141, 146.

44. Bron: *Ars Aequi Libri*, Rechten van de mens in verdragen, verklaringen, resoluties, Utrecht 1979.

zijds (en overwegend) van mening dat de tekst te kort schoot. Zo werd er geen melding gemaakt van concrete verplichtingen van het individu tegenover de staat, van de nationale souvereiniteit en de politieke onafhankelijkheid van elke staat, van maatregelen ter bestrijding van nazisme en fascisme, en van garanties ter realisering van de verschillende rechten, terwijl bovendien enkele rechten over het hoofd waren gezien, zoals het recht op een eigen nationale cultuur.⁴⁵

Nadat de Permanente Commissie voor de mensenrechten had besloten haar deel van het werk aan de Universele Verklaring voorlopig af te ronden en, conform de VN-procedures, haar rapport door te sturen naar de Economische en Sociale Raad, werd daar in augustus 1948 gedurende twee dagen gesproken over de concept-Declaratie. Omdat de tijd voor uitvoerige discussie ontbrak, beperkte de vergadering zich goeddeels tot het uitdragen van standpunten die, voor zover het de leden van de Raad betrof die ook reeds in de Permanente Commissie waren vertegenwoordigd, grotendeels overeenkwamen met eerder ingenomen stellingen.⁴⁶ In de vergadering van de Raad konden echter ook andere landen hun opvattingen kenbaar maken. Een van die landen was Nederland, dat een opmerkelijk geluid liet horen. Allereerst verklaarde de Nederlandse vertegenwoordiger, L.J.C. Beaufort, dat zijn regering vond dat de Declaratie zonder verdrag en zonder implementatiemaatregelen *zonder betekenis* was. Hij stelde daarom voor de zaak terug te verwijzen naar de Commissie voor de mensenrechten en de drie elementen (Verklaring, verdrag, implementatie) later gelijktijdig te bespreken in de

45. Marie gaat uitgebreid in op de stemverklaring die de Sowjetvertegenwoordiger mede namens de andere 'abstinenten' aflegde en vat diens commentaar als volgt samen: "En conclusion, M. Pavlov exprime sa conviction que, au lieu de cette Déclaration qui est faible et totalement insuffisante à certains égards, on élaborera cependant une Déclaration qui pourra servir efficacement l'oeuvre du progrès historique, de la démocratie, amener l'amélioration réelle des conditions d'existence de millions de petits gens dans le monde entier, qui pourra servir aussi dans la lutte contre la menace de renaissance du fascisme et du nazisme, qui pourra servir enfin à affirmer le principe de l'égalité des nations, à faire effectivement respecter les droits et libertés de l'homme et à consolider la paix internationale" (p. 147-148).

46. Zie voor een kort overzicht van de standpunten: Yearbook United Nations 1947-1948, p. 577-578; Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 34-37.

Economische en Sociale Raad.⁴⁷ Verder wenste hij vastgelegd te zien dat in de Declaratie "de Goddelijke Schepper zou worden erkend als oorsprong van zekere onvervreembare rechten".⁴⁸

De verschillende bezwaren tegen de ontwerp-Declaratie werden in de Raad zelf niet bediscussieerd, maar tezamen met de tekst voor besluitvorming doorgezonden naar de Algemene Vergadering van de VN. Deze verwees op haar beurt de zaak door naar haar Derde Commissie (voor sociale, humanitaire en culturele zaken) om de besluitvorming inhoudelijk voor te bereiden. Dat dat vervolgens grondig gebeurde, mag blijken uit het aantal vergaderingen dat eraan werd gewijd: 81. Dat het uit Oost-Westoogpunt inhoudelijk ook interessant was, mag de volgende beschrijving duidelijk maken.

Voordat men in de Derde Commissie overging tot bespreking van de afzonderlijke artikelen wijdde men algemene beschouwingen aan de ontwerp-Declaratie in haar totaliteit. De vertegenwoordigster van de Verenigde Staten, mw. Roosevelt, benadrukte dat de Universele Verklaring een aanmerkelijke stap vooruit betekende in de bescherming van de mensenrechten, ook al was het nog slechts een eerste stap en moest nadere uitwerking in de vorm van verdragen nog volgen. Met betrekking tot de aard van de Verklaring stelde zij: "It was rather a statement of basic principles of inalienable human rights setting up a common standard of achievement for all peoples and all nations".⁴⁹ De Verenigde Staten konden zich, zoals was te voorzien, identificeren met de ontwerp-Verklaring.

Eveneens voorspelbaar was de reactie van de Sowjet-Unie. De Sowjetdelegatie was van mening dat de ontwerp-Verklaring op meerdere punten te kort schoot en om haar stelling toe te lichten herhaalde zij eerder verwoorde bezwaren als de niet-inachtneming van de soevereiniteit van de staten, het ontbreken van plichten van de burgers ten aanzien van de staat, het niet-veroordelen van het fascisme, de afwezigheid van garanties dat de voorgestelde rechten ook zouden worden

47. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 35; Yearbook United Nations 1947-1948, p. 576-577.

48. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 35.

49. Zie Yearbook United Nations 1948-1949, p. 527.

gerealiseerd. Meer uitgewerkt dan in eerdere opmerkingen daarover, was de door de Sowjet-Unie geëiste garantie dat de mensenrechten zouden worden uitgeoefend in nauwe betrekking tot en met inachtneming van de economische, sociale en nationale omstandigheden van elk land.⁵⁰ Zij wilde daarmee aanduiden dat in haar ogen de realisering van mensenrechten alleen plaats- en tijdgebonden kan gebeuren en dat dit kan impliceren dat op bepaalde rechten beperkende clausules worden aangebracht. Ondanks haar tegenwerpingen van algemene aard kon de Sowjet-Unie niet verhinderen dat de Derde Commissie overging tot behandeling van de afzonderlijke artikelen van de ontwerp-Verklaring, aldus de Sowjetdelegatie dwingend telkenmale haar algemene commentaar te concretiseren.

Hierna ga ik nader in op enkele elementen uit de ontwerp-Declaratie die principiële conflictstof boden aan Oost en West. Ook schenk ik aandacht aan punten waar Nederland zich geroepen voelde tot zelfstandige, substantiële actie. Bij de punten waar Oost en West met elkaar debatteerden zal dan blijken dat het meestal ging om Sowjetamendementen op concept-teksten van westerse delegaties. Daaruit spreekt een defensieve houding van de Sowjet-Unie. Uit het feit dat de meeste amendementen werden verworpen, mag echter niet worden geconcludeerd dat de Sowjet-Unie steeds aan het kortste eind trok. De punten waar dat niet het geval was, komen echter hier niet voor bespreking in aanmerking omdat zij (klaarblijkelijk) niet controversieel waren.

Beginnen we met de preambule. Een eerder voorstel van Nederland om in de Verklaring te verwijzen naar de goddelijke oorsprong van bepaalde rechten, werd nu ingediend als amendement op de preambule. De Nederlandse

50. In: Yearbook United Nations 1948-1949 wordt het Sowjetstandpunt als volgt samengevat: "The representative of the USSR considered that the draft Declaration did not satisfy the three conditions which were, in the opinion of the USSR delegation, indispensable to the completion of the Declaration, namely: a guarantee of basic freedoms for all, with due regard to the national sovereignty of States; a guarantee that human rights could be exercised with due regard to the particular economic, social and national circumstances prevailing in each country; and a definition of the duties of citizens to their country, their people and their State. He regretted that fascism was nowhere condemned in the draft. He declared that the rights specified in the draft were illusory as they lacked effective guarantees" (p. 528-529).

vertegenwoordiger Beaufort stelde voor de woorden "based on man's divine origin and immortal destiny" in te voegen, en betoogde daarbij "dat dit amendement zo was geformuleerd dat ongelovigen of atheïsten er geen aanstoot aan behoeften te nemen en dat aanvaarding van dit amendement voldoening zou geven aan de meerderheid van de mensheid, welke immers geloofde in het bestaan van een Opperwezen".⁵¹ Ook in meer algemene zin liet Beaufort weten weinig ingenomen te zijn met een Verklaring waarin geen verantwoording werd afgelegd van de metafysische uitgangspunten die eraan ten grondslag lagen.⁵² Nederland zou echter op geen van beide punten een meerderheid achter zich krijgen: sommigen vonden de voorstellen niet bij de tijd, anderen wilden deze gevoelige materie liever laten rusten.⁵³

De Sowjet-Unie diende een voorstel in voor een geheel andere preambule. Daarin kwam onder meer tot uitdrukking dat de staten de Verklaring zouden moeten kunnen gebruiken "at their discretion both in adopting

51. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 39. De integrale tekst van de desbetreffende redes van Beaufort is afgedrukt op de pagina's 96-98 en 99-101. Uit de eerste nog een enkele passage: "Taking man's nature to the full extent and in its complete comprehension, one also should acknowledge his basic relation to the Creator and for this reason the appeal to be human only could fortify our conviction that a reference to the Almighty, in some form or another, absolutely was necessary in this Declaration" (p. 97).

52. "It has been said: this Declaration bears a social and political character. Therefore let us put aside all questions of a religious and philosophical (? --in de originele tekst staat "political"; dit lijkt me niet correct, WvG) nature. In other words: let us leave the question of man's relation to his Creator undecided, let us pass it over in silence. The Declaration of Human Rights is not the proper place for statements in the metaphysical field. Mr Chairman, it seems to me, that it is an illusion, a form of selfdeception to think, that it is possible to draft a Declaration on Human Rights without a metaphysical background" (Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 97).

"(. . .) it would be self-deception if we believed that, once having set aside the matter of the fundamental basis of human rights, there would be complete harmony between us and unanimity in our conceptions. I fear that only is wishful thinking, a chimaera, a dream. I shall put it this way: is agreement on human rights basically possible between those who believe, that every human being, according to his nature and dignity, is endowed with certain inalienable rights, which must be inviolable and recognized as sacrosanct even by the State or by Society in general --, and others, who proclaim, that the rights of the individuals always have to yield to the community or to the State, because in their view the State is a reality higher than and antecedent to its members, so that the latter have no rights but such as the State may grant or social solidarity may require -- thus making society the end, man the means?" (Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 99-100).

53. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 40, 43, Humphrey, p. 67.

appropriate legislative and other measures". Dit voorstel zou de staten de gelegenheid geven op het punt van de rechten van de mens te handelen "naar goeddunken". Omdat dit een duidelijke ondermijning zou betekenen van de nationaliteitenoverstijgende pretentie van de Verklaring, werd het voorstel verworpen.⁵⁴

Zoals opgemerkt, was de Sowjet-Unie door de wijze waarop de ontwerp-Verklaring in de Commissie III werd behandeld, gedwongen haar algemene commentaar per onderdeel toe te spitsen. Het eerste artikel waarop zij haar uitgangspunt toepaste dat de Verklaring zou moeten voorzien in bepalingen die de uitvoering van de onderscheiden mensenrechten garandeerden, was "het recht op leven" in artikel 3.⁵⁵ De Sowjetvertegenwoordiger stelde voor eraan toe te voegen dat de staat de verplichting heeft het recht op leven daadwerkelijk te garanderen, omdat zonder een dergelijke toevoeging dit recht inhoudsloos zou zijn. Vooral de Britse vertegenwoordiger verzette zich fel tegen dit voorstel, enerzijds omdat hij vond dat de Verklaring niet moest spreken over plichten van de staat, omdat zij dan een geheel ander karakter zou krijgen dan beoogd, anderzijds omdat hij het "hypocriet" vond dat uitgerekend de Sowjet-Unie "met haar werkkampen" dit voorstel indiende. Het Sowjetvoorstel werd verworpen.⁵⁶

Het Sowjetuitgangspunt dat de rechten van de mens niet absoluut geldig zouden zijn, maar onder omstandigheden aan beperkende clausuleringen, kunnen worden onderworpen, werd onder meer gebruikt voor een amendement op artikel 11 (het latere artikel 13), dat bepaalde dat een ieder het recht zou hebben om zich binnen eigen landsgrenzen vrij te verplaatsen en te ves-

54. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 42.

55. De ontwerp-tekst van het artikel luidde: "Everyone has the right to life, liberty and security of person". De hier aangehaalde en nog aan te halen ontwerp-teksten zijn ontleend aan de "Draft International Declaration of Human Rights", zoals opgenomen in: Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 29-33.

56. Humphrey merkt over het laatste deel van de Britse reactie op dat dat eerder een zet was in de op gang komende Koude Oorlog dan een inhoudelijke bijdrage aan de discussie: "There can be no doubt that the conditions described by Mayhew (= de Britse vertegenwoordiger, WvG) really did exist, but, since the British were not proposing any change in the article relating to forced labor, their invention could be interpreted as a move in the Cold War" (p. 68). Zie ook Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 44-46.

tigen en om het land te verlaten.⁵⁷ De Sowjet-Unie stelde voor de werking van dit artikel in te perken door de toevoeging "in accordance with the law of each state". Het amendement werd verworpen "omdat het het artikel waardeloos zou maken".⁵⁸

Een artikel waarover zich naar verwachting een zeer principiële discussie zou ontspringen, was artikel 15 (het latere artikel 17), waarin werd gesproken over het recht op eigendom.⁵⁹ Het artikel werd evenwel unaniem aangenomen, misschien, zoals J.P. Humphrey stelt, omdat het juist zo weinig zegt.⁶⁰ Niettemin zou in discussies over verdere onderdelen van het Internationale Statuut blijken dat er tussen Oost en West op dit punt wel degelijk een verschil van mening bestaat, wat ertoe zou leiden dat het recht op eigendom niet in de Convenanten van 1966 zou worden opgenomen.

Bij de ontwerp-artikelen 16 en 17 (de latere artikelen 18 en 19), die betrekking hadden op de vrijheid van godsdienst, denken, geweten, meningsuiting c.a.⁶¹, diende de Sowjet-Unie geheel consequent amendementen in waarin de voorgestelde rechten aan beperkingen onderhevig werden gemaakt. Zo werd ten aanzien van de godsdienstvrijheid voorgesteld deze te doen regelen "in accordance with the laws of the country concerned and the requirements of public morality" en ten aanzien van de vrijheid van meningsuiting deze te laten beperken door "the limits corresponding to the interests of national security". Daarnaast stelde de Sowjet-Unie voor dat de vrijheid van meningsuiting en aanverwante vrijheden alleen zouden mogen worden gebruikt in overeenstemming met de principes van de de-

57. De ontwerp-tekst van het artikel luidde: 1. "Everyone has the right to freedom of movement and residence within the borders of each State". 2. "Everyone has the right to leave any country, including his own".

58. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 54.

59. De ontwerp-tekst van het artikel luidde: 1. "Everyone has the right to own property alone as well as in association with others". 2. "No one shall be arbitrarily deprived of his property".

60. Humphrey, p. 44.

61. De ontwerp-tekst van de artikelen luidde: "Everyone has the right of freedom of thought, conscience and religion or belief, and freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief in teaching, practice, worship and observance". "Everyone has the right to freedom of opinion and expression; this right includes freedom to hold opinions without interference and to seek, receive and impart information and ideas through any media and regardless of frontiers".

mocratie en in het belang van de versteviging van de internationale samenwerking en de wereldvrede, en verder dat deze vrijheden niet zouden mogen worden benut voor het propageren van het fascisme. Alle amendementen van Sowjetzijde werden verworpen, in strijd als zij werden geoordeeld met fundamentele kenmerken van de beoogde Verklaring.⁶²

Het Sowjetstandpunt inzake het fascisme keerde terug bij de bespreking van artikel 18 (het latere artikel 20): het recht van vereniging en vergadering.⁶³ Voorgesteld werd verenigingen van fascistten, dan wel van antidemocraten in meer algemene zin, te verbieden. Het voorstel werd verworpen vanwege het dreigende gevaar van staatswillekeur dat velen erin zagen: Waar ligt de grens?⁶⁴ Verder was de Sowjet-Unie van mening dat ook bij dit artikel de staat verplicht zou moeten worden zorg te dragen voor wettelijke garanties. Ook dit voorstel werd echter verworpen: "De meerderheid van Commissie III wenste de plicht van een staat om een zekere taak bij de wet te regelen niet op te nemen in de Verklaring, daar deze zou thuishoren in het Verdrag"⁶⁵ (en derhalve pas later aan de orde zou dienen te komen).

Bij de bespreking van artikel 20 (het latere artikel 22), de inleiding op de sociaal-economische en culturele rechten⁶⁶, kwam de Sowjet-Unie opnieuw met een amendement dat beoogde de staat te verplichten tot het geven van garanties voor de realisering van de bedoelde rechten. (Deze algemeen geformuleerde verplichting zou de Sowjet-Unie steeds herhalen tijdens de debatten over de afzonderlijke rechten uit de sociaal-economische en culturele groep, zoals bij de bespreking van het recht op arbeid en het recht op sociale voorzieningen). Het amendement werd verworpen, om de bekende redenen. Erg problematisch was dit voor de Sowjet-Unie echter kennelijk niet, want later zou men

62. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 58-59.

63. De ontwerp-tekst van het artikel luidde: "Everyone has the right to freedom of assembly and association".

64. Zie Humphrey, p. 69; Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 60.

65. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 60.

66. De ontwerp-tekst van het artikel luidde: "Everyone, as a member of society, has the right to social security and is entitled to the realization, through national and international co-operation, and in accordance with the organization and resources of each State, of the economic, social and cultural rights set out below".

toch voor het gehele artikel stemmen.⁶⁷

Ten aanzien van ontwerp-artikel 25 (het latere artikel 27), dat onder meer betrekking had op het recht te delen in wetenschappelijke vooruitgang⁶⁸, diende de Sowjet-Unie het voorstel in om wetenschap te laten dienen ter bevordering van de democratie en van de internationale vrede en samenwerking. De wetenschap zou in haar ogen derhalve ondergeschikt moeten zijn aan de bevordering van vooraf bepaalde maatschappelijke/politieke doeleinden. Precies om die reden (de ondergeschiktheid aan de politiek) stuitte het Sowjetamendement op veel weerstand.⁶⁹

Bij verschillende andere artikelen⁷⁰ had Nederland inmiddels opmerkingen ingebracht over zaken als echtscheiding, de betekenis van het gezinsverband, opvoeding van kinderen, vrijheid van onderwijs. De Nederlandse vertegenwoordiger Beaufort betoogde dat echtscheiding een kwaad is voor de gemeenschap ("because it has a tendency to facilitate the dissolution of society") en niet als een normaal verschijnsel dient te worden behandeld, dat het gezin het natuurlijke en fundamentele groepsverband is in de samenleving ("the keystone, on which we have to build up modern life"), en dat de eerste verantwoordelijkheid voor opvoeding van kinderen en voor de keuze van onderwijs ligt bij datzelfde gezin ("with all respect for youthmovement and other valuable institutions, private or public, which should contribute to the child's education, they never can replace the influence of the family as the basic centre of education"). Naast Beaufort kwam namens Nederland ook mw. M. Klompé over deze kwesties aan het woord, in het bijzonder waar het ging om de juridische gelijkstelling van wettige en onwettige kinderen. Naar haar opvatting mocht van een dergelijke gelijkstelling geen sprake zijn, omdat dit zou kunnen

67. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 62.

68. De ontwerp-tekst van het artikel luidde: "Everyone has the right to participate in the cultural life of the community, to enjoy the arts and to share in scientific advancement".

69. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 68.

70. Met name bij ontwerp-artikel 14 (het latere artikel 16) dat onder meer handelde over het recht om te huwen en een gezin te stichten, bij ontwerp-artikel 22 (25) over onder meer het recht van moeder en kind op bijzondere zorg en bijstand, en bij ontwerp-artikel 23 (26) over onder meer het recht op onderwijs.

leiden tot relativering van de betekenis van de huwelijksband en tot ondergraving van het gezinsverband ("denial of the importance of the marriagebond" en "undermining of the family as the fundamental group-unit of society"), en dat diende te worden voorkomen "exactly for the benefit of the child". De amendementen die Nederland op deze gedachten baseerde, werden over het algemeen weinig positief ontvangen en hetzij ingetrokken, hetzij bij de stemmingen afgewezen.⁷¹

Besluitvorming

Nadat in de Humanitaire, Sociale en Culturele Commissie per artikel was gestemd, kon de eindstemming over de gehele ontwerp-Declaratie plaatsvinden. Ze werd aangenomen met 29 stemmen voor (waaronder Nederland en de Verenigde Staten), geen tegen en zeven onthoudingen (waaronder de Sowjet-Unie).⁷² Vervolgens kon de ontwerp-Verklaring ter finale besluitvorming worden besdiscussieerd in de Algemene Vergadering van de VN. Dit gebeurde te Parijs op 9 en 10 december 1948. Gedurende twee dagen legden vele delegaties instemmende of kritiserende, juichende of relativierende verklaringen af. Namens de Verenigde Staten betoogde mw. Roosevelt dat de ontwerp-Verklaring een compromis was dat niet alles bevatte wat elk land afzonderlijk zou hebben gewild, maar dat haar land het niettemin als acceptabel beschouwde. Ook benadrukte zij dat het hier niet ging om juridisch afdwingbare rechten en plichten, maar om een standaard waar alle naties naar toe zouden kunnen werken. Verder ging mw. Roosevelt te elfder ure nog in op enkele wijzigingsvoorstellen van de zijde van de Sowjet-Unie. Zo betoogde zij dat de Verklaring alleen was bedoeld om de rechten van individuen te regelen (waarvoor het Sowjetvoorstel om ook voor staten bepaalde rechten te formuleren voor haar niet acceptabel was), dat niet kon worden toegestaan dat de staat beperkingen zou aanbrengen op het recht van vrijheid van meningsuiting, en verder dat de Sowjetgedachte ter zake

71. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 56, 57, 65, 66, 67, 68, 102, 103, 106, 107-109.

72. Zie Yearbook United Nations 1948-1949, p. 529; Humphrey, p. 71.

van het vastleggen van verplichtingen van het individu ten opzichte van de staat onacceptabel was omdat dit het karakter van de beoogde Verklaring fundamenteel zou wijzigen.⁷³

De standpuntbepaling van de Sowjet-Unie, verwoord door ambassadeur A. Vysjinsky, concentreerde zich op de eveneens bekende punten: inbreuk op de soevereiniteit van de staten en het zelfbeschikkingsrecht van de volkeren, te abstract geformuleerde rechten met weinig garanties voor realisering, het ontbreken van een aantal rechten.⁷⁴ Om de ontwerp-Declaratie in haar richting bijgesteld te krijgen, diende de Sowjet-Unie alsnog enige vergaande amendementen in (na eerst nog een nietgelukte poging te hebben ondernomen om de definitieve besluitvorming uit te stellen). Daarbij werd met name het punt van de soevereiniteit van de staten nogmaals flink aangezet, met als argument dat elke inbreuk daarop in strijd is met het Handvest van de Verenigde Naties en dat het hier een beginsel betreft dat als het ware voorafgaat aan de realisering van alle andere mensenrechten. De verschillende amendementen werden echter verworpen.⁷⁵

Nederland tot slot stelde zich bij monde van ambassadeur J. van Roijen op achter de ontwerp-Verklaring. Wel herhaalde hij dat ons land het een gemis vond dat de Verklaring geen uitspraak deed over de goddelijke

73. Zie Yearbook United Nations 1948-1949, p. 530-531, 533; Humphrey, p. 73.

74. In: Yearbook United Nations 1948-1949 wordt het Sowjetstandpunt als volgt samengevat: "According to the representative of the USSR, the Declaration suffered from serious defects and omissions. Some of the articles dealing with extremely important questions -- such as the article on slavery and the article on the right to education -- were, in his opinion, in a very abstract form. He considered that the article dealing with the freedom to disseminate ideas did not solve the problem of freedom of expression, as the diffusion of dangerous ideas, such as war-mongering and fascist ideas, should be prevented. That same article, he submitted, made no provision for the free dissemination of just and lofty ideas. If freedom of expression was to be effective, the workers, he argued, must have the means of voicing their opinions, and for that they must have at their disposal printing presses and newspapers. The right to street demonstrations, he said, should be guaranteed. He declared that it was necessary to make certain that scientific research would not be used for war purposes which would obviously hinder progress. He drew the Assembly's attention to a defect in the Declaration which he considered to be fundamental: the absence of provisions guaranteeing the rights of national minorities. He also regretted the failure of the Declaration to mention the sovereign rights of States" (p. 532). Zie ook p. 534. En verder: Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 78; Humphrey, p. 72.

75. Zie Yearbook United Nations 1948-1949, p. 534; Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 77.

herkomst van de mensenrechten, waaraan hij echter toevoegde dat Nederland op dit punt nog niet alle hoop had verloren: "We sincerely hope that the future will bring such an acceptance. Man's gropings in these modern times and his failure to master the fruits of his own scientific research may help him in reaching this point". Verder benadrukte hij nog eens het individuele karakter van de beschreven rechten ("because my countrymen consider the rights of the individual as sacrosanct and the recognition of these rights as the best safeguard for the spiritual and physical well-being of mankind") en de wenselijkheid van implementatiemaatregelen.⁷⁶

Nadat aldus in totaal 35 landen een verklaring hadden afgelegd, kon worden gestemd over de afzonderlijke artikelen. De uitslag daarvan is interessant omdat het bekende beeld van de eindstemming over de Universele Verklaring, namelijk dat van een grote meerderheid aan voorstemmers tegenover enkele stemonthouders, waaronder de Sowjet-Unie, zou kunnen doen vermoeden dat de Sowjets zich ook bij de stemming over de afzonderlijke artikelen hebben onthouden. Dat is echter niet het geval. Van de in totaal 38 keer dat er moest worden gestemd (over elk van de zeven overwegingen van de preambule, over beide leden van artikel 2 en over de 29 andere artikelen), was er dertig maal sprake van unanimititeit. In de overige acht gevallen behoorde de Sowjet-Unie vier maal tot de voorstemmende meerderheid, terwijl zij zich slechts in de overige vier gevallen van stemming onthield.⁷⁷ Bij de eindstemming over het totaal zouden 48 landen voorstemmen (waaronder Nederland en de Verenigde Staten), terwijl acht landen zich van stemming onthielden (Wit-Rusland, Oekraïne, USSR, Joegoslavië, Tsjecho-Slowakije, Polen, Saoedi-Arabië en Zuid-Afrika).⁷⁸

76. Zie voor de integrale tekst van de rede van Van Roijen Ministerie van buitenlandse zaken 1949, p. 110-111

77. Gereconstrueerd op basis van Yearbook United Nations 1948-1949, p. 534, en verspreide opmerkingen over de artikelsgewijze stemmen in de Algemene Vergadering in Ministerie van buitenlandse zaken 1949.

78. Zie Yearbook United Nations 1948-1949, p. 535. Van de 58 VN-lidstaten van dat moment waren er twee afwezig

3.2 De verdragen van 1966

Ontstaansgeschiedenis

Zodra de besluitvorming over de Universele Verklaring was afgerond, stonden de Verenigde Naties voor de taak de algemeen geformuleerde normen daaruit te gieten in een vorm die, in tegenstelling tot de Universele Verklaring, juridisch bindend zou zijn. Bij het aanvaatten van deze taak in 1949 zullen weinigen hebben vermoed dat het zeventien jaar zou duren voor deze kon worden afgerond en dat het daarna nog eens tien jaar zou vergen voordat de overeengekomen verdragen in werking zouden treden.

De zeventienjarige geschiedenis van de totstandkoming van de verdragen werd voor een belangrijk deel bepaald door de principiële controverses inzake de mensenrechten die Oost en West op VN-niveau met elkaar uitvochten. Deze waren theoretisch zeer ingewikkeld en werden nog bemoeilijkt door en waren zelf onderdeel van de Koude Oorlog. Zo zijn er vele voorbeelden te noemen van bittere verwijten die Oost en West elkaar maakten en die leidden tot impasses in de besprekingen, tot het opstappen van delegatieleden, et cetera.⁷⁹ Ook zag men in de verhitte discussies in de Commissie voor de mensenrechten enkele malen aanleiding om, alvorens verder te debatteren, een politieke uitspraak te vragen van de Algemene Vergadering (bijvoorbeeld over de vraag of de "self-determination of peoples" thuishoort in een mensenrechtenverdrag). Gegeven de geringe vergaderfrequentie van het belangrijkste orgaan van de VN, leverde deze handelwijze in de periode 1949-1954 een aanmerkelijk tijdverlies op.

Maar ook nadat de Commissie in 1954 de ontwerp-teksten voor de verdragen aan de Algemene Vergadering had aangeboden en de discussie over de meest principiële punten gesloten leek, vergden de artikelsgewijze debatten in de Derde Commissie zoveel tijd en werden discussies over eerdere punten zo vaak heropend dat de zeventienjarige periode achteraf eigenlijk nauwelijks verwondering kan wekken. Dit geldt nog sterker wanneer

79. Zie bijvoorbeeld Humphrey, p. 83, 85, 88, 162.

we in aanmerking nemen dat er enkele jaren waren waarin men nauwelijks of helemaal niet aan discussie over de ontwerp-verdragen toekwam, zoals in het crisisjaar 1964, en in 1965 toen de agenda te vol bleek.⁸⁰

De Oost-Westtegenstelling en de VN-wijze van besluitvorming waren echter niet de enige tijdrovende factoren. Belangrijk was ook dat in de vijftiger en zestiger jaren de samenstelling van de Verenigde Naties ingrijpend veranderde. Waren er in 1948 onder de 58 lidstaten nauwelijks Derde Wereldlanden, eind 1966 kon ruim eenderde van de dan aanwezige 122 lidstaten tot deze categorie worden gerekend.⁸¹ Dat hun inbreng soms veel tijd vergde, mag duidelijk zijn en blijft hier verder onbesproken.

Een vierde tijdrovende factor is van meer algemene aard en houdt verband met het probleem dat de mensenrechten zelden een zaak zijn van kant en klare standpunten. Veel lidstaten zullen, geconfronteerd met weer een nieuw discussiepunt, pas op dat moment zijn toegekomen aan de uitwerking en explicitering van een stellingname met bijpassende argumentatie. Voeg daarbij dat van hen werd gevraagd de voorgestelde mensenrechtenbeginselen te toetsen aan hun eigen sociaal-culturele context, grondwet (voor zover aanwezig), en geschiedenis, en dat al deze eigensoortige perspectieven weer moesten worden ingebracht en besproken op het internationale platform, en duidelijk is dat ook hier sprake was van een nietgeringe tijdsfactor. Als de relevante VN-organen al vaker hadden kunnen vergaderen, dan is het, zo bezien, nog maar de vraag of dit de interne gedachtenvorming binnen veel lidstaten niet zou hebben geforceerd. Ook in dat opzicht is de zeventienjarige duur dus niet onverklaarbaar, noch per se negatief.

In 1966 echter was het zover en werden de twee verdragen aangenomen die tezamen met de Universele Verklaring het Internationaal Statuut van de Rechten van de Mens zouden vormen: het Verdrag inzake de burger- en politieke rechten, en het Verdrag inzake de economische, sociale en culturele rechten. In het eerste wer-

80 Zie de opeenvolgende Yearbooks United Nations (1949-1966).

81. Aldus te reconstrueren op basis van Ministerie van buitenlandse zaken 1967, p. 382-383.

den zaken geregeld als het recht op leven (artikel 6), verbod van willekeurige vrijheidsberoving (artikel 9), recht op een eerlijk proces (artikel 14), gewetens- en godsdienstvrijheid (artikel 18), recht van vergadering (artikel 21), recht om deel te nemen aan het landsbestuur (artikel 25). Het tweede verdrag voorzag in de regeling van onder meer het recht op arbeid (artikel 6), recht op billijke en gunstige arbeidsvoorwaarden (artikel 7), recht van vrije vakorganisatie (artikel 8), recht op sociale zekerheid (artikel 9), recht op zwangerschapsverlof (artikel 10), recht op lichamelijke en geestelijke gezondheid (artikel 12), recht op onderwijs (artikel 13), recht op deelname aan het culturele leven (artikel 15), recht op vrijheid van wetenschappelijk onderzoek (eveneens artikel 15).

Enkele discussiepunten

Naast talrijke discussiepunten die in het licht van de geschiedenis als onbeduidend kunnen worden afgedaan, kenden de Sowjet-Unie, de Verenigde Staten en Nederland ook vele meer fundamentele meningsverschillen. Deze kunnen worden gegroepeerd onder drie centrale thema's: de vraag naar de onderlinge verhouding tussen de burger- en politieke rechten enerzijds en de sociaal-economische en culturele rechten anderzijds, de vraag of het zelfbeschikkingsrecht van de volkeren thuishoort in een mensenrechtenverdrag, en ten derde de vraag hoe de realisering van de beschreven rechten kan worden afgedwongen, en of daarbij plaats is voor bijvoorbeeld een individueel klachtrecht.

De discussie over de onderlinge verhouding van de verschillende rechten vond uitdrukking in twee standpunten die eigenlijk niet met elkaar communiceerden. Zo benadrukte de Sowjet-Unie dat de economische, sociale en culturele rechten de basis vormen van de andere rechten, en dat de uitoefening van de burger- en politieke rechten volstrekt onmogelijk is onder ontoereikende sociaal-economische condities. De scheiding van beide typen rechten is in deze visie een kunstmatige aangelegenheid; reden voor de Sowjet-Unie om te pleiten voor één verdrag waarin beide tezamen zouden wor-

den ondergebracht.⁸² De Verenigde Staten daarentegen en ook Nederland benadrukten dat de burger- en politieke rechten op het punt van de naleving om een geheel andere aanpak vragen en geheel andere mogelijkheden bieden dan de sociaal-economische en culturele rechten. De eerste zouden kunnen worden beschermd door een geëigend stelsel van juridische maatregelen, de tweede daarentegen zouden vragen om politieke bemoeienis, waarvan de reikwijdte sterk afhankelijk is van de economische en sociale omstandigheden waarin een land verkeert. De eerste rechten zouden in absolute zin kunnen worden gegarandeerd, de tweede alleen in relatieve zin, namelijk afhankelijk van genoemde omstandigheden. Voor beide staten was dit een afdoende reden om te pleiten voor twee onderscheiden verdragen.⁸³

De tegenstelling openbaarde zich voor het eerst in 1949 toen de VN-Commissie voor de mensenrechten in het kader van haar opdracht om juridischbindende teksten te ontwerpen, besloot te beginnen met de uitwerking van de burger- en politieke rechten, en de sociaal-economische en culturele rechten pas daarna aan te vatten. Voor deze prioriteitsstelling vroeg de commissie goedkeuring aan de Economische en Sociale Raad, die op zijn beurt, gezien de gevoeligheid van de mate-

82. Yearbook United Nations 1951 vat dit standpunt als volgt samen: "The representatives of the USSR and Yugoslavia stated that division of rights into these two groups was artificial. It was the view of these representatives and of those of the Byelorussian SSR, Czechoslovakia and Poland that economic, social and cultural rights formed the basis of other rights, and that the exercise of civil and political rights might become purely nominal under economic conditions which were conducive to economic instability and unemployment" (p. 482).

83. Dit standpunt wordt in Yearbook United Nations 1951 als volgt verwoord: "Other representatives however, including those of (...) the Netherlands and the United States (...) spoke in favour of not inserting in one instrument provisions both on political and civil rights and on economic, social and cultural rights. These members stated that, while civil and political rights could be protected by appropriate legislative or administrative measures, the realization of economic, social and cultural rights could only be achieved progressively, because their protection depended on economic and social conditions. The measures which could be drafted to apply to the two different groups of rights were thus necessarily different; the safeguarding of civil and political rights would require non-intervention by the State, while the guarantee of economic, social and cultural rights would require positive action, these representatives held" (p. 482).

Zie voor het Nederlandse standpunt in deze kwestie ook Ministerie van buitenlandse zaken 1951, p. 170, 284 ("It could, for instance, be argued that as yet social and economic rights can not possibly be judged and acknowledged everywhere by the same standards. Of great importance in this connection is the state of development of the various countries"). 299

rie, besloot een politieke uitspraak te vragen aan de Algemene Vergadering. Deze overwoog prompt dat "the enjoyment of civic and political freedoms and of economic, social and cultural rights are interconnected and interdependent", dat "when deprived of economic, social and cultural rights, man does not represent the human person whom the Universal Declaration regards as the ideal of the free man" en dat om die reden beide typen rechten tegelijkertijd zouden moeten worden uitgewerkt.⁸⁴ De Permanente Commissie kreeg aldus het "verzoek" haar werkwijze te herzien en toe te werken naar één verdrag. Hoewel niet van harte, zette zij zich voortvarend aan deze taak. In zijn eerstvolgende vergadering (1951) besloot de Economische en Sociale Raad echter aan de Algemene Vergadering om heroverweging te vragen van haar besluit en deze bleek nu, in krappe meerderheid, een andere mening toegedaan: twee verdragen.⁸⁵ Toen de Sowjet-Unie het jaar daarop in de Economische en Sociale Raad opnieuw de Algemene Vergadering wilde verzoeken haar besluit te heroverwegen en de Raad dit voorstel niet overnam⁸⁶, was het pleit definitief beslecht.

Dat uiteindelijk werd besloten tot twee verdragen, wil niet zeggen dat er naar de mening van de Algemene Vergadering geen samenhang tussen beide zou (moeten) bestaan. Zij besliste met nadruk dat ze als een eenheid dienden te worden beschouwd, en zij bracht dit tot uitdrukking in de wens beide ontwerp-verdragen gelijktijdig te behandelen, ernaar te streven zoveel mogelijk gelijke bepalingen in beide verdragen op te nemen en ze na goedkeuring gelijktijdig voor ondertekening open te stellen.⁸⁷ De aldus beoogde eenheid zou later vooral tot uitdrukking komen in sterk op elkaar

84. Zie Yearbook United Nations 1950, p. 531.

85. Zie Yearbook United Nations 1951, p. 484.

86. Zie Yearbook United Nations 1952, p. 447-448; V. Pechota in: Henkin 1981, p. 41-43.

87. Aldus resolutie 543 (VI): "(...) The General Assembly (...) requests the Economic and Social Council to ask the Commission on Human Rights, to be submitted simultaneously for the consideration of the General Assembly at its seventh session, one Covenant to contain civil and political rights and the other to contain economic, social and cultural rights, in order that the General Assembly may approve the two Covenants simultaneously and open them at the same time for signature, the two Covenants to contain, in order to emphasize the unity of the aim in view and to ensure respect for and observance of human rights, as many as similar provisions as possible (...)" (Yearbook United Nations 1951, p. 484).

afgestemde preambules. Zo zou in het verdrag voor de burger-/politieke rechten worden opgetekend "dat het ideaal van de vrije mens, vrij van vrees en gebrek, slechts kan worden verwezenlijkt indien er omstandigheden worden geschapen, waarin een ieder zijn economische, sociale en culturele rechten, alsmede zijn burgerrechten en politieke rechten kan uitoefenen". Omgekeerd zou het verdrag voor de sociaal-economische en culturele rechten de zinsnede bevatten "dat het ideaal van de vrije mens die vrijheid als staatsburger en politieke vrijheid geniet, en die vrij is van vrees en gebrek, slechts kan worden verwezenlijkt indien er omstandigheden worden geschapen, waarin een ieder zijn burgerrechten en zijn politieke rechten, alsmede zijn economische, sociale en culturele rechten kan uitoefenen".⁸⁸ Beide preambules werden in de Derde Commissie aangenomen zonder tegenstemmen en met twee onthoudingen (waaronder de Verenigde Staten).⁸⁹

De vraag of het zelfbeschikkingsrecht van de volkeren moest worden opgenomen in de mensenrechtenverdragen (en zo ja, hoe?) kostte de Verenigde Naties heel wat hoofdbrekens, voordat definitief kon worden vastgelegd dat de volkeren "uit hoofde van het zelfbeschikkingsrecht in alle vrijheid hun politieke status bepalen en vrijelijk hun economische, sociale en culturele ontwikkeling nastreven", en "dat alle volkeren ter verwezenlijking van hun doeleinden vrijelijk kunnen beschikken over hun natuurlijke rijkdommen en hulpbronnen (...)."⁹⁰

Het begon allemaal in 1949 met een voorstel van de Sowjet-Unie om in de ontwerp-verdragen een bepaling op te nemen waarin het recht op zelfbeschikking van de volkeren zou zijn uitgedrukt. Hoewel dat uit het voorstel niet expliciet blijkt, was het vooral bedoeld om koloniale mogelijkheden te verplichten hun kolonies het recht op zelfbeschikking te garanderen. Nadat het Sowjetvoorstel aanvankelijk was verworpen, werd het later

88. Bron: *Ars Aequi Libri*, Rechten van de mens in verdragen, verklaringen, resoluties, Utrecht 1979.

89. Zie *Yearbook United Nations* 1955, p. 154, 157.

90. Zie artikel 1 van beide verdragen. Zie voor de "hoofdbrekens" met name *Yearbook United Nations* 1951, p. 485-487, 1952, p. 439-447, 1955, p. 154-156.

overgenomen door andere naties, die er tevens een grotere draagwijdte aan meegaven: ook bijvoorbeeld volkeren die deel uitmaken van een multinationale samenleving en die door het centrale gezag van hun zelfbeschikkingsrecht zijn beroofd, zouden zich op dit recht moeten kunnen beroepen.⁹¹

De daarop volgende discussie over het zelfbeschikkingsartikel speelde zich goeddeels af tussen de Sowjet-Unie en een aantal Derde Wereldlanden aan de ene kant en enige westerse landen aan de andere kant. Het belangrijkste argument van de voorstanders was dat het recht op zelfbeschikking van volkeren voorafgaat aan de rechten van individuele burgers: waar de rechten van het volk worden geschonden, kunnen die van de burgers niet worden gerealiseerd.⁹² De westelijke oppositie tegen het artikel was overwegend (maar niet alleen) van praktische aard: wat moet exact onder "zelfbeschikking" worden verstaan, wat onder "volkeren", et cetera. Het commentaar kwam erop neer dat zonder nadere studie van dergelijke aspecten het recht op zelfbeschikking niet mocht worden opgenomen omdat het met al zijn onduidelijkheden zou leiden tot chaos in het internationale verkeer.⁹³ Andere bezwaren waren dat het hier ging om een collectief recht dat niet thuishoort in een verdrag dat beoogt individuele rechten te beschermen⁹⁴, dat het voorgestelde artikel veel verder ging dan de hieromtrent reeds in het Handvest van de Verenigde Naties opgenomen bepaling, en dat het beoogde implementatiesysteem te kort zou schieten voor de realisering van het zelfbeschikkingsrecht. Wanneer het recht echter toch zou worden opgenomen, dan zou het

91. Cf. A. Cassese in: Henkin 1981, p. 92 (jo. noot 2).

92. Zie Yearbook United Nations 1955, p. 155.

93. In deze zin bijvoorbeeld Nederland: "(...) that the whole matter of self-determination is an extremely complicated one, that it is not one problem but a complex of ideas, that there still exist many uncertainties, many doubts and that therefore we must proceed in a cautious way. The more so because the result of too far-reaching resolutions might create unjustified expectations, might cause still more confusion and trouble in a world which at present needs so badly a peaceful evolution" (rede Beaufort in Commissie III, 1952; in: Ministerie van buitenlandse zaken 1953. Citaat: p. 248).

94. De Nederlandse vertegenwoordiger Beaufort in Commissie III: "We always have held the opinion that, important as the principle of the right of self-determination might be, it is in any case a collective right, not a matter of individual human rights or freedoms and that therefore the draft Covenants on Human Rights are not the proper place for enunciating it" (Ministerie van buitenlandse zaken 1955, p. 356).

naar de mening van de opposanten een breed bereik moeten krijgen en zeker niet alleen op koloniale relaties van toepassing mogen zijn.⁹⁵

Nadat de Algemene Vergadering reeds in 1952 had bevestigd dat er een zelfbeschikkingsartikel in de verdragen moest worden opgenomen, kon de Derde Commissie tenslotte in 1955 stemmen over een uitgewerkte tekst. Het resultaat: 33 voor (waaronder de Sowjet-Unie), twaalf tegen (waaronder Nederland en de Verenigde Staten), dertien onthoudingen.⁹⁶

Bij de vraag naar het afdwingen van de rechten speelden drie sub-vragen een belangrijke rol: moet internationale controle mogelijk worden, dient er voor individuen en niet-gouvernementele organisaties een rol te zijn weggelegd in het internationale forum, en moet voor de burger-/politieke rechten en de sociaal-economische/culturele rechten een eensluidend implementatiesysteem worden ontworpen?

Reeds bij de behandeling van de Universele Verklaring had de Sowjet-Unie aangestuurd op het afhouden van internationale controle. Bij het begin van de discussies in 1949 wees zij opnieuw elk internationaal georiënteerd implementatiestelsel af, met als centraal argument dat dat stelsel gemakkelijk zou kunnen leiden tot een inbreuk op de interne aangelegenheden van staten en tot ondermijning van hun soevereiniteit. En omdat een dergelijke inbreuk naar de opvatting van de Sowjet-Unie in strijd is met de beginselen van het Handvest (en met beginselen van het volkenrecht meer in het algemeen), mochten er wat haar betreft op het niveau van de Verenigde Naties geen instanties worden gecreëerd die over de grenzen van de lidstaten heen zouden kunnen toezien op de naleving van gemaakte afspraken. Naar de opvatting van de USSR zou men moeten volstaan met het principe dat gemaakte afspraken worden nagekomen ("pacta sunt servanda").⁹⁷

Om diezelfde redenen verzette de Sowjet-Unie zich

95. Zie Yearbook United Nations 1952, p. 441, 1954, p. 204, 1955, p. 154-155. Zie ook Yearbook United Nations 1958, p. 212, en A. Cassese in: Henkin 1981, p. 93.

96. Zie Yearbook United Nations 1952, p. 439, 1955, p. 157.

97. Zie voor een goed gedocumenteerde weergave van de Sowjetpositie inzake implementatie Jhabvala, p. 466-477. Zie ook Ministerie van buitenlandse zaken 1964, p. 226.

tegen elk initiatief om (groepen van) individuen het recht te geven voor het internationale forum op te komen tegen schendingen van mensenrechten, en om diezelfde redenen ook was men tegen het instellen van commissies van onafhankelijke experts.⁹⁸ Wat het laatste betreft mag het daarom verwonderlijk heten dat de Sowjet-Unie uiteindelijk stemde voor de instelling van een aparte toezichthoudende commissie in het kader van het Verdrag voor de burger- en politieke rechten. Deze commissie zou immers bestaan uit "personen die hoog zedelijk aanzien genieten en erkende bekwaamheid bezitten op het gebied van de rechten van de mens", en die optreden "in hun persoonlijke hoedanigheid" (artikel 28). De Sowjet-Unie stemde echter voor omdat de bevoegdheden van het comité "strictly optional" zouden zijn.⁹⁹

Nederland ontpopte zich in de periode 1949-1966 als een van de grootste voorstanders van internationaal toezicht op de naleving van de mensenrechtenverdragen, vaak overigens in rechtstreekse confrontatie met de Sowjet-Unie en gelijkgestemde staten. Een van die confrontaties vond plaats in de Derde Commissie, toen Nederland betoogde dat de Oosteuropese opvattingen over afwijzing van internationale controle volstrekt achterhaald waren: "It is no longer allowed to hide ourselves behind the walls of national sovereignty, when human rights are at stake. In these days of increasing international co-operation and interdependence of states, the idea of absolute national sovereignty is obsolete, archaic and prevents progress".¹⁰⁰ Door argumenten van dezelfde strekking liet Nederland zich leiden bij zijn ondersteuning van de voorstellen om "expert bodies" in te stellen voor toezicht op de naleving van de overeengekomen rechten en om (groepen van) individuen en niet-gouvernementele organisaties voor hetzelfde doel het recht van petitie te geven. De

98. Zie bijvoorbeeld Yearbook United Nations 1951, p. 488 en Ministerie van buitenlandse zaken 1951, p. 171 ("recht van petitie"), en Jhabvala, p. 474 ("independent experts").

99. In deze zin Jhabvala, p. 476. Zie ook Ministerie van buitenlandse zaken 1967, p. 103; Yearbook United Nations 1966, p. 411-412 (de stemming over artikel 27, het latere artikel 28)

100. Aldus Beaufort in Commissie III; in: Ministerie van buitenlandse zaken 1964, p. 509

nakoming van de beschreven rechten moest naar Nederlandse opvatting zo volledig mogelijk worden gegarandeerd en reeds daarom moest worden voorkomen dat alleen staten mochten toezien op naleving.¹⁰¹

Overigens is het Nederlandse standpunt over dit onderwerp in de jaren 1949-1966 aanmerkelijk gewijzigd, zij het niet zozeer principiële. Kon men zich in 1950 nog vinden in de stelling dat "vrees voor te verwachten misbruik (subversieve propaganda) en de wenselijkheid om eerst meer praktische ervaring op te doen" ertoe leidden dat het klachtrecht vooralsnog niet aan individuen en NGO's maar alleen aan staten zou worden toegekend, later nam Nederland het initiatief om het individuele petitierecht alsnog op te nemen in het verdrag voor de burger- en politieke rechten.¹⁰² De Nederlandse vertegenwoordiger, J. Mommersteeg, lichtte toe dat ons land van mening was dat het systeem van het statenklachtrecht ontoereikend was -- hoezeer ook staten de eerste verantwoordelijkheid moesten blijven dragen -- en dat een petitierecht voor (groepen van) individuen een welkome aanvulling betekende op het implementatiestelsel.

Ook liet Nederland zich in zijn stellingname leiden door het meer principiële punt dat een individu dat in zijn rechten wordt aangetast het (mensen)recht dient te hebben om daartegen in het geweer te komen. Mommersteeg: "The term human rights can only be rightfully used, if the human being -- the beneficiary of these rights -- is able to claim his rights and has remedies at his disposal". En hij voegde eraan toe: "We deem it as a matter of principle that the individual can claim his rights on the national and the international level".¹⁰³ Het desbetreffende voorstel werd weliswaar verworpen maar leidde met de steun van andere landen tot de aanneming van het zogenaamde Facultatieve Proto-

101. Zie voor een toelichting op het Nederlandse standpunt inzake "expert bodies" bijvoorbeeld de rede van J. Mommersteeg in Commissie III, in: Ministerie van buitenlandse zaken 1967, p. 271-272. En voor de Nederlandse standpuntbepaling inzake het recht van petitie van (groepen van) individuen en NGO's, bijvoorbeeld de rede van Beaufort in Commissie III, in: Ministerie van buitenlandse zaken 1955, p. 355-358, en de redes van Mommersteeg in diezelfde commissie, in: Ministerie van buitenlandse zaken 1967, p. 276-277 en 278-280.

102. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1951, p. 171, 1955, p. 122, 1967, p. 106.

103. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1967, p. 276.

col bij het Verdrag inzake de burger- en politieke rechten. Dit zou aan de verdragspartijen de mogelijkheid bieden om, in aanvulling op de dwingende implementatiemaatregelen uit het verdrag, overeen te komen dat het Comité voor de rechten van de mens ook kennisgevingen mag behandelen "van individuele personen die beweren het slachtoffer te zijn van schending van enig in dit Verdrag genoemd recht" (preambule Facultatief Protocol). ¹⁰⁴

Een ander punt waar Nederland van mening verschildte met de Sowjet-Unie en waarbij het steun ondervond van de Verenigde Staten (en omgekeerd), was de vraag of er voor de burger-/politieke rechten en de sociaal-economische/culturele rechten twee afzonderlijke implementatiestelsels moesten worden ontwikkeld dan wel of één systeem de voorkeur verdiende. De Sowjet-Unie had zich veelvuldig uitgesproken voor het laatste: als er dan toch een supranationaal implementatiestelsel moest komen, dan voor beide typen rechten hetzelfde. De rechten verschillen in de Sowjetoptiek immers zo weinig van elkaar dat twee verschillende stelsels inhoudelijk niet te rechtvaardigen zouden zijn (zie boven). ¹⁰⁵ Daartegenover stelden landen als de Verenigde Staten en Nederland dat het naar hun opvatting wel degelijk gaat om rechten van verschillende betekenis en dat dit onderscheid tot uitdrukking moet komen in de manier waarop de naleving ervan wordt gegarandeerd. Dit leidde tot een pleidooi voor twee onderscheiden implementatiestelsels. ¹⁰⁶ Uiteindelijk zou, in de lijn van de

104. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1967, p. 106-107; Yearbook United Nations 1966, p. 409, A.H. Robertson in: Henkin 1981, p. 336.

105. Zie Yearbook United Nations 1951, p. 489, 1963, p. 321; Ministerie van buitenlandse zaken 1964, p. 226, 1967, p. 102.

106. Zie voor het Nederlandse standpunt de rede van Beaufort in Commissie III, in Ministerie van buitenlandse zaken 1964, p. 505-506: "Turning now to the manner in which the implementation de facto is conceived, I would like to say that the Netherlands delegation favours the establishment of two different procedures for the draft covenant on economic, social and cultural rights and for the draft covenant on civic and political rights respectively. We consider a reporting system for the economic and social rights and the setting up of a Human Rights Committee for the civil and political rights perfectly in line with the different nature of these various rights since one group of rights can only be implemented progressively whereas the other group is to be applied immediately and at once". En in een andere speech voor dezelfde commissie, in: Ministerie van buitenlandse zaken 1964, p. 507-510: "(...) a uniform implementation procedure by way of periodic reports for both civil and political rights as well as economic, social and cultural rights, would hardly mean any pro-

standpunten die vanaf het begin de overhand hadden, de keuze vallen op een dubbel stelsel: voor de burger- en politieke rechten een rapportageplicht, een (facultatief) statenklachtrecht en een toezichthoudend, nietpolitiek comité; voor de sociaal-economische/culturele rechten een rapportageplicht plus een centrale taak voor de (politiek opererende) Economische en Sociale Raad. De eindstemmingen over de desbetreffende verdragsbepalingen leverden een nogal homogeen beeld op: de Sowjet-Unie, de Verenigde Staten en Nederland stemden gedrieën voor de speciale commissie, de rapportageplicht (twee maal), het facultatieve statenklachtrecht, en de speciale taken voor de Economische en Sociale Raad. ¹⁰⁷

Wat deden de Verenigde Staten verder? Zij spraken zich uit tegen het recht van petitie van individuele burgers en niet-gouvernementele organisaties "omdat de tijd daarvoor nog niet rijp was", alsmede tegen speciale permanente toezichthoudende commissies. Daarentegen was men voor een exclusief statenklachtrecht en voor comités op ad hoc-basis, in te stellen in geval de lidstaten onderling niet tot een oplossing zouden komen. Verder spraken zij zich uit tegen alle voorzieningen die verder zouden gaan dan de Amerikaanse constitutie. ¹⁰⁸

Deze en vergelijkbare stellingnames van de Verenigde Staten brachten H. Lauterpacht er in zijn bekende "International Law and Human Rights" toe te constateren dat "the attitude of the United States (...) approached, in many material aspects, that assumed by Soviet Russia". ¹⁰⁹ Als redenen voor deze, als het ware nietwesterse, standpuntbepaling van de Verenigde Staten voert hij oorzaken aan als de constitutionele verdeling van macht tussen het federale gezag en de afzonderlijke staten (de federatie is verdragspartij,

gress in the field of human rights. In general, it would be a continuation of the present state of affairs".

Zie voor het Amerikaanse standpunt bijvoorbeeld Yearbook United Nations 1951, p. 489.

107. Zie Yearbook United Nations 1966, p. 411 e.v.; Ministerie van buitenlandse zaken 1967, p. 99-106.

108. Zie Yearbook United Nations 1948-1949, p. 539, 1954, p. 206; Humphrey, p. 86; Robertson, p. 29; Lauterpacht, p. 302.

109. Lauterpacht, p. 301-302.

terwijl veel mensenrechtenzaken vallen onder de grondwettelijke competentie van de staten), maar ook de ondanks alles bestaande tegenzin om inmenging in interne aangelegenheden toe te staan.¹¹⁰ Lauterpacht spreekt dan over het einde van de jaren veertig. Th.C. van Boven trekt een lijn door naar met name de vijftiger jaren en verbreedt de zaak naar het gehele westen, als hij vaststelt dat het een simplificatie is "de houding van West te karakteriseren als royaal en die van Oost als restrictief aangaande de internationale bevordering en bescherming van de rechten van de mens". Het westen was "in verschillende opzichten het tegendeel van het ruimhartige beeld dat het van zichzelf wenste op te roepen", "trok zich terug binnen de eigen verschansing" en "was over het geheel genomen in feite niet meer bereid zich open te stellen voor een internationaal toezicht door de Verenigde Naties", aldus Van Boven.¹¹¹ We zagen, en zullen nog zien, dat dit beeld voor Nederland in mindere mate geldt, maar dat het op de Verenigde Staten zeker van toepassing is.

Besluitvorming en ratificatie

Nadat haar Derde Commissie in 1966 nog eens ruim vijftig bijeenkomsten aan de bespreking van beide verdragen had gewijd, kon de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties op 16 december 1966 een punt zetten achter zeventien jaar discussie. Het verdrag inzake de sociaal-economische en culturele rechten werd aangenomen met 105 stemmen voor, geen tegen en geen onthoudingen. Het verdrag voor de burger- en politieke rechten kende 106 voorstemmers en evenmin tegenstemmen en onthoudingen. Over het Facultatief Protocol werd eveneens door 106 staten gestemd: 66 voor (waaronder Nederland en de Verenigde Staten), twee tegen en 38 onthoudingen (waaronder de Sowjet-Unie).¹¹² Tevens werd vastgelegd dat beide verdragen in werking zouden treden na ratificatie door 35 staten en dat het protocol bij tien ratificaties van kracht zou worden.

110. Idem, p. 303.

111. Kooijmans en Van Boven, p. 13-14.

112. Zie Yearbook United Nations 1966, p. 418.

Het verdrag inzake de sociaal-economische en culturele rechten trad in werking in januari 1976, het verdrag inzake de burger- en politieke rechten met protocol in maart van hetzelfde jaar.¹¹³ De Sowjet-Unie ratificeerde beide verdragen in september 1973 (uiteraard exclusief het protocol) en behoorde daarmee tot de eerste.¹¹⁴ Nederland ratificeerde beide verdragen inclusief protocol in december 1978; de Verenigde Staten lieten dat tot dusverre achterwege.

Dat de Nederlandse ratificatie zo lange tijd op zich liet wachten -- ondanks de grote pressie die de Verenigde Naties uitoefenden op de vele staten die in haar ogen een te grote traagheid aan de dag legden, waarbij ook Nederland zich roerde¹¹⁵ -- gaf bij de Kamerbehandeling van de verdragen aanleiding tot de nodige ergernis. Zo vroeg de bijzondere Kamercommissie die met de voorbereiding van de behandeling was belast zich af waarom de indiening van het wetsontwerp tot goedkeuring (mei 1976) zich "ondanks herhaald aandringen vanuit de Kamer en, in 1971, vanuit de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa" bijna tien jaar op zich had laten wachten. Verder merkte de commissie op dat Nederland een "krachtig stimulerende rol had gespeeld bij de formulering en finalisering van Verdragen en Protocol" en ook andere "prijzenswaardige activiteiten" had ontwikkeld bij de verdere uitbouw van het internationale systeem van bescherming van de mensenrechten, en stelde zij de vraag of het om die reden "niet voor de hand had gelegen dat de regering tezelfdertijd, mede ter onderstreping van haar ernst, de grootst mogelijke spoed zou hebben betracht met de ratificatie?" Als belastend argument werd daarbij aangehaald dat Nederland door de vertraging buitenspel had gestaan bij de eerste samenstelling van het Comité voor de mensenrechten en bij de nadere invulling van het implementatiesysteem.¹¹⁶

113. Bron: *Ars Aequi Libri*, Rechten van de mens in verdragen, verklaringen, resoluties, Utrecht 1979.

114. Althans tot de eerste 25. Zie *Yearbook United Nations* 1973, p. 569. Zie ook Timmermans, p. 86, 88.

115. Zie bijvoorbeeld *Yearbook United Nations* 1972, p. 470, 1977, p. 725, 1978, p. 715, 1979, p. 856, 1980, p. 856. Zie voor de aandrang van Nederlandse kant bijvoorbeeld *Yearbook United Nations* 1972, p. 470, 479.

116. Zie het Voorlopig Verslag, TK 1976-1977, 13932 (R. 1037) nr. 7, p. 3.

Tijdens de Kamerbehandeling zelf opperden verschillende leden gelijksoortige bezwaren. Zo bijvoorbeeld J. Mommersteeg (CDA) en H. Roethof (PvdA) in de Tweede Kamer, en B. de Gaay Fortman (PPR) in de Eerste Kamer. De laatste verwoordde zijn bezwaren aldus: "(...) de dank voor het totstandkomen van de kans het [dertigjarig] jubileum [van de Universele Verklaring] te doen samenvallen met de ratificatie moet toch uitgaan naar de vele bewindslieden, bijgestaan door hun ambtenaren, die het mogelijk hebben gemaakt dat dit eerst in 1978 kan gebeuren. Het risico dat de ratificatie eerder had kunnen plaatsvinden, is veel groter geweest".¹¹⁷ De regering toonde zich weinig gevoelig voor de kritiek, althans ging er tijdens de debatten in de Tweede Kamer niet op in en schoof in de Eerste Kamer de schuld door naar vorige kabinetten. Alleen in de Memorie van Antwoord had men een poging ondernomen de vele jaren te rechtvaardigen via een verwijzing naar de lange tijd die was gemoeid met "de nauwkeurige bestudering van vele substantiële bepalingen van de verdragen"¹¹⁸, een argument dat de critici niet kon overtuigen. Dat de gehele aangelegenheid overigens inhoudelijk nauwelijks controversieel was, mag blijken uit de opmerking van Eerste Kamerlid mw. I. van den Heuvel (PvdA) "dat haar fractie er geen enkele moeite mee had gehad als de behandeling in deze Kamer zich zou hebben beperkt tot het optreden van één spreker namens alle fracties". Ook het feit dat beide verdragen, inclusief protocol, zonder stemming werden aangenomen wijst in die richting.¹¹⁹

Was Nederland traag, de Verenigde Staten zullen wellicht nooit de ratificatie-eindstreep (willen) halen. Verklaarden zij niet reeds in 1953 dat zij ratificatie van de verdragen zouden weigeren?¹²⁰ De redenen die men daarvoor destijds had, alsmede de argumenten die men vandaag hanteert, zijn overigens niet altijd even

117. Zie Handelingen TK 21 september 1978, p. 112, 121; Handelingen EK 21 november 1978, p. 79.

118. Memorie van Antwoord, 13932 (R. 1037) nr. 8, p. 3. Zie voor de reactie van de regering in de EK: Handelingen 21 november 1978, p. 83.

119. Zie Handelingen EK 21 november 1978, p. 76, 89; TK 21 september 1978, p. 162.

120. Zie Van Boven e.a. 1968, p. 8, 9.

duidelijk, noch gemakkelijk naar waarde te schatten. L. Henkin bijvoorbeeld noemt, in aanvulling op de redenen die ik reeds aan H. Lauterpacht ontleende, onder meer als argumenten dat de Verenigde Staten ook nu nog geen binding willen aan verdragen op het terrein van de mensenrechten die verder gaan dan de Amerikaanse constitutie; dat zij van mening zijn dat zij van de verdragen niets te leren hebben; dat zij zich met hun mensenrechtenopvatting stellen boven de verdragen en eigenlijk niets voelen voor discussie met andersgeoriënteerde opvattingen.¹²¹

Ondanks dergelijke weerstanden, ondertekende President Carter in 1977 de verdragen en legde hij ze in 1978 voor aan de Senaat, met het verzoek ze snel te ratificeren. Bovendien ging de indiening vergezeld van een lijst van te maken voorbehouden, als tegemoetkoming aan de te verwachten kritiek van de Senaat en met als doel de uiteindelijke haalbaarheid te vergroten.¹²² Inmiddels is echter duidelijk dat de pessimist die destijds niet verwachtte dat de Verenigde Staten de verdragen voor 1988 zouden ratificeren¹²³ als een optimist moet worden beschouwd.

4. DE CONFERENTIE OVER VEILIGHEID EN SAMENWERKING IN EUROPA ("HELSINKI")

4.1 Voorgeschiedenis en startfase

Over de voorgeschiedenis van de Conferentie van Helsinki -- officieel: de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE) -- is veel te zeggen. Zo bijvoorbeeld dat de toenmalige minister van buitenlandse zaken van de Sowjet-Unie al in 1954 de gedachte opperde aan een zelfstandige Europese veiligheidsalliantie en de wenselijkheid daarover een conferentie te

121. L. Henkin in: Meron (ed.), p. 50-53.

122. Zie Mower, p. 164, 165; Dimitrijevic, p. 270, 271; Edwards, p. 309; L. Henkin in: Meron (ed.), p. 53-54.

123. Zie Mower, p. 165.

beleggen.¹²⁴ Tegelijkertijd is niet alles uit die lange aanloop relevant voor de problematiek van dit proefschrift. Dat is met name terug te voeren op het feit dat de mensenrechten in de aanvankelijke Oosteuropese voorstellen niet als punt van discussie voorkwamen. In de opeenvolgende voorstellen voor de conferentie lag het accent op veiligheid en ontspanning, en op politieke, economische en culturele samenwerking. In de ogen van de Sowjet-Unie zou Europa zich moeten losmaken uit de ketenen die het economisch en politiek verdeeld hielden en moeten streven naar een status van pan-Europese politieke, economische en sociale zelfstandigheid.¹²⁵ Om die overstijging van de politieke en ideologische tegenstellingen in Europa te realiseren, zou men het naar de opvatting van de Sowjet-Unie eens moeten worden over principes als niet-inmenging in wederzijdse interne aangelegenheden, erkenning van de soevereine rechten van staten, vreedzame coëxistentie (de bereidheid om de verschillend-geaarde politieke systemen vreedzaam naast elkaar te laten bestaan, althans deze onderlinge relaties niet gewelddadig te verstoren). Daarbij stak de Sowjet-Unie niet onder stoelen of banken dat eventuele overeenstemming over deze beginselen zou leiden tot het vastleggen van de geografische status-quo die na de Tweede Wereldoorlog (Jalta) voor Europa was overeengekomen.¹²⁶

Het Navo-bondgenootschap, met inbegrip van de Europese lidstaten en onder aanvoering van de Verenigde Staten, reageerde lange tijd afhoudend op de Oosteuropese voorstellen, om redenen die vooral te maken hadden met een andere kijk op de Europese veiligheid. Eind zestiger, begin zeventiger jaren echter was ook voor de Navo-staten de tijd rijp en de noodzaak daar voor de oprichting van een Europees forum. De redenen voor deze (geleidelijke) omslag waren van uiteenlopende aard. Te noemen zijn het bezoek dat President Charles de Gaulle in 1966 bracht aan de Sowjet-Unie en de pacificerende verklaring die naar aanleiding van dit

124. Zie over die voorgeschiedenis bijvoorbeeld Bartalits 1975, p. 28-30; Kashlev, p. 7-18; Ministerie van buitenlandse zaken 1976, p. 11-21; Sizoo en Jurrjens, p. 24-33; Veya, p. 84-94.

125. Zie bijvoorbeeld Ministerie van buitenlandse zaken 1976, p. 16.

126. Idem, p. 15.

bezoek werd uitgegeven ¹²⁷, het door landen als Finland, Roemenië, Joegoslavië geuite streven naar veiligheid, bevreesd als zij waren het lot van Tsjechoslowakije (1968) te moeten delen, de Ostpolitiek van de in 1969 aangetreden Bondskanselier Willy Brandt en daaruit voortvloeiende verdragen tussen onder meer de Bondsrepubliek en de USSR, de Viermogendheden-overeenkomst inzake Berlijn (1971), het bezoek van President Nixon aan Moskou voor de ondertekening van Salt-I (1972). ¹²⁸ In de loop van de jaren 1969-1972 lieten de Navo-bondgenoten stukje bij beetje weten in principe akkoord te gaan met een conferentie over Europese veiligheid en samenwerking, mits ook gesproken zou kunnen worden over zaken als "een vrijer verkeer van personen, ideeën en informatie", over (klassieke) mensenrechten derhalve. ¹²⁹

In november 1972 kon zo een begin worden gemaakt met de voorbereidende besprekingen voor de conferentie. Dat deze uiteindelijk circa zeseneenhalve maand zouden duren, was voor een belangrijk deel te herleiden tot het Oosteuropese standpunt inzake de mensenrechtenpro-

127. Kashlev, p. 12: "The Soviet-French Declaration, signed in the Kremlin, said that an easing of tension was the first necessary stage in the desired development of relations between European countries, irrespective of their political systems. The two countries agreed that they should consider it their goal to help normalize and gradually improve relations between all European countries on the basis of respect for the independence of each of them and non-interference in one another's internal affairs".

128. Zie Bartalits 1975, p. 29; Kashlev, p. 13; Sizoo en Jurrjens, p. 31; Van Dijk 1980, p. 8.

129. Het eerste positieve Navo-signaal was te horen tijdens het Navo-beraad van december 1969. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1976, p. 16, Sizoo en Jurrjens, p. 27. In het communiqué dat werd verspreid na de ministeriele zitting van de Noord-Atlantische Raad van 26-27 mei 1970 werd vervolgens als een van de agendapunten voorgesteld "de groei van de internationale betrekkingen teneinde bij te dragen tot het vrijere verkeer van personen, ideeën en informatie (...)". Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1976, p. 17.

Sizoo en Jurrjens lichten dit voorstel als volgt toe (p. 27): "The idea behind the proposal concerning 'freer movement of people, ideas and information' which was later seen by the East-European countries only as a propaganda stunt on the part of the west, was that peace and security in Europe would not be promoted only by improving the relationships between states, as proposed by the East-European countries, but also and more particularly by the development of understanding between their individual inhabitants, and that for this purpose it was necessary to increase the exchange of information about the conditions of life in these countries". De Navo-staten stemden in 1972 definitief in met multilaterale besprekingen ter voorbereiding van de CVSE. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1976, p. 18.

blematiek. De Warschau-Pactlanden voelden er aanvankelijk wederom niets voor het thema van de bescherming van de mensenrechten aan te snijden, om de al gegeven reden dat het geen interstatelijke problematiek zou zijn (maar een binnenlandse aangelegenheid) en dat deze derhalve naar hun opvatting niet thuishoorde op een conferentie waar de betrekkingen tussen staten voorwerp van discussie zouden zijn. Onder druk van westelijke zijde en niet in de laatste plaats omdat de Warschau-Pactlanden zelf veel te verliezen hadden bij een definitieve blokkade van de onderhandelingen, zijn zij echter gaandeweg opgeschoven.

Aanvankelijk betrokken zij daarbij nog de stelling dat over uitbreiding van culturele samenwerking, van contacten tussen mensen en van verspreiding van informatie kon worden gesproken, mits van tevoren werd vastgelegd dat dergelijke zaken nimmer zouden worden gebruikt voor anti-cultuur, racisme, fascisme en lasterlijke propaganda, en dat gebruik ervan zou geschieden met inachtneming van de soevereiniteit, gewoonten en wetten van elk land en zou bijdragen aan versterking van de vrede en het wederzijds begrip tussen de naties in Europa. Vervolgens echter kozen de Oosteuropese staten, na ernstig verzet van westelijke kant, voor een minder gevoelig liggend standpunt: de bedoelde contacten zouden moeten bijdragen "aan versterking van vrede en begrip tussen de deelnemende staten, zonder onderscheid naar sociale en politieke systemen, ras, nationaliteit, taal of godsdienst" en "aan de geestelijke verrijking van de menselijke persoonlijkheid". De clausules die zij hieraan nog toevoegden -- zoals het verbod op inmenging in interne aangelegenheden --, mochten niet verhinderen dat het westen ervan uitging dat de Warschau-Pactlanden thans serieus bereid waren over de problematiek van de mensenrechten te spreken¹³⁰ en dat dus een begin kon worden gemaakt met de eigenlijke conferentie.

130. Ministerie van buitenlandse zaken 1976, p. 22-45, geeft een uitvoerig verslag van de voorbereidende besprekingen. Mijn weergave van de mensenrechtenelementen daarin is goeddeels op deze bron gebaseerd. Zie in het bijzonder p. 22, 24, 25, 27, 28, 29, 32, 41, 42, 45.

Inzet en verwachtingen

In juli 1973 namen 33 Europese staten alsmede Canada en de Verenigde Staten plaats aan de conferentietafel. En zij spraken niet alleen, of zelfs niet in de eerste plaats, over de mensenrechten. Dat zij zich ook uitgebreid bezighielden met veiligheidsvraagstukken ("Questions relating to security in Europe") en met samenwerking op economisch, technologisch en aanverwant gebied ("Cooperation in the field of economics, science, technology and of the environment"), mag niet uit het oog worden verloren, indien we ons hierna tot de mensenrechten beperken.

De verklaringen die de ministers van buitenlandse zaken in de eerste fase van de conferentie¹³¹ aflegden, geven een duidelijk beeld van de inzet en verwachtingen waarmee landen als de Sowjet-Unie, de Verenigde Staten en Nederland naar Helsinki kwamen. Zo legde Sowjetminister A. Gromyko, in lijn met eerdere voorstellen, veel nadruk op de Europese veiligheid en de noodzaak van economische en aanverwante samenwerking tussen de deelnemende staten. Om deze te realiseren zou zijns inziens de aandacht in eerste aanleg gericht moeten zijn op erkenning van principes als soevereiniteit van staten, onaantastbaarheid van landsgrenzen, niet-inmenging in binnenlandse aangelegenheden, vreedzame coëxistentie. Tot deze reeks van te erkennen beginselen rekende Gromyko verder "de eerbied voor mensenrechten en grondvrijheden, waaronder begrepen de godsdienstvrijheid". Ook maakte hij expliciet melding van de bespreekbaarheid van zaken als menselijke contacten en informatieuitwisseling, als daarbij maar de principes van soevereiniteit van de staten en niet-in-

131. De conferentie zou worden onderverdeeld in drie fases. Om te beginnen een bijeenkomst in Helsinki van de ministers van buitenlandse zaken, daarna de eigenlijke besprekingen te Genève en vervolgens weer een bijeenkomst in Helsinki, ditmaal van de regeringsleiders. De eerste fase zou duren van 3 tot 7 juli 1973, de tweede van 18 september 1973 tot 21 juli 1975, de derde van 30 juli tot 1 augustus 1975. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1976, p. 46-90 en bijlage 3. Zie aldaar ook voor verdere technische bijzonderheden over de conferentie.

menging in acht werden genomen, en indien de wetten, gewoonten en tradities van de betrokken staten maar werden gerespecteerd.¹³²

Minister W. Rogers van de Verenigde Staten liet allereerst doorklinken dat naar de opvatting van zijn land het principe van de vreedzame coëxistentie, dat door de Sowjet-Unie als het centrale thema werd gepresenteerd, ontoereikend zou zijn om de toekomst van Europa op te baseren. Naast de bereidheid om elkaar te respecteren, zouden ook actieve veranderingen nodig zijn, en "de beslissende uitdaging voor deze conferentie zal zijn of wij dat kunnen opbrengen". Ook Rogers echter beklemtoonde het belang van basisprincipes als erkenning van de wederzijdse grenzen -- waarbij hij met nadruk aantekende dat vreedzame verandering daarvan, gebaseerd op de wil van de betrokken bevolkingen, altijd mogelijk moet zijn omdat er anders sprake is van schending van twee andere principes: de soevereiniteit van staten en het recht op zelfbeschikking van volkeren --, en het verbod op inmenging in interne aangelegenheden van staten "ongeacht hun politieke, economische, sociale systeem". Toen hij daarna kwam te spreken over de mensenrechten, deed hij dit in de vorm van een oproep aan de deelnemende staten om alle be-
grenzingen van het vrije verkeer van mensen, informatie en ideeën weg te nemen. Daarbij wees hij op zaken als familiehereniging, informatieuitwisseling over de wederzijdse politieke systemen, vrijere beroepsuitoefening voor journalisten, wegnemen van uitreisbeperkingen. Hij voegde daaraan toe dat dit deel van de te voeren besprekingen "een treurige voetnoot in toekomstige geschiedenisboeken zou kunnen worden, wanneer de verantwoordelijke commissie niet tot concrete wegen zou komen om deze (...) concepties te verwezenlijken, zodanig dat daardoor het dagelijks leven van de mensen wordt beïnvloed".¹³³

De Nederlandse minister M. van der Stoep wenste één beginsel met name te onderstrepen: dat van het zelfbeschikkingsrecht der volkeren, door hem geformuleerd als het "onvervreemdbaar recht van het volk van iedere staat in vrijheid zijn politieke, economische, sociale

132. Rede Gromyko in: Europa-Archiv 1973, Dokumente p. 429-435.

133. Rede Rogers in: Europa-Archiv 1973, Dokumente p. 462-465.

en culturele stelsels te kiezen, te ontwikkelen en deze, indien gewenst, te veranderen zonder tussenkomst op welke wijze dan ook van enige andere staat of groep van staten en met volledige eerbiediging van de rechten en fundamentele vrijheden van de mens". "En waar het om gaat", aldus Van der Stoep, "is dat het recht van een staat en het volk ervan om zijn eigen koers te bepalen opnieuw wordt bevestigd in Europees verband". Daarnaast legde hij sterk het accent op de noodzaak van vrije contacten tussen mensen uit verschillende staten en van vrije uitwisseling van informatie via boeken, kranten, radio en tv ("veel wantrouwen komt voort uit misverstand en veel misverstand komt voort uit gebrek aan kennis of uit vooropgezette ideeën") en op de noodzaak dit alles te bezien vanuit het perspectief van de burgers. Weliswaar, aldus onze toenmalige minister van buitenlandse zaken, moeten de afspraken van de conferentie door elk land op nationaal niveau worden gerealiseerd en zullen nationale wetgevingen, gewoonten en tradities daarbij een belangrijke regulerende rol spelen, maar "hun functie zou moeten zijn de aspiraties van onze burgers te weerspiegelen en niet deze aan banden te leggen".¹³⁴

Controversiële thema's

De speeches onderzoekend op deelthema's die betrekking hebben op de mensenrechtenproblematiek en die in Oost-Westperspectief controversieel zijn, kom ik uit bij de volgende opsomming: opname van het beginsel van de bescherming van de mensenrechten in de rij van beginselen die de betrekkingen tussen staten regelen; de uit-

134. Rede Van der Stoep in: Ministerie van buitenlandse zaken 1976, p. 236-240. Over het spanningsveld tussen individuele en statelijke belangen merkte Van der Stoep nog op: "Er zijn veel meer zaken op ditzelfde brede vlak [als vrije contacten tussen mensen en uitwisseling van informatie] die men zou kunnen vermelden en die alleszins de aandacht verdienen. Zij hebben alle gemeen dat zij de mens centraal stellen en zijn fundamentele recht in vrijheid te kiezen met wie en met wat men in contact wil treden en met eigen vrije wil te bepalen hoe men de aangeboren talenten wil ontplooiën. Staten, hun belangen en wederzijdse betrekkingen, zijn belangrijke elementen in het kader van ons gemeenschappelijk streven de levensomstandigheden in ons deel van de aarde te verbeteren. (...) Mensen zijn echter, en dat is mijn vaste overtuiging, niet van minder belang en al hetgeen kan worden gedaan om hun belangen en wederzijdse betrekkingen te bevorderen, mag niet worden nagelaten" (p. 239-240).

bouw van menselijke contacten en van vrije informatie-uitwisseling tussen burgers van verschillende staten; de consequenties van het zelfbeschikkingsrecht van de volkeren en van de soevereiniteit van staten voor de bescherming van de mensenrechten; de vreedzame coëxistentie. Daarnaast moet het thema van de erkenning van de bestaande naoorlogse landsgrenzen worden gememo-reerd, omdat zonder dit thema veel handelingen van de Sowjet-Unie rond de mensenrechtenthematiek niet goed te begrijpen zijn.

Beginnen we met een deelproblematiek die ons eerder bezighield, zij het in een wat andere zin: het zelfbeschikkingsrecht van de volkeren en de daarmee verbonden beginselen van de statelijke soevereiniteit en het verbod op inmenging in interne aangelegenheden. Ooit door haar geïntroduceerd als een beginsel dat alleen van toepassing is op koloniale relaties, was de Sowjet-Unie aanvankelijk, dat wil zeggen tijdens de voorbereidende besprekingen, van opvatting dat het zelfbeschikkingsrecht niet thuishoorde op de Europese conferentie.¹³⁵ Toen men echter het beginsel eenmaal als agendapunt had geaccepteerd, poogde men het zo beperkt mogelijk geformuleerd te krijgen in de Slotakte. Daarbij ging het de Sowjet-Unie onder meer om een negatief antwoord op de vraag of een volk dat eenmaal voor een bepaald sociaal en politiek systeem heeft gekozen, later van gedachten mag veranderen: "(...) het recht op het vaststellen van een eigen systeem zou moeten vervallen wanneer een volk eenmaal heeft gekozen voor het socialisme".¹³⁶ Daartegenover stond de westerlijke opvatting dat een volk de permanente vrijheid moet bezitten zijn systeem te wijzigen.

Het tweede grote discussiepunt in dit verband was de vraag of het recht op zelfbeschikking zou dienen toe te komen aan *alle volkeren afzonderlijk* dan wel of dit recht vervalt als een volk zich bij een politiek blok (bijvoorbeeld het Warschau-Pact) heeft aangesloten. De laatste opvatting werd verdedigd door de Sowjet-Unie, die als uitvloeisel van de Brezjnev-dctrine bepleitte dat socialistische volkeren onderling

135. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1976, onder meer p. 29, 112; Casse-se, p. 284.

136. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1976, p. 112; A. Cassese in: Buer-genthal, p. 99.

het zelfbeschikkingsrecht van hun bondgenoten zouden mogen betwisten indien deze van het (rechte) socialistische pad afwijken. Dat men tijdens de conferentie deze stelling niet tot het meerderheidsstandpunt heeft kunnen promoveren, mag blijken uit de wijze waarop de beginselen van soevereiniteit en zelfbeschikking in de Slotakte zijn geformuleerd.¹³⁷

In de discussie over de formulering van het zelfbeschikkingsbeginsel heeft een Nederlands voorstel een grote rol gespeeld. Het verdient daarom reeds enige extra aandacht, omdat het alle componenten bevat die in deze thematiek doorgaans als westers worden gekarakteriseerd. De kern van het voorstel luidde: "Les Etats participants reconnaissent le droit inaliénable de chaque peuple de choisir, de développer et d'adapter ou de changer en toute liberté et tout en respectant les droits de l'homme et les libertés fondamentales, leur système politique, économique, social ou culturel, sans ingérence de la part d'un Etat ou groupe d'Etats sous quelque forme que ce soit".¹³⁸ Het zelfbeschikkingsrecht wordt in deze optiek gezien als onvervreemdbaar ("inaliénable"), komt toe aan elk volk ("chaque peuple"), houdt niet alleen het recht in een economisch, politiek, sociaal en cultureel systeem te kiezen, maar ook om het te ontwikkelen, aan te passen, te veranderen ("choisir, développer, adapter ou changer"), is gekoppeld aan de eerbiediging van de mensenrechten ("tout en respectant les droits de l'homme et

137. In Ministerie van buitenlandse zaken 1976 is de Engelse tekst van de Slotakte opgenomen (p. 251-345), alsmede een Nederlandse vertaling daarvan (p. 347-434). Hierna wordt geciteerd uit de Nederlandse tekst.

De kernpassage over het zelfbeschikkingsrecht luidt: "Krachtens het beginsel van gelijkheid van rechten en het zelfbeschikkingsrecht van de volken, hebben alle volken te allen tijde het recht om, in volledige vrijheid, wanneer en zoals zij wensen, hun binnenlandse en buitenlandse politieke status te bepalen, zonder inmenging van buiten, en om hun politieke, economische, sociale en culturele ontwikkeling naar eigen goeddunken voort te zetten" (p. 356).

De kernpassage van het soevereiniteitsprincipe luidt: "De deelnemende Staten zullen wederzijds hun soevereine gelijkheid en hun individualiteit eerbiedigen, en tevens alle rechten die inherent zijn aan en besloten liggen in hun soevereiniteit, in het bijzonder met inbegrip van het recht van iedere Staat op juridische gelijkheid, territoriale integriteit en op vrijheid en politieke onafhankelijkheid. Zij zullen eveneens het recht van ieder van hen eerbiedigen om vrijelijk zijn eigen politiek, sociaal, economisch en cultureel stelsel te kiezen en te ontwikkelen alsmede het recht om zijn eigen wetten en voorschriften vast te stellen" (p. 352).

138. Zie voor het volledige Nederlandse voorstel Ministerie van buitenlandse zaken 1976, p. 244.

les libertés fondamentales"), en impliceert het verbod op inbreuken op het zelfbeschikkingsrecht door een andere staat of groep van staten ("sans ingérence de la part d'un Etat ou groupe d'Etats"). Wie de tekst van het voorstel legt naast de uiteindelijke redactie van het beginsel¹³⁹, zal vaststellen dat de verschillende elementen eruit daar grotendeels zijn terug te vinden. Alleen het element "onvervreemdbaar" ontbreekt omdat dit voor de USSR absoluut onaanvaardbaar was.¹⁴⁰ De koppeling van het zelfbeschikkingsrecht aan de mensenrechten zou elders tot stand worden gebracht (daarover later).

Tot slot dient in dit verband één nadere opmerking te worden gemaakt over het beginsel van niet-inmenging in interne aangelegenheden, een beginsel dat van grote betekenis is voor de kwestie van de internationalisering van de bescherming van de mensenrechten. Terwijl de Sowjet-Unie aanvankelijk vastgelegd wilde zien dat elke inmenging verboden is, of deze nu wel of niet gepaard gaat met gebruik van (militair) geweld, is uiteindelijk besloten alleen het gebruik van gewelddadige inmenging te verbieden.¹⁴¹ Voor de bescherming van de mensenrechten betekent dit, dat andere vormen van internationale bemoeienis (zoals diplomatiek overleg en andere varianten van vreedzame politieke druk) wel geoorloofd zijn.¹⁴²

139. Zie noot 137.

140. Zie over de westerse/nietwesterse compositie van het zelfbeschikkingsbeginsel nader Cassese, p. 284-285, en A. Cassese in: Buergenthal, p. 85-88, 93-105. In laatstgenoemd artikel wordt eveneens uitgebreid ingegaan op het Nederlandse voorstel (p. 96-98), door de auteur gekwalificeerd als "extremely original and significant".

141. De kernpassage van dit beginsel luidt: "De deelnemende Staten zullen zich onthouden van iedere directe of indirecte, afzonderlijke of collectieve inmenging in de binnenlandse of buitenlandse aangelegenheden die behoren tot de nationale jurisdictie van een andere deelnemende Staat, ongeacht hun onderlinge betrekkingen" (p. 354). De term inmenging (Engelse tekst: "intervention", p. 258) moet worden verstaan als verboden met het gebruik maken van dwang en/of geweld en heeft een beperktere betekenis dan de Engelse term non-interference ("zich bemoeien met") waarvoor de USSR c.s. had gepleit en die het niet haalde. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1976, p. 109; 1979, p. 90-91. Zie echter ook Van Dijk en Bloed, p. 554-555, en Bloed en Van Dijk, p. 66-68, die vaststellen dat in de eveneens authentieke Russische tekst dit onderscheid is weggevallен omdat het Russisch slechts één woord voor beide elementen kent. Ook wijzen zij er echter op dat mag worden aangenomen dat de Sowjet-Unie akkoord is gegaan met de restrictieve betekenis.

142. Zie L. Henkin in: Buergenthal, p. 37: "They agreed not to intervene in matters falling within each other's jurisdiction, but made it clear that human rights were not a matter of domestic jurisdiction and that calling a state to account for violating human rights was not intervention. In fact,

Zoals we zagen, was de Sowjet-Unie tijdens de voorbereidende besprekingen fel gekant tegen opname van het beginsel ter bescherming van mensenrechten te midden van interstatelijke principes als de niet-inmenging in binnenlandse aangelegenheden, territoriale onschendbaarheid van staten, et cetera. Dat men uiteindelijk akkoord ging met bespreking van het beginsel en dat het ook door minister Gromyko werd aangehaald in zijn openingsspeech, wil geenszins zeggen dat de onderhandelingen erover daarna soepel verliepen. Opnieuw poogde de Sowjet-Unie de al eerder aangehaalde beperkingen op het beginsel aan te brengen. Deze betekenden voor het westen evenwel dat het principe dan zo ver werd uitgehold dat er nauwelijks meer van een principe zou kunnen worden gesproken. Dat de Sowjet-Unie in de onderhandelingen over de Slotakte toch een verrendkend beginsel inzake de bescherming van mensenrechten accepteerde, is dan ook niet te verklaren vanuit een gewijzigde visie van haar kant op de bescherming van de mensenrechten. Eerder kan als verklaring gelden dat bij een ongewijzigde opstelling van Sowjetzijde op dit voor het westen zo cruciale punt de voortgang en de toekomst van de conferentie in gevaar zouden zijn gebracht, waardoor ook een belangrijke Sowjetwens als de erkenning van de naoorlogse landsgrenzen niet zou zijn gehonoreerd. Beide elementen maakten deel uit van de "package deal" die Oost en West overeenkwamen om de conferentie tot een einde te kunnen brengen. Daarbij was voor het westen de lang bestreden onschendbaarheid van de naoorlogse landsgrenzen uiteindelijk acceptabel omdat in het te formuleren principe alleen verandering via geweld werd uitgesloten, waardoor wijziging langs andere wegen wel mogelijk bleef.¹⁴³

they agreed to build into détente mutual monitoring, negotiation, peaceful exertions of influence, pursuit of legal remedies, and requests for satisfaction in regard to each participant's observance of human rights, as much as to its respect for the interests of others in security or trade".

Zie ook Van Dijk 1981, p. 78.

143. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1976, passim (bijvoorbeeld p. 35, 52, 107); 1979, p. 86.

De kernpassage uit het beginsel van de onschendbaarheid van de grenzen luidt: "De deelnemende Staten beschouwen wederzijds al hun grenzen, alsmede de grenzen van alle Staten in Europa, als onschendbaar en zullen zich derhalve, thans en in de toekomst, ervan onthouden deze grenzen aan te vallen" (p. 353).

Sprekend over het omstreden beginsel ter bescherming van de mensenrechten -- het "zevende beginsel", waarvan ik de integrale tekst heb opgenomen in het noten-apparaat¹⁴⁴), kunnen we ons afvragen wat daarin vanuit Oost-Westperspectief de meest controversiële elementen zijn. Ik volsta daarbij met een korte uitwerking.

In het tweede lid van het beginsel valt de zinsnede op dat de mensenrechten "voortvloeien uit de aan de menselijke persoon inherente waardigheid". Dit thema was in de Oost-Westcontext lange tijd controversieel, verbonden als het is met de vraag naar de herkomst van de mensenrechten. De formulering uit de Slotakte sluit echter aan bij de preambules van de verdragen uit 1966 en bij de eerste overweging uit de preambule van de Universele Verklaring ("Overwegende, dat erkenning van de inherente waardigheid en van de gelijke en onver-

144 EERBIEDIGING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS EN VAN DE FUNDAMENTELE VRIJHEDEN, MET INBEGRIJP VAN DENKEN, GEWETEN, GODSDIENST OF OVERTUIGING

1. "De deelnemende Staten zullen de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden eerbiedigen, met inbegrip van de vrijheid van denken, geweten, godsdienst of overtuiging voor allen zonder onderscheid naar ras, geslacht, taal of godsdienst".

2. "Zij zullen de doeltreffende uitoefening bevorderen en aanmoedigen van de burgerlijke, politieke, economische, sociale, culturele en andere rechten en vrijheden, die alle voortvloeien uit de aan de menselijke persoon inherente waardigheid en die van wezenlijk belang zijn voor zijn vrije en volledige ontplooiing".

3. "In dit verband zullen de deelnemende Staten de vrijheid van de individu erkennen en eerbiedigen om, alleen of in gemeenschap met anderen, een godsdienst of overtuiging te belijden en na te leven, handelende in overeenstemming met wat zijn geweten hem voorschrijft".

4. "De deelnemende Staten op welker grondgebied nationale minderheden bestaan, zullen het recht van de tot die minderheden behorende personen eerbiedigen op gelijkheid voor de wet, hen volledig in staat stellen daadwerkelijk de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden te genieten en op die wijze hun wettige belangen op dit gebied te beschermen".

5. "De deelnemende Staten erkennen de universele betekenis van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, waarvan de eerbiediging een essentiële factor is voor de vrede, de gerechtigheid en het welzijn welke noodzakelijk zijn om de ontwikkeling van vriendschappelijke betrekkingen en van samenwerking zowel onderling als tussen alle Staten te verzekeren".

6. "Zij zullen bij voortduring deze rechten en vrijheden in hun onderlinge betrekkingen eerbiedigen en zullen er gezamenlijk en afzonderlijk, alsmede in samenwerking met de Verenigde Naties, naar streven de universele en daadwerkelijke eerbiediging hiervan te bevorderen".

7. "Zij bevestigen het recht van de individu kennis te dragen van en te handelen overeenkomstig zijn rechten en plichten op dit gebied".

8. "Op het gebied van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden zullen de deelnemende Staten handelen overeenkomstig de doeleinden en beginselen van de Verenigde Naties en de Universele Verklaring van de rechten van de mens. Zij zullen eveneens hun verplichtingen nakomen zoals die zijn neergelegd in de internationale verklaringen en overeenkomsten op dit gebied, met inbegrip van onder andere de Internationale Verdragen inzake de Rechten van de Mens, voorzover zij daardoor zijn gebonden" (p. 355-356).

vreemdebare rechten van alle leden van de mensengemeenschap grondslag is voor de vrijheid, gerechtigheid en vrede in de wereld"). In aanmerking nemend dat de verdragen van 1966 destijds op unanimititeit konden rekenen en dat de Sowjet-Unie zich bij de stemming over de geciteerde passage uit de Universele Verklaring niet van stemming onthield, zoals bij het geheel, maar voorstemde, kunnen we zeggen dat de politieke angel reeds eerder uit het thema van de inherente waardigheid was verwijderd.

In het derde lid wordt onder meer uitdrukking gegeven aan de eerbiediging van "de vrijheid van de individu (...) om een godsdienst of overtuiging te belijden en na te leven". Tijdens de onderhandelingen in Genève ¹⁴⁵ stemde de USSR in met erkenning van de godsdienstvrijheid. Tegelijkertijd poogde men echter het element "overtuiging" zo restrictief te formuleren dat het gehele lid niet van toepassing zou zijn op andere dan godsdienstige overtuigingen. Dit probleem bleek niet oplosbaar, zodat Oost en West op dit punt thans elk een eigen uitleg hanteren van de Slotakte. ¹⁴⁶

In het vijfde lid wordt een verband geformuleerd tussen eerbiediging van de mensenrechten en de ontwikkeling van vreedzame en coöperatieve betrekkingen tussen de staten. Deze passage wordt wel beschouwd als de sleutelparagraaf uit het beginsel. ¹⁴⁷ Het nieuwe van de formulering is dat de bescherming van de mensenrechten niet langer werd beschouwd als ondergeschikt aan het bereiken van vrede (zoals de Sowjet-Unie lange tijd bepleitte en nog bepleit), maar werd erkend als zelfstandige factor zonder welke vrede, gerechtigheid en welzijn in Europa juist onmogelijk zijn. ¹⁴⁸

145. Zie noot 131.

146. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1976, p. 111.

147. Idem, p. 110, 112.

148. Zie nader Cassese, p. 287: "The Helsinki Declaration (...) stresses that respect for human rights is an essential factor for ensuring peace and that gross violations of human rights may be conducive to international friction and conflicts. It can be argued, however, that the Declaration does not draw from this principle the conclusion that respect for human rights should yield to peace. In other words, the contention can be made that the Declaration considers human rights as a basic value not subordinate or inferior to that of peace. Both values should be achieved, and neither of them takes precedence" En verderop (p. 288): "It is apparent from the general context of the Declaration that States should endeavor to reconcile both values. The achievement of one will be instrumental in realizing the other. Peace favors respect for human

Het zevende lid (het recht van individuen om te weten wat hun rechten zijn en dienovereenkomstig te handelen) is interessant om wat er *niet* in staat: enige restricties die de Sowjet-Unie met name bij het onderdeel "handelen" had willen invoegen. De term plichten daarentegen verraaft weer een duidelijke Oosteuropese inbreng.

Het achtste lid tot slot koppelt de mensenrechtenverplichtingen uit de Slotakte aan de verplichtingen voortvloeiend uit het Handvest van de VN, de Universele Verklaring en de Convenanten. Gegeven de gekozen formulering ("handelen overeenkomstig (...) de Universele Verklaring") kan worden vastgesteld dat de Sowjet-Unie op deze wijze alsnog de Universele Verklaring heeft onderschreven. Eenzelfde gedachtengang kan echter niet worden toegepast op de relatie Verenigde Staten--Convenanten. De Slotakte spreekt weliswaar over het nakomen van verplichtingen uit internationale verdragen, maar gezien de toevoeging "voorzover zij daardoor zijn gebonden" heeft deze zinsnede geen betrekking op de Verenigde Staten. Wat de landen betreft die de Convenanten wél hebben geratificeerd of nog zullen ratificeren, impliceert het laatste lid daarentegen dat deze elkaar mogen aanspreken op nakoming van deze verdragen.¹⁴⁹

Ter afsluiting van de bespreking van het zevende beginsel dient nog een enkele opmerking te worden gewijd aan de plaats ervan te midden van de andere beginselen (welke opmerking gegeven haar aard van toepassing is op alle tot nu toe besproken beginselen, alsmede op degene die hier niet met zoveel woorden aan de orde zijn geweest). Zoals de Slotakte zelf uitdrukt, zullen alle beginselen "gelijkelijk en zonder voorbehoud worden toegepast, waarbij ieder van deze beginselen wordt uitgelegd met inachtneming van de andere"; anders geformuleerd: "die Schlussakte ist keine Menukarte, bei der man auswählen kann, was einem schmeckt".¹⁵⁰

rights, while implementation of human rights helps to defuse tension and disagreement. In light of this fact, whenever conflicts arise between these two goals, an effort should be made to pursue one of them to the detriment of the other".

149. Cf. Ministerie van buitenlandse zaken 1979, p. 90

150. Zie tiende beginsel, vierde lid (p. 358), Kimminich, p. 283.

Voor de mensenrechtenproblematiek is in het bijzonder de nevenschikking van de eerbiediging van de mensenrechten en het verbod op inmenging in binnenlandse aangelegenheden van belang. Wat betekent het dat beide gelijkelijk van toepassing zijn en met wederzijdse inachtneming moeten worden uitgelegd? De belangrijkste moeilijkheid besprak ik reeds toen ik bij het beginsel van de niet-inmenging vaststelde dat bij de toepassing daarvan alleen inmenging gepaard gaande met geweld is verboden. Andere vormen van inmenging zouden derhalve zijn toegestaan tussen de ondertekenaars van de Slotakte, bijvoorbeeld bij het signaleren van en opkomen tegen schendingen van mensenrechten. Dat betekent echter geenszins dat alle nietgewelddadige vormen van bemoeienis met andermans mensenrechtzaken ongeclausuleerd mogelijk zijn. De inachtneming van weer andere beginselen leidt er bijvoorbeeld toe dat het opkomen voor de mensenrechten dient te geschieden "op een wijze die de internationale vrede en veiligheid en de gerechtigheid niet in gevaar brengt" (beginsel 5), te goeder trouw en zonder machtsvertoon (beginselen 5 en 2), met inachtneming van de bevordering van wederzijds begrip en vertrouwen en betrekkingen van goed nabuurschap (beginsel 9).¹⁵¹ De problemen die optreden bij deze gelijktijdige geldigheid van meer of minder met elkaar strijdige beginselen, zijn niet de geringste. Hier volstaat het echter ze te signaleren.

Het zevende beginsel is niet het enige onderdeel van de Slotakte waarin de zorg om de mensenrechten en om zaken die daarmee verband houden, tot uitdrukking is gebracht. In de zogenaamde Derde Mand -- de term mand (korf, basket, Korb) is overigens ooit (mede) door Nederland geïntroduceerd als symbolische vergaarbak voor de "aanzwellende massa van agenda- en mandaatsvoorstellen"¹⁵² -- hebben de deelnemende staten zich ten doel gesteld "vrijer verkeer en contacten, individueel en in groepsverband, hetzij particulier of officieel, te vergemakkelijken tussen personen, instellingen en

151. In dezelfde geest: Van Dijk 1981, p. 79.

152. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1976, p. 28. Korey, p. 17, schrijft het initiatief bij op de rekening van Nederland alleen. Zie ook Sizoo en Jurrjens, p. 73 noot 2.

organisaties van de deelnemende staten, en bij te dragen tot de oplossing van humanitaire problemen die zich in dat verband voordoen". Deze doelstelling is ingevuld met een grote reeks van concrete maatregelen, zoals met betrekking tot familiehereniging, huwelijken tussen burgers van verschillende staten, ontmoetingen tussen jongeren, uitwisseling van informatie, verspreiding van cultuurgooederen, verbreiding van wetenschappelijke inzichten, et cetera. ¹⁵³

Het vrijer verkeer van personen, ideeën en informatie werd door het westen gepropageerd als de basis van verbetering van de onderlinge betrekkingen tussen de deelnemende staten. Zonder beter verkeer tussen burgers geen beter verkeer tussen staten. De Sowjet-Unie stelde zich daarentegen ook hier op het standpunt dat de conferentie een interstatelijke aangelegenheid was en dat binnenlandse aangelegenheden als de positie van de burgers niet als apart thema dienden te worden besproken. Toen men eenmaal met het onderwerp als zodanig akkoord was, probeerde men opnieuw in de verschil-

153. De volledige indeling van de Derde Mand is als volgt:

SAMENWERKING OP HUMANITAIR EN ANDER GEBIED.

1. CONTACTEN TUSSEN MENSEN

- a. contacten en geregelde ontmoetingen op grond van familiebetrekkingen
- b. hereniging van families
- c. huwelijk tussen burgers van verschillende staten
- d. reizen om persoonlijke redenen of beroepshalve
- e. verbetering van de omstandigheden voor individueel en collectief toerisme
- f. ontmoeting tussen jongeren
- g. sport
- h. uitbreiding der contacten

2. INFORMATIE

- a. verbetering van de verspreiding van, toegang tot en uitwisseling van informatie
- b. samenwerking op het gebied van informatie
- c. verbetering van de arbeidsomstandigheden van journalisten

3. SAMENWERKING EN UITWISSELING OP HET GEBIED VAN DE CULTUUR

- uitbreiding van de betrekkingen
- wederzijdse kennis
- uitwisseling en verspreiding
- toegang
- contacten en samenwerking
- gebieden en vormen van samenwerking

4. SAMENWERKING EN UITWISSELING OP HET GEBIED VAN HET ONDERWIJS

- a. uitbreiding van betrekkingen
- b. toegang en uitwisseling
- c. wetenschap
- d. vreemde talen en culturen
- e. onderwijsmethoden

Dit geraamte werd aangekleed met enkele tientallen nadere overwegingen en doelstellingen, en enkele honderden meer of minder concrete afspraken (p. 402-431).

lende onderdelen vergaande restricties aan te brengen. Om daarvan één voorbeeld te noemen bij elk van de vier onderdelen van de Derde Mand: ten aanzien van zaken als familiecontacten en familiehereniging, die de Sowjet-Unie eigenlijk niet als probleem wenste te zien, werd voorgesteld deze onder te brengen bij het onderwerp reizen en ze te behandelen als betrekkelijk technische zaken als visa-vereisten en dergelijke. Op het punt van de uitwisseling van informatie stelde de Sowjet-Unie akkoord te kunnen gaan, mits de staat controle mag uitoefenen en zonodig beperkingen mag aanbren- gen. Bij de culturele uitwisseling bepleitte zij nadrukkelijk dat deze dienstig zou zijn aan verbetering van de betrekkingen tussen de staten. Op het punt van samenwerking en uitwisseling op het gebied van het onderwijs werden vergelijkbare beperkingen voorgesteld.

Dat de Oosteuropese restricties veelal niet, dan wel sterk gewijzigd en afgezwakt in de Slotakte werden opgenomen, zal na het voorgaande nauwelijks verbazen. Het initiatief voor de Derde Mand lag bij het westen, het was hetzelfde westen dat in hoofdzaak bepaalde wat er uiteindelijk in terecht kwam.¹⁵⁴

Het thema dat ik voor het laatst heb bewaard en dat als een rode draad door veel van de discussies liep, is de vreedzame coëxistentie. Minister Gromyko introduceerde het door in zijn openingsspeech vast te stellen dat Lenin al heeft opgemerkt "dat er geen redenen zijn waarom een socialistische staat als de onze geen onbeperkte zakelijke betrekkingen met kapitalistische landen zou kunnen hebben" en dat "een Europa dat een stabiele vrede kent ook voor andere continenten een levend en attractief voorbeeld zou kunnen worden van vreedzame coëxistentie (...)".¹⁵⁵ Ook Partijleider Brezjnev benadrukte in zijn rede tijdens de afsluitende, derde fase van de conferentie het vraagstuk van de

154. Zie voor de Oost-Westdiscussie over de Derde Mand Ministerie van buitenlandse zaken 1976, p. 148-173. Zie voor een Oosteuropese weergave daarvan Kashlev, p. 19-28. Deze legt in zijn beschrijving sterk de nadruk op de onderlinge betrekkingen tussen de staten en stelt vast dat de westerse voorstellen voor de Derde Mand en de zijns inziens overdreven nadruk daarop vaak ideologisch waren geladen en juist een inbreuk vormden op de beoogde verbetering van de betrekkingen.

Y. Kashlev nam overigens voor de Sowjet-Unie deel aan de conferentie.
155. Zie Europa-Archiv 1973, Dokumente p. 433, 435.

vreedzame coëxistentie: "De betrekkingen tussen de deelnemende staten zijn thans hecht gefundeerd op enige fundamentele principes die bepalen hoe zij zich in hun onderlinge betrekkingen hebben te gedragen. Het zijn de principes van de vreedzame coëxistentie, waarvoor de grondlegger van de Sowjetstaat, W. I. Lenin, met diepe overtuigingskracht (...) gestreden heeft en waarvoor ons volk ook vandaag nog strijdt".¹⁵⁶

In beider bewoordingen klinkt de overkoepelende betekenis door die de Sowjet-Unie aan de vreedzame coëxistentie toekent: zoals hier gebezigd, verwijst de term naar de mogelijkheid en wenselijkheid dat staten met een verschillende economische, politieke en ideologische signatuur als goede burens naast elkaar bestaan en constructief met elkaar samenwerken. In de conferentiezalen werd dit algemeen geformuleerde uitgangspunt van de Sowjetdeelname aan "Helsinki" bediscussieerd in termen van de al besproken beginselen als niet-inmenging, soevereiniteit, erkenning van landsgrenzen. Het verloop van die discussie kwam reeds aan de orde.

Afsluiting

In zijn zojuist aangehaalde rede wijdde Brezjnev ook een enkele summiere passage aan de mensenrechten. Zo sprak hij over een grotere uitwisseling van informatie "in het belang van de vrede en de vriendschap tussen de volkeren", over de rechten van de volkeren om hun eigen binnenlandse aangelegenheden te regelen (zonder dat hij daarbij expliciet de mensenrechten vermeldde), over de betekenis die de overeengekomen principes niet alleen hebben voor de staten maar ook voor de burgers die daarvan deel uitmaken. Zonder vrede en vreedzame betrekkingen geen mensenrechten.¹⁵⁷

156. Zie Europa-Archiv 1975, Dokumente p. 556.

157. Rede Brezjnev (in Duitse vertaling) in Europa-Archiv 1975, Dokumente p. 555-558: "Wir stellen nun mit Genugtuung fest, dass die von der Konferenz erarbeiteten Leitsätze über die Hauptprobleme der Festigung des Friedens den Interessen der Völker dienen, dass sie den Interessen der Menschen dienen unabhängig von ihrer Beschäftigungsart, ihrer Nationalität, ihrem Alter, das heisst den Interessen der Arbeiter, der arbeitenden Bevölkerung auf dem Lande, der Intellektuellen, der Menschen im einzelnen und alle zusammen. Sie sind von der Achtung vor den Menschen durchdrungen, von der

Zoals mocht worden verwacht verzette President Ford zich in zijn afsluitende rede tegen deze benadering van de mensenrechten en benadrukte hij eens te meer dat voor zijn land de bescherming van de mensenrechten ook een doel is op zichzelf dat een volwaardige plaats verdient naast andere beginselen. Ten aanzien van de bedoeling van de conferentie onderstreepte hij dat de bescherming van de mensenrechten zijns inziens juist een van de kernpunten daarvan diende te zijn en geenszins van ondergeschikt of afgeleid belang.¹⁵⁸

Minister-President Den Uyl keerde in zijn speech Brezjnevs stelling om dat van mensenrechten pas sprake kan zijn als de vrede hecht is gefundeerd. Den Uyl sprak van "het onontkoombare feit dat vrede in Europa alleen dan kan stoelen op een hechte basis als deze beginselen [bedoeld werden "zelfbeschikking" en "eerbiediging van de rechten van de mens en fundamentele vrijheden"] worden toegepast en eerbiedigd", en ook in andere bewoordingen benadrukte hij het primaire belang van de mensenrechten. Ook memoreerde hij als een van de belangrijke aspecten van de conferentie "dat verschillende kleine landen een rol hebben gespeeld die veel groter was dan hun geografische omvang zou hebben doen vermoeden", en hij doelde daarbij, zonder het met name te noemen, zeker ook op zijn eigen land.¹⁵⁹ Want dat Nederland, samen met een aantal kleine bondgenoten, op de conferentie een aanmerkelijke rol heeft gespeeld staat vast, zoals het ook als vaststaand kan worden beschouwd dat het niet heeft geaarzeld zonodig een eigen weg te gaan, overigens zonder zich te isoleren van potentiële medestanders.¹⁶⁰

Sorge, dass der Mensch in Frieden leben und zuversichtlich dem Morgen entgegenblicken kann" (p. 558)

- 158 Rede Ford (in Duitse vertaling) in: Europa-Archiv 1975, Dokumente p. 564-568 "Den Ländern des Ostens sagen wir: Die Vereinigten Staaten sind der Meinung, dass die Grundsätze, über die sich diese Konferenz geeinigt hat, Teile des grossen Erbes der europäischen Zivilisation sind, die wir für alle Menschen besitzen und schützen. Für mein Land sind das keine Klischees oder leeren Sätze. Wir nehmen diese Arbeit und diese Worte durchaus ernst. Wir werden keine Anstrengung scheuen, um die Spannung zu vermindern und Probleme zwischen uns zu lösen. Aber es ist wichtig, dass Sie die echte Hingabe des amerikanischen Volkes und seiner Regierung erkennen, Menschenrechte und Grundfreiheiten zu verteidigen und sich so auch dem Versprechen anzuschliessen, das diese Konferenz eingegangen ist, mehr Freizügigkeit für die Menschen zu gewahren und grosseren Informations- und Gedankenaustausch zu ermöglichen" (p. 567).

159. Rede Den Uyl in: Ministerie van buitenlandse zaken 1976, p. 436-439.

160 Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1976, p. 61-65, 67-69, 83

Daarmee is een en ander gezegd over de rol die Nederland tijdens de conferentie speelde, terwijl ook de activiteiten van de Sowjet-Unie reeds in ruime mate werden besproken. Die van de Verenigde Staten daarentegen kwamen veel minder aan bod. Dat is niet toevallig, want hoewel zij aanwezig waren bij de voorbereidende besprekingen en op de conferentie zelf, hielden de Verenigde Staten zich lange tijd afzijdig. Sceptis over de mogelijke betekenis van de conferentie, de gedachte dat deze schade zou kunnen toebrengen aan de groeiende bilaterale betrekkingen tussen de Verenigde Staten en de USSR, en meer in het algemeen de neiging om zich te verzetten tegen de toenemende invloed van de Sowjet-Unie in Europa, brachten hen tot deze overwegend passieve rol. Pas gaandeweg is men opgeschoven naar een meer actieve betrokkenheid, welke vooral werd veroorzaakt door het feit dat de conferentie niet langer kon worden beschouwd als een verschijnsel van voorbijgaande aard en zich ontwikkelde tot een platform met eigen mogelijkheden voor uitbreiding van de détente.¹⁶¹ De vergrote Amerikaanse betrokkenheid kon echter niet verhinderen dat in 1975 grote druk op President Ford werd uitgeoefend om niet aan de afsluiting van de conferentie deel te nemen. Door veel inwoners van de Verenigde Staten werd het resultaat van "Helsinki" beschouwd als een verraad aan de Oosteuropese volkeren, dat niet publiekelijk door Amerika's hoogste gezagsdrager mocht worden onderschreven.¹⁶² Dat Ford desondanks de Grote Plas overstak, hebben we reeds gezien.

161. Zie Korey, p. 24-25; Ministerie van buitenlandse zaken 1976, p. 66. De verandering in de Amerikaanse houding wordt wel gesitueerd rond voorjaar 1974. Van der Meulen, p. 469, dateert de ommekeer echter een jaartje later.

162. Korey, p. 25-26, maakt melding van de oppositie van mensen als Henry Kissinger, Ronald Reagan, Henry Jackson en de toen reeds in het westen verblijvende Alexander Solzhenitsyn, van belangrijke kranten en tijdschriften, en van stapels post bij het Witte Huis ("10-1 against participation").

4.3 Belgrado 1977-1978

Tussen "Helsinki" en "Belgrado"

Tussen het slot van "Helsinki" en de start van "Belgrado" (de eerste vervolgconferentie over de nakoming van de Slotakte) lag geen niemandsland. De resultaten van de conferentie van Belgrado -- of het gebrek daaraan -- zijn dan ook niet goed te begrijpen zonder even bij de tussenliggende periode stil te staan.

Kenmerkend voor de periode na augustus 1975 zijn met name twee dingen: de opkomst van een burgerbeweging in de Sowjet-Unie die zich ten doel stelde haar overheid te houden aan de afspraken van de conferentie van Helsinki; en van Amerikaanse kant, de versterkt doorzettende belangstelling voor met name de mensenrechtenaspecten in de Slotakte. Illustratief voor dit laatste was bijvoorbeeld de instelling door het Amerikaanse Congres van een Commissie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa, welke als opdracht kreeg "to monitor the acts of the signatories which reflect compliance with or violations of the articles of the Helsinki Final Act with special regard to provisions relating to co-operation in humanitarian fields".¹⁶³ Via een vergaande inbreng in de nadere vormgeving van de Amerikaanse politiek inzake "Helsinki" en de mensenrechten¹⁶⁴, zou de commissie een aanzienlijke invloed uitoefenen op het verloop van de opeenvolgende toetsingsconferenties.

Met het oog gericht op de conferentie van Belgrado deed de commissie in de jaren 1976-1977 een uitvoerig onderzoek naar de uitvoering van de mensenrechtenbepalingen in de Slotakte. Zij bezocht daartoe achttien Europese landen, hield veertien hoorzittingen in de Verenigde Staten zelf, interviewde ruim duizend emigranten uit de Sowjet-Unie. Haar rapportage signaleerde grote tekortkomingen in de nakoming van de mensenrechtenafspraken door met name de Oosteuropese landen,

163. Zie Galey, p. 335-336.

164. Zie over de aard van deze bevoegdheden Galey, *passim*. Zij stelt vast dat de bevoegdheden van de commissie niet liggen op het vlak van "decision-making", maar op het terrein van "policy coordination", "policy consultation", "policy initiation", "policy acquiescence".

al zag men op onderdelen enige verbetering en benadrukte men dat de situatie per land verschilde.¹⁶⁵ Het rapport was kort voor het begin van "Belgrado" gereed.

Een tweede verandering in de Amerikaanse opstelling tegenover de mensenrechtensituatie in Oost-Europa was de gewijzigde taakopvatting van wat aanvankelijk het "Subcommittee on International Organizations" heette en later het "Subcommittee on Human Rights and International Organizations" zou worden. Onder invloed van de conferentie van Helsinki begon deze belangwekkende commissie van het Amerikaanse Congres zich steeds meer bezig te houden met de mensenrechten. Zij organiseerde daartoe hoorzittingen en bereidde resoluties voor over zaken als misbruik van psychiatrie, antisemitisme, religieuze vervolging, gedwongen arbeid.¹⁶⁶ Mede door deze activiteiten onderging de Amerikaanse visie op de mensenrechtenpraktijk van de Sowjet-Unie een sterke verandering.

Een derde factor in de zich wijzigende mensenrechtenpolitiek van de Verenigde Staten was het aantreden van President Carter, begin 1977. Reeds tijdens zijn verkiezingscampagne en zijn eerste regeringsverklaring profileerde deze zich als een voorstander van een versterkte plaats voor de mensenrechten in de Amerikaanse buitenlandse politiek, welk streven ten aanzien van de CVSE in daden werd omgezet door de aanwijzing van Arthur Goldberg, een bekend pleitbezorger voor de mensenrechten, tot leider van de Amerikaanse delegatie naar Belgrado. Ook besloot President Carter daarin een belangrijk deel van de eigen Amerikaanse toetsingscommissie op te nemen.¹⁶⁷

In de Sowjet-Unie verliep de periode tussen "Helsinki" en "Belgrado" geheel anders. Nadat men daar vlak na de conferentie de integrale tekst van de Slotakte had gepubliceerd in de Pravda en de Izvestia, met de toezegging dat de overeenkomsten precies zouden worden nagekomen¹⁶⁸, besloot een tiental dissidenten de overheid

165. Zie Bartalits 1978, p. 503-505; NRC-Handelsblad 12 oktober 1977; Korey, p. 30.

166. Cf. Galey, p. 343, 349, 352.

167. Idem, p. 357; Korey, p. 31, 32. Van de vijftien commissieleden maakten er acht deel uit van de delegatie naar Belgrado.

168. Zie Yearbook on International Communist Affairs 1976, p. 79.

daarbij een handje te helpen. Zij richtten daartoe de "Public Group to Assist the Fulfilment of the Helsinki Accords in the USSR" op, beter bekend als de eerste Helsinkigroep. Deze kwam tot stand in mei 1976 en werd voorgezeten door Yuri Orlow. Onder haar leden telde ze Yelena Bonner, Ludmilla Alexejeva, Pjotr Grigorenko, Alexander Ginzburg en Anatoli Sjtsjaranski. Het Moskou voorbeeld werd weldra gevolgd in steden als Leningrad, Kiev, Tbilisi.¹⁶⁹

De eerste reactie van de Sowjet-Unie op de kritiek van Amerikaanse zijde en van de Helsinkigroepen kwam er veelal op neer dat de critici het bij het verkeerde eind zouden hebben. Juist de USSR zou de gemaakte afspraken nakomen, waarbij men niet naliet te wijzen op de grondwet van 1977 waarin de mensenrechten een prominente plaats kregen toebedeeld.¹⁷⁰ Een andere reactie was die van het criminaliseren van mensen die zich mede op basis van de Slotakte op hun rechten beriepen. Zo werden personen die zich negatief uitlieten over de godsdienstvrijheid in de Sowjet-Unie in de Izvestia gekapitteld als "vijanden van de détente", werden dissidenten als V. Boekovski, A. Amalrik en anderen in de Pravda bestempeld als "renegaten" en "gewone criminelen", werd een correspondent van Associated Press die aandacht had geschonken aan de activiteiten van dissidenten het land uitgezet, werden westerse radiostations die zich mede op Oost-Europa richtten, fel aangevallen: "Radio Liberty en Radio Free Europe, die filialen van de CIA, gaan door met het uitzenden van hun Koude Oorlogshysterie en met het bevuilen van de lucht met hun leugens en laster. Het is moeilijk te begrijpen waarom sommige westerse landen -- ondertekenaars van de Slotakte -- doorgaan met het verschaffen van faciliteiten aan deze saboteurs en met het ondersteunen van hun vuile werk".¹⁷¹ De arrestatie tot slot van "Helsinki-watchers" als A. Ginzburg en Y. Orlow (februari 1977) en de beschuldiging van landverraad en anti-Sowjetagitatie aan het adres van hun mede-criti-

169. Zie Yearbook on International Communist Affairs 1977, p. 82; Korey, p. 27-28; Edwards, p. 312.

170. Zie voor enkele voorbeelden van dergelijke reacties The Current Digest of the Soviet Press 1976 nr. 10, p. 5; 1977 nr. 42, p. 2, 3.

171. Zie The Current Digest of the Soviet Press 1976 nr. 10, p. 4, 6; Yearbook on International Communist Affairs 1977, p. 81; 1978, p. 76.

cus A. Sjtsjaranski (juni 1977)¹⁷² waren van zeer grote invloed op het Oost-Westklimaat inzake de mensenrechten bij het begin van de voorbereidende besprekingen van "Belgrado". Ze vormden het ongunstige gesternete waaronder de eerste toetsingsconferentie van start ging.

Implementatiediscussie

Na voorbereidende besprekingen in juni-augustus 1977 kon de conferentie zelf op 4 oktober 1977 een aanvang maken met de uitvoering van haar taak, zoals omschreven in de Slotakte. Deze kwam neer op een onderzoek naar de vraag of de in 1975 gemaakte afspraken waren nagekomen en op het doen van nieuwe voorstellen ter realisering van de doelstellingen van de CVSE. Reeds in deze taakstelling lag de aanzet voor een stevige controverse tussen Oost en West. Westelijke landen als de Verenigde Staten en Nederland, maar ook vele andere, wensten eerst terug te kijken en wilden nagaan in hoeverre de afspraken uit de Derde Mand en het zevende beginsel waren uitgevoerd. Pas daarna wilden zij nieuwe voorstellen in bespreking nemen. De Oosteuropese staten daarentegen wilden met name spreken over nieuwe voorstellen en de discussie over de realisering van de eerder gemaakte afspraken juist achterwege laten. Dit standpunt kwam hun van Amerikaanse kant op het verwijt te staan dat zij poogden "to escape forward"¹⁷³. De oostelijke benadering zou het niet halen.¹⁷⁴

De toon van de implementatiediscussie werd gezet door de Amerikaanse delegatie. Reeds in zijn eerste bijdrage uitte delegatieleider A. Goldberg felle kritiek op de niet-naleving van de mensenrechtenafspraken

172. Zie Yearbook on International Communist Affairs 1978, p. 75, 76, 77. Zie over de Sjtsjaranski-case bijvoorbeeld Van den Berg en Simons, passim.

173. Zie Fascell, p. 109.

174. Het verloop van de conferentie kan achteraf in drieën worden gedeeld:

1. Implementatie: 4 oktober - half november 1977.

2. Bespreking nieuwe voorstellen: half november 1977 - begin februari 1978.

3. Onderhandelingen over het slotdocument: begin februari - 8 maart 1978. Einde: 9 maart 1978.

Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1982 (**), p. 43; Jaarboek Departement van buitenlandse zaken 1977-1978, p. 95

in Oost-Europa en zijn aanval werd nog versterkt door de vaststelling dat de Verenigde Staten zelf "ondanks alles" veel hadden gedaan aan de uitvoering van de afspraken uit de Derde Mand.¹⁷⁵ De Amerikaanse tactiek van het noemen van man en paard -- bij de kritiek op het arresteren van leden van Helsinkigroepen en op de beperking van contacten met het westen, van familiebezoek tussen Oost en West, van verspreiding van Amerikaanse kranten, van religieuze praktijken¹⁷⁶ -- was gebaseerd op de gedachte dat een toetsing van de mensenrechtenafspraken niet bij voorbaat achterwege mocht blijven vanwege mogelijke spanningen die deze teweeg zou kunnen brengen in de détente. Integendeel, zonder een grondige naleving van de mensenrechtenakkoorden zou er in deze visie van ontspanning geen sprake kunnen zijn. Bovendien was men van mening dat gedetailleerde kritiek op individuele gevallen de Sowjet-Unie zou verleiden tot het verklaren van achtergronden, wat een dialoog op gang zou kunnen brengen.¹⁷⁷

Hoe anders was de reactie van de Sowjet-Unie. Allereerst verweet zij het westen dat het de humanitaire aspecten losmaakte uit het geheel van afspraken uit de Slotakte, terwijl juist was overeengekomen dat de drie Manden als één geheel zouden worden beschouwd. In zijn openingsspeech ging de leider van de Sowjetdelegatie, J. Woronzow, daarom zeer uitgebreid in op aspecten van vrede en veiligheid en van economische en anderssoortige samenwerking, om pas daarna te spreken over de Derde Mand en het verband daarmee met de andere Manden.¹⁷⁸

Op de felle kritiek van de Verenigde Staten op de mensenrechtenpraktijk in Oost-Europa reageerde de Sowjet-Unie aanvankelijk met een beroep op het zesde beginsel van de Slotakte dat inmenging in interne aangelegenheden verbiedt, en met de stelling dat een eenzijdig beroep op de mensenrechten de ontspanning in gevaar brengt en derhalve eveneens met de Slotakte in strijd is. Daaraan werd toegevoegd dat de Sowjet-Unie een gesprek over de mensenrechten niet uit de weg wil-

175. Rede Goldberg in: Europa-Archiv 1978, Dokumente p. 81-87.

176. Cf. Green, p. 144; Korey, p. 35; Fascell, p. 111.

177. Zie Edwards, p. 317-318; Green, p. 144; Korey, p. 33.

178. Rede Woronzow in: Europa-Archiv 1978, Dokumente p. 73-78. Zie ook Kashlev, p. 36, 37.

de gaan, maar het ondergeschikt wilde maken aan het hogere doel van de détente. Bovendien moest -- ook nu -- het westen niet denken dat het in Oost-Europa zo slecht was gesteld met de mensenrechten als de Verenigde Staten wilden suggereren: juist de socialistische staten hadden hun zaken goed op orde.¹⁷⁹ Toen deze reactie het westen er niet van kon weerhouden door te gaan op het punt van de mensenrechtenschendingen in Oost-Europa, lanceerde de Sowjet-Unie een tegenaanval waarin vooral schendingen van mensenrechten in de Verenigde Staten werden gesignaleerd: bijvoorbeeld werkloosheid, discriminatie van negers, Watergate.¹⁸⁰

De toon van de Nederlandse benadering van de conferentie van Belgrado werd in feite gezet door een persverklaring die staatssecretaris P.H. Kooijmans van buitenlandse zaken in 1976 aflegde ter gelegenheid van de eerste verjaardag van de Slotakte: "(...) wanneer wij spreken over een normalisering van verhoudingen dan betekent dat, dat ook op het ideologisch gebied een zekere zelfbeheersing verwacht mag worden van de verschillende partners in het geheel, en dat niet gesteld kan worden dat enerzijds de ontspanning moet voortschrijden maar dat aan de andere kant de ideologische strijd met toegenomen hevigheid moet worden gevoerd. (...) Volgend jaar dus naar Belgrado met een vaste wil het ontspanningsproces verder voort te zetten (...)".¹⁸¹ Tegelijkertijd merkte Kooijmans op dat de wijze waarop Nederland in Belgrado exact zou opereren nog niet bekend was omdat de fase van het vergaren van betrouwbare informatie over de naleving van de

179. Zie Woronzow (noot 178), p. 77, 78; The Current Digest of the Soviet Press 1977 nr. 42, p. 3; Yearbook on International Communist Affairs 1978, p. 81, Van der Meulen, p. 465; Fascell, p. 111; Korey, p. 35, Green, p. 145.

180. Kashlev, p. 40, geeft de volgende opsomming. "In these conditions some delegates had to remind the American representatives of the human rights situation in the United States itself, including unemployment affecting millions, discrimination against blacks and other non-whites, mass persecution of people for their political convictions, harassment of civil rights activists, the Watergate scandal, police surveillance, telephone tapping, the sentencing of the 'Wilmington 10', led by Reverend Ben Chavis, to a total of 282 years in prison without sufficient evidence, the life sentence passed on the black poet Assata Shakur, the prosecution of the civil rights activist Johnny Harris, and many other similar cases. The Reverend Ben Chavis addressed a message to the Belgrade Meeting, urging its participants to help ensure observance of human rights in the United States".

181. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1977, p. 146-149. Citaat: p. 148-149.

Slotakte nog niet was afgerond.¹⁸²

Dit laatste was wel het geval toen het hoofd van de Nederlandse delegatie, J. van der Valk, ruim een jaar later in zijn openingsrede een weinig rooskleurige balans opmaakte. Naast bescheiden verbeteringen op het gebied van de informatieuitwisseling en van contacten tussen de mensen, constateerde hij ronduit teleurgesteld te zijn over de bereikte resultaten. Zonder de Sowjet-Unie met name te noemen was duidelijk dat Van der Valk met name daarop het oog had toen hij stelde "dat in bepaalde landen slechts weinig verbetering te constateren is met betrekking tot eerbiediging van de rechten van de mens. Natuurlijk zal de mate van uitvoering van land tot land verschillen, maar wij kunnen niet begrijpen waarom onderdrukkingsmaatregelen, zelfs met inbegrip van gevangenneming, worden getroffen tegen personen wier enige misdaad is dat zij hun rechten hebben uitgeoefend zoals die worden erkend in de Slotakte".¹⁸³ Toch zou Nederland zich in de implementatiediscussie terughoudend opstellen te midden van de confrontaties tussen de USSR en de Verenigde Staten, beducht als men was door al te felle aanvallen het ontspanningsproces verder in gevaar te brengen.

Nieuwe voorstellen

Na de uiterst onbevredigend verlopen implementatiediscussie volgde, zoals aangegeven, de fase van de nieuwe voorstellen. Laten we voor de verandering beginnen met de Nederlandse inbreng. Ons land zette zich in dit gedeelte van de conferentie met name in voor een versteviging van de positie van het individu. Zo stelde delegatieleider Van der Valk dat "het de weloverwogen mening van mijn regering is dat deze weinig bevredigende situatie [van de geringe implementatie] te wijten is aan het feit dat de ontwikkeling van de betrekkingen tussen de staten geen gelijke tred heeft gehouden met een slechting van de barrières tussen de volken en een verbetering van de positie van de individu-

182. Idem, p. 149.

183. Rede Van der Valk in: Jaarboek Departement van buitenlandse zaken 1977-1978, p. 122B-128B. Citaat: p. 126B.

ele mens" en dat daarom "de plaats van de individuele mens in het ontspanningsproces (...) kritisch zal worden gezien".¹⁸⁴ Beploet werd, samen met vele andere westerse landen, dat naast staten ook instituties, organisaties en personen zouden worden erkend als belangrijke factor in de ontspanning, dat deze het recht zouden krijgen om mee te werken aan de realisering van de Slotakte en hun regeringen zouden mogen bekritisseren wanneer deze te kort schieten bij het nakomen van de Slotakte. De Oosteuropese staten verwierpen dit voorstel, omdat het strijdig was met hun interstatelijke benadering van de problematiek en bovendien een erkenning inhield van de Helsinkigroepen.¹⁸⁵ Op het vlak van de mensenrechten, zowel algemeen als ten aanzien van de Derde Mand, werden nog vele andere voorstellen gedaan, zoals één ter "herbevestiging van het respect voor de rechten van de mens" en vele ter aanscherping van de kwesties rond familiehereniging, verlichting van grensformaliteiten, verbetering van contacten tussen kerken en religieuze groepen. Evenals de implementatiediscussie verliepen de debatten over de nieuwe voorstellen, voor zover ze al van de grond kwamen, zeer onbevredigend en leidden ze niet of nauwelijks tot concrete resultaten.¹⁸⁶

Slotdocument

De betekenis die de Sowjet-Unie aan de beraadslaging over de mensenrechten hechtte, werd op navrante wijze duidelijk toen zij te midden van de gesprekken een concept-slotdocument op tafel legde waarin de mensenrechten nauwelijks voorkwamen. Voor zover wel aanwezig, werden ze uitgewerkt op een wijze die in het geheel niet strookte met de westelijke benadering. Daarnaast werd in het concept geconstateerd dat "het treffen was verlopen in een zakelijke atmosfeer" en "dat

184. Idem, p. 124B.

185. Zie voor de tekst van het voorstel Europa-Archiv 1978, Dokumente p. 219. Voor beraadslaging en afwijzing. Edwards, p. 319; Jaarboek Departement van buitenlandse zaken 1977-1978, p. 97-98.

186. Zie voor een overzicht van de voorstellen: Europa-Archiv 1978, Dokumente p. 222-223; Ministerie van buitenlandse zaken 1982 (**), p. 45-46. Over het verloop van de debatten: Ministerie van buitenlandse zaken 1982 (**), p. 47; Edwards, p. 319.

het ontspanningsproces (...) verdere moeilijkheden en hindernissen had overwonnen" ¹⁸⁷, waarmee werd voorbijgegaan aan de felle gedachtenwisselingen over het zevende beginsel en de Derde Mand. De Sowjet-Unie maakte daarmee duidelijk dat ze bij het ontwerpen van het document vooral de besprekingen over de Eerste en Tweede Mand voor ogen had gehad, die inderdaad minder problematisch waren verlopen.

Het Sowjetdocument was voor de westerse landen onacceptabel. Nadat ook van deze kant en vanuit de hoek van de nietgebonden landen pogingen waren ondernomen om te komen tot een substantiële slottekst ¹⁸⁸, die echter op hun beurt stuitten op verzet van de Oosteuropese staten, was duidelijk dat de conferentie het zou moeten doen zonder een slotdocument van enig gewicht. De korte tekst waarover men uiteindelijk overeenstemming bereikte, bevatte geen nadere afspraken over de mensenrechten. ¹⁸⁹

Dat de eerste toetsingsconferentie een slotdocument van enige betekenis moest ontberen, wil geenszins zeggen dat er naar de opvatting van deelnemers als de Sowjet-Unie, de Verenigde Staten en Nederland niets positiefs over te melden was, noch dat de toekomst van de CVSE naar hun idee gevaar liep. Hoewel de delegatieleiders van de Sowjet-Unie en de Verenigde Staten

187. Zie Europa-Archiv 1978, Dokumente p. 231-237 Citaten: p. 232.

188. Zie voor het concept waaraan Nederland en de Verenigde Staten meewerkten Europa-Archiv 1978, Dokumente p. 237-246.

189. Zie voor het slotdocument Ministerie van buitenlandse zaken 1982 (**), p. 273-274. Volgens sommigen had er ondanks alles meer in gezeten dan dit magere document. Zo bekritiseert de Joegoslaf L. Acimovic (in: Van den Heuvel en Praaning, p. 41-42) de opstelling van de EEG-landen bij de onderhandelingen over het slotdocument: "While some of them, like neutral or non-aligned countries, had done more or less all they were in a position to do (with a possible exception of the few very last days when the blocs put pressure on them to accept a short version of the Concluding Document), some other, like the nine EEC countries, failed to do so. Namely, if the Nine at the earlier stage of the Meeting had not gone so far in associating themselves with the USA performance in the field of human rights which transformed this important issue into an East-West confrontation instrument; if at the last stage of negotiations they had not adopted an 'all or nothing' position with respect to the Concluding Document which, as a bloc-to-bloc deal, eventually resulted into the latter alternative -- i.e. a communique-type short document -- and if they had continued with their cooperative contacts with the group of neutral and non-aligned countries instead of joining the two super-powers in their trying to impose on the whole of the Meeting the deal about a short-form Concluding Document, the result of the Belgrade Meeting could have been somewhat better -- slightly maybe, but still better".

in hun slotspeeches doorgingen met ferme beschuldigingen aan elkaars adres¹⁹⁰, benadrukten zij ook de wenselijkheid het CVSE-proces op gang te houden en op het punt van de mensenrechten zelf het goede voorbeeld te geven. Nederland op zijn beurt liet zich gematigd uit over het mislukken van de conferentie en klampte zich eveneens vast aan de toekomst. Zo zag delegatieleider Van der Valk positieve kanten als de "thorough exchange of views on the implementation" en toonde hij zich ondanks alles optimistisch over de "vitality of the Final Act".¹⁹¹ De conferentie van Belgrado was voor de deelnemende partijen zowel een testcase als een leerproces voor de volgende gelegenheid: Madrid 1980.

4.4 Madrid 1980-1983

Gesternte

Het gesternte waaronder op 9 september 1980 te Madrid de voorbereidende bijeenkomst voor de tweede toetsingsconferentie van start ging, was zo mogelijk nog somberder dan dat van "Belgrado". Belangrijkste element daarin was zonder enige twijfel de Sowjetinval in Afghanistan van december 1979. Deze werd door het westen beschouwd als een flagrante schending van zo ongeveer alle beginselen van Helsinki: van erkenning van soevereiniteit en onthouding van geweld, tot eerbiediging van mensenrechten, het nakomen van verplichtingen krachtens internationaal recht en de niet-inmenging in binnenlandse aangelegenheden. Verder mogen directe gevolgen van de inval als het Amerikaanse graanembargo en de boycot van de Olympische Spelen van Moskou 1980 in dit verband niet onvermeld blijven. Daarnaast waren

190. Rede Woronzow in: Europa-Archiv 1978, Dokumente p. 256-260, rede Goldberg in: Europa-Archiv 1978, Dokumente p. 248-253.

191. Zie Jaarboek Departement van buitenlandse zaken 1977-1978, p. 1328-1348. Zie voor de Nederlandse kijk op de Conferentie van Belgrado ook de verklaring die de minister van buitenlandse zaken aflegde in Den Haag op 10 maart 1978. "Als positief element van de bijeenkomst ziet de Regering de discussie die in het afgelopen najaar heeft plaatsgevonden over de tenuitvoerlegging van de Slotakte. (...) Deze discussie heeft nog eens bevestigd dat sinds Helsinki de eerbiediging van de mensenrechten en van de fundamentele vrijheden een legitiem onderwerp van internationaal overleg is geworden" (idem, p. 1358).

er andere in het oog springende gebeurtenissen -- die evenals de inval in Afghanistan niet alleen de mensenrechtendiscussie raakten maar de conferentie als geheel -- als de debatten over plaatsing van Navo-raketten in Europa, het niet-ratificeren van Salt-II door de Amerikanen, het optreden van Solidariteit in Polen en de repressieve reactie van de USSR daarop.¹⁹²

Zeër bepalend voor de sfeer aan de vooravond van de tweede toetsingsconferentie was ook dat de Sowjet-Unie in de tussenliggende periode was doorgegaan met openlijke schendingen van het zevende beginsel en van de afspraken uit de Derde Mand (wat rechtstreeks raakte aan de conferentie van Madrid omdat zowel in Oost als West bekend was dat een belangrijk deel daarvan opnieuw zou gaan over vooral de Oosteuropese schendingen van de desbetreffende afspraken). Dit uitte zich vooral in intensivering van de vervolging van dissidenten tussen eind 1979 en medio 1980 (met het doel Moskou te zuiveren voor de aanvang van de Olympische Spelen), in toenemende verstoring van radiouitzendingen en internationaal telefoonverkeer, in afname van vooral joodse emigratie vanwege de terugloop van het aantal uitreisvisa.¹⁹³ Ook werd in 1980 in de Izvestia de zoveelste aanval ingezet op Amnesty International: "Deze organisatie die probeerde objectief te lijken en schijnheilig klaagde over schendingen van mensenrechten in de kapitalistische wereld" heeft "haar primitieve camouflage" afgeworpen. Zij maakt zich schuldig aan "anti-Sowjetsabotage via infiltratie van agenten en met vijandige literatuur" en zij is "verbonden met reactionaire vakbonden in de Verenigde Staten, met anti-Sowjetcentra in de Bondsrepubliek en, natuurlijk, met de Amerikaanse en Britse geheime diensten. (...) Laat ze maar proberen hun constante en uitgebreide banden met de CIA te ontkennen".¹⁹⁴ Het zette mede de toon voor de Sowjetbenadering van "Madrid".

Verder vond in Madrid gelijktijdig met de eerste dagen van de eigenlijke conferentie (gestart op 11 no-

192 Zie H. Hazewinkel in Bloed en Van Dijk, p. 9-10, Sizoo en Jurrjens, p. 228. Mates, p. 660-662.

193 Zelfde bronnen, plus Yearbook on International Communist Affairs 1981, p. 306-308. verder vele edities van de CSCE Weekly Review, bijvoorbeeld nrs. 41, 52.

194 Zie The Current Digest of the Soviet Press 1980 nr. 34, p. 1-4. Citaten p. 1, 4.

vember 1980) een uitgebreide bijeenkomst plaats van allerlei groepen en individuele personen die zich bezighielden met de mensenrechtenproblematiek. Onder de aanwezigen waren dissidenten als P. Grigorenko en V. Boekovski, en organisaties als The World Congress of Free Ukrainians en The Interreligious Task Force on Soviet Jewry. Zij gaven persconferenties, reikten documentatie uit, hielden openbare discussies, dat alles met het doel de deelnemers aan de conferentie te beïnvloeden in hun stellingnames bij de implementatiedebatten.¹⁹⁵

Implementatiediscussie

Ook tijdens de Madrileense toetsingsconferentie concentreerde de discussie over de mensenrechtenproblematiek zich goeddeels op de situatie in Oost-Europa. Zij bestond, conform de taak van de conferentie, opnieuw uit een gedeelte over de nakoming van de reeds vastgelegde afspraken en een gedeelte over nieuwe voorstellen ter aanscherping of aanvulling van de al aangegane verplichtingen. Over de verhouding tussen beide onderdelen ontstond zich evenals in Belgrado een felle discussie: terwijl de Oosteuropese staten wederom het implementatiegedeelte wilden beperken en liefst zo snel mogelijk wilden spreken over de nieuwe voorstellen (in het bijzonder over die met betrekking tot de Europese veiligheid¹⁹⁶), gold voor het westen het adagium "zonder grondige implementatiediscussie geen bespreking van nieuwe voorstellen".¹⁹⁷ Het westen zou, getuige het verloop van de conferentie¹⁹⁸, op dit punt opnieuw

195. Zie Gordon Skilling, p. 6-7.

196. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1982 (**), p. 54, 58; rede L. Iljitschow in: Europa-Archiv 1981, Dokumente p. 85-88.

197. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1985, p. 31; H. Hazewinkel in: Bloed en Van Dijk, p. 11, 23; rede G. Bell (VS) in: Europa-Archiv 1981, Dokumente p. 81-84.

198. Zie Sizoo 1982, p. 399-400. Sizoo en Jurrjens verdelen de conferentie in acht fases, exclusief de voorbereidende bijeenkomst van 9/9 tot 10/11-1980. Fase 1 (11/11 tot 19/12-1980): review of implementation; fase 2 (27/1 tot 10/4-1981): examination of proposals; fase 3 (5/5 tot 27/7-1981): drafting the document; fase 4 (27/10 tot 28/12-1981): search for solutions; fase 5 (9/2 tot 12/3-1982): review of implementation; fase 6 (9/11 tot 17/12-1982): new western proposals; fase 7 (8/2 tot 25/3-1983): preparing the end-game; fase 8 (19/4 tot 9/9-1983): the end-game. Het gat van acht maanden tussen fase 5 en 6 ontstond als gevolg van de af-

zijn zin krijgen en uitgebreid in de gelegenheid zijn over de niet-nakoming van de Slotakte te spreken.

Ook het verloop van de discussie over de nakoming van het zevende beginsel en de Derde Mand was, schematisch gezien, gelijk aan dat van "Belgrado": het westen als aanklager, met de Verenigde Staten voorop, en de Oosteuropese landen in de beklaagdenbank, met bijzondere aandacht voor de Sowjet-Unie. Opnieuw werd de toon gezet door de Amerikaanse delegatie. Deze stond ditmaal onder (feitelijke) leiding van M. Kampelman, door President Carter beschouwd als een goed en tactvol belangenbehartiger van de mensenrechtenzaak.¹⁹⁹ En de toon was er ook nu een van scherpe, rechtstreekse kritiek op de situatie in Oost-Europa rond zaken als de inval in Afghanistan, misbruik van psychiatrie, arrestatie en verbanning van dissidenten, slechte behandeling van religieuze minderheden, slechte verkrijgbaarheid van uitreisvisa, beperkte verspreiding van westerse kranten, plegen van censuur, verstoren van radiouitzendingen. Steeds werden voorbeelden genoemd, en namen, data en plaatsen aangehaald.²⁰⁰

H. Hazewinkel, lid van de Nederlandse delegatie, wijst erop dat vele delegaties dit voorbeeld volgden, maar dat ons land zich onthield van het noemen van namen. De achterliggende gedachte daarbij was dat het onnodig en onjuist is specifieke gevallen eruit te lichten: "The impression should be avoided that only well known names are of interest: those 'who have remained unknown, though not unsung' are as important as those who occupy the headlines in the press".²⁰¹

De Sowjet-Unie van haar kant reageerde wat anders dan in Belgrado. Ook nu counterde zij weliswaar met verwijten aan het westen dat het opkwam voor criminel en marionetten van het imperialisme, dat het ook in eigen westerse gelederen schortte aan de nakoming van veel mensenrechten (in de vorm van massale werk-

kondiging van de staat van beleg in Polen in december 1981. De gespannen Oost-Westverhouding maakte verder onderhandelen onmogelijk. Cf. Ministerie van buitenlandse zaken 1985, p. 36.

199. Zie Korey, p. 41. De officiële leider van de Amerikaanse delegatie was G. Bell, maar deze verbleef slechts korte tijd in Madrid. Later zou Kampelman ook formeel de delegatie leiden.

200. Zie Sizoo en Jurrjens, p. 248-250, 252; H. Hazewinkel in: Bloed en Van Dijk, p. 12-13; Sizoo 1982, p. 400; Korey, p. 45-46; Gordon Skilling, p. 10.

201. In: Bloed en Van Dijk, p. 13

loosheid, het voortbestaan van de georganiseerde misdaad, discriminatie van negers), dat het zich niet had te bemoeien met interne Sowjetaangelegenheden, dat enige westerse landen, waaronder met name de Verenigde Staten, internationale verdragen inzake de mensenrechten nog niet hadden geratificeerd, et cetera.²⁰² Tegelijkertijd echter kon het gebeuren dat men de kritiek over zich heen liet gaan en niet weersprak, of dat men er zakelijk op reageerde. Zo schrijft Hazewinkel dat de Oosteuropese landen meestal zwegen wanneer zij werden geconfronteerd met kritiek van westerse zijde op de niet-nakoming van de Slotakte, maar dat zodra het ging over meer technische kwesties "the Eastern side was normally willing to give an answer".²⁰³ En J. Sizoo, eveneens lid van de Nederlandse delegatie, stelt vast dat de Oosteuropese delegaties vooral tijdens de eerste zes weken van de conferentie, die gereserveerd waren voor het implementatiedebat, een groot incasseringsvermogen aan de dag legden: "Zij hadden na Belgrado en het Wetenschappelijk Forum van Hamburg (voorjaar 1980) [over zaken als bewegingsvrijheid van en contacten tussen wetenschapsbeoefenaren uit Oost en West, vrije uitwisseling van wetenschappelijke informatie] niets anders verwacht dan een stortvloed van kritiek en waren kennelijk van zins deze gelaten over zich heen te laten gaan, wachtende op de volgende fase, wanneer 'businesslike' gesproken zou kunnen worden over de nieuwe voorstellen".²⁰⁴

Nieuwe voorstellen

Van de in totaal 87 nieuwe voorstellen die tijdens de tweede toetsingsconferentie werden gelanceerd, hadden er -- naast enkele die een zeer brede optiek hadden en om die reden ook op de mensenrechten van toepassing waren -- zes betrekking op het zevende beginsel en dertig op de Derde Mand. Van de zes werden er drie ingediend door het westen en twee door Oosteuropese sta-

202. Zie Sizoo en Jurrjens, p. 250-251, 253; Sizoo 1982, p. 401-403; Gordon Skilling, p. 11; CSCE Weekly Review nr. 133, p. 19-20. Cf. ook noot 180.

203. In: Bloed en Van Dijk, p. 13.

204. Sizoo 1982, p. 401.

ten; de dertig waren in ongeveer gelijke delen afkomstig uit West en Oost, met een kleine bijdrage van de overige landen.²⁰⁵

Een van beide Oosteuropese voorstellen met betrekking tot het zevende beginsel behelsde een oproep aan alle staten die dat nog niet hadden gedaan om zo snel mogelijk de Internationale Convenanten inzake de mensenrechten te ondertekenen²⁰⁶; via het andere wilde men het recht op werk opgenomen zien in het zevende beginsel. Het voorstel liet de deelnemende staten uitspreken dat zij ervan overtuigd zijn "that ensuring the right to work, as fundamental human right and as decisive factor in the development of individuals and peoples, is essential in order to guarantee dignified living conditions", dat zij diep bezorgd zijn over het feit dat "millions of persons, and in particular young people, are victims of unemployment, the effects of which are particularly serious for human life and dignity" en dat zij dientengevolge alles in het werk zullen stellen om geschikte maatregelen te treffen om te komen tot "the full and entire exercise of the right to work".²⁰⁷

Een van de drie westerse voorstellen ten aanzien van het zevende beginsel had betrekking op de mogelijkheid om tussen de verschillende deelnemende staten bilaterale ronde-tafelgesprekken te organiseren, waaraan zou worden deelgenomen door experts uit de ministeries van buitenlandse zaken, de parlementen, en de privé-sector. De gesprekken zouden tot doel hebben de verschillende benaderingen van de mensenrechten te bespreken "in a spirit of mutual respect and with a view towards achieving greater understanding and improved cooperation".²⁰⁸ Het tweede voorstel beoogde een bijeenkomst van experts uit alle deelnemende staten om na te gaan in hoeverre de staten hun verplichtingen op het vlak van de mensenrechten nakomen. Ook zou daar de

205. Zie Sizoo en Jurrjens, p. 92, 91-106; Bloed en Van Dijk, annex B (p. 231-261); Gordon Skilling, p. 11-14.

206. CSCE/RM 35, indieners: Tsjecho-Slowakije, Bulgarije, DDR. Mijn samenvattingen van de voorstellen zijn gebaseerd op de originele teksten zoals aanwezig in de CVSE-archieven en in: Bloed en Van Dijk, Annex B. De voorstellen waarvan de volledige tekst in Bloed en Van Dijk is terug te vinden, zijn gemerkt met een *, gevolgd door een pagina-aanduiding.

207. CSCE/RM/S.3, indiener: Roemenie. *, p. 258-259.

208. CSCE/RM.26, indieners: VS, Denemarken, Noorwegen. *, p. 245.

rol moeten worden onderzocht die regeringen, instituties, organisaties en individuen kunnen spelen bij de nakoming van de Slotakte.²⁰⁹ In het derde voorstel werd -- naast het recht onbekommerd gebruik te maken van de godsdienstvrijheid -- vastgelegd dat burgers individueel of in groepsverband het recht moeten hebben "to monitor the implementation of the provisions of the Final Act or make public their views on the question of implementation whether or not these are critical of the authorities in their own country or in other participating States". Tevens werd in dit voorstel geconstateerd dat er sinds "Belgrado" bij voortduring sprake was geweest van tekortkomingen in de naleving van het zevende beginsel.²¹⁰

De veertien Oosteuropese voorstellen voor de Derde Mand beoogden betere bescherming van de persoonlijke veiligheid van leden van officiële diplomatieke, consulaire, commerciële en andere missies, en verbetering van juridische, consulaire en medische hulp aan burgers van andere staten²¹¹; en verder: bevordering van jeugdtoerisme²¹²; beëindiging van de uitzendingen van Radio Liberty en Radio Free Europe²¹³; koppeling van het gebruik van massamedia aan de CVSE-doeleinden van ontwapening, ontspanning en samenwerking en de mogelijkheid beperkingen aan te brengen indien journalisten zich niet van deze verantwoordelijkheid bewust zijn²¹⁴; betere verspreiding van informatie die beschikbaar komt bij bilaterale culturele aangelegenheden²¹⁵; meer aandacht voor de problemen van de opkomende generatie (6-16 jaar)²¹⁶; het benadrukken van belangrijke data in de geschiedenis van de volken op cultureel en ander terrein²¹⁷; geïntensiveerde uitwisseling van tekstbundels, schoolboeken en ander lesmateriaal²¹⁸; verbeterde uitwisseling van literaire pro-

209. CSCE/RM.16, indieners: Canada, VS, Spanje. *, p. 240-242.

210. CSCE/RM.19, indieners: 17 staten, o.a. de VS en Nederland. *, p. 243-244.

211. CSCE/RM/H.13, indieners: Hongarije, Polen. *, p. 260.

212. CSCE/RM/H.12, indieners: Hongarije, Sowjet-Unie.

213. CSCE/RM/H.17, indieners: Tsjecho-Slowakije, Sowjet-Unie.

214. CSCE/RM.28, indieners: Sowjet-Unie, DDR. *, p. 246-249.

215. CSCE/RM/H.8, indiener: Bulgarije.

216. CSCE/RM.22, indiener: Bulgarije.

217. CSCE/RM/H.9, indiener: Bulgarije.

218. CSCE/RM/H.10, indiener: DDR.

gramma's, concerten, et cetera²¹⁹; verbetering van samenwerking op educatief terrein, met name bij de realisering van het recht om in vrede te leven²²⁰; verbetering van samenwerking en uitwisseling op cultureel gebied²²¹; intensivering van multilaterale jongerensamenwerking²²²; een uitnodiging aan alle deelnemende staten om maatregelen te treffen tegen oorlogspropaganda en tegen (neo-)fascisme, racisme en chauvinisme²²³; grotere samenwerking met betrekking tot de inhoud van geschiedenis- en aardrijkskundeboeken en de opname daarin van belangrijke historische feiten als de nederlaag van het fascisme.²²⁴

De elf westerse voorstellen voor de Derde Mand beoogden vrije toegang voor een ieder tot buitenlandse ambassades²²⁵; verbetering van menselijke contacten door het sneller mogelijk maken van familiehereniging en van huwelijken tussen de burgers van verschillende staten, door schriftelijke mededelingen over afgewezen verzoeken daartoe en door de indieners van de verzoeken niet te benadelen vanwege hun stappen, door het bekendmaken van de gevolgde en te volgen procedures, en door reisdocumenten betaalbaar te maken²²⁶; promotie van jeugdtoerisme via deelname van alle staten aan de International Railway Union²²⁷; verbetering van de verspreiding van drukwerk via verbeterde toegang tot abonnementen op kranten en tijdschriften, betere reis mogelijkheden voor journalisten en het recht niet het land te worden uitgezet of anderszins te worden gestraft na kritische berichtgeving, meer mogelijkheden voor contacten tussen journalisten en individuele burgers, en de beëindiging van de verstoring van radio-uitzendingen²²⁸; opening van leesruimtes en culturele centra voor elkaars burgers en betere verspreiding van boeken en andere middelen van expressie²²⁹; verbetering van de faciliteiten voor bezoekende wetenschap-

219. CSCE/RM/H.7, indiener: Hongarije.

220. CSCE/RM/H.14, indiener: Polen.

221. CSCE/RM/H.15, indiener: Polen.

222. CSCE/RM/H.16, indiener: Roemenië.

223. CSCE/RM/H.19, indiener: Roemenië.

224. CSCE/RM/H.20, indiener: Sowjet-Unie.

225. CSCE/RM/H.1, indieners: de EEG-landen.

226. CSCE/RM 11, indieners: de EEG-landen, plus o.a. de VS. *, p. 235-236.

227. CSCE/RM/H.3, indieners: de EEG-landen.

228. CSCE/RM.12, indieners: de EEG-landen, plus o.a. de VS. *, p. 237-238.

229. CSCE/RM.15, indieners: de EEG-landen, plus Griekenland. *, p. 239.

pers²³⁰; effectuering van de aanbevelingen van het Wetenschappelijk Forum in Hamburg²³¹; meer samenwerking om de historische erfenis van de Europese landen te conserveren²³²; de organisatie van een expertbijeenkomst over maatregelen voor familiehereniging²³³; aanmoediging van bibliotheken, researchcentra en dergelijke om voor docenten en studenten uit andere landen catalogi te vervaardigen en overzichten samen te stellen van openbaar archiefmateriaal²³⁴; de organisatie van een cultureel forum, bij te wonen door vooraanstaande personen uit de wereld van kunsten en letteren.²³⁵ Later is naar aanleiding van de gebeurtenissen in Polen aan deze lijst van voorstellen nog toegevoegd dat iedereen het recht van vrije vakvereniging dient te hebben.²³⁶ En verder werd op de slotdag van de beradslagingen over het slotdocument nog een voorstel gelanceerd voor een expertbijeenkomst over menselijke contacten.²³⁷

Nadat ik op deze wijze heb aangegeven met welke inzet Oost en West de discussie over de inhoud van het slotdocument aanvingen -- de voorstellen waren immers bedoeld om in het slotstuk te worden opgenomen -- kunnen we nagaan welke voorstellen het slotdocument integraal of nagenoeg integraal hebben gehaald, welke gedeeltelijk en welke in het geheel niet.

Voordat echter de indruk ontstaat dat met een eenvoudige optelsom *het* antwoord is te geven op de vraag of op mensenrechtengebied West dan wel Oost het meeste heeft gerealiseerd in Madrid, dienen twee relativiserende kanttekeningen te worden gemaakt. Allereerst waren de Oosteuropese staten, met name de USSR, de confrontatie van de tweede toetsingsconferentie aangegaan met het doel een Europese veiligheidsconferentie tot stand te brengen. Om dat te realiseren -- wat is gebeurd: "Stockholm" -- is het mogelijk dat men bereid was bepaalde eigen voorstellen rond het zevende beginsel en

230. CSCE/RM/H.2, indieners: de EEG-landen.

231. CSCE/RM/H.4, indieners: de EEG-landen.

232. CSCE/RM.9, indiener: Frankrijk, met steun van o.a. Nederland.

233. CSCE/RM/H.21, indieners: VS, Canada, Griekenland, Groot-Br. *, p. 261.

234. CSCE/RM/H.11, indieners: o.a. de VS en Nederland.

235. CSCE/RM.8, indiener: Frankrijk.

236. Zie Sizoo en Jurrjens, p. 238.

237. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1985, p. 235. Indiener: Zwitserland.

de Derde Mand te laten vallen, dan wel met westerse voorstellen daaromtrent gemakkelijker akkoord te gaan dan anders het geval zou zijn geweest. (Er mag overigens geen misverstand over bestaan dat ook het westen zich een duidelijke eigen verantwoordelijkheid toeëigende in de discussies over het veiligheidsvraagstuk en niet bereid was elk Sowjetvoorstel daarover af te ruilen tegen terreinwinst op het vlak van de mensenrechten. Niet voor niets claimden bijvoorbeeld de EEG-landen dat zij zich sterk maakten voor vier punten: mensenrechten, menselijke contacten, informatie en veiligheid, in willekeurige volgorde zoals de Nederlandse delegatieleider A.F. van Dongen namens de EEG-lidstaten verklaarde.²³⁸)

Mijn tweede kanttekening is dat niet alle voorstellen even belangrijk waren. Wanneer sommige van de minder belangrijke het niet hebben gehaald mogen die derhalve niet zonder meer worden weggestreept tegen de voorstellen die het slotdocument wel hebben bereikt. Zodra is vastgesteld welke voorstellen in de slottekst zijn terug te vinden, zal ik daarom nog een nadere weging moeten uitvoeren voordat een eindoordeel valt te geven.

Slotdocument

Voordat ik kom tot de vraag welke van de vele voorstellen in het slotdocument zijn opgenomen en in welke vorm, dient nog één nader obstakel te worden gesignaleerd en omzeild. Het wordt door J. Sizoo en R.Th. Jurrjens als volgt geformuleerd: "The Madrid document is clear where common interests could be identified, maximum where it deals with uncontroversial matters -- even if these were of importance to only a few countries -- and minimum, vague or ambiguous on controversial subjects".²³⁹ Om te begrijpen wat er in het slotdocument van Madrid staat zou dus de ene keer een vergrootglas nodig zijn, en de andere keer een exegeese door iemand die zelf aan de onderhandelingstafel heeft

238. Rede in: Jaarboek Departement van buitenlandse zaken 1980-1981, p. 458-478.

239. Sizoo en Jurrjens, p. 186.

gezeten. Ik waag het er echter op het slotdocument te lezen met de ogen van een betrekkelijke buitenstaander, en aanvaard daarbij als consequentie dat wat aan diens aandacht ontsnapt ook niet zal worden meegenomen in de eindbalans. Met andere woorden: wat in het slotdocument zo vaag is dat het nietszeggend lijkt, kan wat mij betreft terzijde blijven. Ook al zou immers aan deze vage formuleringen via uitleg van de (vaak moeilijk achterhaalbare!) historisch achterliggende bedoelingen nader inhoud te geven zijn, dan nog is het de vraag of deze in de praktijk als implementeerbare bepalingen kunnen worden opgevat en gehanteerd. Toch was het daar, ook blijkens het slotdocument zelf, om begonnen: om afspraken met praktische betekenis en gevolgen. Verder schijnt het mij toe dat vele van de bedoelde vage formuleringen vooral in het slotdocument zijn beland om de conferentie tot een goed einde te brengen, een reden te meer om er *achteraf* niet te veel waarde aan toe te kennen.

Van de Oosteuropese voorstellen is ongeveer de helft (nagenoeg) integraal in het slotdocument²⁴⁰ terug te vinden. Dat wil zeggen dat ofwel de oorspronkelijke teksten zijn gebruikt of dat deze opnieuw zijn geformuleerd maar dat de essentie ervan zonder noemenswaardige restricties overeind is gebleven. Het betreft de voorstellen over bescherming van diplomatieke en andere missies, het bevorderen van jeugdtoerisme, betere verspreiding van bilaterale culturele informatie, meer aandacht voor de problemen van de opkomende generatie, intensivering van de uitwisseling van lesmateriaal, verbeterde uitwisseling van literaire en aanverwante programma's, betere samenwerking op cultureel gebied, intensivering van multilaterale samenwerking tussen jongeren.

Twee andere onderwerpen zijn in sterk afgezwakte vorm in het slotdocument terug te vinden. Dit betreft de voorstellen over ratificatie van de Internationale Conventanten ("zij doen een beroep (...) op die deelnemende staten die nog niet tot de verdragen zijn getreden om *de mogelijkheid hiertoe te overwegen*"²⁴¹),

240. Nederlandse tekst in: Ministerie van buitenlandse zaken 1985, p. 218-235.

241. Idem, p. 221.

en de verbetering van juridische, medische en consulaire hulp aan burgers van andere deelnemende staten ("waar passend"²⁴²).

De rest van de Oosteuropese voorstellen is niet in het slotdocument terug te vinden. Voor het gemak worden ze hier nog even opgesomd: het recht op werk; beëindiging van de uitzendingen van Radio Liberty en Radio Free Europe; de mogelijkheid journalisten beperkingen op te leggen omdat zij handelen in strijd met de doelstellingen van de CVSE; het benadrukken van belangrijke culturele data; verbeterde samenwerking op educatief terrein, in het bijzonder in relatie tot het recht in vrede te leven; het nemen van maatregelen tegen oorlogspropaganda, (neo)fascisme, racisme; grotere samenwerking ten aanzien van de inhoud van lesboeken en de vermelding daarin van zaken als de strijd tegen het fascisme.

Van de westerse voorstellen is eveneens een aanzienlijk deel in het slotdocument te achterhalen: het organiseren van een expertbijeenkomst over mensenrechten (Ottawa, 1985); het recht op volledige godsdienstvrijheid; het sneller mogelijk maken van familiehereniging en van huwelijken tussen de burgers van verschillende staten; het doen van mededelingen over afgewezen verzoeken om uitreisvisa en dergelijke (de term "schriftelijk" is niet in het document opgenomen), het niet-benadelen van aanvragers, het bekendmaken van de geldende procedures; promotie van jeugdtoerisme via onder meer deelname van de staten aan het "Inter-Rail"-systeem; verbeterde verspreiding van drukwerk; betere reismogelijkheden voor journalisten; betere verspreiding van boeken en andere middelen van culturele expressie; verbetering van faciliteiten voor bezoekende wetenschappers; samenwerking ter conservering van het Europese historische erfgoed; aanmoediging van bibliotheken tot het maken van overzichten van openbaar archiefmateriaal; de organisatie van een cultureel forum (Boedapest, 1984); de organisatie van een expertbijeenkomst over contacten tussen de burgers van de verschillende deelnemende staten (Bern, 1986²⁴³).

242. Idem, p. 230.

243. Idem, bijlage.

Geclausuleerd zijn opgenomen de voorstellen over bilaterale ronde tafel-gesprekken ("op vrijwillige basis"²⁴⁴); het signaleren van te kort schietende implementatie (de opmerkingen die in het slotdocument aan dit onderwerp zijn gewijd zijn zeer algemeen van aard²⁴⁵); vrije toegang tot ambassades ("naar behoren rekening houdend met de noodzakelijke vereisten van veiligheid van deze missies"²⁴⁶); het betaalbaar maken van reisdocumenten ("waar nodig", "geleidelijk", "in verhouding tot het gemiddelde maandinkomen in de betrokken deelnemende staat"²⁴⁷); het recht van journalisten om vrij contact te hebben met individuele burgers ("zij zullen voorts de mogelijkheden verruimen en, zo nodig, de voorwaarden verbeteren voor journalisten uit andere deelnemende staten om persoonlijke contacten en communicatie met hun bronnen tot stand te brengen en te onderhouden"²⁴⁸); de effectuering van de aanbevelingen van het Wetenschappelijk Forum in Hamburg ("in overeenstemming met de in ieder land geldende wetten en voorschriften"; "de vertegenwoordigers van de deelnemende staten hebben kennis genomen van de verslagen van (...) het Wetenschappelijk Forum en hebben in de loop van de beraadslagingen de resultaten daarvan in aanmerking genomen"²⁴⁹); het recht op vrije vakvereniging ("overeenkomstig de wetten van de staat en in overeenstemming met volkenrechtelijke verplichtingen van de staat"²⁵⁰).

In het geheel niet opgenomen zijn de westerse voorstellen omtrent het recht van journalisten om na kritische berichtgeving in een land te mogen blijven; het recht van (groepen van) individuen om toe te zien op naleving van de Slotakte en hun inzichten openbaar te maken, ongeacht of deze kritiek op de autoriteiten inhouden; beëindiging van de verstoring van radiouitzendingen; het openstellen van leesruimtes en culturele

244. Idem, p. 222.

245. Idem, p. 218, 219, 221.

246. Idem, p. 230.

247. Idem, p. 230.

248. Idem, p. 231.

249. Idem, p. 232, 219. Om te bepalen of de resultaten van het Hamburgse Forum van voorjaar 1980 in het slotdocument zijn terug te vinden, heb ik gebruik gemaakt van het forumverslag in: Ministerie van buitenlandse zaken 1982 (**), p. 53-54.

250. Ministerie van buitenlandse zaken 1985, p. 221.

centra voor elkaars burgers; de organisatie van een expertbijeenkomst over familiehereniging.²⁵¹

Maken we de balans op dan kunnen we vaststellen dat kwantitatief gezien vele van de voorstellen de eindstreep hebben gehaald. Juist de voorstellen echter die het meest kenmerkend zijn voor de onderscheiden westerse en Oosteuropese kijk op de mensenrechten zijn niet of slechts in sterk afgezwakte vorm in het slotdocument opgenomen. (Uiteraard geldt ook het omgekeerde: de elementen die wederzijds van opname in de slottekst werden uitgesloten, werden daarmee eens te meer toegevoegd aan dat eigene van de beide controversiële opvattingen over mensenrechten.) Ook kunnen we zeggen dat de eerder geschetste tegengestelde principes waarmee Oost en West aan de CVSE begonnen, tijdens en na "Madrid" nog kaarsrecht overeind stonden en dat er van een inhoudelijke toenadering op het vlak van de mensenrechten weinig viel te bespeuren. Want ondanks de totstandkoming van het slotdocument was er in Madrid geen sprake van een echte dialoog over de mensenrechten.

In Madrid hebben de conferentiedeelnemers op veel manieren langs elkaar heen gepraat. Inhoudelijke voorstellen werden gepareerd met procedurele en formele reacties, veiligheidskwesties uitgeruild tegen mensenrechten, kritiek beantwoord met tegenkritiek. Kenmerkend was misschien wel de reactie van de grootmachten op een incident dat zich kort voor de afsluiting van

251. Na het opstellen van dit overzicht heb ik Bloed 1983, p. 12-15, Sizoo en Jurrjens, p. 185-191 en 255-265, en Sizoo 1983, p. 663-666, als checklist gebruikt. Hun inzichten geven geen aanleiding tot correctie, wel tot een enkele aanvulling. Zo is Bloed, p. 13, van opvatting dat de clause bij de vrijheid van vakvereniging ('in overeenstemming met de wetten van de staat') geen beperkende werking heeft doordat daaraan een binding aan het internationale recht is toegevoegd ('Even though there is no explicit reference to relevant Conventions of the International Labour Organization, it is clear that they form part of the 'international instruments' and 'obligations under international law', referred to in the text'). Om zijn gelijk te kunnen beoordelen, zou ik willen nagaan of Polen (want over dat land gaat het in het bijzonder), maar ook andere CVSE-landen alle IAO-conventies hebben geratificeerd die voor de vrijheid van vakvereniging relevant zijn. Dat onderzoekje valt echter buiten het kader van dit proefschrift.

Sizoo en Jurrjens, p. 188 e.a., merken over het voorstel aangaande toegang tot leesruimtes en culturele centra op dat het daarbij niet ging om ruimtes in het algemeen maar om ruimtes binnen buitenlandse ambassades. Dat zal mede verklaren waarom het voorstel niet in het slotdocument is opgenomen.

de conferentie voordeed: het neerhalen van een Zuid-koreaans lijnvliegtuig door de Sowjet-Unie. Na daarop door het westen te zijn aangesproken, haalde minister Gromyko fel uit met beschuldigingen van Amerikaanse betrokkenheid, en met de opmerking dat de "ware toedracht van deze zaak" niet zou kunnen worden verhuld door westelijke verwijzingen naar schending van mensenrechten door de Sowjet-Unie.²⁵² Op zijn beurt liet minister Shultz op de slotdag van de conferentie doorklinken hoe sterk de verstandhouding tussen Oost en West op het vlak van de mensenrechten was "verbeterd", door vast te stellen "dat er in het oosten regeringen zijn die hun verplichtingen in de Slotakte van het begin af aan geminacht hebben", maar "dat er ook altijd helden zullen zijn die (...) hun zichzelf benoemd hebbende meesters geen rust zullen geven". Shultz doelde daarbij op de vele verschillende dissidenten die Oost-Europa kent.²⁵³

De tweede toetsingsconferentie mocht dan zijn afgerond met een substantieel slotdocument waarin ook de mensenrechten rijkelijk waren vertegenwoordigd, dat er nog veel zou moeten veranderen om tot een echte dialoog te komen, stond na "Madrid" niet minder vast.

4.5 Wenen 1986-heden

Gesternte

In vergelijking met het internationale politieke kli-

252. Rede Gromyko in: Europa-Archiv 1983, Dokumente p. 593-598.

253. Rede Shultz (in Duitse vertaling) in: Europa-Archiv 1983, Dokumente p. 606-610. "Aber die Erfahrung zeigt, dass keine Mauer hoch genug ist, kein Störsender stark genug ist, um Ideen abzuhalten oder die Hoffnungen von Männern und Frauen zu unterdrücken, die sich nach Freiheit sehnen. (...) Es kann so lange keine dauerhafte Sicherheit und Zusammenarbeit in Europa geben, wie eine Regierung Angst vor ihrem eigenen Volk hat und dadurch Beruhigung sucht, dass sie ihrem eigenen Volk -- und ihren Nachbarn -- ein System der Gewalt auferlegt. Es wird immer wieder Helden geben, die uns dies nicht vergessen lassen und die ihren selbsternannten Herren keine Ruhe geben werden: Polnische Arbeiter, tschechoslowakische Intellektuelle, ost-deutsche Kirchenvertreter und Friedensdemonstranten, sowjetische Dissidenten aller Glaubensrichtungen und aus allen gesellschaftlichen Schichten, die ihr Leben und ihren Lebensunterhalt für die Sache der Freiheit riskieren" (p. 609).

maat aan de vooravond van de toetsingsconferenties van Belgrado en Madrid, gaven de ontwikkelingen voorafgaande aan de derde vervolgbijeenkomst -- Wenen, aanvang 4 november 1986 -- een heel ander beeld te zien. Was bijvoorbeeld voor "Madrid" de Sowjetinval in Afghanistan een streep door de rekening van degenen die met dialooggedachten naar de Spaanse hoofdstad hadden willen gaan, nu waren er vele gebeurtenissen die de conferentiedeelnemers hoopvol stemden.

Tekenend voor een verbetering van de betrekkingen tussen Oost en West, meer in het bijzonder de Sowjet-Unie en de Verenigde Staten, waren allereerst de topontmoetingen tussen Partijleider Gorbatsjov en President Reagan in Genève (november 1985) en Reykjavik (oktober 1986). Naast het gegeven dat voor het eerst sinds 1979 (Brezjnev-Carter) weer dergelijke ontmoetingen plaatsvonden (wat op zichzelf reeds als een teken van verbeterde Oost-Westbetrekkingen kan worden gezien), werden beide bijeenkomsten gekenmerkt door een goede sfeer en een geleidelijke verdere verbetering van het klimaat: terwijl de gesprekken in Genève het nog moesten hebben van goede bedoelingen ("de dialoog moet worden geïntensiveerd"²⁵⁴), konden in Reykjavik reeds bijna zaken worden gedaan. Voeg daarbij de positieve afsluiting, in september 1986, van de conferentie van Stockholm inzake "Confidence- and Security Building Measures and Disarmament in Europe"²⁵⁵, en duidelijk is waarom vele ministers van buitenlandse zaken en delegatieleiders hun Weense speeches durfden beginnen met optimistische woorden.

Niettemin was er sinds het slot van "Madrid" op het meer specifieke terrein van de dialoog over de mensenrechten van weinig ontwikkeling sprake geweest. Tussentijdse CVSE-bijeenkomsten over "mensenrechten" (Ottawa, mei-juni 1985) en "menselijke contacten" (Bern, april-mei 1986) kenden een weinig positief verloop. In beide gevallen bleken inhoudelijke dialogen tussen Oost en West niet mogelijk of zeer problematisch, en beide bijeenkomsten eindigden -- overigens om verschillende redenen, welke hier niet nader worden uit-

254 Aldus de slotverklaring (cf De Volkskrant, 22 november 1985)

255 Cf Sizoo 1986, passim

gewerkt -- zonder slotdocument.²⁵⁶ Het waren dan ook niet zozeer de ervaringen van deze conferenties die voor enig optimisme zorgden in de Weense conferentiezalen; veeleer waren dat de veronderstelling dat de klimaatsveranderingen op het militaire vlak de besprekingen over de mensenrechten ten goede zouden komen, alsmede de wens die veronderstelling te laten uitkomen.²⁵⁷

De vraag of het hier gaat om een juiste inschatting van de mogelijkheden, zal in dit proefschrift niet kunnen worden beantwoord. Op het moment van afronding daarvan was de conferentie van Wenen nog in volle gang en was er nog weinig te zeggen over de afloop.²⁵⁸ Wel was op dat moment de implementatiefase (min of meer) afgerond. In het navolgende zal worden stilgestaan bij de bijdragen van de Verenigde Staten, de Sowjet-Unie en Nederland aan dat deel van de conferentie. Verder zullen enkele opmerkingen worden gewijd aan de vele nieuwe voorstellen die te Wenen zijn ingediend.

Implementatiediscussie

De Verenigde Staten hebben hun bijdrage aan de discussies over de nakoming van het zevende beginsel en van de afspraken uit de Derde Mand -- zoals vastgelegd in de Slotakte en aangevuld of gewijzigd tijdens de tweede toetsingsconferentie -- wederom geconcentreerd op de (veronderstelde) niet-nakoming daarvan door met name de Sowjet-Unie. Daarbij heeft men zijn aandacht gericht op zaken als misbruik van psychiatrie, belemmeringen die Sowjetburgers ondervinden bij het verlaten van hun land, beperkingen van de uitoefening van de godsdienstvrijheid, vergroting van de rol van (groepen van) individuen bij het toezicht op de naleving van de Slotakte, familiehereniging, bescherming tegen wille-

256. Zie over "Ottawa" bijvoorbeeld Jaarboek Departement van buitenlandse zaken 1984-1985, p. 20-21, 115; over "Bern", Doepfner, passim.

257. Zie daarover bijvoorbeeld de speech die minister Van den Broek op 5 november 1986 hield bij de opening van de derde vervolgconferentie, p. 1-2. Noot: Met betrekking tot "Wenen" heb ik geput uit de speeches zoals verspreid tijdens de conferentie. Eventuele veranderingen die na verspreiding in de teksten zijn aangebracht, heb ik niet kunnen verwerken.

258. Nader daarover inmiddels (februari 1988) Van Genugten 1988 (*) en (**). Zie ook mijn 1987 (*).

keurige arrestatie, rechten van minderheden, het verstoren van radiouitzendingen en, daarmee ten dele verbonden, de vrijheid van communicatie in meer algemene zin. ²⁵⁹

In de wijze waarop de Verenigde Staten de afzonderlijke thema's hebben besproken, vallen enkele dingen op. In de eerste plaats dat men ook nu bij elke schending "man en paard" heeft genoemd. In de onderscheiden bijdragen van Amerikaanse kant werden veelvuldig rijen namen genoemd van personen aan wie geen familiehereniging is toegestaan, die gearresteerd zijn omdat zij zich op hun Helsinki-rechten beroepen, die tot minderheden behoren die in hun rechten worden te kort gedaan. De Amerikaanse delegatie heeft kennelijk wederom gekozen voor de gedachte dat het noemen van namen de voorkeur verdient boven het spreken in abstracte aantallen, of althans dat de combinatie van beide de meest vruchtbare aanpak biedt ("behind the statistics it helps (...) to look at the people"). ²⁶⁰ Daarbij valt op dat de Amerikaanse delegatie over zeer precieze aantallen beschikte, althans zei te beschikken, wanneer zij concrete misstanden aanklaagde. Zo sprak zij over 242 personen die gevangen zitten op grond van hun godsdienstige overtuiging, en over 119 personen die om nietpsychiatrische redenen worden vastgehouden in psychiatrische inrichtingen. Overigens sprak ze bij andere categorieën in meer afgeronde aantallen, maar ook dan werd grote precisie voorgewend ("circa 11. 000 'refuseniks'"). ²⁶¹ Verder valt nog op dat men, door met zulke exacte cijfers te werken, tot in detail kon aangeven of er veranderingen zijn te bespeuren. Bij verschillende gelegenheden heeft de Amerikaanse delegatie van deze veranderingen melding gemaakt, en daarover waardering of afkeuring uitgesproken, al naar gelang verbetering dan wel verslechtering van de situa-

259. Deze opsomming is gebaseerd op de speech van minister G.P. Shultz van 5 november 1986, p. 5-7, en de speeches van delegatielider W. Zimmermann van 19 december 1986, p. 1-2, 27 januari 1987, passim, 10 april 1987, p. 5-8, 5 mei 1987, p. 3-10, 31 juli 1987, p. 1-5, 22 september 1987, p. 1-2.
260. Zie de speeches van Zimmermann van 19 december 1986, p. 2, 27 januari 1987, passim, 5 mei 1987, p. 7. Citaat: speech 5 mei 1987, p. 6.
261. Zie met name de speech van Zimmermann van 5 mei 1987, p. 3-6. De Amerikaanse delegatie zei zich voor deze gegevens onder meer te hebben gebaseerd op materiaal van The American Human Rights Organization Helsinki Watch (zelfde speech, p. 3).

Dat wat betreft de Amerikaanse benadering van de specifieke mensenrechtzaken. Daarnaast werd de Amerikaanse aanpak gekenmerkt door enkele aspecten die in meer algemene zin de mensenrechten raken. Dat geldt bijvoorbeeld voor de opmerking van delegatieleider W. Zimmermann dat de Sowjet-Unie haar idealen niet hoeft op te geven, maar er slechts naar hoeft te handelen: "Nobody here has asked the Soviet Union to surrender its ideals; many of us, however, have asked it to live up to them".²⁶³ Ook op andere momenten tijdens de conferentie is gebleken dat men de grondslag van de Oost-europese staten als zodanig niet ter discussie wilde stellen, maar dat men deze staten slechts wenste te houden aan "commitments which it assumed of its own free will".²⁶⁴ Verder heeft de Amerikaanse delegatie zich veel moeite getroost om inzicht te krijgen in de veranderingen die zich sinds enkele jaren in de USSR afspelen, en om elementen daaruit die vanuit mensenrechtenoogpunt positief zijn te waarderen, ook zonder veel terughoudendheid als zodanig te bestempelen. Centraal bleef daarbij voor de Amerikanen echter de vraag wat de veranderingen op termijn waard zullen zijn. We hebben, stelde Zimmermann, van Sowjetzijde voorspellingen en beloftes gehoord over het "turning point" waarop men zich zou bevinden, maar of die veranderingen ook zullen plaatsvinden en wat zij daadwerkelijk voorstellen weten we nog niet: "We will know only when predictions become reality, when promises become performance, when gestures become practices, when episodes become patterns, when isolated steps become a long march".²⁶⁵ Zimmermann liet zijn twijfel vooralsnog echter niet doorslaan in negatieve richting. Terwijl het zojuist aangehaalde dateert van januari 1987, sprak hij in april van dat jaar over de "right direction" waarin de ontwikkelingen zich zouden voltrekken, en in september over "encouraging signs" en "a growing basis for hope".²⁶⁶

262. Zie bijvoorbeeld de speeches van Zimmermann van 5 mei 1987, passim, 31 juli 1987, p. 1-3.

263. Speech van 10 april 1987, p. 4.

264. Idem Zie ook de speech van Shultz van 5 november 1986, p. 3.

265. Speech van 27 januari 1987, p. 8.

266. Speeches van 10 april 1987, p. 4, en 22 september 1987, p. 1, 2.

Evenals de Verenigde Staten, heeft Nederland zich in de implementatiedebatten sterk ingezet voor de naleving van de mensenrechtenafspraken door de Sowjet-Unie. Ons land koos daarbij goeddeels voor dezelfde thema's.²⁶⁷ Bovendien opteerde men net als de Verenigde Staten voor een cijfermatig onderbouwde kritiek, waarin -- anders dan voorheen -- eveneens veelvuldig namen werden genoemd.²⁶⁸

Er waren echter ook accentverschillen. Waar bijvoorbeeld de Amerikaanse delegatie stelde dat zij opkomt voor het recht van (groepen van) individuen om zich in te laten met de naleving van de Slotakte, kan men daarover in de Amerikaanse bijdragen betrekkelijk weinig terugvinden. De Nederlandse delegatie zei eveneens zich voor dit recht in te spannen maar voegde meer dan de Verenigde Staten de daad bij het woord door in diverse discussiebijdragen pleidooien daarvoor in te bouwen. Daarbij werd gewezen op met name twee aspecten die met dit recht zouden zijn verbonden: enerzijds het in de Slotakte zelf vastgelegde recht van het individu om "kennis te dragen van en te handelen overeenkomstig zijn rechten en plichten", anderzijds de gedachte dat zonder een actieve betrokkenheid van burgers het Helsinkiproces slechts een onvoldragen aangelegenheid zal blijven. Minister Van den Broek zei in zijn openingsspeech over dit laatste: "Het CVSE-proces kan zijn doelen niet bereiken wanneer het beperkt blijft tot regeringen. Volkeren zowel als individuen en groepen zouden moeten deelnemen aan het proces en de voordelen ervan moeten plukken. We moeten voorkomen papier aan het papier toe te voegen, wil CVSE reële veranderingen aanbrengen in het dagelijks leven van onze bevolkingen".²⁶⁹

Een ander verschil in accent betreft de mate waarin de Verenigde Staten en Nederland hebben gereageerd op de kritiek die de Sowjet-Unie op haar beurt richtte aan het westerse adres. De diverse speeches lezend,

267. Zie bijvoorbeeld de speeches van delegatieleider J. H. Meesman van 24 november 1986, *passim*, 12 december 1986, *passim*, en de speech van plaatsvervangend delegatieleider J. M. V. A. Count de Marchant et d'Ansembourg van 27 januari 1987, p. 7-11.

268. Zie voor een goed voorbeeld de speech van Meesman van 12 december 1986, *passim*.

269. Speech van 5 november 1986, p. 2. Zie over dit thema ook de speeches van Meesman van 11 november 1986, p. 4, en 24 november 1986, p. 2-3.

schijnt het mij toe dat de Nederlandse delegatie meer bereidheid toonde om op die kritiek in te gaan dan de Amerikaanse. Een van die kritiekpunten -- waarover later meer -- betrof het in dit verband al bijna klassieke verwijt dat het westen te kort schiet bij de realisering van het recht op arbeid. Van Nederlandse zijde werd erkend dat dit op zichzelf een terechte aanklacht is. Zo stelde delegatieleider J.H. Meesman dat moet worden toegegeven dat ons land "een werkloosheidsvraagstuk kent, en dat, hoewel het werkloosheidscijfer onlangs is gedaald, het huidige niveau nog steeds te hoog is". Wel voegde hij daaraan onmiddellijk een zekere rechtvaardiging van de bekritiseerde toestand toe, alsmede een tegenverwijt aan het adres van de Sowjet-Unie. Nogmaals Meesman: "We moeten vaststellen dat de werkloosheid in ons land tot op zekere hoogte een consequentie is van onze ideeën over individuele vrijheid. Wij koppelen geen mensen aan banen, noch vervolgen we hen wegens parasitisme wanneer zij een beschikbare baan niet nemen".²⁷⁰

Over de teneur van de Nederlandse bijdragen nog het volgende. Het komt mij voor dat deze een minder accusatoir karakter droegen dan de bijdragen van Amerikaanse kant. De toonzetting van de Nederlandse delegatie was over het algemeen wat milder, ondanks het feit dat men in veel opzichten inhoudelijk hetzelfde heeft gezegd. Dat er een dergelijk verschil in toonzetting zou zijn, zou ook kunnen blijken uit een uitspraak van Sowjetdelegatieleider Y. Kashlev "that the lead in the policy of confrontation was taken by the delegations of the USA, Canada and Britain".²⁷¹ Daar komt echter nog iets bij. Waar de Amerikaanse delegatie zich tegenover de veranderingen die zich in de USSR voltrokken, positief afwachtend opstelde, deed Nederland hetzelfde, maar ging het ook een stap verder. Terwijl de Amerikanen zich baseerden op de gedachte dat elke verandering in westerse richting is "meegenomen" en de verschillen verkleint, nam Nederland tevens het standpunt in dat in de veranderingen ook de grondslag ligt voor een reguliere dialoog over mensenrechten en huma-

270. Speech van 12 december 1986, p. 14.

271. Speech Kashlev van 19 december 1986, p. 10. Zie ook Soviet News, 7 januari 1987, p. 10.

nitaire kwesties. "We look forward", aldus Meesman, "to a future in East-West relations in which a discussion of these issues becomes a regular feature, businesslike and without acrimony (...)"²⁷² Ondanks de verschillen in toonzetting, benadrukten beide staten evenwel dat de veranderingen in de Sowjet-Unie getoetst moeten worden aan de al gemaakte afspraken. En wanneer de dialoog van dat einddoel af voert, zal hij weinig vruchtbaar kunnen zijn; ook daarover waren (en zijn) beide landen het eens.

De Sowjet-Unie heeft tijdens de implementatiedebatten de kritiek voor een goed deel onweersproken gelaten. Deels ook is men er zakelijk op ingegaan en heeft men laten zien welke vorderingen op onderscheiden terreinen aanwijsbaar zijn.²⁷³ Waar men echter veel nadruk op heeft gelegd, zijn de uitgangspunten waarop de westerse kritiek is gebaseerd. Zo stelde de Sowjetdelegatie veelvuldig dat de drie Manden in onderlinge samenhang dienen te worden gezien en dat het westen er verkeerdt aan doet aan één daarvan onevenredig veel aandacht te geven. Minister van buitenlandse zaken E. Shevardnadze vatte reeds in zijn openingsspeech deze kritiek op de te verwachten westerse benadering in een enkel woord ("indeed") samen, toen hij vaststelde dat de CVSE zich bezighoudt met de oplossing van problemen "in the fields of politics, economy, ecology, culture and, indeed, human relations".²⁷⁴

Daarnaast werd aan het westen met een zekere regelmaat voorgehouden dat het zich bij zijn kritiek concentreert op mensenrechten van klassieke signatuur, terwijl de Slotakte toch ook spreekt van rechten op andere terreinen. "If we should speak of human rights, let us speak of all rights", stelde delegatieleider Y. Kashlev, om daaraan toe te voegen dat het zevende beginsel uit de Slotakte uitgaat van de gelijkheid en gelijke betekenis van burger-, politieke, economische,

272. Speech van 29 september 1987, p. 2. Zie voor het verschil in toonzetting/benadering ook het interview met beide delegatieleiders in NRC-Handelsblad, 1 augustus 1987.

273. Zie bijvoorbeeld over de kwestie van de uitreisvisa de speech van Kashlev van 19 december 1986, p. 18; over de verspreiding van informatie zijn speech van 31 juli 1987, p. 4.

274. Speech van 5 november 1986, p. 11.

sociale en culturele rechten.²⁷⁵

De thematiek van de gelijke behandeling van de verschillende typen mensenrechten vormde voor de Sowjet-delegatie eveneens de basis van haar kritiek op de mensenrechtensituatie in met name de Verenigde Staten. Naast punten van kritiek aan het adres van het westen in het algemeen (werkloosheid, rassendiscriminatie, criminaliteit op straat, gebrek aan medezeggenschap in ondernemingen²⁷⁶), opperde Kashlev met betrekking tot de Verenigde Staten enkele meer specifieke punten. Zo maakte hij melding van een onderzoek van de "Amerikaanse associatie inzake het publieke gezondheidswezen" dat zou hebben uitgewezen dat de situatie in veel Amerikaanse gevangenissen onmenselijk is. Ook signaleerde hij dat er in de Verenigde Staten circa drie miljoen mensen zouden zijn die gebruik maken van het burgerrecht om "op het traliewerk van de metro-ventilatieschachten of in kartonnen dozen te slapen", waaraan hij toevoegde dat er reeds tienduizenden dakloze kinderen zijn geboren uit dakloze ouders en dat de Sowjet-Unie op dit vlak "sterk achterligt op de Verenigde Staten". Daarnaast mogen de Verenigde Staten er wat hem betreft met name op toezien dat zij de eerste plaats kwijtraken die zij te midden van hun bondgenoten innemen op de lijst van het analfabetisme.²⁷⁷

Verder haalde de Sowjet-Unie in haar kritiek op de Verenigde Staten het bekende thema aan van de niet-ratificatie van relevante mensenrechtenverdragen. Waaraan ontleent, zo vroeg Kashlev zich af, een staat die geen partij is bij tweederde van de bestaande internationale instrumenten op het terrein van de bescherming van de mensenrechten en die onlangs als enige heeft gestemd tegen een aantal VN-resoluties op dat vlak, eigenlijk zijn recht om kritiek uit te oefenen op de mensenrechtensituatie in andere staten? En waaraan ontleent deze staat het recht om het voorstel te ondersteunen dat voorziet in de oprichting van een nieuw supranationaal mechanisme ter controle op de nakoming van alle afspraken inzake de mensenrechten door alle lidstaten?²⁷⁸

275. Speeches van 10 april 1987, p. 7, en 31 juli 1987, p. 12.

276. Zie bijvoorbeeld de speech van Kashlev van 10 april 1987, p. 7.

277. Speech van 19 december 1986, p. 12-14, 18.

278. Speeches van 19 december 1986, p. 11, en 10 april 1987, p. 7-8.

Met dit laatste punt van kritiek van Sowjetzijde, ben ik bij de conferentiefase waarin het accent valt op de nieuw te maken afspraken. Omdat, zoals eerder aangegeven, deze fase bij het afsluiten van dit proefschrift nog niet was afgerond, en omdat verder nog weinig duidelijk was welke voorstellen het volle gewicht zouden krijgen en welke het spreekwoordelijke "onderhandelingsvet"²⁷⁹ zouden vormen, aarzel ik thans al te uitvoerig op de nieuwe voorstellen in te gaan. Niettemin zijn er wel enkele algemene opmerkingen te maken over aantallen en aard van de ingediende voorstellen. Eind juli waren het er 148, waarvan ruim zestig op het terrein van het zevende beginsel en de Derde Mand. A. Bloed verdeelt deze in vier categorieën: voorstellen waarin eerder gemaakte afspraken worden geconcretiseerd en gedetailleerd; voorstellen voor nieuwe afspraken; voorstellen voor het in het leven roepen van permanente controlemechanismen; voorstellen voor het bijeenroepen van nieuwe (eenmalige) expertbijeenkomsten.²⁸⁰ Uit elk van beide laatste categorieën wil ik één voorstel nader bezien.

Allereerst is dat de suggestie van onder andere de Verenigde Staten en Nederland om te komen tot een meer permanente controle op de naleving van die afspraken uit de Slotakte en uit het slotdocument van "Madrid" die betrekking hebben op de mensenrechten.²⁸¹ Dit voorstel vond zijn oorsprong mede in de eerder aangehaalde openingsspeech van minister Van den Broek, waarin deze pleitte voor de oprichting van een "consultative committee", dat een of twee maal per jaar -- en verder in urgente gevallen -- de mensenrechtensituatie in de deelnemende landen zou moeten inspecteren. Een dergelijk comité zou, aldus Van den Broek, een effectief instrument kunnen worden voor meer reguliere consultaties en dialogen "over onze gemeenschappelijke

279. C. van Esterik in NRC-Handelsblad, 1 augustus 1987: "Een fors deel [van de voorstellen], in het vakjargon betiteld als 'onderhandelingsvet', zijn in de eerste plaats opgesteld om in het laatste stadium weggegeven te worden aan de tegenpartij in de hoop er iets voor terug te krijgen, om het in de laatste fase zo gewenste aura van compromisbereidheid te verwerven".

280. Bloed 1987, p. 286.

281. Het voorstel -- WT. 19 Wenen, 4 februari 1987 -- is integraal afgedrukt in SIM-Newsletter 1987/18, p.61-62.

afspraken op het terrein van de mensenrechten".²⁸² De gedachte achter het voorstel is duidelijk. Wanneer, zoals Bloed het formuleert, "de toetsing niet [langer] beperkt blijft tot slechts enkele, somtijds onstuimige weken bij het begin van de 'grote' CVSE-vervolgbijeenkomsten"²⁸³, zal er meer consistentie kunnen optreden in de Oost-Westdebatten over de naleving van de gemaakte afspraken.

Het tweede voorstel dat ik eruit licht, betreft de suggestie van Sowjetzijde om in Moskou een conferentie te organiseren over problemen en ontwikkelingen rond de humanitaire samenwerking tussen de CVSE-lidstaten.²⁸⁴ Minister Shevardnadze bracht dit voorstel eveneens reeds tijdens de openingsfase van de conferentie naar voren en hij benadrukte daarbij dat het bij de Helsinki-vervolgbijeenkomsten steeds zou moeten gaan om een totaaloordeel over de afspraken uit het zevende beginsel en de Derde Mand, en niet om een selectie daaruit. In Moskou zou men over een dergelijke samenhang kunnen spreken.²⁸⁵ Dit standpunt is later enkele malen toegelicht door de Sowjetdelegatie, en telkenmale viel daarbij het accent op de stelling dat het bij de toetsing dient te gaan over zowel de meer klassieke als de sociaal-economische rechten. "Ons voorstel is", zoals Kashlev het uitdrukte, "gebaseerd op het concept van gelijkheid en eenheid van de mensenrechten, dat algemeen is geaccepteerd in het internationale recht".²⁸⁶ Ook hier is de achtergrond van het voorstel duidelijk: de Sowjet-Unie wil met het westen spreken over de mensenrechten, echter niet louter over die onderdelen daaruit die datzelfde westen tot op heden in CVSE-verband steeds als punt van discussie naar voren heeft geschoven.

282. Speech van 5 november 1986, p. 7. Aan de geciteerde zinsnede voegde hij toe dat "the Netherlands will be pleased to host meetings of that kind in the Hague".

283. Bloed 1987, p. 289.

284. Het voorstel -- WT. 2 Wenen, 10 december 1986 -- is eveneens afgedrukt in SIM-Newsletter 1987/18, p. 62-63.

285. Speech van 5 november 1986, p. 15.

286. Speech van 31 juli 1987, p. 18. Zie ook de speeches van Kashlev van 19 december 1986, p. 18, en 10 april 1987, p. 9.

Eenzelfde verschil in benadering, zo men wil: in mensenrechtenconcept, kwam ook naar voren zodra men sprak over de afronding van de conferentie. Daarover nog enkele opmerkingen. Eerder liet ik zien dat de Amerikaanse delegatie de ontwikkelingen in Gorbatsjovs Sowjet-Unie ("glasnost", "perestroika") op de voet volgt en dat men ze positief waardeert voor zover ze sporen met de afspraken uit de Slotakte en het slotdocument van "Madrid". Sowjetvertegenwoordiger Kashlev merkte echter op dat daarachter wel eens een minder fraaie gedachte zou kunnen schuilgaan: hoe langer men in Wenen blijft, des te meer zouden de westerse landen profiteren van de interne ontwikkelingen in de Sowjet-Unie. Maar, zo stelde Kashlev, "perestroika, distinguished gentlemen, is destined to be long and profound. And all the attempts to 'outsit' the other side (...) are doomed to failure".²⁸⁷ En, vervolgde hij, kunt u zich voorstellen wat er zou gebeuren wanneer de socialistische landen zouden besluiten in Wenen te blijven totdat in het westen alle sociaal-economische en andere acute problemen zijn opgelost? We verwachten, aldus Kashlev, dat de westerse staten deze problemen aanpakken, "maar we staan er niet op dat zij dit doen voor de afronding van de Weense toetsingsbijeenkomst".²⁸⁸

5. RECENTE VERSCHUIVINGEN IN DE MENSENRECHTENNORMEN

Conferentie van Teheran

In de zestiger jaren voelde men in kringen van de Verenigde Naties de behoefte aan onderzoek naar de vorderingen die sinds 1948 waren gemaakt rond de bescherming van de mensenrechten. Dit gevoel, voortkomend uit een zeker onbehagen met de tot dan bereikte resultaten, leidde in 1968 tot de organisatie van een groot

287. Speech van 31 juli 1987, p. 8.

288. Idem, p. 9.

opgezette conferentie te Teheran. Deze mocht een onderzoek doen naar de geboekte vooruitgang, alsmede naar de vraag hoe het na 1968 verder zou moeten met de VN-aanpak van het vraagstuk van de bescherming van de mensenrechten. Aan de conferentie namen 84 staten deel, waaronder de Sowjet-Unie, de Verenigde Staten en Nederland.²⁸⁹

Hier is vooral het antwoord van belang dat de conferentie gaf op de vraag naar de gewenste toekomstige ontwikkelingen. Kijken we naar de Proclamatie waarmee de deelnemende landen de conferentie in unanimititeit besloten, dan zien we dat deze de volgende passages bevat: "Dat, aangezien rechten van de mens en fundamentele vrijheden ondeelbaar zijn, de volledige realisatie van burgerrechten en politieke rechten zonder het genot van economische, sociale en culturele rechten niet mogelijk is". Ook worden alle volkeren en regeringen aangespoord "zich te wijden aan de beginselen die vervat zijn in de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens en hun pogingen te verdubbelen om alle menselijke wezens een leven te verschaffen dat verenigbaar is met vrijheid en waardigheid en leidt tot fysiek, geestelijk, sociaal en intellectueel welzijn".²⁹⁰ Met deze woorden wilde men uitdrukken dat er een hechte koppeling bestaat tussen de klassieke en de sociaal-economische en culturele mensenrechten, dat beide niet zonder elkaar kunnen ("ondeelbaar zijn"). Ook wordt ermee geproclameerd dat alle naties deze ondeelbaarheid tot uitdrukking moeten brengen in hun praktische politiek ten aanzien van de mensenrechten. De rechten van de mens worden aldus gekoppeld aan problemen als armoede, analfabetisme, ongelijkheid man-vrouw, overbewapening en oorlogsgeweld. Of zoals Th.C. van Boven de verandering in optiek samenvat: "Zeer tot verwarring en frustratie van degenen die gewend waren de mensenrechten te zien binnen de keurige grenzen van de juridische instrumenten en procedures, werden de mensenrechten geworpen in de maalstroom van 's werelds

289. Zie Yearbook United Nations 1968, p. 538. Zelfde bron, p. 538-539, voor verdere informatie over de agenda van de conferentie.

290. Bron: Ars Aequi Libri, Rechten van de mens in verdragen, verklaringen, resoluties, Utrecht 1979.

Zie voor de besluitvorming over de Proclamatie Yearbook United Nations 1968, p. 539 e.v.

grote en urgente problemen, (...)"²⁹¹

Los van de vraag hoe een dergelijke algemene normstelling ten aanzien van de mensenrechten in de praktijk kan worden uitgevoerd, is duidelijk dat in Teheran besluiten werden genomen met een grote reikwijdte. Enerzijds door, zoals we reeds zagen, de koppeling aan "s werelds grote en urgente problemen", anderzijds doordat mede daardoor het accent kwam te vallen op massale schendingen van mensenrechten. De Proclamatie spreekt veelvuldig over situaties waarin de rechten van grote groepen mensen tegelijkertijd in het geding zijn, zoals in het geval van de apartheidspolitiek, gewapende conflicten, de kloof tussen arme en rijke landen. Terwijl de Universele Verklaring het accent legt op de individuele mens en diens rechten, verschuift dit in de Proclamatie naar de bescherming van de rechten van volkeren, groepen, collectiviteiten. Hun rechten moeten volgens "Teheran" worden gerealiseerd voordat er zinvol over de rechten van individuen kan worden gesproken.

Doorwerking binnen de Verenigde Naties

Nog in 1968 zou de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties de aanbevelingen uit de Proclamatie van Teheran met de grootst mogelijke meerderheid tot de hare maken.²⁹² Daarna zou het echter tot ver in de zeventiger jaren duren voor de kwestie van de ondeelbaarheid van beide typen mensenrechten en de koppeling ervan aan grote mondiale vraagstukken opnieuw alle aandacht kreeg binnen het VN-raamwerk van de verdere ontwikkeling van mensenrechtenstandaarden. Dit gebeurde in het kader van de discussies over "alternative approaches and ways to improve the effective enjoyment of human rights and fundamental freedoms" en mondde in 1977 uit in de befaamde resolutie 32/130. Deze bevat de uitgangspunten waarop de Verenigde Naties zich in de toekomst willen baseren bij hun handelen ten aan-

291. Van Boven 1985, p. 11-12. Zie ook Van Boven 1982, *passim* (bijvoorbeeld p. 29, 30, 41, 42, 64, 70, 74, 105-107, 145, 146, 148, 174).

292. Resolutie 2442 (XXIII); stemverhouding: 115 tegen 0, één onthouding. Zie Yearbook United Nations 1968, p. 547.

zien van de mensenrechten. Voor ons doel zijn de belangrijkste daarvan:

a) "Alle mensenrechten en fundamentele vrijheden zijn ondeelbaar en hangen onderling samen; gelijke en onverwijld aandacht moet worden gegeven aan de toepassing, bevordering en bescherming van zowel de burgerlijke en politieke als de economische, sociale en culturele rechten".

b) "De volledige verwezenlijking van burgerlijke en politieke rechten zonder het genot van economische, sociale en culturele rechten is onmogelijk; het bereiken van duurzame vooruitgang in de toepassing van de rechten van de mens is afhankelijk van een weldoordacht en doeltreffend nationaal en internationaal beleid voor economische en sociale ontwikkeling, zoals erkend in de Proclamatie van Teheran (1968)".

d) "Derhalve dienen vraagstukken betreffende de rechten van de mens integraal te worden bestudeerd, met inachtneming zowel van het algemene kader van de verschillende samenlevingen waarin deze vraagstukken zich voordoen als van de noodzaak tot bevordering van de volle waardigheid van de menselijke persoon en de ontwikkeling en het welzijn van de samenleving".

e) "Bij de aanpak van vraagstukken betreffende de rechten van de mens binnen het stelsel der Verenigde Naties dient de internationale gemeenschap voorrang te geven dan wel te blijven geven aan het zoeken naar oplossingen voor de massale en flagrante schendingen van mensenrechten van volkeren en personen die verkeren in situaties zoals die welke voortvloeien uit apartheid, alle vormen van rassendiscriminatie, kolonialisme, vreemde overheersing en bezetting, agressie en bedreigingen van de nationale soevereiniteit, de nationale eenheid en de territoriale integriteit, alsook uit de weigering tot erkenning van de fundamentele rechten van volkeren op zelfbeschikking en van elke natie op uitoefening van volledige soevereiniteit over haar rijkdommen en natuurlijke hulpbronnen".²⁹³

Hoewel valt te strijden over de exacte plaats van de resolutie in het geheel van de VN-bemoeienis met de

293 Zie voor de tekst van de resolutie Ministerie van buitenlandse zaken 1979, p 165-167 Citaten p 166-167

mensenrechten²⁹⁴, is met het aannemen ervan op zijn minst een nieuw accent in de internationale mensenrechtenpolitiek aangebracht. Ook is reeds op het eerste gezicht duidelijk dat zij vanuit Oost-Westperspectief veel conflictstof bevat. Zonder dit laatste nogmaals inhoudelijk toe te lichten, mag het ook blijken uit de eindstemming: 123 voor, waaronder de Sowjet-Unie, geen tegen, vijftien onthoudingen, waaronder de Verenigde Staten en Nederland.²⁹⁵

In de jaren na 1977 volgden vele stappen om de nieuwe VN-aanpak verder aan te kleden. Zo werd in 1979 een resolutie aangenomen waarin, naast een herbevestiging van de inzichten uit resolutie 32/130, het recht op ontwikkeling voor volkeren en individuen werd vastgelegd en waarin de mensenrechten werden gekoppeld aan de noodzaak een nieuwe internationale economische orde te creëren (een uitgangspunt dat overigens ook reeds in aanzet in de resolutie uit 1977 tot uitdrukking werd gebracht). Ook werden in de resolutie uit 1979 zaken aan de orde gesteld als het recht op werknemersparticipatie in het management. Nederland stemde nu voor de resolutie, terwijl de Verenigde Staten zich ditmaal niet onthielden, maar tegenstemden "omdat de tekst uitgaat van een perceptie van mensenrechten waarin het individu niet de fundamentele sociale eenheid is en waarin het volk boven het individu wordt geplaatst".²⁹⁶

In de ontwerp-resolutie die in 1981 ter discussie stond, werd opnieuw aandacht gevraagd voor het recht op ontwikkeling en de noodzaak een nieuwe internationale economische orde te ontwerpen, alsmede voor het recht op werk met zijn annexen. In de lange debatten over de ontwerp-resolutie dreigde menige patstelling tussen Oost en West. Aanleiding daartoe gaven zaken

294. Zie bijvoorbeeld de polemiek tussen Jack Donnelly en Philip Alston in: *International Organization* 1981, p. 633-655, 1983, p. 537-546, 547-550. Ook afgedrukt in: *Peace and Security: Justice and Development, on the occasion of 40 years UN, Congresspapers* 7 november 1985, University of Nijmegen. Zie ook Wellens (ed.), p. 74-75.

295. Zie voor de besluitvorming *Yearbook United Nations* 1977, p. 734; voor het verloop van de discussie bijvoorbeeld M. Moskowitz in: Ramcharan (ed.), p. 109-130 (in het bijzonder p. 113-114 en 118-119).

296. Resolutie 34/46; stemverhouding: 136 voor (waaronder de Sowjet-Unie en Nederland), één tegen (de Verenigde Staten), zeven onthoudingen. Zie *Yearbook United Nations* 1979, p. 849-850.

als de definitie van het recht op ontwikkeling dat als een onvervreemdbaar mensenrecht zou toekomen aan alle volkeren en individuen, en ook in meer algemene zin het gebruik van de aanduiding "mensenrecht van volkeren".²⁹⁷ Niettemin kwam er een resolutie op tafel waarin ook veel westerse landen (waaronder Nederland) zich konden vinden.²⁹⁸ Dat Nederland opnieuw voorstelde -- en bovendien probeerde andere westerse landen zo ver te krijgen --, wil overigens niet zeggen dat ons land geen enkele moeite meer had met de inhoud van de resolutie en dat er van de reserves die men in 1977 nog had niets meer over was. Men liet zich echter leiden door de wens om de discussie over de vernieuwing toch vooral te steunen en door de gedachte dat deze niet gediend was met met een blokkade, van hoe tijdelijke aard wellicht ook.²⁹⁹

Wat dat betreft had 1980 reeds een ander beeld te zien gegeven en zou ook 1982 niet de geschiedenis ingaan als het jaar van de dialoog over de "alternative approaches": "In tegenstelling tot de 36e zitting van de Algemene Vergadering in 1981 kon tijdens deze jongste zitting [1982] geen overeenstemming worden bereikt over één integrale resolutietekst (...). Hoewel door een aantal geïnteresseerde westerse landen (vooral Australië, Ierland, Italië en Nederland) alles in het werk is gesteld om een scheiding der geesten over de toekomstfilosofie van de bemoeienis van de VN met de rechten van de mens te voorkomen, bleken de antagonisten minder dan ooit bereid om tot een aanvaardbare compromistekst te komen. Een harde confrontatie was niet meer te vermijden".³⁰⁰ In 1982 ging de discussie bijvoorbeeld over de kwestie of afwezigheid van vrede of ontwikkeling staten ontslaat van de verplichting om de mensenrechten te verzekeren. Ook was men het oneens over een eventuele oproep aan alle staten om met de VN-commissie voor de mensenrechten mee te werken bij de bestudering van schendingen van de rechten van de

297. Cf. Ministerie van buitenlandse zaken 1982 (*), p. 269-272 Citaat p. 270.

298. Resolutie 36/133; stemverhouding: 135 voor (waaronder de Sowjet-Unie en Nederland), één tegen (de Verenigde Staten), dertien onthoudingen. Zie Yearbook United Nations 1981, p. 928-929.

299. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1982 (*), p. 269-272 (met name p. 271), 1984, p. 208.

300. Ministerie van buitenlandse zaken 1983, p. 255.

mens. De onenigheid was ter vergadering niet te overbruggen en werd gesymboliseerd door de indiening van twee gescheiden ontwerp-resoluties. Deze werden weliswaar beide aangenomen, maar met zodanige stemverhoudingen dat de onderliggende tegenstellingen geenszins werden gecamoufleerd.³⁰¹

In 1983, kan men zeggen, klaarde de lucht weer op. Vele delegaties, waaronder de Nederlandse, waren kennelijk voornemens om een herhaling van de gebeurtenissen uit 1982 te voorkomen.³⁰² Dat wil echter niet zeggen dat men inhoudelijke discussies uit de weg ging. Een van de Nederlandse punten van aandacht was de zorg om de rechten van het individu. Evenals in enkele eerdere jaren benadrukte men te kunnen instemmen met de nieuwe lijn die de Verenigde Naties sinds 1977 hadden uitgezet, maar wenste men ook te onderstrepen dat deze nieuwe benadering niet (onnodig) ten koste mag gaan van het individu.³⁰³ Een ander thema dat in 1983 weer eens door Nederland werd onderlijnd, was de wenselijkheid een Hoge Commissaris voor de Rechten van de Mens te benoemen, een idee dat reeds sinds vele jaren op de agenda staat van de diverse VN-organen die zich met de mensenrechten bezighouden. De Hoge Commissaris zou, onder meer naar de Nederlandse opvatting, de bevoegdheid moeten krijgen om buiten de gevestigde VN-organen om toe te zien op de naleving van de mensenrechtenakkoorden.³⁰⁴ Zoals in eerdere jaren, kreeg het idee ook nu onvoldoende steun. Met name de Sowjet-Unie, ook eerder de belangrijkste opponent, verzette zich ertegen, met als belangrijkste argument de bekende stelling dat "staten zelf verantwoordelijk zijn voor de bescherming van de mensenrechten, en dat de bescherming volledig tot hun jurisdictie behoort".³⁰⁵ Ondanks

301. Idem, p. 254-256. Een resolutie van westerse origine (37/200) werd aangenomen met 81 stemmen voor (waaronder Nederland en de Verenigde Staten), 38 tegen (waaronder de Sowjet-Unie), twintig onthoudingen. Een resolutie afkomstig van een groep Derde Wereldlanden werd aangenomen met 113 stemmen voor (waaronder de Sowjet-Unie), één tegen (de Verenigde Staten), 26 onthoudingen (waaronder Nederland).

302. Cf. Ministerie van buitenlandse zaken 1984, p. 208.

303. Idem, p. 451 (verklaring afgelegd door dhr. A. Hamer in Commissie III op 9 november 1983); zie ook p. 109.

304. Cf. voor de Nederlandse inbreng met betrekking tot de Hoge Commissaris in het vergaderjaar 1983 met name de verklaring van P. H. Kooijmans in de Commissie voor de mensenrechten, E/CN.4/1983/SR.55, p. 6.

305. Aldus de Sowjetdelegatie in de Commissie voor de mensenrechten, E/CN.4/

dergelijke meningsverschillen kon de Algemene Vergadering in 1983 met grote meerderheid een resolutie aannemen waarin -- deels opnieuw -- werd vastgelegd dat de kern van de VN-benadering ligt in het toezicht op de gelijktijdige implementatie van de ("indivisible and interrelated") klassieke en sociaal-economische rechten, dat internationale vrede en veiligheid een essentieel element vormen bij de volledige realisering van mensenrechten, dat elk land het recht heeft vrijelijk zijn eigen sociaal-economische en politieke systeem te kiezen, dat het zou moeten gaan om de gelijktijdige aanpak van massale en individuele schendingen van mensenrechten.³⁰⁶

In de jaren 1984-1986 werd uitvoerig en hoofdzakelijk gesproken over het recht op ontwikkeling van volkeren. Om redenen die hier niet zo relevant zijn, kon de resolutie uit 1984 wel, die uit 1985 en 1986 nauwelijks rekenen op westerse steun. In geen van deze resoluties nam men overigens afstand van eerder genomen besluiten, zoals met betrekking tot de koppeling van de klassieke en sociale mensenrechten, et cetera.³⁰⁷

Vergaderjaar 1987, tot slot, was nog niet ten einde op het moment van afronding van deze dissertatie. Het komt mij echter voor dat rond de thematiek van de "alternative approaches" ook dit jaar weinig nieuwe, althans uit theoretisch oogpunt interessante, ontwikkelingen te zien zullen zijn.³⁰⁸ Eén uitzondering wil ik

1983/SR.55, p. 5. Zie voor een overzicht van de VN-discussies over de Hoge Commissaris bijvoorbeeld ook het Nederlandse verslag over de 40e zitting van de Commissie voor de mensenrechten (voorjaar 1984), p. 56-59; idem 41e zitting (voorjaar 1985), p. 36-38 ("tijdens een kort en weinig inhoudsvol debat (...) bleken de standpunten van voor- en tegenstanders elkaar niets nader te zijn gekomen", p. 37). Cf. ook Van Genugten 1987 (**), passim.

306. Resolutie 38/124; stemverhouding: 132 voor (waaronder de Sowjet-Unie en Nederland), één tegen (de Verenigde Staten), dertien onthoudingen. Zie UN-Press Release GA/6935, 13 januari 1984, p. 426-428.

307. Resolutie 39/145; stemverhouding: 131 voor (waaronder de Sowjet-Unie en Nederland), twee tegen (waaronder de Verenigde Staten), twaalf onthoudingen. Resolutie 40/124; stemverhouding: 116 voor (waaronder de Sowjet-Unie), één tegen (de Verenigde Staten), 22 onthoudingen (waaronder Nederland). Resolutie 41/131; stemverhouding: 134 voor (waaronder de Sowjet-Unie), één tegen (de Verenigde Staten), 21 onthoudingen (waaronder Nederland). Zie UN-Press Release GA/7095, 21 januari 1985, p. 459-462; Official Records General Assembly, 40e zitting, suppl. nr. 53 (A/40/53), p. 239-241; Ministerie van buitenlandse zaken 1986, p. 144-146; UN-Press Release GA/7463, 12 januari 1987, p. 372-375; Ministerie van buitenlandse zaken 1987, p. 146-149.

308. Cf. bijvoorbeeld General Assembly A/42/100, p. 314-315; E/CN.4/1987/SR.54, p. 15 e.v.; idem, Add. 1, p. 3 e.v.

echter maken. In de Commissie voor de mensenrechten werd onder meer gesproken over een door de Sowjetrepubliek Oekraïne ingediende ontwerp-resolutie met betrekking tot het versterken van de internationale samenwerking op het terrein van de mensenrechten. In de discussies daarover bleek de Amerikaanse delegatie zich te storen aan de zinsnede dat "samenwerking gebaseerd zou moeten zijn op een diepgaand inzicht in de economische, sociale en culturele realiteiten en in de variatie aan problemen in de verschillende samenlevingen". Deze passage zou betekenen, aldus de Amerikaanse delegatie, dat in mensenrechtenvraagstukken "gevallen zouden moeten worden beoordeeld in de context van de samenleving waarin zij zich voordoen; met andere woorden, er is geen absoluut domein van mensenrechten, er zijn geen maatstaven die altijd en overal toepasbaar zijn". En, zo werd daaraan toegevoegd, de Amerikaanse delegatie kan een dergelijke benadering niet accepteren, omdat zij wel gelooft in het bestaan van absolute regels, zoals onder meer neergelegd in de Universele Verklaring, en omdat het haars inziens niet aangaat deze te benaderen langs de eerder aangeduide "relativerende weg". Dat zou de regels alleen maar ondermijnen.³⁰⁹

Dat de Amerikaanse delegatie bij de stemming over de ontwerp-resolutie niet behoorde tot de voorstemmers, is tekenend voor de opstelling van de Verenigde Staten in het debat over de "alternative approaches". Zoals zo vaak in de tien jaren die op VN-niveau reeds aan deze thematiek werden besteed, koos men ervoor stroomopwaarts te roeien. Dat dat -- zoals ook in dit geval -- veelal gebeurde met argumenten die een herkenbare plaats innemen in de ontwikkelingsgeschiedenis van de westerse mensenrechtenopvatting, kan hier reeds worden aangetekend en zal in het tweede hoofdstuk in extenso worden toegelicht.

309. Zie E/CN.4/1987/SR.54/Add.1, p. 16-18.

Hoofdstuk 2: THEORETISCHE FUNDERING VAN DE STANDPUNTEN

1. INLEIDING

Nadat in het eerste hoofdstuk is weergegeven welke standpunten Oost en West in enkele van hun debatten over de mensenrechten feitelijk hebben ingenomen, valt in dit hoofdstuk de nadruk op de achterliggende visies. Centraal staat de theoretische fundering die men in eigen kring geeft aan de standpunten die men in de internationale fora heeft vertolkt. Daarbij valt, zoals eerder aangegeven, het accent op argumenten van rechtsfilosofische aard. Ook echter wordt aandacht geschonken aan elementen die anderszins relevant zijn voor een goed begrip van de theoretische ondergrond van beide mensenrechtensvisies. Daarbij valt met name te denken aan uitwerkingen in de sfeer van grondwetten en jurisprudentie.

Nemen we het eerste hoofdstuk in ogenschouw, dan zijn er enkele tientallen thema's te noemen die vragen om een dergelijke nadere argumentatie. Liever echter dan deze alle successievelijk te bespreken, heb ik ervoor gekozen de mijns inziens meest fundamentele punten uit het geheel te destilleren en deze te ordenen in vijf groepen: eigendom als mensenrecht, natuurrecht en historiciteit, de verhouding tussen klassieke en sociale grondrechten, de begrippen vrijheid en democratie, en de relatie tussen individu en staat. Daarvoor gaat een min of meer algemene paragraaf over de marxistische mensenrechtensvisie ("het klassekarakter van de mensenrechten in het marxisme"). In deze paragraaf worden verbindingen gelegd tussen de verschillende elementen uit deze visie die om wille van de overzichtelijkheid in het verdere verloop van het tweede hoofdstuk wederom uiteen worden gerafeld.

2. HET KLASSEKARAKTER VAN DE MENSENRECHTEN IN HET MARXISME

Centraal in de marxistische opvatting van mensenrechten staat de stelling dat de mensenrechten een klassekarakter dragen, omdat en in zoverre zij een afspiegeling zijn van de wil van de "heersende klasse". De stelling vormt als het ware de landkaart waarop vele andere kenmerken van deze opvatting reeds kunnen worden aangewezen.

Mensenrechten als "dekmantel"

"De ideeën van Rousseau, Diderot, Montesquieu en Voltaire ontmaskerden de feodale gezagsverhoudingen als anachronistisch, ontnamen deze hun aanzien van rechtmatigheid en onaantastbare goddelijke genade, richtten het volk (...) op bevrijding uit eigen kracht en spraken van de oprichting van een historisch hogere maatschappelijke ordening. (...) Betere argumenten had de naar macht strevende bourgeoisie niet kunnen bedenken".¹ Met deze woorden geeft E. Poppe aan dat in de visie van het marxisme voor de nieuwe 17e en 18e-eeuwse machthebbers vele wegen openstonden om de indruk te wekken dat zij in hun strijd om de macht opkwamen voor het welzijn van het gehele volk: agerend tegen oude feodale wantoestanden, konden zij met een beroep op de ideeën van Rousseau en anderen gemakkelijk de schijn ophouden dat zij niet slechts streden voor zichzelf maar ook voor het algemeen belang. Maar, stelt het marxisme dan, het was toen niet anders dan in vroeger tijden: ook in de 17e en 18e eeuw was het recht de uitdrukking van de wil van de heersende klasse en heeft deze kans gezien haar belangen binnen de samenleving als rechtsregels te formuleren en deze tot geldend recht te verheffen.²

Wat betekent dit onderscheid tussen algemeen en klassebelang indien het wordt toegepast op het vraagstuk van de mensenrechten? Om dat duidelijk te maken

1. Poppe 1976, p. 5.

2. Daarover bijvoorbeeld Bilinsky, p. 37-38; Klønner 1983 (**), p. 32; Poppe 1976, passim, 1983 (*), p. 93; Mollnau e.a., p. 19-26.

grijpt het marxisme terug op de grote mensenrechtenverklaringen van het einde van de 18e eeuw -- met name: de Amerikaanse (Virginia) Bill of Rights en de Franse Déclaration des Droits de l'homme et du citoyen -- en tracht men aan te tonen dat daarin bepalingen zijn opgenomen die op alle mensen gelijkelijk van toepassing schijnen (ongeacht de positie die deze in de samenleving innemen), maar dat ze feitelijk het klassebelang van de bourgeoisie weerspiegelen. Volgens de ontwerpers van de declaraties zou de oorsprong van deze rechten liggen in het natuurrecht of in de aard van de mens. Aan de mens zouden rechten toekomen omdat hij mens is en niet bijvoorbeeld omdat hij tot de aristocratie behoort. Maar, zo zegt men in het marxisme, de bourgeoisie had stellig geen altruïstische motieven om de mensenrechten zo te formuleren. Integendeel, zij wilde slechts een dekmantel om ongestoord haar klassebelang te kunnen uitoefenen en, voegt men daar wel aan toe, "durch Marx wissen wir, dass die allgemein menschlich formulierten Rechte, deren Ursprung gern und bedeutungsschwer im Jenseitigen, Uebersinnlichen, Göttlichen angesiedelt wurde und noch wird, sehr diesseitige und begrenzte Klassenrechte der Bourgeoisie sind".³

Om de marxistische kritiek op de "burgerlijke mensenrechten" te begrijpen en om te doorgronden welk alternatief men verkiest, kunnen we niet volstaan met de algemene gedachte dat in marxistische ogen het klassebelang van de 17e en 18e-eeuwse bourgeoisie verantwoordelijk was voor de toenmalige invulling van de mensenrechten. We zullen ons moeten verdiepen in de vraag wat in de marxistische optiek dat klassebelang inhoudelijk dan wel was.

Het veronderstelde "klassebelang van de bourgeoisie"

De bourgeoisie werd (en wordt) in het marxisme wel nader aangeduid als "de klasse van de moderne kapitalisten die de bezitters van de maatschappelijke produk-

3. Poppe 1976, p. 6.

tiemiddelen zijn en loonarbeid uitbuiten".⁴ Daarmee is een basisprincipe gegeven waarop de marxistische opvatting over mensenrechten is terug te voeren: de ene klasse (de bourgeoisie) heeft de beschikking over de produktiemiddelen en heeft de macht om mensen voor zich te laten werken, de andere klasse (de arbeidersklasse) heeft dat niet.⁵ Daar komt in de marxistische gedachtengang bij dat de klasse die zeggenschap heeft over de *materiële* produktiemiddelen ook *geestelijk* de heersende macht is. "Die herrschenden Gedanken sind weiter Nichts als der ideelle Ausdruck der herrschenden materiellen Verhältnisse (...)", schrijven Marx en Engels in "Die deutsche Ideologie".⁶ De 17e en 18e-eeuwse bourgeoisie bezat derhalve -- het zij herhaald, in andere bewoordingen -- in deze optiek ook de macht om haar maatschappelijke positie tot wet te verheffen en door de staat te laten effectueren. Ze voorzag haar activiteiten van een legitimatie door de staat.

De beschouwingen die Marx en Engels in het "Manifest der Kommunistischen Partei" aan de bourgeoisie wijden, laten zien dat zij deze in aanleg beschouwden als een revolutionaire kracht. Revolutionair, in de zin dat ze afrekende met de feodale maatschappelijke verhoudingen; revolutionair, doordat zij het principe van per-

4. Aldus een voetnoot bij de Engelse uitgave van het Communistisch Manifest uit 1888.
5. Scherp geformuleerd door Steussloff e.a., p. 287: "Grundlage für die Teilung der Gesellschaft in Klassen und Hauptunterscheidungsmerkmal der Klassen ist das unterschiedliche Verhältnis zu den Produktionsmitteln. Für Sklaverei, Feudalismus und Kapitalismus ist wesentlich, dass grosse Menschengruppen existieren, die ein gegensätzliches Verhältnis zu den Produktionsmitteln haben: Die eine ist Eigentümer aller oder der entscheidenden Produktionsmittel, die andere dagegen nicht. Die eigentumslosen Klassen arbeiten für die Klassen, die Eigentümer der entscheidenden Produktionsmittel sind. Diese eignen sich fremde Arbeit unentgeltlich an. Die eine Klasse herrscht ökonomisch, weil sie Eigentümer der Produktionsmittel ist, die andere wird unterdrückt und ausgebeutet, weil sie keine (oder nicht die entscheidenden) Produktionsmittel hat".
6. "Die deutsche Ideologie", p. 46. Het citaat staat in de volgende context: "Die Gedanken der herrschenden Klasse sind in jeder Epoche die herrschenden Gedanken, d.h. die Klasse, welche die herrschende *materielle* Macht der Gesellschaft ist, ist zugleich ihre herrschende *geistige* Macht. Die Klasse, die die Mittel zur materiellen Produktion zu ihrer Verfügung hat, disponiert damit zugleich über die Mittel zur geistigen Produktion, so dass ihr damit zugleich im Durchschnitt die Gedanken derer, denen die Mittel zur geistigen Produktion abgehen, unterworfen sind. Die herrschenden Gedanken sind weiter Nichts als der ideelle Ausdruck der herrschenden materiellen Verhältnisse, die als Gedanken gefassten herrschenden materiellen Verhältnisse; also der Verhältnisse, die eben die eine Klasse zur herrschenden machen, also die Gedanken ihrer Herrschaft".

manente vernieuwing inbouwde in het industriële maatschappelijke bestel; revolutionair, doordat zij in haar behoefte aan steeds grotere afzetmarkten uitwaai-erde over de gehele wereld; revolutionair, doordat zij het land ondergeschikt had weten te maken aan de steden.⁷ Tegelijkertijd echter had de bourgeoisie in de ogen van Marx en Engels krachten ontketend die zij niet in de hand had -- het Manifest spreekt over handelscrises, overproduktie, de noodzaak steeds grotere markten aan te spreken --, wat haar, aldus nog steeds Marx en Engels, deed gelijken op de "Hexenmeister, der die unterirdischen Gewalten nicht mehr zu beherrschen vermag, die er heraufbeschwor".⁸ Bovendien was in de ogen van Marx en Engels in de fabrieksmatige, kapitalistische produktiewijze de waarde van de mens tot nul gereduceerd, de mens een verlengstuk geworden van de machine, een ding dat gemakkelijk vervangbaar was door een ander ding. Het Manifest: "(...) Arbeiter, die nur so lange leben, als sie Arbeit finden, und die nur so lange Arbeit finden, als ihre Arbeit das Kapital vermehrt. Diese Arbeiter (...) sind eine Ware wie jeder andere Handelsartikel und daher gleichmässig allen Wechselfällen der Konkurrenz, allen Schwankungen des Marktes ausgesetzt".⁹

De grote mensenrechtenverklaringen van eind 18e eeuw mochten dan termen bevatten als vrijheid en gelijkheid voor iedereen, de realiteit was in de marxistische optiek een andere. "Mit bissigem Sarkasmus", zoals Poppe meermalen schrijft¹⁰, haalt Marx in "Das Kapital" uit naar de "burgerlijke mensenrechten". Nadat Marx heeft vastgesteld dat het kapitalisme een "wahres Paradies der angeborenen Menschenrechte" is, schrijft hij: "Wat hier heerst is vrijheid, gelijkheid, eigendom en Bentham. Vrijheid! Want koper en verkoper van een waar, bijvoorbeeld arbeidskracht, laten zich slechts leiden door hun vrije wil. Zij sluiten contracten als vrije, rechtens gelijkwaardige personen. (...) Gelijkheid! Want zij staan slechts tot elkaar in relatie als warenbezitter en ruilen equivalent voor equivalent. Eigendom! Want ieder beschikt

7. "Manifest der Kommunistischen Partei", p. 464-467.

8. Idem, p. 467.

9. Idem, p. 468.

10. Bijvoorbeeld Poppe 1971, p. 424.

slechts over het zijne. Bentham! Want elk van beiden is het slechts om zichzelf te doen".¹¹ Begrippen als vrijheid, gelijkheid en eigendom voor iedereen zijn in de marxistische opvatting lege begrippen indien zij niet worden gekoppeld aan de maatschappelijke praktijk waarin zij geacht worden te gelden. Tegen deze schijnrechten zou de nieuw ontstane arbeidersklasse in verzet moeten komen, en voor haar was Marx' categorische imperatief bestemd "alle Verhältnisse umzuwerfen, in denen der Mensch ein erniedrigtes, ein geknechtetes, ein verlassenes, ein verächtliches Wesen ist".¹²

Arbeidersklasse en mensenrechten

"An die Stelle des prunkvollen Katalogs des 'unveräußerlichen Menschenrechte' tritt die bescheidne Magna Charta eines gesetzlich beschränkten Arbeitstags, die 'endlich klarmacht, wenn die Zeit, die der Arbeiter verkauft, endet, und wann die ihm selbst gehörige Zeit beginnt'", schrijft Marx in "Das Kapital".¹³ Met deze formulering verzet hij zich tegen de "onbescheiden" aanspraken die de "burgerlijke samenleving" zou doen gelden indien zij over mensenrechten spreekt: de prentie namelijk dat zij rechten zou kunnen formuleren die voor alle mensen gelijk zijn, en die bovendien onvervreemdbaar en voor eens en voor altijd geldig zouden zijn. Tegenover deze aanspraak plaatsen Marx en de marxisten een, naar eigen zeggen, bescheiden aanspraak van concrete, tijdsgebonden inhoud.¹⁴ Bij nadere beschouwing zal echter blijken dat deze aanspraken nauwelijks bescheiden te noemen zijn.

Voordat ik daarmee verder ga, moet een enkele aantekening worden gemaakt bij het gebruik van het begrip arbeidersklasse. Hoewel de precieze afbakening van dit begrip in marxistische kring niet zonder problemen

11. "Das Kapital", p. 189-190.

12. "Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie", p. 385. De categorische imperatief wordt hier gepresenteerd in de context van radicalisering van de kritiek op de religie.

13. "Das Kapital", p. 320.

14. Nader: Kuczynski, p. 22, 31; Poppe 1983 (*), p. 93: "Angesichts der Nichtrealisierbarkeit 'überirdischer' burgerlicher Menschenrechte für die Ausgebeuteten forderte Marx weitaus bescheidnere, sehr diesseitig begründete wirksame Rechte".

is¹⁵, ga ik daaraan voorbij, in navolging van veel Oosteuropese auteurs; ook zij spreken in de context van de discussie over de mensenrechten veelvuldig over de arbeidersklasse zonder precies aan te geven wie daar exact onder valt en wie niet. Volstaan kan worden met de gedachte dat het begrip maatschappelijke klassen reeds voor Marx bestond en dat men daaraan in het marxisme globaal de lading heeft gegeven die in de vorige paragraaf is uiteengezet.

Terug naar de "bescheiden aanspraken" die het marxisme inzake de mensenrechten zou doen gelden. De eerste stap naar echte realisering van mensenrechten is in deze optiek de machtsovername door de arbeidersklasse: zolang de mogelijkheid bestaat dat de ene klasse de andere uitbuit, is het spreken over mensenrechten een vrijblijvende aangelegenheid. Niet voor niets wordt in literatuur van achter het IJzeren Gordijn vaak gesteld dat pas met de Oktoberrevolutie van 1917 een begin is gemaakt met de realisering van mensenrechten, dan wel met het scheppen van voorwaarden daarvoor: "Met het door de Oktoberrevolutie ingeleide tijdperk van de wereldwijde overgang van kapitalisme naar communisme rijpen ook de *reële voorwaarden* voor de vrije en vreedzame ontwikkeling van alle mensen, voor het zelfbeschikkingsrecht van de volkeren en het zelfbestemmingsrecht van individuen. Het oeroude streven van de mens naar vrijheid en vrede, naar gelijkheid en gerechtigheid wordt werkelijkheid (*ist in ihr Verwirklichungsstadium getreten*)", schrijft H. Klenner.¹⁶ Zonder opheffing van de klassentegenstellingen kan in deze visie geen sprake zijn van uitoefening van mensenrechten. De basis van maatschappelijke ongelijkheid en onvrijheid, het bezit van de produktiemiddelen, blijft dan immers bestaan.

Met de enkele machtsovername door de arbeiderklasse is in de marxistische gedachtengang echter nog geen volwaardig humane samenleving geschapen. Nadat de eerste noodzakelijke stap is gezet, moet de arbeidersklasse

15. Zie bijvoorbeeld Kerstholt, *passim*; Kolakowski 1981, p. 352-358; Steussloff e.a., p. 285-289.

16. Klenner 1982, pagina 13-14. Cursiveringen WvG. Zie bijvoorbeeld ook Poppe 1977, *passim*.

zorgen dat de samenleving zich verder ontwikkelt en dat de mensen zich daarbinnen volledig kunnen ontplooiën. Maar anders dan voorheen, beschikt de arbeidersklasse nu als heersende klasse over het staatsapparaat en het juridische instrumentarium om haar doeleinden kracht bij te zetten. Tot dat instrumentarium behoren de mensenrechten. Deze zijn niet langer een verweermiddel tegen de staat, maar een middel van de politiek heersende klasse om veranderingen te bewerkstelligen en om normen vast te leggen waaraan deze veranderingen kunnen worden getoetst.¹⁷ Mensenrechten zijn, zoals men dat in het marxisme graag noemt, zowel produkt als instrument van de socialistische samenlevingsopbouw en persoonlijkheidsontwikkeling. Zij staan niet langer boven samenleving en staat, maar zijn er een instrument van, zoals ook de staat op zijn beurt een instrument is. Indien het functioneren van de mensenrechten niet bijdraagt aan het totstandbrengen van een samenleving op communistische grondslag en aan het welzijn van degenen die daarvoor moeten zorgen (de arbeidersklasse), is er geen sprake van mensenrechten in socialistische zin.

De mensenrechten krijgen daarmee een zeer dynamisch karakter. Zij zijn een regulerende, actieve kracht die veranderingen tot stand brengt. Om die reden noemt men in het marxisme zijn mensenrechtenbegrip graag *revolutionair*. Hier ligt echter een probleem. Immers, is de gedachte dat het recht, als element uit de bovenbouw, een zelfstandige invloed zou uitoefenen op de basis wel verenigbaar met het marxistische dogma dat de geestesprodukten van de mensen (de bovenbouw dus) worden bepaald door de maatschappelijke onderbouw? Met voorbijgaan aan de discussies die in de Sowjet-Unie over dit thema zijn gevoerd¹⁸, kan worden gesteld dat

17. Zie bijvoorbeeld Klenner 1978 (***), p. 287: "Menschenrechte, sofern man unter ihnen überhaupt positiv geltendes Recht versteht, sind Ausdruck der staatlichen Souveränität, nicht ihrer Negation. Mit ihnen normiert die politisch herrschende Klasse die fundamentale Gesellschaftsstruktur in der Form von fundamentalen Rechten und Pflichten des einzelnen und der Staatsorgane".
18. Cf. bijvoorbeeld Klenner 1982, p. 119, die aan Lenin de eer laat als eerste dit belangrijke probleem scherp te hebben gesteld: "Dass in dem Moment, in dem das Proletariat sich anschickt, mit seiner welthistorischen Führungsrolle Ernst zu machen, und die sozialistische Gesellschaft beginnt, 'mit Gesamtwillen nach einem Gesamtplan' ihre Geschichte und ihre

de opvatting van recht als regulerende kracht, als instrument van politieke actie thans in de Sowjet-Unie algemeen wordt aangehangen. Wat niet wil zeggen dat iedereen haar op dezelfde wijze beargumenteert. Om één voorbeeld te noemen: de staats- en rechtstheoreticus W.A. Kutschinski introduceerde het onderscheid tussen *inhoud* en *wezen* van het recht als theoretische fundering van de actieve rol van het recht in de socialistische samenleving. Het *wezen* van het recht zou dan het revolutionaire bewustzijn meedragen dat aan de basis het perspectief op verandering voorhoudt en tot verandering aanzet. En wie, aldus Kutschinski, bij zijn bestudering van het recht zou blijven staan bij "wat er staat" (de letterlijke inhoud van de wetsbepalingen), zal deze regulerende, producerende kracht van het recht niet doorgronden.¹⁹

De mensenrechten worden in de marxistische visie derhalve ten dele gezien als instrument van de maatschappelijke vooruitgang. Als heersende klasse heeft de arbeidersklasse het recht en de mogelijkheid om dit instrument te gebruiken. Of liever gezegd: in te zetten. De arbeidersklasse bepaalt welke rechten gewenst zijn gegeven het ontwikkelingsstadium waarin de samenleving verkeert en op welke wijze die rechten kunnen worden uitgeoefend. Elke fase in de ontwikkeling naar een volledig communistische samenleving wordt zo gekenmerkt door de aanwezigheid van een eigen type en niveau van mensenrechten, ter beoordeling van de arbeidersklasse, meer concreet: van de partij die haar vertegenwoordigt. Dat de Communistische Partijen daar-

Geschicke in die eigenen Hände zu nehmen, einerseits die materialistische Rechtsdeutung als eines ökonomische Verhältnisse *indizierenden* Phänomens ihre endgültige Bestätigung erfährt, andererseits aber notwendigerweise die *regulierende* Funktion des Rechts in den Vordergrund treten muss, gehört zu den bleibenden Charakteristika der Leninschen Etappe in der Geschichte der marxistischen Rechtsphilosophie. Lenins Gelegenheitsnotiz 'das Bewusstsein des Menschen widerspiegelt nicht nur die objektive Welt, sondern schafft sie auch' ist gewissermassen das Schibboleth dieser Etappe".

Zie bijvoorbeeld ook G. Brunner, "Recent developments in the Soviet concept of human rights", in: Feldbrugge en Simons, p. 41, over de pogingen van E. Pashukanis en P.I. Stuchka om het recht te construeren als element van de basis.

19. Kutschinski, p. 49: "Um die Rolle des Rechts bei der Regelung gesellschaftlicher Verhältnisse zu verstehen, reicht es nicht aus, seinen Inhalt zu erklären. Man muss auch die Quellen und Ursachen kennen, die es hervorbringen, die Ziele sehen, die mit seiner Hilfe erreicht werden und die Interessen derjenigen verstehen, die es schützt. Kurz gesagt, man muss das Wesen des Rechts erfassen".

bij niet alleen een vertegenwoordigende maar ook een leidende rol vervullen is opnieuw een kwestie die theoretisch wat moeilijk ligt. Enerzijds vindt men dat de arbeidersklasse zichzelf moet emanciperen en dat een leidinggevende rol van een externe instantie opnieuw ("net als in de burgerlijke samenlevingen") zou kunnen betekenen dat de emancipatie van buitenaf wordt gedirigeerd. Anderzijds ziet men dat de arbeidersklasse wellicht niet over voldoende inzicht beschikt om haar weg uit te stippelen, en dat leiding daarom onontbeerlijk is.²⁰ In de praktijk evenwel is dit probleem al lang geen probleem meer. Daar geldt de stelling dat arbeidersklasse en Partij één zijn.

In de Sowjet-Unie wordt de Communistische Partij vaak omschreven als *de in de strijd beproefde voorhoede van het Sowjetvolk*. Die voorhoede heeft vooral een belangrijke taak bij de vervulling van de "historische missie" die in de marxistische visie aan de arbeidersklasse is voorbehouden, namelijk niet alleen zichzelf te emanciperen, maar in zichzelf de mensheid. Doordat de arbeidersklasse een complete ontmenselijking heeft ondergaan, zou zij de eerste zijn die in de strijd tegen klassenoverheersing het belang van de gehele mensheid voor ogen kan houden. En hoewel het een vraag blijkt of Marx zelf deze universeel-historische rol van de arbeidersklasse duidelijk heeft gefundeerd²¹, kan worden vastgesteld dat hedendaagse Oosteuropese theoretici veelvuldig van deze eschatologische constructie uitgaan.²² Maar niet alleen in de rechtsfilosofische literatuur wordt deze visie op de universaliteit der mensenrechten gevolgd. Men kan haar ook vaak aantreffen in speeches van Partijleiders en in Partijprogramma's, waar zij dan de meer profane vertaling krijgt van "internationale solidariteit" of "proleta-

20. Daarover bijvoorbeeld Zschiedrich 1975 en 1976, passim. Zie ook Van Herpen 1983, p. 128-156.

21. Daarover bijvoorbeeld Van Herpen 1983, p. 156-159.

22. Klenner 1978 (***), p. 286: "Die diesen objektiven Entwicklungstrend reflektierenden Klassenrechtsforderungen des Proletariats, angefangen von der Vereinigungsfreiheit für Gewerkschaft und Partei bis hin zur Aneignung der Produktionsmittel durch die Produzenten und deren Recht auch auf Ausübung der politischen Macht, sind (...) die ersten wirklichen Menschenrechtsforderungen, weil das Klassenanliegen des Proletariats letztlich ein Menschheitsanliegen ist". Zie bijvoorbeeld ook Klenner 1982, p. 14 en Steussloff e.a., p. 282-284, 304-305, 311-315.

risch internationalisme".²³ De arbeidersklasse strijdt in die benadering om mondiale afschaffing van klassen-overheersing. In de theorie is het gewenste eindpunt een klassenloze wereld; een stap op weg daar naar toe is het afschaffen van klassentegenstellingen binnen de verschillende samenlevingen.

De Sowjet-Unie: van klassen naar volk

Voor de mensenrechtenproblematiek is de vraag van belang hoe de Sowjet-Unie zichzelf graag ziet op het punt van eenwording van het Sowjetvolk. Het antwoord daarop laat zich toelichten aan de hand van de opeenvolgende grondwetten en Partijprogramma's. De eerste grondwet van de Sowjet-Unie -- historisch juist: die van de Russische Socialistische Federatieve Sowjet-Republiek, de voorloper van de Sowjet-Unie -- legde in 1918 de leidende positie van de arbeidersklasse vast en ontnam bepaalde rechten aan al degenen die aan de revolutie van de arbeiders afbreuk zouden willen doen. Artikel 23 van Lenins eerste grondwet luidde: "Geleid door de belangen van de arbeidersklasse in haar totaliteit, ontnemt de Russische Socialistische Federatieve Sowjet-Republiek aan afzonderlijke personen en groepen de rechten die door hen ten nadele van de belangen van de socialistische revolutie worden gebruikt".²⁴ In een poging zo spoedig mogelijk af te rekenen met contrarevolutionaire tendensen, ademde de grondwet een sterk klassenantagonistische sfeer.

Dat gold ook voor de eerste echte constitutie van de USSR, die van 1924. Uit de grondwet van 1936 daarentegen sprak al minder deze sfeer van klassentegenstellingen. In deze grondwet trad reeds het zelfbe-

23. Zie bijvoorbeeld het onlangs herziene Partijprogramma van de Communistische Partij van de USSR (goedgekeurd door het 27e Partijcongres, voorjaar 1986; uitgave: Novosti Press Agency Publishing House, Moscow 1986), p. 86: "In all its activities the CPSU is invariably guided by the time-tested Marxist-Leninist principles of proletarian, socialist internationalism. It will contribute in every way possible to promoting the cohesion of the international communist movement on the basis of Marxism-Leninism, develop fraternal ties with all the Communist and Workers' parties, actively cooperate with them in the struggle for peace and against the danger of a nuclear catastrophe, and support their struggle in defence of the vital interests of the working people, for national liberation, democracy and socialism".
24. Kienner 1982 bevat een uittreksel uit deze grondwet (p. 327-331).

wustzijn naar voren van de gevestigde socialistische staat, waarin de macht wordt uitgeoefend door de arbeidersklasse en waarin wordt toegewerkt naar machtsuitoefening door het gehele Sowjetvolk. In deze fase was weliswaar geen sprake meer van een uitbuitende klasse, maar arbeidersklasse en volk waren evenmin reeds synoniemen. Daarvan was voor het eerst sprake in het Statuut van de Communistische Partij van 1961: "Onder leiding van de Communistische Partij zijn in de Sowjet-Unie de uitbuitende klassen geliquideerd en werd de morele en politieke eenheid van de Sowjetmaatschappij gevormd en versterkt. Het socialisme heeft volledig en definitief overwonnen. De Communistische Partij, de partij van de arbeidersklasse, is nu de partij van het gehele Sowjetvolk geworden".²⁵ Deze visie werd overgenomen in de nu geldende grondwet van 1977.²⁶

De Sowjet-Unie vindt kennelijk het denken in termen van klassentegenstellingen niet langer de beste wijze om haar samenlevingsopbouw te karakteriseren. Dat wil echter niet zeggen dat nu in het zelfbegrip van de Sowjet-Unie alle klassenverschillen zijn uitgewist. Niet voor niets bevat het nieuwste Partijprogramma nog een hoofdstuk over "het overwinnen van klassenverschillen en de vorming van een sociaal homogene samenleving". De volgende stap in de ontwikkeling naar een communistische samenleving is volgens het Partijprogramma dan ook de verdere overwinning van deze verschillen, en het verder naar elkaar doen toegroeien van de voormalige klassen en lagen die tezamen het Sowjetvolk vormen.²⁷

De Sowjet-Unie beschouwt zichzelf ook wel als een

25 Nederlandse vertaling van het Statuut van 1961 in: De Jong, p. 87-108.

26 Artikel 1: "De Unie van Socialistische Sowjet-Republieken is een socialistische staat van het gehele volk, die de wil en de belangen van de arbeiders, de boeren en de intelligentsia, van de werkers van alle volkeren en nationaliteiten van het land, tot uitdrukking brengt".
Nederlandse vertaling van de grondwet van de USSR in: De Jong, p. 15-56.

27 "An important law of the development of social relations at the present stage is the drawing closer together of the working class, the collective-farm peasantry and the intelligentsia, and the establishment of a classless structure of society with the working class playing the decisive role in that process"

"The complete elimination of these differences and the formation of a social homogeneous society will take place at the supreme phase of communism" (p. 45, 46; zie noot 23).

socialistisch tussenstadium, waarin al belangrijke stappen zijn gezet in de richting van het communisme maar waaraan tevens nog veel te verbeteren valt. De vraag welke de mensenrechten zijn die, gegeven het bereikte ontwikkelingsniveau, aan het Sowjetvolk toekomen ("mensenrechten als produkt") en die tevens kunnen worden geacht een bijdrage te leveren aan de verdere ontwikkeling van de Sowjetsamenleving ("mensenrechten als instrument") komt hierna in vele varianten aan de orde.

3. EIGENDOM ALS MENSENRECHT

Wat heeft eigendom met mensenrechten te maken? En waarom zou het recht op eigendom een speciale behandeling vragen in een studie over mensenrechten in de Oost-Westcontext? Het antwoord op de laatste vraag gaf ik eigenlijk reeds: in het marxisme wordt de private eigendom van produktiemiddelen beschouwd als grondoorzaak van de schending van mensenrechten. Zolang deze niet in collectief eigendom is omgezet, vormt hij de basis voor maatschappelijke ongelijkheid en staat hij in de weg aan een fundamentele realisering van de rechten van de mens.

Maar er is meer. Niet alleen de eigendom van de produktiemiddelen staat in de Oost-Westcontext ter discussie, dat geldt ook voor de "gewone" eigendom. Zo zet het marxisme zich af tegen een aantal (veronderstelde) kenmerken van het westerse eigendomsbegrip. Bovendien heeft het in kritiek op het westerse model een alternatief eigendomsconcept geformuleerd.

Om te kunnen bepalen of het westen verdedigde wat het door het marxisme kreeg toegedicht, moeten we allereerst terug naar de eigendomsvisie die Marx in zijn tijd aantrof. Ik neem daartoe de denkbelden over eigendom van enkele invloedrijke filosofen (Locke, Kant en Rousseau), en bij wijze van praktisch voorbeeld de plaats van het eigendomsrecht in de Amerikaanse constitutie.

De Engelse filosoof John Locke wordt beschouwd als een van de grondleggers van het hedendaagse westerse eigendomsbegrip; in het bijzonder aan de opvattingen uit zijn *Second Treatise of Government* (1690) wordt een grote invloed toegekend. In Lockes theorie was de wereld oorspronkelijk gemeenschappelijk bezit, maar was het niet de bedoeling dat dit zo zou blijven.²⁸ Door zijn arbeid in een deel van dat gemeenschappelijk bezit te investeren, kon de mens zich dat deel toeëigenen. Locke gaat daarbij uit van de gedachte dat de arbeidskracht waarover de mens beschikt de zijne is, dat hij daarvan eigenaar is en dat hij deze als het ware kan ruilen tegen een deel van het gemeenschappelijk bezit.²⁹

Aan deze toeëigening waren aanvankelijk grenzen gesteld -- er moest genoeg overblijven voor anderen en in geval van bederfelijke goederen mocht niemand zich zoveel toeëigenen dat deze konden bederven voordat ze werden geconsumeerd³⁰ --, maar deze werden volgens Locke losgelaten toen het geld zijn intrede deed. De aanvankelijke beperkingen golden niet langer of kregen onder het geldregime een andere functie. Dit laatste betrof met name de regel dat er genoeg moest overblijven voor anderen. Locke meent dat deze regel onder invloed van het geld vervalst, en wel met de goedkeuring van allen die met het ontstaan van het geld hadden ingestemd. Verder kon een ieder meeprofiteren van het feit dat nu vele stukken grond werden benut die anders ongebruikt waren gebleven. Ook de levensstandaard van de niet-eigenaren verbeterde daardoor, omdat zij hun arbeid konden verkopen en met het verdiende geld in hun levensonderhoud konden voorzien.³¹

28. Zie bijvoorbeeld par. 26, 34 van *The Second Treatise*.

29. Idem, par. 27: "The 'labour' of his body and the 'work' of his hands, we may say are properly his. Whatsoever, then, he removes out of the state that Nature hath provided and left it in, he hath mixed his labour with it, and joined to it something that is his own, and thereby makes it his property. It being by him removed from the common state Nature placed it in, it hath by this labour something annexed to it that excludes the common right of other men. For this 'labour' being the unquestionable property of the labourer, no man but he can have a right to what that is once joined to (...)".

30. Idem, par. 27, 31, 33.

31. Nader Macpherson, p. 238-241.

De mens beschikte dus over de middelen om op grote schaal eigendom te verwerven en hij leerde daar gebruik van maken. De logisch volgende vraag was die naar de bescherming van het eenmaal verworvene. En ook daar heeft Locke een antwoord op. Theoretiserend over een staatsbestel met een radicaal andere grondslag dan die van de absolute monarchieën, leent hij zijn oor aan de eigenaren die (bij wijze van spreken) aan de poort van de nog op te richten staat aanklopten om bescherming. In plaats van te zeggen dat hun eigendomsaanspraken onderdeel zouden uitmaken van het totale pakket waarover het te sluiten maatschappelijk contract zou handelen (wat ook had gekund), plaatst Locke de eigendom buiten haakjes, als het ware aan de staat voorafgaand. De eigendom mag in zijn opvatting samen met enkele andere rechten ("life", "liberty") worden gerekend tot de natuurlijke rechten van de mens voor de bescherming waarvan de contractanten de hulp van de staat kunnen inroepen. Lockes staat is daarmee een staat in dienst van het behoud van eigendomsaanspraken. Met dat motief sluiten mensen zich aanen: "The great and chief end (...) of men uniting into commonwealth, and putting themselves under government, is the preservation of their property".³² Het begrip eigendom wordt hier gebruikt in de ruime betekenis die Locke daar meestal aan geeft. Iemand is niet alleen eigenaar van zaken, maar ook en met name van zijn persoon, van zichzelf dus.³³

Lockes staat heeft tot inzet de bestaande eigendomsverhoudingen te beschermen en te legitimeren. Aan zijn expliciete bedoelingen om de ongelijke verdeling van aardse goederen te rechtvaardigen kan geen twijfel bestaan.³⁴ Iets dergelijks geldt voor de positie van Immanuel Kant. Zie wat hij schrijft in "Die Metaphysik der Sitten" (1797-1798): "(...) denn bürgerliche Verfassung ist allein der rechtliche Zustand, durch welchen jedem das Seine nur gesichert, eigentlich aber nicht ausgemacht und bestimmt wird".³⁵ Ook bij Kant is

32. The Second Treatise, par. 124.

33. Idem, par. 123, 173.

34. Cf. bijvoorbeeld Bos, p. 37-38, die zich daarbij baseert op een analyse van K. Olivecrona.

35. "Die Metaphysik der Sitten", p. 366.

de staat een staat van eigenaars, zoals D.F. Scheltens schrijft. Dat wil zeggen dat ook bij hem het eigendomsrecht aan de staat voorafgaat, dat eigenaren ter bescherming van hun eigendomsaanspraken de hulp van de staat kunnen inroepen en dat de staat niet tot taak heeft iets tegen de bestaande ongelijkheid te ondernemen.³⁶ Voor beiden geldt verder dat de eigendom vergaande gevolgen heeft voor de positie die mensen in een samenleving innemen. Beiden zijn van opvatting dat aan niet-eigenaren minder rechten toekomen dan aan eigenaren. De eigenaren hebben het recht de staat te besturen en vorm te geven; degenen die geen eigendom hebben, gelden als nietvolwaardig -- "nietzelfstandig", zoals Kant zegt -- lid van de burgerlijke samenleving en moeten afwachten wat anderen voor hen bepalen.³⁷

Wanneer we spreken over de ontwikkeling van het westerse denken over eigendom, dan is er nog zoiets als "een verhaal apart", het verhaal van Jean-Jacques Rousseau. Befamd is de opening van het tweede deel van zijn "Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes" (1755): "Le premier qui ayant enclos un terrain s'avisa de dire: ceci est à moi, et trouva des gens assez simples pour le croire, fut le vrai fondateur de la société civile".³⁸ In het vervolg van het tweede deel laat Rousseau zien hoe in de opeenvolgende ontwikkelingsfases van de samenlevingen de eigendom een steeds grotere betekenis kreeg en leidde tot groeiende maatschappelijke ongelijkheid. Meer eigendom betekende meer aanzien en macht, en

36. Scheltens 1980 (*), p. 70: "De bezitsongelijkheid -- ook de grootste -- met alle daaraan verbonden consequenties wat sociale status betreft, heeft voor Kant met rechtsongelijkheid niets te maken. Het recht is en blijft hetzelfde voor allen. Zoals een reus en een dwerg onder dezelfde paraplu kunnen wandelen -- deze vergelijking is helaas niet van Kant -- zo kunnen onder dezelfde hemel van het recht de grootste ongelijkheden blijven bestaan. Heeft de staat dan niet tot taak die ongelijkheden te verzachten en de nationale welvaart meer gelijk te verdelen? Deze vraag blijft aan Kant volkomen vreemd. Hij geeft daarop zelfs heel bewust een negatief antwoord. Eigendomsrecht is volgens hem het recht om naar believen over zijn bezittingen te beschikken en de staat mag dit eigendomsrecht niet aantasten omdat het een natuurrecht is dat de staat dient te beschermen, te verzekeren".

Cf. van dezelfde auteur: 1977, p. 126-130, 1981, p. 87-100.

37. Nader: Macpherson, p. 259-261, 278-282; Scheltens 1977, p. 127, 1980 (*), p. 73-74; Meuwissen 1982, p. 240.

38. "Discours (etc.)", p. 66.

leidde automatisch tot de behoefte aan nog meer eigendom. Elkaar beconcurrerend namen de mensen bezit van de beschikbare ruimte en degene die niets in handen kreeg, kon kiezen: knecht of verzet.

En toen, zegt Rousseau, was het moment daar waarop de eigenaren zich begonnen af te vragen hoe zij hun eigendommen het beste zouden beschermen, anders dan met geweld. En zij bedachten een list. Nadat zij de armen eerst de nadelen van de bestaande toestand hadden geschetst (onveiligheid voor allen, voortdurende strijd), stelden zij hun voor om een verbond te sluiten waar iedereen wel bij zou varen: de zwakkeren zouden worden beschermd tegen de sterkeren, de eierzuchtigen zouden worden ingetoomd, en ieders eigendom zou worden gevrijwaard tegen inbreuken. Verder stelden zij voor om regels te maken die zowel de eigenaren als de niet-eigenaren, zowel de sterken als de zwakken, zouden binden.³⁹ Met andere woorden: laat arm en rijk een verbond sluiten en een staatsverband stichten, in wederzijds belang. En, zegt Rousseau, "tous coururent au-devant de leurs fers, croyant assurer leur liberté".⁴⁰ De eigenaren bereikten ermee dat hun eigendomsaanspraken niet langer waren gebaseerd op het recht van de sterkste, maar werden omgezet in rechten die via de staatsorganen konden worden afgedwongen.⁴¹ De staat gaf de eigendomsrechten een andere status, namelijk die van positief geldend recht.

Het eigendomsrecht in de Amerikaanse constitutie

Wat ik tot nu toe schreef over de eigendom lijkt wellicht ver af te staan van de praktijk, welke dan ook.

39. Idem, p. 78: "Unissons-nous, leur dit-il, pour garantir de l'oppression les foibles, contenir les ambitieux, et assurer à chacun la possession de ce qui lui appartient: institutions des règlements de justice et de paix auxquels tous soient obligés de se conformer, qui ne fassent acception de personne, et qui réparent en quelque sorte les caprices de la fortune, en soumettant également le puissant et le foible à des devoirs mutuels".

40. Idem.

41. "Du Contrat Social", p. 76: "Ce qu'il y a de singulier dans cette aliénation, c'est que, loin qu'en acceptant les biens des particuliers, la communauté les en dépouille, elle ne fait que leur en assurer la légitime possession, changer l'usurpation en un véritable droit et la jouissance en propriété".

Zie over de geschetste ontwikkelingen ook Lemaire, p. 137-141

Niets is echter minder waar. Een schoolvoorbeeld om dat aan te tonen is naar mijn idee de wijze waarop het eigendomsrecht is terechtgekomen in de Amerikaanse constitutie.

Wanneer we spreken over de totstandkoming van de Amerikaanse constitutie en over de plaats van het eigendomsrecht daarin, dan spreken we over de jaren 1787-1791. Daaraan vooraf ging echter de onafhankelijkheidsverklaring (1776) en ook deze is voor de eigendomsproblematiek van belang. In deze verklaring werd uitgedrukt dat alle mensen door hun Schepper zijn begiftigd met enige onvervreembare rechten, waaronder "life, liberty and the pursuit of happiness". Lockes rijtje dus, maar diens "property" vervangen door "the pursuit of happiness". Voor deze substitutie wordt Thomas Jefferson verantwoordelijk gehouden. Hij zou het eerste artikel van de Bill of Rights van de staat Virginia (1776), dat tot de aangeboren rechten van de mens rekende "the enjoyment of life and liberty, with the means of acquiring and possessing property and pursuing and obtaining happiness and safety", hebben ingekort tot de aangehaalde trits. Het woord "property" zou hij hebben willen vermijden, omdat hij de gelijkheid van mensen belangrijker achtte dan de eigendom en hij vreesde dat eigendom ongelijkheid zou bevorderen.⁴² Vast staat overigens dat Jefferson Lockes Second Treatise kende (en bewonderde) en dat Jeffersons driedeling inderdaad als een amendering van Lockes visie kan worden beschouwd.⁴³

In de Amerikaanse constitutie zelf is niet langer sprake van de "pursuit of happiness", maar wordt de klassieke formule van Locke gehanteerd: "(...) nor shall any person (...) be deprived of life, liberty and property (...)".⁴⁴ Het artikel werd overigens pas in 1791 per amendement aan de constitutie van 1787 toegevoegd.

Dat de constitutie aanvankelijk in het geheel geen mensenrechten bevatte, en dus ook geen vastlegging van het eigendomsrecht, neemt niet weg dat de ontwerpers

42. Zie Bos, p. 44-46; Klenner 1982, p. 56.

43. Daarover Klenner 1982, p. 54, die zich voor deze vaststelling baseert op "The Writings van Thomas Jefferson", Washington 1903.

44. Tekst van de Amerikaanse constitutie (inclusief amendementen) in: Kelly, Harbison en Belz, p. 748-767.

ervan in hoge mate waren gepreoccupeerd met de bescherming van de individuele eigendomsrechten. Zij vonden het echter niet nodig deze rechten expressis verbis op te schrijven. Wel zochten de "Framers" naar bescherming ervan via institutionele garanties. Zo werkten ze de taken van de nieuwe federale staatsorganen, en de taakverdeling tussen de afzonderlijke staten en het centraal gezag, op zodanige wijze uit dat de kans op het uitblijven van inbreuken op de individuele eigendomsrechten naar hun mening zo goed mogelijk was verzekerd. Het grootste gevaar, mogelijke inbreuken op het eigendomsrecht van de zijde van de afzonderlijke staten, werd geacht daarmee voldoende te zijn ingedamd.⁴⁵

Wat de visie van de opstellers van de constitutie op het eigendomsrecht betreft, nog dit. Voor hen gold dat de constitutie rustte op twee pijlers: vrijheid en eigendom, en dat tussen beide een organische band bestond. B. Schwartz, auteur van enige standaardwerken over de Amerikaanse constitutie, schrijft: "Zonder eigendomsrechten, zo wisten de grondleggers van de constitutie zeer wel, zouden de rechten van de persoon zonder praktische inhoud zijn. Eigendom moet verzekerd zijn (...) of vrijheid kan niet bestaan". En: "De echte basis van het nieuwe systeem was de bescherming van de eigendomsrechten".⁴⁶ Het eigendomsrecht was in de optiek van de makers van de constitutie een recht dat in principe onschendbaar was. Niettemin moesten reeds in het al aangehaalde (vijfde) amendement (1791) zekere inbreuken worden toegestaan⁴⁷. En in het slotgedeelte van deze paragraaf zal nog blijken dat de eigendomsopvatting van de Verenigde Staten in later tijden nog enkele andere grondige wijzigingen heeft ondergaan.

45. Cf. Schwartz, p. 18-22; Bos, p. 46-47.

46. Schwartz, p. 19.

47. Niemand zal van "life, liberty or property" worden beroofd "without due process of law"; "nor shall private property be taken for public use, without just compensation".

Marx' commentaar op het westerse mensenrecht van de privé-eigendom komt scherp tot uiting in zijn bespreking van het eigendomsartikel uit de Franse constitutie van 1793, waarvan de tekst luidt: "Le droit de propriété est celui qui appartient à tout citoyen de jouir et de disposer à son gré de ses biens, de ses revenus, du fruit de son travail et de son industrie". Marx becommentarieert als volgt: "Das Menschenrecht des Privateigentums ist also das Recht, willkürlich (à son gré), ohne Beziehung auf andere Menschen, unabhängig von der Gesellschaft, sein Vermögen zu genießen und über dasselbe zu disponieren, das Recht des Eigennutzes".⁴⁸ In Marx' visie geeft het recht op eigendom de mens de mogelijkheid zich als een egoïst te gedragen, zonodig ten koste van anderen. Aan deze parafrase moet echter één ding worden toegevoegd: Marx spreekt over het recht op eigendom zoals dat *in de burgerlijke maatschappij* bestaat. Marx bezwaren gelden niet de eigendom als zodanig; hij is integendeel van opvatting dat deze in een socialistische context zeer emancipatoir kan werken. Daarvoor moet het eigendomsrecht echter wel een radicale omzetting ondergaan. Marx wil een systeem waarin het natuurlijk-individuele karakter dat hij aan de westerse eigendom toekent zover is teruggedrongen dat er geen ruimte meer is voor uitoefening van het eigendomsrecht ten koste van niet-eigenaren. "Der Kommunismus nimmt keinem die Macht, sich gesellschaftliche Produkte anzueignen, er nimmt nur die Macht sich durch diese Aneignung fremde Arbeit zu unterjochen".⁴⁹

Centraal in het marxistische eigendomsbegrip staat de koppeling eigendom--arbeid. De kapitalistische samenlevingen verwijt men dat zij een produktiesysteem hanteren dat is gebaseerd op uitbuiting van (de arbeid van) de een door (de eigendom van) de ander, waardoor niet het welzijn van alle mensen het centrale thema is van de samenlevingsopbouw. "Nicht der Mensch, sondern der Profit steht im Mittelpunkt", schrijven twee he-

48. "Zur Judenfrage", p. 365.

49. "Manifest der Kommunistischen Partei", p. 477.

dendaagse marxistische auteurs.⁵⁰ Het marxisme beoogt, wat abstracter gezegd, de scheiding eigenaar--niet-eigenaar op te heffen en de identiteit van producent en eigenaar te herstellen.⁵¹ Het herstel van deze relatie en dus van de koppeling arbeid--eigendom betekent meer concreet dat de arbeiders worden geacht zeggenschap te verwerven over produktiewijze en arbeidsvoorwaarden, mee te beslissen over de bestemming van de produkten, de beschikking te krijgen over de eventuele meerwaarde van het geproduceerde. Pas onder deze omstandigheden, zo luidt de marxistische these, kan het eigendomsrecht bijdragen aan de emancipatie van allen, zowel omdat het een appèl doet op ieders medeverantwoordelijkheid voor het gepresteerde, als omdat het de arbeiders de zekerheid geeft voor zichzelf en hun eigen welzijn te werken. Marx spreekt in dat verband over "der Arbeiter [als] freier Privateigentümer seiner von ihm selbst gehandhabten Arbeitsbedingungen".⁵² Pas in een socialistische context zou gewaarborgd zijn dat de privé-eigendom (ook van produktiemiddelen, zij het op kleine schaal) uitgroeit tot een van de drijvende krachten achter de emancipatie van, in laatste instantie, de gehele bevolking.⁵³

Tegen deze achtergrond heeft de Sowjet-Unie een eigendomsstelsel ontwikkeld dat sterk van het westerse afwijkt. Men onderscheidt twee soorten eigendom: de persoonlijke en de socialistische, waarbij de tweede categorie is verdeeld in drieën: staats-, coöperatieve

50. Poppe en Zschiedrich, p. 343.

51. Zie bijvoorbeeld Luft, passim, en Kusters, passim. Luft, p. 1070: "Das sozialistische Eigentum an den Produktionsmitteln, dessen Hauptformen das Volkseigentum und das genossenschaftliche Eigentum sind, hat die Spaltung der Gesellschaft in Eigentümer und Nichteigentümer der Produktionsmittel beseitigt. Es beruht auf der gesellschaftlich bestimmten Identität von Produzent und Eigentümer. Deshalb bedeutet im Gegensatz zum Kapitalismus, wo jeder Bankrott eines Unternehmens die Profitchancen der anderen erhöht, im Sozialismus der Verlust in einem Betrieb immer auch einen Verlust für die Gesellschaft, ist der Gewinn Gewinn für die Gesellschaft".

52. "Das Kapital", p. 789.

53. Zie voor een hedendaagse uitwerking bijvoorbeeld Poppe en Zschiedrich, p. 346: "Sozialistische Eigentums- und Machtverhältnisse implizieren objektiv, dass die Befriedigung materieller und kultureller Bedürfnisse sich niemals als blosses passives Resultat des Wirtschaftsprozesses darstellt, sondern stets gleichzeitig Quelle wesentlicher Impulse und Triebkräfte der wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung ist. Und dabei geht es letztlich immer um die Fähigkeit der Werktätigen, gesellschaftliche Verantwortung zu tragen und als mitgestaltende Bürger zu handeln".

en maatschappelijke eigendom. De persoonlijke eigendom heeft betrekking op voorwerpen die bestemd zijn voor huishoudelijk gebruik, op woningen, op spaargeld, en dergelijke. Deze eigendommen moeten als regel zijn verdiend via het verrichten van arbeid in de socialistische economie. Voorwerp van staatseigendom zijn de grond, delfstoffen, wateren en bossen, objecten die worden beschouwd als gemeenschappelijk eigendom van de gehele Sowjetbevolking. De coöperatieve eigendom heeft betrekking op de produktiemiddelen die coöperatieve organisaties als kolchozen nodig hebben voor de uitvoering van hun statutaire taken. De maatschappelijke eigendom tot slot betreft organisaties als vakbonden, verenigingen van natuurbeschermers en sportclubs en heeft betrekking op cultureel-educatieve fondsen, sanatoria, jeugdkampen en andere zaken die deze organisaties nodig hebben voor hun niet op produktie gerichte activiteiten.⁵⁴

Ontwikkelingen rond het eigendomsrecht in West en Oost

Het zou niet juist zijn hier de pen te laten rusten en wat het eigendomsrecht betreft er verder het zwijgen toe te doen. Binnen de verschillende eigendomsmodellen hebben zich ontwikkelingen voltrokken, of zijn deze bezig zich te voltrekken, die het algemene achterliggende beeld aanmerkelijk kunnen aanvullen. Om die reden volgt hier een schets van deze ontwikkelingen binnen de eigendomsstructuur van achtereenvolgens Nederland, de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie.

De verschuivingen rond het Nederlandse eigendomsbegrip laten zich goed toelichten aan de hand van de eigendomsartikelen in de opeenvolgende staatsregelingen en grondwetten, te beginnen bij de Staatsregeling van 1798. De aanhef daarvan luidt: "Het Bataafsche volk, zig vormende tot eenen ondeelbaren Staat, en bezeffende, dat het voorname bederf van alle Regeeringen gelegen is in de miskenning der natuurlijke en geheiligde regten van den Mensch in Maatschappij, verklaart

54. Bronnen. de Grondwet van de Sowjet-Unie, artikelen 10-13, Feldbrugge 1976, passim; Malfliet 1985 (*) en (**), passim.

(...)" . Centraal in het staatscontract stond dus de bescherming van de "natuurlijke en geheiligde rechten van de mens". Om te kunnen bepalen of daaronder ook het eigendomsrecht viel, moeten we verder zoeken, om uit te komen bij artikel 4: "Iedere Burger is volkomen vrij, om te beschikken over zijne goederen, inkomsten, en de vruchten van zijn vernuft en arbeid, en voorts, om alles te doen, wat de rechten van eenen ander niet schend". Een zeer ruime eigendomsbeschikkingsbevoegdheid, die alleen werd beperkt doordat zij geen inbreuk mocht vormen op de (eigendoms)rechten van anderen. Er staan in de Staatsregeling van 1798 echter nog andere artikelen die konden leiden tot beperking van het eigendomsrecht. Zo bepalen de artikelen 1 en 2: "Het oogmerk der maatschappelijke vereeniging is beveiliging van persoon, leven, eer en goederen, en beschaaving van verstand en zeden. Het Maatschappelijk Verdrag wijzigt, noch beperkt, de natuurlijke regten van den Mensch, dan in zoo verre zulks, ter bereikinge van dat oogmerk, noodzakelijk is". En artikel 40 bepaalt specifiek ten aanzien van het eigendomsrecht: "Niemand kan van het geringst gedeelte van zijn Eigendom, buiten zijne toestemming, beroofd worden, dan alleen, wanneer de openbaare noodzakelijkheid, door de Vertegenwoordigende Magt erkend, zulks vordert, en alleenlijk op voorwaarde eener billijke schaevergoeding". Het artikel geeft een positieve formulering van het eigendomsrecht, en bepaalt dat onteigening alleen kan plaatsvinden wanneer de volksvertegenwoordiging het openbare belang daarvan heeft vastgelegd en wanneer een billijke schadevergoeding is vastgesteld.

De grondwet van 1815 kent eveneens nog een dergelijke positief geformuleerde eigendomsbepaling, met streng gewaarborgde onteigeningsregels: "Ieder ingezetene wordt gehandhaafd bij het vreedzaam bezit en genot zijner eigendommen. Niemand kan van eenig gedeelte derzelve worden ontzet, dan ten algemeene nutte in de gevallen en op de wijze bij de wet te bepalen, en tegen behoorlijke schadeloosstelling". Vanaf 1848 echter kwam het eerste gedeelte te vervallen en was er alleen nog sprake van artikelen als "niemand kan van zijn eigendom worden ontzet, dan ten algemeenen nutte en tegen voorafgaande schadeloosstelling" (artikel 147). Dit bleef de standaardformulering in de grondwetten

van 1887 en 1917.⁵⁵ In de grondwet van 1922 werd echter een tekstuele verandering doorgevoerd, die definitief het einde betekende van de positieve formulering van het eigendomsrecht. Voortaan was er alleen nog sprake van waarborgen waarmee *onteigening* moest zijn omgeven. Het desbetreffende artikel (152) begint met: "Onteigening ten algemeenen nutte kan niet plaats hebben dan na (...)". In de grondwetten van 1938 en 1948 onderging dit artikel, behoudens een hier niet relevante kleinigheid, geen wijziging.⁵⁶

In de discussies over de grondwetsherziening van 1983 is de vraag aan de orde geweest of het eigendomsrecht niet opnieuw positief zou moeten worden geformuleerd. Gekozen werd echter voor nadruk op de *beperkingen* van het eigendomsrecht. "Men wilde door een bepaling over eigendom geen verwachtingen wekken die niet gehonoreerd kunnen worden. Het recht is (...) door zijn onbepaaldheid aan de meest uiteenlopende beperkingen onderhevig; een grondrecht tot erkenning van de eigendom zou meteen gevolgd moeten worden door een beperkingsclausule in de allerruimste zin".⁵⁷ De hier aangehaalde auteur, Ch.P.A. Geppaart, voegt overigens daaraan toe dat de wetsgeschiedenis naar zijn mening "voldoende houvast geeft voor de stelling dat in het grondwettelijk onteigeningsvoorschrift een erkenning van het eigendomsrecht ligt besloten".⁵⁸

Deze stelling is zonder twijfel juist, maar tegelijkertijd gecompliceerder en minder evident dan zij op het eerste gezicht lijkt. De erkenning van het eigendomsrecht is enerzijds vaststelbaar, anderzijds echter aan verdere relativering onderhevig.

Dit kan worden uitgewerkt via een korte *excursie* naar het vraagstuk van de onteigening. Tot de grondwetsherziening van 1887 was de situatie dat in geval van onteigening de eigendom pas overging nadat het onteigeningsvonnis in de openbare registers was ingeschreven. Na de inwerkingtreding van de grondwet van 1887 be-

55. Zie van beide grondwetten de artikelen 151 en 152.

56. Zie naast de artikelen 152 en 153 van de grondwet van 1922, de artikelen 158 en 159 van de grondwetten van 1938 en 1948.

57. Ch.P.A. Geppaart, "Onteigening", in: Koekkoek, Konijnenbelt en Crijns (red.), p. 299-300.

58. Idem, p. 300.

stond echter de mogelijkheid om de eigendom al te laten overgaan voordat deze formaliteit was vervuld, mits de schadeloosstelling was geregeld.⁵⁹ De volgende stap was, dat de schadeloosstelling zelf onder vuur kwam te liggen, terwijl tegenwoordig geldt dat de wetgever van geval tot geval bepaalt of er schadevergoeding moet worden betaald, ook al is "de tendens om schadevergoeding toe te kennen krachtig".⁶⁰ Bovendien is het niet langer de (formele) wetgever die de schadeloosstelling regelt. Het desbetreffende artikel in de grondwet van 1983 (artikel 14) spreekt over "bij of krachtens de wet te stellen voorschriften" en opent de mogelijkheid dat lagere organen regelen omtrent schadevergoeding vaststellen.⁶¹

De verschuiving in de richting van een verdere relativisering van het oorspronkelijke "geheiligde en natuurlijke recht" is onmiskenbaar. Dat geldt ook ten aanzien van de vaststelling van het "algemeen nut" ten behoeve waarvan onteigening is toegestaan. Was vroeger per geval een voorafgaande wet nodig waarin werd bepaald dat het algemeen belang onteigening vorderde -- welke wet overigens al langere tijd achterwege bleef --, in de huidige grondwet is alleen nog vastgelegd dat onteigening moet plaatsvinden in het algemeen belang.⁶²

De geschetste veranderingen zijn de juridische neerslag van veranderingen in de samenleving zelf. Gesteld kan worden dat het voor het type samenleving dat Nederland wenste te zijn, nodig was dat er inbreuken werden gepleegd op de eigendomsaanspraken van individuele leden van die samenleving. Dit uitte zich bijvoorbeeld in toenemende belastingdruk ten behoeve van de opbouw en instandhouding van een uitgebreid stelsel van sociale voorzieningen, in versteviging van de po-

59. Van der Pot/Donner, p. 285.

60. Geppaart (noot 57), p. 301; zie ook Kortmann 1987, p. 106.

61. Idem, resp. p. 302-305 en p. 105.

62. Vergelijk het eerste lid van artikel 158 van de grondwet van 1958 ("Onteigening ten algemeenen nutte kan niet plaats hebben dan na voorafgaande verklaring bij de wet, dat het algemeen nut onteigening vordert en tegen vooraf genoten of vooraf verzekerde schadeloosstelling, een en ander volgens de voorschriften der wet") met het eerste lid van het huidige artikel 14: "Onteigening kan alleen geschieden in het algemeen belang en tegen vooraf verzekerde schadeloosstelling, een en ander naar bij of krachtens de wet te stellen voorschriften".

Zie ook Geppaart (noot 57), p. 303; Van der Pot/Donner, p. 284-286.

sitie van de huurder tegenover de verhuurder-eigenaar (welke laatste de inhoud van zijn eigendomsaanspraken evenredig zag verminderen, ook al bleef hij eigenaar), in onteigening ten behoeve van sociale woningbouw. En zo zijn er vele andere voorbeelden te noemen van wat men op een bepaald moment nodig achtte om de samenleving als geheel rechtvaardiger te maken en waarbij het eigendomsrecht niet of maar gedeeltelijk werd ontzien.

De strenge waarborgen waarmee het eigendomsrecht aanvankelijk was omgeven, zijn derhalve allengs minder stringent geworden. Was de bescherming ervan vroeger een aangelegenheid waar zelfs de hoogste wetgever bij wijze van spreken ternauwernood goed genoeg voor was, nu is de zaak vergaand van deze bijzondere aanspraken ontdaan. Ondanks deze "profanatie" echter -- en daarmee grijp ik terug op de stelling die de aanleiding vormde tot deze uitweiding over het onteigeningsrecht -- vindt het eigendomsrecht in ons land nog altijd aanzienlijke steun. Daarover verderop nader.

In de Verenigde Staten heeft het eigendomsrecht een ontwikkeling doorgemaakt die sterk lijkt op de Nederlandse. Ook daar heeft men een beginstadium gekend met een natuurlijk, individueel en min of meer absoluut recht op eigendom, en ook daar heeft een aanzienlijke socialisatie van de eigendom plaatsgevonden. Schwartz spreekt zelfs over een verandering die even groot is als de omslag van het feodale systeem naar het systeem van de vrije onderneming en de eigendomsbegrippen waarop deze waren gebaseerd.⁶³

Het Amerikaanse eigendomsrecht is in de loop der tijden meer en meer komen te staan in het teken van zijn sociale functies. Anders dan aanvankelijk, toen het accent lag op de afscherming van het eigendomsrecht tegen inbreuken van buitenaf, is men opgeschoven naar de gedachte dat van het eigendomsrecht alleen gebruik mag worden gemaakt indien dit in sociaal-verantwoorde zin gebeurt. Bovendien is men gaan accepteren dat individuele eigendomsaanspraken soms moeten wijken voor het algemeen belang. De ontwikkeling van een sociaal rechtvaardiger samenleving werd niet langer ver-

63. Schwartz, p. 231.

enigbaar geacht met het instandhouden van absolute, individuele eigendomsaanspraken, vroeg als het ware om aantasting daarvan.⁶⁴

Deze ontwikkeling is in sterke mate beïnvloed door de New Deal-politiek van President F.D. Roosevelt. In de lijn van diens kritiek op zijn voorganger H.C. Hoover -- die weigerde de staat te laten interveniëren in de wereldcrisis van de dertiger jaren -- kwam onder Roosevelt een groot aantal wetten tot stand die tot doel hadden de sociale ellende van die tijd terug te dringen. Zo vaardigde men de National Industrial Recovery Act uit, ter beperking van de produktie en controle op de prijzen, met uitgewerkte concurrentiebepalingen en nieuwe codes met betrekking tot de arbeidsvoorwaarden; de Agricultural Adjustment Act, waarin subsidies werden geboden aan boeren en waarin de landbouw werd gereorganiseerd; de Social Security Act, waarin verzekeringen voor zieken, ouden van dagen, werklozen werden geregeld; de Wagner Act, die de regering ruime bevoegdheden gaf om in te grijpen in de arbeidsverhoudingen; de Fair Labor Standards Act, waarin het minimumloon en de maximumwerktijd werden geregeld.⁶⁵ Evenals in Nederland heeft het eigendomsrecht vooral onder invloed van dergelijke sociale wetgeving een sterke relativering ondergaan.

Dat neemt echter niet weg (en ook dat geldt mijns inziens voor beide staten) dat deze uitholling van het eigendomsrecht in meerdere opzichten haar grenzen kent. Zo is het vertrekpunt achter de aantasting van de eigendomsaanspraken veelal dat bescherming daarvan maximaal dient te blijven, voor zover met het algemene welzijn verenigbaar; de wens tot het zoveel mogelijk intact laten van eigendomsaanspraken blijft dan als leidend principe op de achtergrond aanwezig.

Daar komt echter nog iets bij. Enerzijds kunnen we

64. Cf. Schwartz, p. 233: "In this sense, the law of property is, with constitutional blessing, becoming ever more socialized. This does not mean that property is becoming collective. But it does mean that both legislators and judges are ceasing to think of property in terms of private right and are thinking of it in terms of social function, and hence increasingly subject to social control".

65. De gegevens over de New Deal zijn ontleend aan enkele encyclopedieën: de Grote Winkler Prins, 1982, deel 16, p. 329-330; de Grote Oosthoek, 1979, deel 14, p. 334, de Grote Spectrum, 1977, deel 13, p. 237-239.

zeggen dat het eigendomsrecht min of meer is losgeraakt uit de sfeer van de mensenrechten zoals het westeren die verstaat; de bescherming van het eigendomsrecht heeft niet meer die prioriteit die zij had. Anderzijds echter mag niet uit het oog worden verloren dat zich een tendens manifesteert waarin het eigendomsrecht juist wordt versterkt en opnieuw wordt gekoppeld aan de idee van de mensenrechten. Zo meen ik dat in onze tijd weer vaker de roep klinkt naar herstel van de koppeling tussen menselijke vrijheid/autonomie en eigendom: verdedigd wordt wel dat het bestaan en instandhouden van individuele eigendomsrechten een bijdrage kan leveren aan sociale vooruitgang.⁶⁶ Staten als de Verenigde Staten en Nederland zullen, mede via dergelijke pleidooien, zonder twijfel een (flexibele) benedengrens vinden, als het gaat om de vraag hoever aantasting van de eigendomsaanspraken kan gaan. Ergens zal er een punt komen waar men vindt dat het passeren daarvan raakt aan fundamentele waarden van dit type samenleving. Waar die grens ligt, is uiteraard niet in absolute termen bepaalbaar.

Van Nikita Chroesjtsjov, Sowjet-Partijleider van 1958 tot 1964 en voordien reeds vijf jaar deel uitmakend van de Sowjetleiding, is bekend dat hij wenste op te treden tegen de geleidelijke groei van de persoonlijke eigendom die zich in de Sowjet-Unie had voorgedaan. Voor Chroesjtsjov gold dat meer ruimte voor persoonlijke eigendom ertoe zou leiden dat de burgers hun individuele belangen steeds sterker zouden gaan zien als tegenovergesteld aan die van de samenleving: de privé-eigendom zou de burgers uit elkaar drijven en ze in concurrerende positie tegenover elkaar plaatsen. Alleen de collectieve eigendom zou het Sowjetvolk als geheel kunnen emanciperen. Chroesjtsjovs nadruk op de

66. Zie bijvoorbeeld Schwartz, p. 233 "If balance we must, should we not place on the individual's side the importance of the institution of property in the free society? The vindication of property rights themselves may, in other words, be stated in terms of social interests. The society which has a clear interest in furthering the general progress and the individual life also has an interest in securing property rights insofar as they contribute to the advance of such interests".
Zie ook de ontwerp-resolutie over het belang van het recht op eigendom voor de economische en sociale ontwikkeling, die de Verenigde Staten in 1986 indienen bij de VN (41/132) (zie UN-Press Release GA/7463 (12 januari 1987), p. 375 e.v.).

collectiviteit kwam tot uitdrukking in maatregelen die voorzagen in afname van de persoonlijke eigendom van consumptiegoederen, in distributie daarvan door de staat, en in toename van vrij en gratis gebruik van publieke eigendommen.⁶⁷ Omdat echter de maatregelen niet leidden tot het gewenste effect -- niet in de laatste plaats omdat er grote onenigheid over bestond in politieke en juridische kring -- zag Chroesjtsjov nog tijdens zijn politieke leven af van verdere acties in de beoogde richting.⁶⁸

Chroesjtsjovs actie tegen de privé-eigendom kan als mislukt worden beschouwd. Verdedigbaar is echter zelfs dat zij juist het tegenovergestelde heeft bewerkstelligd van wat zij beoogde. Nog tijdens zijn regime werden de discussies over de privé-eigendom intensiever en leidden zij tot toenemende eensgezindheid, zij het in een andere richting. Zo stelt Sowjetkenner W.E. Butler dat sinds 1965 "de neiging [schijnt] te overheersen om de persoonlijke eigendom te zien als een integraal, wenselijk en essentieel onderdeel van de moderne socialistische samenleving, liever dan als een overvloedig iets waarvan men zich in de toekomst heeft te ontdoen".⁶⁹ Deze ontwikkeling vond een tussentijdse verankering in de grondwet van 1977, in een vorm die reeds werd besproken.

Ook nadien zijn de ontwikkelingen rond de persoonlijke eigendom doorgegaan, waarbij met name valt te denken aan beweging rond het vraagstuk van inkomensvermeerdering die niet is gebaseerd op arbeid in de socialistische economie en, daarmee ten nauwste samenhangend, het vraagstuk van de private eigendom van produktiemiddelen. Bij het begrip "inkomen uit niet-arbeid" gaat het om een vloeiend begrip, dat in de loop van de tijd in de jurisprudentie een nadere afbakening heeft gevonden. K. Malfliet, auteur van een recent proefschrift over de eigendomsverhoudingen in de Sowjet-Unie, geeft daarvan een reeks voorbeelden, waarvan ik er ter illustratie twee overneem: "Wanneer bijvoorbeeld eigenaars van een persoonlijke woning hun

67. Nader: Armstrong, p. 103, 108-110.

68. Idem, p. 111-113.

69. W.E. Butler, "The law of personal ownership in the Soviet Union", in: Feldbrugge en Simons, p. 217.

woonhuis hebben verhuurd aan hogere prijzen dan wettelijk toegelaten is om hun schamel ziekte-, invaliditeits-, of ouderdomspensioen aan te vullen, dan verleent de rechter bescherming aan die onwettige uitoefening van het persoonlijk eigendomsrecht. Het is immers in het belang van de staat, dat zo weinig mogelijk van het staatsbudget zou gaan naar arbeidsongeschikten, die geen bijdrage kunnen leveren in de productie. Heel anders oordeelt de rechtbank echter wanneer jonge, arbeidsgeschikte burgers 'alle hoeken en kanten van hun woonhuis verhuren' en aldus een behoorlijk inkomen per maand verwerven, zodat zij niet meer behoeven te werken".⁷⁰ De twee kanten waarin het begrip "inkomen uit niet-arbeid" hier wordt uiteengelegd -- wat is wel toegestaan, wat niet -- zijn ook veelvuldig terug te vinden in toespraken van leidende politieke figuren. Zo veroordeelde Partijleider Gorbatsjov in zijn rede voor het 27e Partijcongres (februari 1986) degenen die misbruik maken van de socialistische eigendom, en nam hij het op voor degenen "die eerlijk werk verrichten om hun inkomen aan te vullen". Voor hen zou de staat juist moeten opkomen.⁷¹

Dit laatste kreeg reeds in het najaar van 1986 gestalte via een wet op individuele ondernemingen/arbeidsactiviteiten.⁷² De wet geeft ruimte aan privé-initiatief op het ambachtelijk vlak (voorbeelden van produkten die mogen worden gemaakt: schoenen, keramiek, speelgoed, tuinbenodigdheden), op het vlak van

70. Mafliet 1985 (*), p. 560. Zie ook B. Dutoit, "The law of property in the socialist states: evolution or staus Quo?", in: Feldbrugge en Simons, p. 234- 236.

71. Rede Gorbatsjov voor het 27e Partijcongres, uitgave Novosti Press Agency House 1986, p. 45: "Also, of course, a reliable barrier is needed against all attempts to extract unearned income from the social property. There are still 'snatchers', persons who do not consider it a crime to steal from their plant everything that comes their way, and there are also sundry bribe-takers and grabbers who do not stop at using their position for selfish purposes. The full force of the law and of public condemnation should be applied to all of them".

Idem, p. 52: "But while combatting unearned incomes, we must not permit any shadow to fall on those who do honest work to earn a supplementary income. What is more, the state will promote various forms of satisfying popular demand and providing services. We must attentively examine proposals for regulating individual labour".

72. In het Engels. "Law of the Union of Soviet Socialist Republics on Individual Enterprise" Broekmeyer, p. 8, spreekt over "de wet inzake de individuele arbeidsactiviteit". De wet werd door de Opperste Sowjet afgekondigd op 19 november 1986; datum van inwerkingtreding: 1 mei 1987. Tekst in: Soviet News, 10 december 1986, p. 509-511.

de diensten (voorbeelden: huizenbouw, autoreparatie, het houden van pensions voor toeristen), van sociale en culturele activiteiten (voorbeelden: typecursussen, vertalen van teksten, muziekles), en mogelijk op nog enkele andere terreinen. Deze activiteiten mogen worden vervuld door de arbeidende bevolking in haar vrije tijd, en verder door huisvrouwen, invaliden, gepensioneerden, studenten, inwonende familieleden.⁷³ Om de activiteiten te kunnen uitvoeren mag de kleine individuele ondernemer bovendien aanzienlijk meer zaken in persoonlijke eigendom hebben dan tot dan toe het geval was.⁷⁴ Verder mag bij de produktie gebruik worden gemaakt van reeds verworven persoonlijke eigendommen, waardoor de altijd categorisch afgewezen private eigendom van de produktiemiddelen is gelegaliseerd, op hoe kleine schaal wellicht ook en hoezeer ook gebonden aan de beperkingen die de Sowjetstaat eraan verbindt. Want ook daarover is de wet van november 1986 duidelijk: "Individuele ondernemingen waarin sprake is van het gebruik van ingehuurd arbeid, of die tot doel hebben inkomen uit niet-arbeid te verwerven of anderszins de belangen van de samenleving te schaden, zullen worden verboden".

73. De tekst van het desbetreffende artikel (3) luidt: "Individual enterprise shall be allowed to citizens who have come of age and participate in social production (when they are free from their main work), to housewives, invalids, pensioners and university, college and school students. Taking into account the needs of society in cases envisaged by the legislation of the Union of Soviet Socialist Republics and Union Republics, other citizens not involved in social production can engage in such activities. Citizens can engage in individual enterprise along with members of their families who live with them (spouse, parents and other next of kin who have reached the age of 16 and dependents). (...)".
74. De tekst van dit artikel (4) luidt: "Citizens shall engage in individual enterprise using materials, tools and other property which is their personal property or the property of the customer and also property hired by contract from enterprises, institutions, organisations or individuals. Persons engaged in individual enterprise shall acquire the necessary materials, tools and other property in the state and co-operative retail trade network or on the markets and also use the natural resources necessary for their activities observing established rules. In cases and in the order envisaged by the legislation of the Union of Soviet Socialist Republics and Union Republics, such persons can acquire surplus or unused materials and other property from enterprises, institutions and organisations".

4. NATUURRECHT EN HISTORICITEIT

Wanneer we spreken over mensenrechten komt -- naast de vraag wat ze inhouden -- noodzakelijk de vraag naar hun grondslag aan bod: komen de rechten toe aan de mens als zodanig, met andere woorden: zijn ze hem aangeboren, of krijgen ze pas betekenis zodra een staat de erkenning ervan op zich neemt? Dit in de rechtsfilosofie klassieke thema speelt een grote rol in de Oost-Westdebatten over de mensenrechten.

Ontwikkeling van de westerse opvatting

De ontstaansgeschiedenis van de westerse mensenrechtenopvatting wordt gekenmerkt door een nauwe verwantschap met het natuurrechtsdenken. Wanneer we dat vaststellen, tekent zich onmiddellijk een probleem af. Immers, over de betekenis van de term "natuurrecht" bestaat een grote verscheidenheid aan meningen. Van belang voor ons onderwerp is echter primair de vraag naar de verhouding tussen het positieve recht en het natuurrecht. En dat op zichzelf vormt reeds een afbakening van het onderwerp. Daarnaast kan het in de tijd worden afgegrensd. We kunnen beginnen bij het post-cartesiaanse rede-natuurrechtsdenken, omdat eerst van daaruit strakke lijnen lopen naar het op individualiteit en redelijkheid gebaseerde westerse mensenrechtenconcept. Daarnaast kan een voorlopig eindpunt worden gevonden in de grote mensenrechtendeclaraties van het einde van de 18e eeuw, omdat daarop Marx' kritiek op het natuurrechtsdenken zich toespitste en veel hedendaagse marxistische theoretici hem daarin navolgen. De derde inperking tot slot is de meest voor de hand liggende: niet elke auteur die binnen de eerste twee criteria valt, behoeft hier te worden gememoreerd. Laten we zien wat gezaghebbende denkers als Hobbes, Locke, Rousseau en Kant te zeggen hebben over het natuurrecht en de verhouding daarvan met het positieve recht.

Gemeenschappelijk hebben deze auteurs dat zij zich rekenschap van iets als "het natuurrecht", en dat zij een denkmodel (natuurtoestand -- maatschappelijk verdrag) hanteren waarin de tegenstelling tussen natuur-

recht en positief recht scherp zichtbaar wordt. Die natuurtoestand is een fictie die erin bestaat alle juridische, maatschappelijke en politieke structuren weg te denken, de mensen te herleiden tot hun abstracte individuele menszijn. Hoezeer de mensen echter in de natuurtoestand zijn ontdaan van al hun sociale, historisch-gesitueerde hoedanigheden, toch blijven zij in velerlei opzichten dragers van "rechten" die worden gedacht als onvervreemdbaar aan het menszijn zonder meer. Het is deze gedachte die in de 17e en 18e eeuw haar weg vond naar de grote mensenrechtendeclaraties (en die ernstige kritiek zou ontmoeten van marxistische zijde). Laten we echter zien hoe de onderscheiden auteurs deze gedachte hebben uitgewerkt, met name om vast te stellen dat er -- ondanks het gemeenschappelijke -- aanmerkelijke verschillen tussen hun opvattingen bestaan.

In Hobbes' natuurtoestand, zoals beschreven in de "Leviathan" (1651), is niets mogelijk van al datgene wat een gereguleerde samenleving kenmerkt. Er is geen "Culture of the Earth", "no commodious Building", "no account of Time", et cetera. Het ergste van alles is echter de voortdurende vrees dat men zal omkomen; het leven van de mens is "solitary, poore, nasty, brutish, and short". Hobbes noemt dit de ongemakken die de oorlog van allen tegen allen met zich meebrengt.⁷⁵ In deze situatie van voortdurende onzekerheid, waarin noties van goed en kwaad, recht en onrecht ontbreken en waarin iets slechts zolang kan worden vastgehouden als het anderen uitkomt⁷⁶, wijzen de passies en de rede de mensen een uitweg naar een toestand van Vrede (de keerzijde van de oorlog van allen tegen allen). De rede "suggesteth convenient Articles of Peace, upon which men may be drawn to agreement".⁷⁷

De artikelen waarop wordt gedomd, zijn de zogenaamde natuurwetten, waarvan Hobbes er negentien onderscheidt. De eerste van die wetten wordt door hem nader aangeduid als "to seek Peace, and follow it" en "by all means we can, to defend our selves". Een ander

75. "Leviathan", p. 186.

76. Idem, p. 188.

77. Idem.

re natuurwet houdt in dat mensen hun afspraken moeten nakomen.⁷⁸ De mensen zijn zowel naar hun geweten als in hun handelen gebonden aan deze "dictaten van de rede". Dat geldt echter niet onder alle omstandigheden. Hobbes stelt dat iemand die zich keurig volgens de regels gedraagt, maar moet vaststellen dat niemand zich er verder aan houdt, ook van de regel mag afwijken, sterker: dit *moet* doen omdat hij anders een prooi van de anderen zou worden, en bovendien de eerste natuurwet zou overtreden.

Hobbes' natuurwetten zijn, voor zover dat uit het voorafgaande nog niet duidelijk mocht zijn, geen wetten in juridische zin. Het zijn zoals hij zelf zegt: "Theorems concerning what conduceth to the conservation and defence of themselves"⁷⁹, zeg maar: gedragsvoorschriften gericht op lijfsbehoud. Daarmee wil echter niet gezegd zijn dat de betekenis van de natuurwetten al te vergaand mag worden gerelativeerd; niet voor niets immers voorziet Hobbes ze van het predicaat "Immutable and Eternall".⁸⁰ Hobbes' natuurwetten zijn gedragsvoorschriften die de mens moet opvolgen wil hij de overgang van de natuurtoestand naar de "Civill Society" bewerkstelligen. Maar gesteld nu dat een ieder daadwerkelijk de natuurwetten opvolgt, zichzelf feitelijk daarnaar gedraagt, is er dan *blijvend* sprake van zo'n burgerlijke samenleving? Neen, zegt Hobbes, want de natuurwetten zijn in strijd met natuurlijke passies als partijdigheid, trots en wraak, en deze kunnen gemakkelijk weer de overhand krijgen. Er is dus een hogere macht nodig om de orde af te dwingen: "Covenants, without the Sword, are but Words, and of no strength to secure a man at all".⁸¹ Er is een soeverein nodig die, gezien Hobbes' negatieve mensbeeld, moet worden uitgerust met vergaande bevoegdheden. Dat is het belangrijkste kenmerk van Hobbes' visie op de staatsmacht.

Toch is daarmee niet het laatste woord gezegd over Hobbes' visie op de verhouding tussen positief recht en natuurrecht. Hoewel de soeverein zelfstandig kan

78. Idem, p. 190, 201.

79. Idem, p. 217, 314.

80. Idem, p. 215.

81. Idem, p. 223.

bepalen of hij de natuurwetten juridisch bindend maakt door ze in wetgeving vast te leggen, doet hij er volgens Hobbes namelijk verstandig aan de natuurwetten niet te negeren. Zoals H.J. Hommes schrijft: "De natuurwetten behoren wel in het positieve recht belichaamd te worden, maar ze binden de soevereine wetgever slechts in foro interno. Van een in juridische zin per se geldend normatief natuurrecht is bij Hobbes geen sprake meer. Alle recht is positief recht, maar indien het niet een belichaming is van de zedelijke natuurwetten, kan het zijn doel, de handhaving van de vrede tussen de individuen, niet bereiken en loopt de burgerlijke staat dus gevaar weer in een bellum omnium contra omnes onder te gaan".⁸²

De plaats die het natuurrecht in Hobbes' denken inneemt, wordt wellicht nog duidelijker wanneer we de positie in ogenschouw nemen die hij toekent aan de rechter, wanneer deze een geval moet berechten waarvoor het positieve recht geen eenduidige oplossing biedt. De rechter doet in dat geval niet anders dan beoordelen of het gevraagde in overeenstemming is met de natuurlijke rede en de billijkheid; en het oordeel dat hij velt is daarom, aldus Hobbes, niets anders dan de interpretatie van de Natuurwet".⁸³ Om te illustreren dat het hier gaat om natuurwetten met een ècht natuurrechtelijk karakter (te weten de al eerder aangeduide adjectieven "immutable" en "eternall") voegt Hobbes daaraan toe dat een volgende rechter niet gebonden is aan het oordeel van een eerdere rechter, noch dat de rechter in een volgend geval gebonden is aan een eerder oordeel van zichzelf. Steeds moeten rechters onder ogen zien dat zij de natuurwetten wellicht verkeerd hebben geïnterpreteerd, en dat een andere uitleg deze wellicht meer tot hun recht doet komen. Rechters worden vervangen door andere, "but not one title of the Law of Nature shall passe; for it is the Eternall Law of God".⁸⁴

Aan de opvattingen van John Locke besteedde ik reeds uitvoerig aandacht in de vorige paragraaf. Van belang

82. Hommes, p. 45; zie ook Van Erkema Hommes, p. 90.

83. Hobbes, p. 323.

84. Idem, p. 324.

is nog een enkele nadere opmerking over de grondslag die de natuurlijke rechten bij hem hebben en de reden waarom de staat aan deze rechten zou zijn gebonden.

Anders dan bij Hobbes gaat het er in Lockes voorstatelijke toestand redelijk aan toe. De mensen worden geleid door een natuurwet die voorschrijft dat niemand een ander mag benadelen in zijn "life, health, liberty or possessions"; iedereen is gelijk en onafhankelijk. Dat dat laatste zo is, volgt voor Locke uit de gedachte dat alle mensen gemaakt zijn door een almachtige en oneindig wijze Schepper, en dat zij zijn eigendom zijn en niet zijn gemaakt voor elkaars genot. En gegeven deze fundamenteel gelijke status van de mensen, is het ondenkbaar dat de een de ander zou mogen vernietigen.⁸⁵ Dat de mensen ondanks deze redelijke gang van zaken de natuurtoestand willen inruilen voor een civiele samenleving is terug te voeren op hun behoefte aan meer zekerheid, de zekerheid met name dat de rechten die zij van nature hebben daadwerkelijk kunnen worden afgedwongen tegenover mensen die zich niet aan de natuurwet houden.

Maar hoe kan, althans in theorie, worden verzekerd dat de staat zich op zijn beurt niet te buiten zal gaan aan schending van de natuurlijke rechten van de contractanten? In de natuurtoestand, aldus Locke, mogen de mensen elkaar niet vernietigen omdat de natuurwet zich daartegen verzet. En aangezien men niet meer rechten kan overdragen dan men zelf heeft en men zich bovendien niet mag onderwerpen aan de arbitraire macht van een ander, kunnen mensen wanneer zij een politiek contract sluiten nimmer een staat creëren die een inbreuk op de natuurlijke rechten zou mogen maken.⁸⁶ De natuurwet blijft van kracht in de civiele samenleving,

85. "The Second Treatise", par. 6. De passage luidt in haar geheel: "The state of Nature has a law of Nature to govern it, which obliges every one, and reason, which is that law, teaches all mankind who will but consult it, that being all equal and independent, no one ought to harm another in his life, health, liberty or possessions; for men being all the workmanship of one omnipotent and infinitely wise Maker; all the servants of one sovereign Master, sent into the world by His order and about His business; they are His property, whose workmanship they are made to last during His, not one another's pleasure. And being furnished with like faculties, sharing all in one community of Nature, there cannot be supposed any such subordination among us that may authorise us to destroy one another, as if we were made for one another's uses, as the inferior ranks of creatures are for ours".

86. Idem, par. 135.

ook de wetgever is eraan gebonden en alle wetten moeten de toets aan de natuurwet kunnen doorstaan.⁸⁷ Het natuurrecht heeft voorrang boven de "civil laws" en de burgers kunnen zich tegenover de staat op hun natuurlijke rechten beroepen.

Ook de opvattingen van Jean-Jacques Rousseau kwamen in de vorige paragraaf reeds aan de orde. Hier wil ik nader ingaan op de vraag wat volgens hem het karakter is van de rechten die de mensen in de natuurtoestand hebben en wat daaraan verandert bij de overgang naar een gereguleerde samenleving.

In zijn "Du Contrat Social" (1762) behandelt Rousseau onder meer de vraag waarom mensen de natuurtoestand inruilen voor een burgerlijke staat. Rousseaus antwoord is dat zij meer terugkrijgen dan zij inleveren, dat zij, meer concreet, de gelijkheid en de vrijheid die zij in de natuurtoestand bezitten maar die daar steeds meer worden bedreigd en vervormd, verruilen voor gelijkheid en vrijheid van een hogere orde. "Ce passage de l'état de nature à l'état civil produit dans l'homme un changement très remarquable, en substituant dans sa conduite la justice à l'instinct, et donnant à ses actions la moralité qui leur manquait auparavant". En: "C'est qu'au lieu de détruire l'égalité naturelle, le pacte fondamental substitue, au contraire, une égalité morale et légitime à ce que la nature avait pu mettre d'inégalité physique entre les hommes".⁸⁸ Deze hogere, morele vrijheid komt tot uiting in "l'obéissance à la loi qu'on s'est prescrite", wat iets heel anders is dan de primitieve vrijheid waardoor de natuurtoestand wordt gekenmerkt. In het contract dat de toetreding tot de burgerlijke staat behelst, doen de contractanten afstand van al hun rechten ("l'aliénation totale de chaque associé avec tous les droits à toute la communauté"⁸⁹), omdat zij er in redelijkheid van overtuigd zijn dat ze er iets

87. Idem.

88. "Du Contrat Social", p. 76-77, 72; p. 89: "(...) ils n'ont fait qu'un échange avantageux d'une manière d'être incertaine et précaire contre une autre meilleure et plus sûre, de l'indépendance naturelle contre la liberté, du pouvoir de nuire à autrui contre leur propre sûreté, et de leur force, que d'autres pouvaient surmonter, contre un droit que l'union sociale rend invincible".

89. Idem, p. 67.

beters voor terug ontvangen.

Voor Immanuel Kant is de kern van het menszijn gelegen in het vermogen tot autonome, zedelijke zelfwetgeving. Dat wil zeggen dat een ieder in staat moet worden geacht zodanig te handelen als zijn plichtsbesef hem voorschrijft. En wil de handelende persoon daartoe inderdaad in de gelegenheid zijn, dan veronderstelt dat de vrijheid om te kunnen kiezen uit meerdere mogelijkheden. Voor de zekerstelling van deze vrijheid komt Kant op in zijn natuurrechtsleer, zoals onder meer ontwikkeld in "Die Metaphysik der Sitten". In zijn leer abstraheert Kant van het feitelijk geldende recht (de empirie) en zoekt hij naar de grondprincipes waaraan moet worden voldaan wil de vrijheid van de afzonderlijke burgers en van de burgers in gezamenlijkheid zo goed mogelijk gewaarborgd zijn. Ook in de natuurtoestand, is zijn gedachte, hebben de burgers reeds rechten, maar deze krijgen in de burgerlijke staat een ander karakter, een vastere status: zij verruilen hun provisorische "zachtheid" voor peremptoire "hardheid".⁹⁰ De overgang van de natuurtoestand is om deze reden geen vrijblijvende zaak: "Du sollst (...) in einen rechtlichen Zustand (...) übergehen"; wie wil lens en wetens wil blijven in een toestand "der kein rechtlicher ist, d.i. in dem niemand des Seinen wider Gewalttätigkeit sicher ist" verzaakt zijn plicht.⁹¹ De vraag is dan welke betekenis bij Kant nog toekomt aan de beginselen van het natuurrecht wanneer de overgang naar de burgerlijke staat eenmaal heeft plaatsgevonden. In Kants gedachtengang heeft de wetgever bij zijn wetgevende arbeid rekening te houden met het natuurrecht. Voorop staat voor hem echter dat het positieve recht moet worden gehoorzaamd, en dat dit zijn gelding ontleent aan de wil van de wetgever en niet aan eventuele overeenstemming met natuurrechtelijke beginselen.

90. "Die Metaphysik der Sitten", bijvoorbeeld p. 366-367: "Ein Besitz in Erwartung und Vorbereitung eines solchen [burgerlichen] Zustandes, der allein auf einem Gesetz des gemeinsamen Willens gegründet werden kann, der also zu der Möglichkeit des letzteren zusammenstimmt, ist ein *provisorisch-rechtlicher* Besitz, wogegen derjenige, der in einem solchen wirklichen Zustande angetroffen wird, ein *peremptorischer* Besitz sein wurde".

91. Idem, p. 424, 425.

Eind 18e eeuw kwamen diverse staatsregelingen tot stand waarin de theoretische debatten over de natuurrechtelijke status van de mensenrechten met nadruk doorklonken. Artikel 1 van de Bill of Rights van de staat Virginia (1776) opent bijvoorbeeld met: "That all men are by nature equally free and independent, and have certain inherent rights (...)". En artikel 1 van de Franse Déclaration des Droits de l'homme et du citoyen van 1789 begint met: "Les hommes naissent et demeurent libres et égaux en droits (...)". Ook illustratief is artikel 2 van de Franse declaratie: "Le but de toute association politique est la conservation des droits naturels et imprescriptibles de l'homme (...)". Een tekenend voorbeeld is verder de reeds aangehaalde passage uit de Bataafsche Staatsregeling, waarin wordt gesproken over de waarborging van de "natuurlijke en geheiligde regten van den Mensch". Bekend is dat de ontwerpers van de verschillende regelingen op de hoogte waren van het natuurrechtelijk gedachtengoed. Daarbij is voor de Oost-Westdiscussie over de mensenrechten interessanter dat dat zo is, dan op welke wijze welke regeling op welke denkers of combinaties daarvan is gebaseerd.

In de loop der tijd zijn vele aanvallen ondernomen op het natuurrechtsdenken, meer in het bijzonder op de idee dat de mensenrechten een natuurrechtelijk karakter zouden hebben. Denk bijvoorbeeld aan J. Bentham (1748-1832), die het natuurrechtelijke gedachtengoed aanduidde als "rhetorical nonsense, nonsense upon stilts" en die vaststelde dat "from real laws come real rights, but from imaginary laws, from laws of nature, come imaginary rights, a bastard brood of monsters".⁹² Ondanks dergelijke aanvallen zag het natuurrechtsdenken echter telkenmale kans te herleven. Het meest recent zijn de ervaring aan het eind van de vorige en het begin van deze eeuw, en die na de Tweede

92. Cf. Lauterpacht, p. 124-125, noot 26, Hart, p. 181-182.

Wereldoorlog. Op de eerste ga ik niet nader in⁹³, op de tweede daarentegen uitgebreid omdat deze rechtstreeks van invloed is op de discussie tussen Oost en West. We zullen dan zien dat samen met het natuurrecht de idee van de natuurrechtelijk getinte mensenrechten weer op de voorgrond raakt, maar dat de scherpe kanten daarvan (eeuwig, absoluut, onveranderlijk, goddelijk) sterk zijn afgezwakt. Overigens mogen de eerder gebruikte de termen "her-/opleven van het natuurrecht" niet tot misverstanden aanleiding geven. Dergelijke termen kunnen suggereren dat het natuurrechtsdenken in de tussenliggende periodes is weggeweest, maar dat is in zijn absoluteit niet het geval, zeker ook waar het de rechtspraktijk betreft. Van de Verenigde Staten bijvoorbeeld is bekend dat in het bijzonder het Supreme Court zich door de tijden heen regelmatig expliciet heeft beroepen op strijdigheid met de natuurlijke rechten van de mens.⁹⁴

Laat ik, bij mijn bespreking van de herleving van het natuurrecht na de Tweede Wereldoorlog, vooropstellen dat ik niet in de eerste plaats ben geïnteresseerd in de vraag hoe de opleving van het natuurrecht kan worden verklaard. Ik bepaal mij tot het feit dat het gebeurde, alsmede tot de vraag wat het nieuwe natuurrechtsdenken inhoudt. Wat de oorzaken van de herleving betreft, wil ik slechts aantekenen dat de gruwelen van het Derde Rijk sterk hebben bijgedragen aan een relativering van het antinatuurrechtelijke, rechtspositivistische gedachtengoed. Ook wanneer het rechtspositivisme niet feitelijk de juristen van die tijd weerloos heeft gemaakt -- wat een discussie is die hier verder onbesproken blijft -- dan nog blijft staan dat een strikt doorgevoerde positivistische grondhouding tot de consequenties had kunnen leiden die de Hitlertijd hebben gekenmerkt, en de herwaardering van het natuurrecht kan dan ook daaruit worden verklaard: elk rechtssysteem moet getoetst kunnen worden aan een externe, nietgepositieveerde maatstaf die een hernieuwd zich gelegaliseerd te buiten gaan aan vernietiging van mensenlevens onmogelijk maakt (althans bemoeilijkt).

93. Zie bijvoorbeeld Hommes, p. 64-85, en (bondig) Van Eikema Hommes, p. 279-280.

94. Daarover bijvoorbeeld Lauterpacht, p. 105-107.

Het zoeken naar een dergelijke maatstaf en het inbouwen daarvan in het debat over de mensenrechten kenmerkt het naoorlogse natuurrechtsdenken. In zijn dissertatie "Een nieuwe herleving van het natuurrecht" (1961) stelt H.J. Hommes dat "na de tweede wereldoorlog (...) het z.g. concrete natuurrecht sterk op de voorgrond is getreden. Daaronder wordt verstaan het natuurrecht met betrekking tot de verschillende samenlevingsverhoudingen en dingen, dat al naar de aard van deze verhoudingen en dingen zich differentieert en varieert. Ook verstaat men eronder het natuurrecht van het concrete rechtsgeval, waarvan men alle bijzonderheden moet kennen, om te weten wat het natuurrecht daarin voorschrijft".⁹⁵ Naast het zoeken naar algemene, a-historische beginselen van natuurrecht, trad derhalve de ontwikkeling van een andersoortig ("concreet") natuurrecht naar voren.

Het naoorlogse reveil van het natuurrechtsdenken kwam overigens niet alleen tot uiting in een stroom van theoretische werken, ook in wetgeving en rechtspraak was een sterke opleving te zien. Blijven we nog even bij de dissertatie van Hommes, dan zien we daarin een groot aantal grondwetten en rechterlijke uitspraken opgesomd waarin het natuurrechtsdenken doorklinkt. Artikel 1 van de Westduitse grondwet van 1949 bevat bijvoorbeeld de zinsnede "unverletzlichen und unveräusserlichen Menschenrechten", en de preambule van de grondwet van Rheinland-Pfalz spreekt van "Gott als den Urgrund des Rechts". Dezelfde grondwet, artikel 1, spreekt verder van een "natürliches Recht auf die Entwicklung seiner körperlichen und geistigen Anlagen und auf die freie Entfaltung seiner Persönlichkeit innerhalb der durch das natürliche Sittengesetz gegebenen Schranken". En wat de rechtspraak betreft, vermeldt Hommes dat de Duitse rechters na de oorlog vaak moesten oordelen over feiten die formeel werden gedekt door de nazi-wetgeving, maar materieel strijdig waren met principes die in moderne cultuurstaten gelden (zoals de gelijkheid voor de wet en de eis van een behoorlijke rechtsgang). Vaak werd dan met een beroep op het natuurrecht toch tot veroordeling overgegaan. Eén

95. Hommes, p. 86-203. Citaat: p. 89-90.

voorbeeld: "Bekend is in de lagere Westduitse rechtspraak het vonnis van het Amtsgericht Wiesbaden (...) waarin het private eigendomsrecht tot het natuurrecht wordt gerekend en wordt overwogen, dat de wetten, die alle eigendom van de Joden aan de staat vervallen verklaren, hiermee in strijd zijn en reeds ten tijde van hun afkondiging nietig waren".⁹⁶

Niettemin stelt Hommes vast dat in de door hem besproken gevallen weliswaar een beroep op het natuurrecht werd gedaan, maar dat daarbij in het algemeen van een "natuurrecht in traditionele zin" geen sprake was.⁹⁷ Dit heeft uiteraard alles te maken met de definitie die hij voor dat traditionele natuurrecht hanteert: "(...) het geheel van bovenpositieve (niet door menselijke rechtsvormende wilsverklaring tot stand gebrachte) onveranderlijke, universele en per se geldende rechtsnormen en eventueel subjectieve natuurlijke rechten met daarmee correlate plichten, die rusten in een al of niet op goddelijke oorsprong teruggevoerde natuurlijke orde en door de mens op apriorische wijze uit die natuurlijke orde met behulp van de natuurlijke rede kunnen worden afgeleid".⁹⁸ Daartegenover staan bijvoorbeeld de herkenningcriteria voor het natuurrecht die A. Soeteman recentelijk heeft ontwikkeld (vooral op basis van een eerdere omschrijving door D.H.M. Meuwissen⁹⁹): -1- Er bestaan bepaalde beginselen van rechtvaardigheid, gerechtigheid, (juridische) moraal, of hoe men ze ook noemt, onafhankelijk van menselijke wilsbeslissingen of welk ander menselijk handelen dan ook. -2- Deze beginselen kunnen als zodanig worden gekend (cognitivisme). -3- Deze beginselen zijn relevant voor de gelding van het positieve recht.¹⁰⁰ Hanteren we deze definitie dan valt reeds veel meer van het door Hommes beschrevene onder de noemer "herleving van het natuurrechtsdenken". En nog eenvoudiger wordt het indien we met D.F. Scheltens durven zeggen dat natuurrecht "eenvoudig synoniem [is] met bovenwettelijk of praepositief recht"¹⁰¹, wat in

96. Idem, p. 149, 151, 152; zie ook F. Castberg, "Natural law and human rights, an idea-historical survey", in: Eide en Schou, p. 26-27.

97. Hommes, p. 158.

98. Idem, p. 55.

99. Meuwissen 1982, p. 207; Soeteman, p. 43.

100. Soeteman, p. 44.

101. Scheltens 1975, p. 8, 29.

de context van de Oost-Westdiscussie over het natuurrecht een voldoende valide aanduiding is.

Ook onder degenen die na de veertiger en vijftiger jaren zijn blijven zoeken naar een praepositief fundament voor de mensenrechten zijn de twee eerder aangegeven lijnen (algemeen/concreet) aanwijsbaar (waarbij overigens niet mag worden vergeten dat velen *buiten* het natuurrecht om speuren naar grondslagen voor de mensenrechten.¹⁰²) Vaak ook komen de lijnen samen binnen het werk van een en dezelfde persoon, wat veelal betekent dat deze poogt een algemeen voorwettelijk beginsel te formuleren en tegelijkertijd probeert daaruit nadere regels af te leiden voor concrete gevallen. Deze natuurrechtsopvattingen vinden hun ontwikkeling in dialoog met kwesties van alledag.

Tot de denkers die zo te werk gaan, reken ik bijvoorbeeld (de) twee rechtsfilosofen die zich heden ten dage in ons land in natuurrechtelijke lijn met de grondslagen van de mensenrechten bezighouden: D.F. Scheltens en D.H.M. Meuwissen. Beiden zoeken naar een punt van waaruit het positieve recht kan worden bekritiseerd en waaraan het kan worden getoetst. Voor Scheltens is dat de eerbiedwaardigheid van elke afzonderlijke mens ("de basis die ons allen als burgers van één gemeenschap verenigt (...) kan geen andere zijn dan het respect voor de mens als zodanig"¹⁰³); voor Meuwissen de vrijheid als kern van de menselijke persoonlijkheid ("vorm en inhoud van het recht moeten dusdanig zijn, dat een adequate verwezenlijking van de vrijheid mogelijk wordt"¹⁰⁴). Dat beiden ook thuishoren in de lijn van het concrete natuurrecht (al kan concreet altijd concreter¹⁰⁵), kan wat Scheltens aangaat worden geïllustreerd met woorden van H. Welzel die hij met instemming aanhaalt: "Wat uit heel de ge-

102. J.J. Shestack, "The Jurisprudence of Human Rights", in: Meron (ed.), p. 85-101, komt bijvoorbeeld tot een onderverdeling in zes categorieën: "Theories Based on Natural Rights; Core Rights; on the Value of Utility; on Justice; on Revisited State of Nature and the Minimalist State; on Dignity; on Equality of Respect and Concern". En verder: "Undeveloped Theories. New Generations of Rights".

103. Scheltens 1976, p. 85, 1981, p. 15.

104. Meuwissen 1982 (**), p. 210.

105. Cliteur 1985 verwijt Scheltens (met argumenten, zij het dat deze voor tegenspraak vatbaar zijn) dat deze abstract blijft. Meuwissen krijgt en passant (p. 111) ongeveer hetzelfde te horen.

dachtenwereld van het natuurrecht overblijft is niet een systeem van eeuwige inhoudelijke juridische beginselen. Het is veeleer de steeds onder nieuwe voorwaarden gestelde opdracht t.o.v. het positieve recht. Het is de opdracht ervoor te zorgen dat de strijd voor een rechtvaardige gestalte van de maatschappij een geestelijke gedachtenwisseling zou blijven en niet zou eindigen met een vernietiging van mensen door mensen".¹⁰⁶

Meuwissens positie op de lijn van het concrete natuurrecht komt mijns inziens scherp tot uitdrukking in de volgende passage: "(...) dat we steeds scherper vatten wat de verwerkelijking van de vrijheid, door het positieve recht, in concrete situaties (hic et nunc) van ons vraagt".¹⁰⁷ Met "we" bedoelt Meuwissen niet alleen zichzelf, of de verzameling van (natuur)-rechtsfilosofen, maar ook de rest van de (juridische) gemeenschap. Zijn opvatting lijkt mij een handzame typering van hetgeen zich in onze samenleving rond het vraagstuk van de mensenrechten afspeelt.

Over het naoorlogse natuurrechtelijke denken moet nog één nadere opmerking worden gemaakt. Over het algemeen, stelde ik reeds vast, is men in de rechtsfilosofie vandaag geneigd de eeuwigheid en onveranderlijkheid van het natuurrecht sterk te relativiseren. Wel blijkt dat meerdere naoorlogse verklaringen, grondwetten en verdragsteksten inzake de rechten van de mens hun grondslag blijven zoeken in de "inherente waardigheid" van elke mens. En dat laatste is een van de punten waar de marxistische kritiek inhaakt op de westerse mensenrechtenopvatting.

Het marxistische alternatief

In de marxistische literatuur over de mensenrechten is veel kritiek te beluisteren op kernelementen uit het natuurrechtsdenken van de Aufklärung. Wanneer Klenner schrijft "es gebe keine ewigen, zeit- und raumlos gültigen, im Gewissen des einzelnen oder im Schöpfungs-

106. Scheltens 1975, p. 23.

107. Meuwissen 1982, p. 211.

plan eines Gottes vorgegebenen, also angeborene Rechten des Menschen" ¹⁰⁸, daarmee een onderdeel van Marx' kritiek op de westerse mensenrechtenconceptie parafraserend, heeft hij duidelijk het oog op het natuurrechtelijk element daarin. Hetzelfde geldt wanneer hij zegt dat "die Rechte des Menschen und des Bürgers (...) keine ewige Wahrheiten [sind]. (...) Menschenrechte sind nichts, was man hat oder nicht hat, sondern um deren Verwirklichung wie um ihren Weiterentwicklung man kämpft". ¹⁰⁹ In het tweede citaat zit, naast kritiek op het natuurrecht, reeds een aanloop naar het marxistische alternatief: de principiële historiciteit van de mensenrechten.

Het officiële marxistische standpunt tegenover het denken in termen van het eeuwige en onveranderlijke natuurrecht is afwijzend. De vraag of aan mensen *als zodanig* rechten toekomen, los van de staat waarvan zij deel uitmaken, wordt met een categorisch neen beantwoord. De mensenrechten zijn in deze visie daarentegen geënt op de noodzakelijke ontwikkelingsgang van de geschiedenis in de richting van het communisme, en worden inhoudelijk bepaald door de mate waarin een bepaalde samenleving zich in die richting heeft ontplooid: de socialistische mensenrechten zijn afhankelijk gesteld van de perceptie die afzonderlijke staten hebben van het ontwikkelingsstadium waarin zij verkeren en van de mate waarin zij dit denken te kunnen wijzigen. Of het nu betreft de grondslag, of de bijstelling en verdere ontwikkeling van de mensenrechten, voor geen van deze facetten kan een beroep worden gedaan op voorstatelijke ideeën of instrumenten. ¹¹⁰

108. Klenner 1983 (***), p. 108.

109. Klenner 1983 (**), p. 27.

110. Zie bijvoorbeeld I. Szabo, "The theoretical foundations of human rights", in: Eide en Schou, p. 39-43.
Klenner 1982, p. 126, tekent het contrast op zijn scherpst: "Menschenrechte, so verstanden, sind so ziemlich das Gegenteil einer *naturrechtlichen* Absicherung von Verfassungsrechten. Die fundamentalen Bürgerrechte und Bürgerpflichten in einer Gesellschaft zwischen Kapitalismus und Kommunismus sind einer solchen Absicherung weder fähig noch bedürftig; es gibt sie ohnehin nicht. Ihnen legen weder zeit- noch situationslose Prinzipien a priori, weder vorgesellschaftliche Triebe noch aussermenschliche Gebote, weder Natur- noch Gottesrecht zugrunde. Die Legitimität einer sozialistischen Legalität ist historischen Charakters: ihre Begründung und Bewertung, ihre Rechtfertigung, ihre Kritik und Korrektur, die Anforderungen an ihre Weiterentwicklung sind folglich mit den Mitteln und Methoden der Gesellschaftswissenschaft zu erschliessen. Nicht irgendwelche ewigen

Niettemin zijn er in de Sowjet-Unie al enige tijd ontwikkelingen bespeurbaar die wijzen in de richting van relativering of aanvulling van de geldende leer. Zo schrijft F.J.M. Feldbrugge (in 1983) dat de afwijzing van het model van het onveranderlijke natuurrecht decennia lang het onbetwiste standpunt van de Sowjet-rechtsleer is geweest en dat het dat nog is, maar "dat er gedurende de laatste tien jaren ook uitspraken zijn gedaan die een wat andere koers suggereren en die zich minder gemakkelijk in het overgeleverde schema laten passen. Er wordt gesproken over de 'eeuwige humanistische waarden van vrijheid en de waardigheid van de persoon' en een enkele schrijver gaat zelfs zover te zeggen dat de fundamentele rechten van de mens onafhankelijk van hun erkenning door de staat bestaan".¹¹¹ Feldbrugge doelt daarbij op de opvattingen van auteurs als P.E. Nedbailo, I.E. Farber, G.V. Mal'tsev.¹¹² Elders wordt daaraan de naam van W.N. Kudrjanzew toegevoegd¹¹³, terwijl weer een ander gewaagt van een verbazingwekkend aantal vaak jongere auteurs die zich zouden bezighouden met het bestaan van grondrechten "buiten en onafhankelijk van statelijke codificatie".¹¹⁴

Maar waarover spreken deze auteurs, en is wat zij voorstaan vergelijkbaar met het westerse natuurrecht? Wanneer we beginnen met het laatste, kunnen we vaststellen dat genoemde schrijvers weliswaar het model van het westerse natuurrecht hanteren, maar dat zij binnen dat model een geheel andere inhoud presenteren.

Rechte des Menschen, nicht überirdische Verhaltensmuster irgendeiner Offenbarung -- die Gesetzmäßigkeiten gesellschaftlicher Vorwärtseentwicklung im Hier und Heute sind der objektive Massstab *de lege lata* und *de lege ferenda*".

111. Feldbrugge 1983, p. 94.

112. Blijkens Feldbrugge 1983, noot 5, en Feldbrugge 1980, waarnaar in deze noot wordt verwezen.

113. Brunner 1982, p. 19.

114. Blankenagel, p. 39. Zie bijvoorbeeld ook Grzybowski, p. 21, die in het midden laat om hoeveel mensen het gaat en die hun standpunten als volgt bundelt. "Soviet jurists, supporting their government position, argued that human condition is determined by material circumstances of social existence. A man living in any social setting has certain inalienable rights and freedoms. These rights are moral and political and become legal when recognized by the state and defined in statute. However, it is not the authority of the state which is a source of human rights. They have their roots in social existence and must be considered in concrete historical conditions. While human rights are given concrete shape by the act of the state, their real dimensions are determined by social relations".

Zij zoeken naar een geheel eigen invulling voor het natuurrecht, naar, zoals de Westduitse Oost-Europakenner G. Brunner zegt, een *materialistisch natuurrecht*. De mogelijkheid daarvoor is zijns inziens in zoverre gegeven "als de basis-bovenbouwleer de bovenpositieve bepaaldheid van het recht door de economische basis en de overeenstemming van de positieve rechtsorde met de vereisten van de materiële maatschappelijke ontwikkeling, postuleert".¹¹⁵ Met deze breinbreker impliceert Brunner dat het marxisme ervan uitgaat dat de mensenrechten worden gegenereerd door de sociaal-economische basis en dat burgers binnen de officiële leer blijven wanneer zij tegenover een staat die met zijn positiverende arbeid ten achter blijft bij de eisen van de materiële maatschappelijke ontwikkeling hun rechten tot gelding willen brengen.

Ook schrijft Brunner dat het primaat van de staat tegenover het recht een van de grote hindernissen vormde en nog vormt bij de uitwerking van de materialistische natuurrechtsleer, en dat de grondrechtendiscussie in de Sowjet-Unie is beland tussen dit uitgangspunt enerzijds en anderzijds de wens het natuurrechtelijk karakter van de mensenrechten expliciet te belichten.¹¹⁶ Voor dat laatste tekenen de opgesomde schrijvers. Aangetekend moet overigens worden dat de opvattingen die de verschillende auteurs binnen het geschetste raamwerk hebben ontwikkeld nogal variëren: Farber bijvoorbeeld duidt de natuurrechtelijke aanspraken van de burgers aan als "sociale mogelijkheden", en Nedbailo spreekt aanvankelijk over moreel-politieke rechten van de mens en later over echte rechten waarop men zich tegenover de staat kan beroepen.¹¹⁷

De discussie lijkt echter nog lang niet uitgekristalliseerd. Illustratief daarvoor is nog een kleine controverse tussen H. Klenner en V. Kartashkin over de zin waarmee de laatste een artikel over mensenrechten in socialistische landen opent: "Het socialistische mensenrechtenconcept verwerpt geenszins de idee van de onvervreembare natuurlijke mensen- en burger-

115. Brunner 1982, p. 16; zie ook Brunner 1977, p. 37-38.

116. Brunner 1982, p. 17.

117. Nader: Brunner 1982, p. 17-19; Feldbrugge 1980, p. 457-458.

rechten".¹¹⁸ Klenner ziet in deze these een herleving van het "burgerlijk-kapitalistische mensenrechten-ideaal" en dat moet zijns inziens ten koste van alles worden voorkomen.¹¹⁹

Was Klenner bevangen door koudwatervrees toen hij dit schreef? In elk geval lijkt mij datgene wat E. Bloch in zijn "Naturrecht und menschliche Würde" schrijft over de marxistische verhouding tot het natuurrecht een betere invalshoek om te begrijpen wat zich in de Sowjet-Unie rond het natuurrecht afspeelt. Bloch constateert dat de houding van veel marxisten tegenover het natuurrecht verward is "selbst vor seinem fortwirkenden revolutionären Gehalt". Niet velen, zegt hij, geven het natuurrecht de eer die het toekomt. Niet vergeten mag immers worden, aldus Bloch, dat het klassieke natuurrecht ook de ideologie voor de Franse revolutie heeft geleverd; en hij voegt daaraan toe dat ook Marx zelf sterk natuurrechtelijk was geïnspireerd toen hij zijn opdracht neerschreef om alle verhoudingen omver te werpen waarin de mens een verderd, geknecht, verlaten, verachtelijk wezen is. Dat is, aldus Bloch, de voorpositieve norm die Marx aan het positieve recht van de verschillende staten voorhield.¹²⁰ In het marxisme moet volgens Bloch Marx' humanistische grondmotief weer op de voorgrond worden geplaatst, met de natuurrechtelijke connotatie die daarmee is verbonden. Het natuurrecht zelf moet volgens hem opnieuw inhoud krijgen, maar ditmaal in de lijn van het marxisme. En is dat niet wat auteurs als Farber, Nedbailo en de anderen aan het doen zijn?

Gaan we nader in op de "principiële historiciteit van de mensenrechten". Wat moet daaronder exact worden begrepen? "Alle mensen zijn van nature in gelijke mate vrij en onafhankelijk" en "de mensen worden vrij en

118. Aldus de openingszin van Kartashkin 1982. Hij vervolgt met: "But the Marxist-Leninist theory deduces human rights not from the 'nature' of man but from the position of an individual in the society and, above all, in the process of public production. It proceeds from the premise that social opportunities and rights are not inherent in the nature of man and do not constitute some sort of natural attributes. Rights and freedoms of individuals in any State are materially stipulated and depend on socio-economic, political and other conditions of the development of society, its achievement and progress".

119. Klenner 1982, in het bijzonder p. 131-132.

120. Bloch, p. 212-214.

met gelijke rechten geboren", las Marx in de Amerikaanse en Franse mensenrechtendeclaraties van eind 18e eeuw. En door de boodschap van deze artikelen te confronteren met de maatschappelijke praktijk die hij om zich heen zag, kwam hij tot de gedachte dat de mensenrechtenverklaringen geenszins zo universeel waren als zij door hun woordkeuze wilden doen geloven. De toon van de declaraties suggereerde weliswaar universele geldigheid maar in feite weerspiegelden zij de opvattingen van de bourgeoisie, de instigator van de mensenrechtenverklaringen. We zagen dat reeds. In Marx' voetspoor neemt sindsdien, bij wijze van spreken, zowat elk boek en elk artikel over de socialistische visie op de mensenrechten afstand van de "burgerlijke pretentie" om aan de mensenrechten eeuwigheidswaarde toe te kennen. Daarentegen, benadrukt men, moeten de mensenrechten "hier en nu" worden gerealiseerd, zo concreet mogelijk. De inhoud van de mensenrechten is daarmee voortdurend in beweging, met als kritische norm de vraag of zij meer dan de rechten waarvoor zij in de plaats komen, beantwoorden aan wat onder de weg naar een volwaardige communistische samenleving wordt begrepen.¹²¹ Men noemt dit ook wel de principiële dynamiek van de socialistische mensenrechten, het per definitie in voortdurende ontwikkeling zijn daarvan. "Was für eine undialektische Auffassung!"¹²², roept Klenner uit, dat van de bestaande socialistische samenlevingen te verwachten zou zijn dat zij alle problemen rond de mensenrechten reeds hebben opgelost.

In deze cri du coeur is de grote inspirator voor het marxistische model aanwezig: G.W.F. Hegel. Zo prijst men Hegel voor diens vermogen de grote samenhangen in de geschiedenis te overzien en daarin een

121. Uit velen: Sokolewicz, p. 134: "Nach der sozialistischen Grundrechtsdoktrin ist der Umfang ökonomischer, sozial-kulturellen und politischen Rechte nicht für alle Zeiten festgelegt, sondern soll entsprechend dem Fortschreiten des sozialistischen Umbaus der Gesellschaft erweitert werden". En op p. 135: "Jeder Rechtsschöpfungsakt im Bereich der gesellschaftlichen Verhältnisse muss nach den Bestimmungen der Verfassung einen Fortschritt im Vergleich zu den bestehenden Vorschriften darstellen". Klenner 1982, p. 118: "Wie bei allem Menschlichen handelt es sich auch beim Recht um Vorläufiges, fortwährend zu Aenderndes, zu Korrigierendes und zu Konkretisierendes. An vielen Stellen schimmert hindurch, dass es sich beim Recht eigentlich um Vorschläge der Gesellschaft an sich selbst handelt, nur bis zu ihrer nächsten Verbesserung verbindlich. Sein Schicksal ist vom Schicksal der sozialistischen Revolution nicht zu trennen".

122. Klenner 1983 (**), p. 36.

eschatologische lijn aan te brengen, voor het feit dat hij de werkelijkheid vatte als een dialectisch ontwikkelingsproces en niet als een opeenvolging van losse gebeurtenissen, voor zijn pogingen de universele betekenis van de dialectiek aan te tonen en aan de loop van de geschiedenis een aspect van noodzakelijkheid te onderkennen, voor zijn verbinding van humanisme en geschiedenis.¹²³

De punten waar men Hegel bijvalt zijn nuttig om het marxistische alternatief te begrijpen. Meer nog echter geldt dit voor de kritiek die men op hem heeft. Bekend is de stelling dat Hegel moet worden omgekeerd, dat diens idealistische filosofie -- "welche vom Himmel auf die Erde herabsteigt" -- moet worden vervangen door een visie die uitgaat van het alledaagse leven, de werkelijkheid. "Nicht das Bewusstsein bestimmt das Leben, sondern das Leben bestimmt das Bewusstsein". Tegelijkertijd nemen Marx en Engels Hegels dialectische model over, maar laten zij zich niet, zoals zij Hegel verwijten, inspireren door de "gesagten, gedachten, eingebildeten, vorgestellten" mens, maar door de "wirklich tätige" mens.¹²⁴ Marx en Engels willen een materialistische dialectiek.¹²⁵

Ik stelde dat het marxisme instemt met Hegels idee van een noodzakelijke ontwikkelingsgang van de geschiedenis en van het universele karakter van de dialectiek. De stelling van het marxisme is echter dat beide elementen pas in en door de marxistische wereldbeschouwing op (de enig) juiste wijze kunnen worden gevat. De universele betekenis van de dialectiek wordt voor het marxisme eerst evident wanneer deze wordt gekoppeld aan de "revolutionaire taken van de arbeidersklasse". Over deze "historische missie" van de arbeidersklasse werd reeds voldoende gezegd, over het dialectische element daarin echter nog niet.

123. De marxistische "loftuitingen" aan het adres van Hegel zijn goeddeels gebaseerd op Hager, passim, en Buhr, "Der Mut der Wahrheit", in: Buhr, d'Hondt en Klenner, passim.

124. "Die deutsche Ideologie", p. 26.

125. Idem. Buhr (noot 123), p. 26-27: "Hegel hat (...) ein Motiv geschichtsphilosophischen Denkens anklingen lassen, das Marx und Engels aufnehmen, dialektisch-materialistisch entfalten und in der Konfrontation mit der gesellschaftlichen Wirklichkeit auf seine materiellen Voraussetzungen zurückführen werden".

Voor Marx was het de in nood ondergedompelde arbeidersklasse die de slinger van de dialectiek op gang zou brengen, en is het diezelfde klasse die een universele taak heeft te volbrengen en daarom in haar strijd tegen steeds nieuwe obstructies de dialectische beweging op gang zal houden. In die zin heeft de dialectiek, zoals door het marxisme begrepen, een universele karaktertrek. De theoretische functie van de materialistische dialectiek is daarbij dat zij de arbeidersklasse tot voortdurende inspiratie dient en steeds tot hernieuwde actie aanzet.¹²⁶

Ook in een andere zin echter wordt de materialistische dialectiek wel universeel genoemd. Waar men Hegel voorhoudt dat hij vanuit de idee naar de werkelijkheid kijkt en daarmee slechts een partiële dialectiek bedrijft, gaat het marxisme uit van de stelling dat men in de realiteit universeel en alomvattend kan vaststellen wat de bewegingswetten waard zijn. In deze gedachtegang is het de maatschappelijke praktijk die dwingend zal uitwijzen dat het marxisme een ideologie is met een wereldomspannende potentie.¹²⁷

Nader: de materiële context van de mensenrechten

Het marxistische historiciteitsbegrip kent vele vertakkingen. Eén daarvan wil ik hier nader bespreken: het leerstuk van de materiële context van de mensenrechten. Wat bedoelen de makers van de Sowjetgrondwet

126. Hager, p. 447: "Als Bestandteil der Weltanschauung der Arbeiterklasse ist die materialistische Dialektik Instrument zur Durchführung der sozialistischen Revolution und zur Errichtung der sozialistischen und kommunistischen Gesellschaft. Zugleich ist sie geistiges Fazit der Epoche des Uebergangs vom Kapitalismus zum Sozialismus. Die Gesetzmässigkeiten und Resultate dieses welthistorischen Prozesses werden durch die Anwendung der materialistischen Dialektik theoretisch erfasst und zum festen Bestand des gesellschaftlichen Bewusstseins gemacht. Darauf beruht ihre grosse theoretische und praktische Wirkung".

127. Zie bijvoorbeeld Stiehler 1981, passim, onder meer p. 1175: "Hegel schloss von der Wesensbeschaffenheit erkennender Aneignung der Wirklichkeit auf diese selbst. Durch die Extrapolation unterwarf er die universelle Dialektik den Beschränkungen, die einer speziellen Dialektik, der Dialektik der Begriffe, innewohnen. Insofern vermochte er die Universalität der Dialektik nicht zwingend zu fassen. Marx geht demgegenüber von der Dialektik der materiellen Wirklichkeit aus, im Verhältnis zu der die Dialektik praktischer und theoretischer Tätigkeit nur ein Sonderfall ist. Dieses wissenschaftliche Konzept ermöglichte die Anerkennung der Universalität der Dialektik, der objektiven Existenz ihrer Gesetze".

van 1977 als zij zeggen dat een van de voornaamste taken van de socialistische (overgangs)staat is "het scheppen van de materiële en technische basis voor het communisme" (preambule), en dat "het hoogste doel van de maatschappelijke produktie onder het socialisme is de meest volledige bevrediging van de groeiende materiële en geestelijke behoeften van de mensen" (artikel 15)? Wat bedoelt men met de passage in het Programma van de Communistische Partij van de USSR van 1986 die luidt dat "de totale vooruitgang van de Sowjetsamenleving, haar voorwaartse beweging naar het communisme, kan en moet worden verzekerd door het tempo op te voeren van 's lands sociaal-economische ontwikkeling"? Wat bedoelt Partijleider Gorbatsjov wanneer hij zegt dat "het uiteindelijke doel van de herstructurering [van de Sowjetsamenleving] is gelegen in de vernieuwing van alle aspecten van het leven in de Sowjet-Unie, in de creatie van de meest moderne vormen van sociale organisatie, in de zo volledig mogelijke tenuitvoerlegging van de humanistische aard van ons systeem in al zijn beslissende aspecten -- economisch, sociaal-politiek en moreel"? ¹²⁸

De centrale these waaraan deze formuleringen uitdrukking geven, kent drie zijden: het communistische eindstation waarnaar de Sowjet-Unie op weg is, impliceert een volledige realisering van mensenrechten; het socialistisch tussenstadium waarin men zich thans bevindt realiseert zelf de mensenrechten op een lager niveau en moet tegelijkertijd de fundamenteën leggen voor de verdere uitbouw ervan; het middel daartoe is de nadere ontwikkeling van de socialistische economie, waardoor de zelfontplooiing van de arbeiders verder gestalte kan krijgen. Waar het in het marxisme op dit punt om gaat, is concepten als vrijheid minder abstract te maken en de realisering ervan te plaatsen in de sociale en historische context van elke afzonderlijke samenleving. Zonder die context is het gebruik van een woord als vrijheid zinledig, zo zou men het marxistische standpunt kunnen samenvatten. Wie slecht

128. Rede van 27 januari 1987 voor het Centraal Comité van de Communistische Partij, afgedrukt in: Soviet News, 4 februari 1987. Zie voor de door mij gebruikte editie van de grondwet noot 26, voor het Partijprogramma noot 23.

woont, geen werk heeft, niets te zeggen heeft over het verloop van produktieprocessen (inclusief arbeidsomstandigheden), geen toegang heeft tot goede gezondheidszorg, niet meeprofiteert van wetenschappelijke vooruitgang, is niet vrij. Hetzelfde geldt in nog versterkte mate voor een leven in tijden van oorlog of oorlogsdreiging, reden waarom men zo vaak en uitvoerig spreekt over een "mensenrecht op vrede". In die (materiële) context liggen de voorwaarden voor de totstandkoming en verdere ontwikkeling van de menselijke zelfontplooiing, is een centrale stelling uit de marxistische mensenrechtenopvatting.¹²⁹

Net zo consequent als men ten aanzien van het westen probeert aan te geven welke relaties er bestaan tussen de daar geldende sociaal-economische verhoudingen en de mensenrechten, zo consequent heeft men in de eigen theorie deze relatie tot dogma verheven. De koppeling is een hoeksteen van de marxistische mensenrechtenconceptie. Tegelijkertijd staat het historiciteitsprincipe ervoor garant dat men niet blijft stilstaan bij het moment dat de koppeling tot stand werd gebracht (de socialisering van de eigendom). Ook nadien zijn de mensenrechten, zoals Klenner het uitdrukt, "konkretisierungsbedürftig"¹³⁰, moet voor hun uitbouw worden gestreden, moet -- om het in termen van deze subparagraaf te zeggen -- hun materiële context verder worden verbeterd. Verderop (in paragraaf 5) zal overigens nog uitgebreid aan de orde komen dat de materiële context slechts gedeeltelijk mag worden beschouwd als *voorwaarde* voor de realisering van de mensenrechten en dat hij meer nog zelf de uitdrukking vormt van het praktizieren van mensenrechten.

Het streven de materiële context van de mensenrechten te verbeteren, alsmede de voortdurende neiging (tegenover het westen) te benadrukken dat in marxistisch georiënteerde landen theorie en praktijk van de mensenrechten één zijn, hebben geleid tot de formulering van een stelsel van *garanties* die ertoe (moeten) bijdragen

129. Zie hoe bijvoorbeeld Kutschinski, p. 28, dit formuleert: "Eine planmassige, wissenschaftliche und kulturelle Entwicklung (. .) gewährleistet im Sozialismus die notwendigen objektiven Voraussetzungen für eine weitere Entfaltung der persönlichen Freiheit".

130. Klenner 1978 (*), p. 17.

dat de materiële condities ook daadwerkelijk worden aangepast in de gewenste richting. In de literatuur onderscheidt men meestal economische, politieke en ideologische garanties, die op hun beurt veelal zijn gecodificeerd in juridische garanties.¹³¹

Onder de economische garanties verstaat men de afschaffing van de dominantie van het kapitaal en van de uitbuiting van de werkende klasse, de herverdeling van de eigendom van de produktiemiddelen, het recht op arbeid. De politieke garanties hebben vooral betrekking op de verzekering dat de inrichting van de samenleving behoort tot de zeggenschap van de bevolking. Deze garanties komen met name tot uitdrukking in de machtspositie van de Communistische Partij (als vertegenwoordiger van het volk) en in het radensysteem van volksafvaardigingen, maar ook bijvoorbeeld in de proclamatie van de gelijkheid van de vijftien Sowjetrepublieken. De ideologische garanties drukken uit dat het Sowjetvolk op weg is "iets groots" te verrichten en dat de weg naar het communisme de ware weg is. Bij de vormgeving en verwoording van deze laatste garanties zal de Communistische Partij niet nalaten te hameren op de verworvenheden van wetenschap, cultuur en sport, op de onvolprezen inhoud van de socialistische moraal en op de onovertroffen socialistische persoonlijkheid. Het karakter van garantie zit hem daarbij onder meer in de aanname dat een eenling niet gemakkelijk in staat zal zijn de "grootse kwaliteiten van het socialistische systeem" te overzien en dat de Partij daarom de helpende hand dient te bieden. De juridische garanties tot slot hebben betrekking op de wettelijke vastlegging van de onderscheiden aanspraken van de Sowjetburgers en op de instanties die op de naleving daarvan moeten toezien. Soms kan men ten aanzien van deze laatste garanties overigens de gedachte aantreffen dat zij in een socialistische samenleving eigenlijk niet nodig (zouden moeten) zijn, en dat zij slechts dienen

131. Ik noem: Brunner 1977, p. 40-41; Buchner-Uhder, Poppe en Schusseler, p. 573-577; Feldbrugge 1983, p. 95; Klenner 1978 (****), p. 128-141; Krawtschuk e.a., p. 98-99; Poppe 1978, p. 328; Schönrrath, passim; Szabo, p. 234-238. Anders bijvoorbeeld Sokolewicz, p. 125-127 en Knorr, p. 69-70, die het onderscheid materieel-formeel, resp. materieel-processueel hanteren, en Molinaw e.a., p. 74-76, die spreken van "gesellschaftliche", "ökonomische" en "juristische" garanties.

om corrigerend op te treden in het onverhoopte geval dat eventuele conflicten zich niet langs nietjuridische wegen laten oplossen.¹³² Dit verzet tegen de formulering van juridische garanties heeft, zoals Brunner opmerkt, vooral als basis dat men de wens om subjectieve aanspraken af te meten aan de "Massstab ihrer gerichtlichen Durchsetzbarkeit" als burgerlijk beschouwt.¹³³ Maar daartegenover staat, aldus dezelfde auteur, dat er steeds vaker op wordt gewezen dat ook de juridische garanties sterker moeten worden uitgebouwd en dat er stemmen opgaan die een volledige gerechtelijke bescherming van de mensenrechten bepleiten.¹³⁴ Dit laatste is een geluid dat men sinds de totstandkoming van de grondwet van 1977, en meer in het bijzonder onder het bewind van Partijleider Gorbatsjov, steeds vaker kan vernemen.

Het denken in termen van garanties heeft een belangrijke plaats in het socialistische streven de mensenrechten zo concreet mogelijk te formuleren en de weg naar hun realisering zo dwingend mogelijk vast te leggen. En evenals het geheel van de mensenrechten zijn ze aan continue verandering en bijstelling onderhevig, zijn ze principieel historisch.

5. DE VERHOUDING TUSSEN KLASSIEKE EN SOCIALE GRONDRECHTEN

Wanneer de mensenrechten verschijnen in gepositieerde vorm, worden ze veelal aangeduid als grondrechten en ingedeeld in twee categorieën: de klassieke en de sociale (of woorden van gelijke strekking). Een dergelijk onderscheid wordt zowel in West als Oost gehanteerd. Daar liggen dan ook niet zozeer de verschillen; wel liggen die bij de onderlinge verhouding van beide soorten grondrechten.

132. In die zin bijvoorbeeld Sokolewicz, p. 126; Klenner 1982, p. 137.

133. Brunner 1977, p. 40.

134. Idem, p. 41.

Om niet bij voorbaat in nodeloze abstracties te vervallen, hang ik mijn weergave van het westerse standpunt inzake de verhouding tussen klassieke en sociale grondrechten op aan twee betrekkelijk concrete gebeurtenissen: voor Nederland is dat de opname van sociale grondrechten in de grondwet van 1983, voor de Verenigde Staten de New Deal-politiek en de reactie daarop van het Supreme Court.

Bekend is dat de Nederlandse grondwet naast de klassieke grondrechten een aantal sociale grondrechten kent en dat deze bij elkaar zijn gebracht in één hoofdstuk, zonder nadere paragraafindeling. Met deze handelwijze wilden regering en parlement de onderlinge verbondenheid van de verschillende soorten grondrechten uitdrukken. C.A.J.M. Kortmann vat het regeringsstandpunt als volgt samen: "Er bestaat, zo stelde de regering, een nauwe samenhang tussen beide soorten grondrechten: beide hebben betrekking op de persoonlijke ontplooiing van de mens. Door middel van de sociale grondrechten wordt een situatie gecreëerd 'waarin een ieder in staat is zonder sociale of financiële belemmeringen zijn rechten uit te oefenen'. Het onderscheid tussen klassieke en sociale grondrechten zou dogmatisch van aard zijn, en zelfs dat dogmatische onderscheid achtte de regering aanvechtbaar".¹³⁵

Voordien domineerde in Nederland het tegenovergestelde standpunt. Dit gold voor de in 1950 ingestelde staatscommissie tot herziening van de grondwet onder voorzitterschap van J.R.H. van Schaik, voor enkele prominente wetenschappelijke verhandelingen uit de vijftiger jaren en voor de "Proeve van een nieuwe grondwet" uit 1966.¹³⁶ Voor dit laatste document was, op het punt van de grondrechten, gezichtsbepalend dat het de goeddeels reeds eerder geformuleerde klassieke rechten groepeerde en plaatste aan het begin van de grondwet. De sociale grondrechten daarentegen kregen -- naast enkele opmerkingen over het sociaal-grond-

135. Kortmann 1987, p. 41.

136. Cf. Pieters, p. 414-415. Zie over het werk van de commissie-Van Schaik ook: Ministerie van binnenlandse zaken 1968, p. 1-18.

rechtelijke karakter van enkele aparte artikelen ¹³⁷ -- slechts een zeer beperkte plaats in de proeve: "De wet stelt regels vast omtrent de maatschappelijke rechten van de ingezetenen" (artikel 69). Aan deze fundamenteel verschillende benadering van beide soorten grondrechten lag een duidelijke stellingname ten grondslag. De proeve: "Sociale grondrechten die nog niet in de wetgeving zijn opgenomen hebben in de eerste plaats een politieke betekenis. Alleen al om die reden kan een opsomming van deze rechten in de grondwet beter achterwege blijven; het zou een catalogus worden van programmapunten voor de wetgever". En: "Overeenkomstig de opvatting die aan de proeve ten grondslag ligt, is niet getracht in de grondwet aard of strekking van staatswerkzaamheden te omschrijven. De grondwet zal slechts het juridische aspect daarvan moeten aangeven". ¹³⁸

Op deze onderscheiden behandeling van de grondrechten -- men kan ook zeggen: stiefmoederlijke behandeling van de sociale grondrechten -- kwam de nodige kritiek vanuit de kring van organisaties waaraan commentaar op de proeve werd gevraagd. Het meest bekend geworden is de reactie van de SER. Dit orgaan benadrukte dat de beperkte ruimte die in de proeve aan de sociale grondrechten werd gegeven niet langer in overeenstemming was met de "grote maatschappelijke waarde die de sociale rechten hebben gekregen, deels door de reeds bereikte verwezenlijking ervan (...), deels door het gewonnen inzicht dat het de taak van de wetgever is voor de uitbouw en consolidering van deze rechten zorg te blijven dragen". En: "Behalve juridisch document is de grondwet maatschappelijk handvest." ¹³⁹

Andere commentaren op de al te strikte scheiding klassiek--sociaal kwamen bijvoorbeeld van het Humanistisch Verbond, de Centrale Raad voor de Volksgezond-

137. Zie Ministerie van binnenlandse zaken 1966, p. 27-28, met name waar wordt gesproken over het onderwijsartikel: "Wanneer men de sociale grondrechten beschouwt als de rechten die de (economische) staketsels opruimen die tussen de mens en zijn vrije ontplooiing staan en instemt met de gedachte dat het vrijheidsideaal het gelijkheidsideaal nodig heeft om materiele betekenis te krijgen (...) kan men in het recht op (...) financiële gelijkstelling het eerste in de grondwet opgenomen sociale grondrecht zien".

138. Idem, p. 133, 139.

139. Zie Ministerie van binnenlandse zaken 1969 (***), p. 169-181. Citaten: p. 174, 175. Zie over het commentaar van de SER ook Pieters, p. 416-418.

heid, de Nationale Raad voor Maatschappelijk Welzijn, de Wiardi Beckman Stichting.¹⁴⁰ Daartegenover stond bijvoorbeeld het commentaar van de R.F. de Savornin Lohmanstichting en van de B.M. Teldersstichting. De laatste liet weten dat zij "zich moeilijk een bepaling [kan] voorstellen die (...) de aanspraken op sociale, economische en culturele voorzieningen zou regelen op een wijze, die zodanig hout snijdt als bij de strenge opzet van de Proeve past".¹⁴¹)

In de Staatscommissie van advies inzake de grondwet en de kieswet (commissie Cals-Donner, ingesteld in augustus 1967) zou ten aanzien van de verhouding tussen klassieke en sociale rechten een ander geluid prevaleren dan in de proeve. Onder invloed van met name het eerder aangehaalde SER-standpunt kregen de sociale grondrechten nu meer ruimte toegemeten.¹⁴² Dat wil overigens niet zeggen dat men beide type grondrechten in hun nadere uitwerking als onderling verwisselbaar wenste te behandelen. Anders dan bij de klassieke rechten benadrukte men ten aanzien van de sociale dat het daarbij "overwegend gaat om opdrachten aan de wetgever en aan het bestuur om hun zorg uit te strekken over bepaalde belangen, bepaalde wetten en voorzieningen tot stand te brengen en bepaalde doeleinden na te streven".¹⁴³ Voor de commissie was dit een reden om te bepleiten dat de klassieke en sociale grondrechten in aparte hoofdstukken zouden worden ondergebracht.

Anders dan in de proeve werden de sociale grondrechten nu uitgebreid genoemd: bevordering van voldoende werkgelegenheid, vrije arbeidskeuze, aanspraak

140. Zie Ministerie van binnenlandse zaken 1969 (**), p. 24, 91-92, 188, 1969 (***), p. 139.

141. Zie Ministerie van binnenlandse zaken 1969 (**), p. 256, 266, 1970, p. 55.

142. Zie Ministerie van binnenlandse zaken 1969 (*), p. 26, 99, 100, 1971, p. 214-215: "De opnemng van sociale grondrechten in de Grondwet behoeft niet te betekenen, dat op dit punt de Grondwet een zodanig programmatisch karakter krijgt, als in de proeve wordt verondersteld. Sociale grondrechten verwijzen wel naar de toekomst, maar scheppen tevens de juridische plicht om op de ingeslagen weg voort te gaan. De staatscommissie kan zich verenigen met de S.E.R. waar deze schrijft: 'de betrokken reeds bestaande wetgeving wordt daardoor' (nl. door opnemng in de Grondwet van sociale grondrechten) 'op een bijzondere wijze tegen eventuele intrekking beschermd. Bovendien krijgt deze wetgeving door haar verankering in de grondwet een erkenning als maatschappelijke verworvenheid en wellicht tevens een stimulans voor verdere ontwikkeling en uitbouw'".

143. Zie Ministerie van binnenlandse zaken 1971, p. 219.

op sociale zekerheid, leefbaarheid van het land, passende vorming en opleiding, et cetera.¹⁴⁴ Door hun aparte plaatsing echter bleef er, ondanks pleidooien voor het tegendeel, sprake van een principieel verschillende benaderingswijze van beide soorten grondrechten. De commissie hield vast aan de bestaande praktijk om aan de sociale grondrechten een andere juridische status toe te kennen dan aan de klassieke rechten. Toch kon het ook gebeuren dat zij, sprekend over internationale ontwikkelingen rond sociale grondrechten, constateerde dat de sociale rechten weliswaar nog niet de juridische kenmerken van de klassieke grondrechten vertonen maar dat er op dat punt ontwikkelingen waarneembaar zijn: "In toenemende mate en in steeds breder kring is een streven te onderkennen sociale grondrechten in een document van hogere rechtskracht -- grondwet of verdrag -- te verankeren en deze rechten aldus een juridische status te verschaffen, welke vergelijkbaar is met die van de vrijheidsrechten".¹⁴⁵ Naast de vraag in welke verhouding de klassieke en sociale grondrechten inhoudelijk tot elkaar (dienen te) staan, is dit de kwestie die de discussie nadien zou domineren: Wat is de juridische status die aan de gezamenlijke sociale grondrechten dient te worden toegekend?

Dat de traditionele indeling van de grondrechten in waarborg- versus instructienormen of in onthoudings- versus zorgplicht minimaal enige relativering behoeft, daarover zijn de auteurs die zich in Nederland met de grondrechten bezighouden het wel eens. Niemand ontkent dat er diverse rechten zijn die zich niet laten voegen in het klassieke schema. Over de vraag echter of deze relativering ertoe moet leiden dat bijgevolg het gehele onderscheid klassiek--sociaal dient te verdwijnen, lopen de meningen meer uiteen. Zo hanteerde M.C. Burkens bij zijn bespreking van de wetsontwerpen ter opneming van de grondrechten in de grondwet het traditionele onderscheid -- door hem geformuleerd als: "Sociale grondrechten krijgen eerst volledige betekenis na uitwerking door de wet of door andere overheids-

144. Idem, p. 220-239.

145. Idem, p. 213.

maatregelen. Vrijheidsrechten daarentegen kunnen rechtstreeks hun werking uitoefenen op basis van hun grondwettelijke formulering."¹⁴⁶ -- en deze benaderingswijze bracht hem tot een niet van cynisme ontbloote kritiek op de desbetreffende voorstellen: "Men krijgt de indruk van doen te hebben met het program van een gematigd progressieve partij. Teneinde de verschillen tussen vrijheidsrechten en sociale rechten niet al te manifest te maken, zijn de precies geformuleerde teksten van de vrijheidsrechten op sommige plaatsen verrijkt met programmatische voorschriften; het resultaat is een vreemde mengelmoes van enerzijds echte rechten en anderzijds instructies aan de wetgever en aan de executieve overheid. Het is dan ook moeilijk uit te maken in hoeverre men de echte rechten nog naar de letter mag nemen, nu het programmatische karakter van de sociale rechten afstraalt op de vrijheidsrechten".¹⁴⁷ Burkens ziet de vervaging met lede ogen aan en is bang dat wanneer de verschillende grondrechten als eenheid worden beschouwd de mogelijkheden toenemen om allerlei bepalingen tegen elkaar uit te spelen, wat ten koste zou gaan van de juridische betekenis van de klassieke grondrechten.¹⁴⁸

Iets vergelijkbaars lijkt mij te gelden voor C.A. J.M. Kortmann. Ook hij stoort zich aan de handelwijze van de regering ("Het lijkt wel alsof alle theorieën over de grondrechten op één hoop zijn gegoooid, waaruit men naar behoefte kan putten"¹⁴⁹) en ook voor hem geldt dat de gelijkschakeling van de grondrechten leidt tot een regelrechte neerwaartse nivellering: gelijkschakeling leidt in zijn visie niet tot een opwaardering van de sociale, maar tot een bedreiging van de klassieke rechten: "Zodra de klassieke grondrechten in hun essentie niet meer worden opgevat als typische onthoudingsnormen voor de overheid, doch tevens als normen die onder omstandigheden handelend optreden van de overheid vragen -- terwille van de zelfontplooiing,

146. M.C. Burkens, "Op weg naar een algehele grondwetsherziening", in: Beleid en Maatschappij 1976, p. 319-326. Ook opgenomen in: Akkermans, Boukema en Meuwissen (samenst.), p. 581-588. Bij verwijzingen wordt laatstgenoemde paginering aangehouden. Citaat: p. 586.

147. Idem, p. 597.

148. Idem.

149. Kortmann 1987, p. 42.

participatie in de publieke zaak, de verhoging van de menswaardigheid van de samenleving of welk schoon doeleinde dan ook -- wordt de klassieke vrijheidsidee en daarmee de idee van de rechtsstaat, waaraan de klassieke grondrechten inherent zijn, gemakkelijk bedreigd".¹⁵⁰ Reden voor Kortmann om te bepleiten dat de onderscheiden behandeling van beide soorten grondrechten in ere wordt hersteld.

Daartegenover staan de standpunten van auteurs als E.A. Alkema ("Eén van de weinig principiële stellingen van dit praeadvies luidt (...) dat een principieel onderscheid tussen sociale en klassieke rechten wordt verworpen. De tegenstelling dient juist zoveel mogelijk te worden overbrugd (...)", A.M. Donner ("Die benamingen moeten uitslijten"), D.H.M. Meuwissen ("De grens tussen vrijheidsrecht en sociaal recht is vloeiend. (...) In vele gevallen zal de verwerkelijking van de klassieke vrijheidsrechten overheidsingrijpen behoeven". En: "Aan de andere kant zijn onder omstandigheden sociale grondrechten zo te formuleren dat daaraan duidelijk herkenbare en toepasbare subjectieve rechten zijn te ontleen").¹⁵¹ Zij redeneren als het ware de andere kant op, zijn eerder geneigd de eenheid te benadrukken dan de verschillen. De vraag is dan echter of zij daarbij met succes de barrière weten te nemen die auteurs als Burkens en Kortmann opwerpen, welke vraag in dit verband mag worden vereenvoudigd tot de vraag naar de juridische status van de sociale grondrechten en tot de kwestie of de overgang tussen klassieke en sociale grondrechten (wat dat betreft) inderdaad glijdend is in plaats van principieel.

Om deze dubbele vraag te kunnen beantwoorden, moet eerst nog worden ingegaan op de juridische status die de sociale grondrechten hebben in de optiek van de auteurs die een scherp onderscheid bepleiten. In aan-

150 Idem, p. 113-114. "In een Grondwet die voor het overige (sterk) normatieve bepalingen bevat, vormen zij een vreemd element. Dit brengt het risico mee dat het gebrek aan normativiteit van de sociale grondrechten doorwerkt in andere grondwetsbepalingen. Anderzijds zou een sterke benadrukking van hun normativiteit het risico in zich bergen dat de overheid snel beticht zou worden van ongrondwettig handelen, indien zij de 'verplichtingen' vervat in de sociale grondrechten in onvoldoende mate zou nakomen, hetgeen in de praktijk, en zeker in tijden van economische teruggang inderdaad veelal het geval zal zijn".

151. Zie Alkema, p. 299, Donner in: Van der Pot/Donner, p. 289; Meuwissen 1967, p. 406; 1984, p. 202-203.

sluiting op wat ik daarover reeds ontleende aan Burkens, geef ik nogmaals het woord aan Kortmann. Deze zit met Burkens op één lijn wanneer hij stelt dat de wetgever en het bestuur juridisch gezien vrij zijn in de bepaling van de mate en het tempo waarin zij aan de sociale grondrechten uitvoering geven.¹⁵² Het betreft hier een politiek-bestuurlijke taak, waarop burgers geen of zelden rechten kunnen baseren. Pas bij een voldoende mate van juridisering kan de individuele burger individuele, als juridisch te kwalificeren, aanspraken doen gelden. En terugkerend naar zijn these dat gelijkstelling van beide typen grondrechten kan leiden tot een uitholling van de juridische hechtheid van de klassieke rechten, stelt Kortmann dan dat het hem "voor de garantie van de normativiteit van de overige bepalingen van de Grondwet" het beste lijkt dat men de sociale grondrechten niet als rechtsnormen beschouwt "doch slechts als taakstellingen of 'aandachtspunten' die de overheid bij haar wetgeving en bestuur in het bijzonder in acht moet nemen, hetzij in de relatie tussen de overheid en de burgers, hetzij in de relatie tussen burgers onderling".¹⁵³ En "dan kunnen ze weinig kwaad", geeft de auteur als de kennelijk diepere achtergrond van zijn gedachten te kennen.¹⁵⁴ Kortmanns standpunt inzake de (niet)juridische status van de sociale grondrechten is representatief voor de heersende leer op dit punt.

Voor wie de vraag naar de status van de sociale grondrechten beziet door een juridische bril, is de zaak daarmee wellicht afgedaan. Vanuit deze optiek zal misschien alleen nieuwe (gezaghebbende) jurisprudentie kunnen leiden tot een herziening van het standpunt dat op sociale grondrechten geen subjectief-rechtelijke aanspraken kunnen worden gemaakt. En zo deze jurisprudentie zich al zal voordoen, dan nog is het de vraag

152. Cf. Kortmann 1987, p. 113.

153. Idem, p. 114.

154. Idem; de volledige passage luidt: "Al met al acht ik de opnemings van de sociale grondrechten, voorzover daaraan geen duidelijke aanspraken door de burgers kunnen worden ontleend, geen gelukkige zaak. Zolang de betekenis ervan wordt gerelativeerd en zij niet worden begrepen als *coûte que coûte* te realiseren doeleinden of waarden kunnen zij echter weinig kwaad".

of dit zal leiden tot een ander oordeel over het juridische karakter van de sociale grondrechten. De mogelijkheid is evenzeer reëel dat het betrokken grondrecht in dat geval niet langer zal worden gerekend tot de echte sociale grondrechten, waardoor de klassieke indeling in stand kan worden gehouden.

Overigens kan ik -- om de schijn van het tegendeel te vermijden -- aantekenen dat ik de klassieke indeling op zichzelf respectabel acht, en dat ik daarin elementen aantref die zich zeer goed laten verdedigen; makkelijker wellicht dan sommige andere, die mij desondanks liever zijn. Ik doel dan op de pogingen de verschillen in rechtskarakter tussen de sociale en de klassieke rechten te overbruggen, althans te verkleinen, zoals bijvoorbeeld ondernomen door H.J.J. Leenen en door D.H.M. Meuwissen, en die erop neerkomen dat het rechtskarakter van de sociale grondrechten niet wordt beperkt tot afdwingbaarheid voor de rechter of tot de vraag of zij zodanig concreet zijn gepositieerd dat daarop een individuele juridische aanspraak valt te baseren. Zo schrijft Leenen dat men "aan de positivering geen doorslaggevende betekenis [kan] toekennen bij de beantwoording van de vraag of er sprake is van sociale grondrechten of niet. De positivering is niet zo wezenlijk een inwendige noodzaak voor het recht, dat het accent daarop teveel mag worden gelegd".¹⁵⁵ Meuwissen kiest voor een andere invalshoek wanneer hij stelt dat "het niet juist is het rechtskarakter van grondwetsbepalingen te reserveren voor bepalingen, die direct door de rechter kunnen worden toegepast. Ook algemene (grondwettelijke) regels, waarin aan de wetgever een bepaalde taak wordt opgedragen, zijn bindend positief recht. Het moge zo zijn dat de inhoud van die regels (nog) betrekkelijk onbepaald is. Maar het is dan juist de taak van de wetgever die nadere bepaling tot stand te brengen. Daartoe is de wetgever juridisch gebonden. Wanneer hij die taak niet zou vervullen, schendt hij een grondwettelijke (rechts)plicht".¹⁵⁶

Denkbaar is dat de hier gekozen bewoordingen meer zeggingskracht hebben voor de rechtsfilosoof dan voor

155. Leenen, p. 171, 173.

156. Meuwissen 1984, p. 204.

de positiefrechtelijk georiënteerde jurist, dat zij voldoen aan wat de een als rechtskarakter wenst te beschouwen, en te kort schieten naar de maatstaven van de ander of voor deze langs de kern van de zaak afglijden. Hoe het zij, het standpunt maakt deel uit van de Nederlandse realiteit. Bovendien sluit het aan bij de uitspraken van velerlei (internationale) instanties, zoals bijvoorbeeld gedaan in de verklaring die de ministers van buitenlandse zaken van de EG in juli 1986 over de mensenrechten uitgaven ("The promotion of economic, social and cultural rights as well as of civil and political rights is of paramount importance for the full realization of human dignity and for the attainment of legitimate aspirations of each individual" ¹⁵⁷), of in de zgn. "Limburg principles on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights" ("Although the full realization of the rights recognized in the Covenant is to be attained progressively, the application of some rights can be made justiciable immediately while other rights can become justiciable over time" ¹⁵⁸), of in de nota "De rechten van de mens in het buitenlands beleid" van de Nederlandse regering ("Het lijkt weinig vruchtbaar om tegenstellingen tussen de beide categorieën rechten te construeren; men zal zich veeleer moeten richten op een geïntegreerde aanpak" ¹⁵⁹). Hoe-

157. Verklaring afgedrukt in: SIM-Newsletter, november 1986, Human Rights Quarterly, februari 1987, NJCM-bulletin, januari-februari 1987 (met introductie door C. Flinterman).

158. "The Limburg principles" zijn het resultaat van een symposium dat in juni '86 te Maastricht werd gehouden door een zeer select gezelschap van deskundigen. De lijst met (103) principes verscheen als VN-document E/CN.4/1987/17, Annex, en in Human Rights Quarterly, mei '87. Het aangehaalde principe wordt nader toegelicht met de opmerking dat in het geval een recht onmiddellijk kan worden gerealiseerd "the concept of progressive achievement should not be used to delay its assurance and realization". (Zie de bijdrage van E.V.O. Dankwa en C. Flinterman aan het zojuist genoemde nummer van de Human Rights Quarterly, p. 137).

159. Zie Ministerie van buitenlandse zaken 1979, p. 72. De volledige passage luidt: "De Nederlandse Regering heeft bij tal van gelegenheden duidelijk gemaakt, dat zij de gelijkwaardigheid van de beide categorieën onderschrijft, in die zin dat een menswaardig bestaan alleen mogelijk is wanneer zowel aan de klassieke als aan de sociale rechten wordt voldaan. Iemand die in materiële welstand verkeert maar geen politieke vrijheid kent en weerloos is tegen staatswillekeur, geniet evenmin een menswaardig bestaan als iemand die formeel vrij is maar geen werk en geen onderdak heeft en op de rand van de honger dood verkeert. Streven naar verwezenlijking van de rechten van de mens betekent dan ook het tegengaan van zowel politieke onderdrukking als van economische uitbuiting en sociale achterstelling". Aansluitend volgt de aangehaalde passage.

wel dergelijke uitspraken kunnen worden gerelativeerd in zoverre het politieke uitspraken zijn, komt ze wel iets toe dat men onder (het eerder aangeduide ruime begrip) rechtskracht kan vatten. Aangenomen mag worden dat een zichzelf respecterende regering, die periodiek uitspraken doet zoals weergegeven in het eerste en het derde voorbeeld, zich daaraan binnenslands gebonden acht en daarop ook kan worden aangesproken, ook al is het niet voor de rechter. Ook kunnen dergelijke uitspraken invloed hebben op het denken over grondrechtsnormen, over de veranderingen die deze wellicht zouden moeten ondergaan. Rechtskracht in de gevestigde betekenis van het woord is dat niet, maar dat komt niet zozeer omdat rechtskracht objectief gezien een andere lading heeft, maar omdat dit begrip in de Nederlandse rechtscultuur doorgaans anders (dat wil zeggen: enger) wordt gedefinieerd.

Het hier opgeroepen schaduwbeeld bezit een andere realiteit dan het strikt juridische model. Daarom alleen echter is het niet minder waardevol. Want hoe belangrijk ook, de juridische kijk op de mensenrechten is niet de enige, noch een complete. Ook de juridische visie is een partiële, heeft slechts een partiële geldigheid. Wanneer ik in het vervolg het Nederlandse standpunt over de verhouding tussen klassieke en sociale grondrechten nader tracht te bepalen, dan is het derhalve van groot belang dat ik telkens aangeef wie er precies aan het woord is. Geschematiseerd: spreken we over het heersende juridische standpunt, dan is de caesuur tussen beide typen grondrechten (betrekkelijk) duidelijk; laten we daarentegen de rechtsfilosoof aan het woord, dan zal eerder de neiging aanwezig zijn -- niet bij iedere rechtsfilosoof, maar daarom is dit ook *slechts* een schema -- "datgene wat bij elkaar hoort" bij elkaar te houden. De laatste zal eerder willen laten zien dat er een organische band tussen beide soorten grondrechten bestaat en zal benadrukken dat deze niet kan worden doorgesneden om wille van en door de (reductionistische) precisie van de vakjurist.

Hoewel met dit alles reeds veel is gezegd over het Nederlandse denken inzake de verhouding tussen klassieke en sociale grondrechten, is één thema nog onvoldoende aan bod gekomen. Ook wanneer we spreken over een in-

houdelijke koppeling van beide soorten grondrechten, is namelijk nog niets gezegd over hun onderlinge verhouding. Vastgesteld kan worden dat de klassieke rechten juridisch gezien prevaleren boven de sociale. Bij de realisering van sociale grondrechten is de overheid immers gebonden aan inachtneming van de (beperkingsgronden bij de) klassieke grondrechten. Maar houdt dat ook in dat de sociale rechten ook anderszins in rangorde ondergeschikt zijn? ¹⁶⁰

Het antwoord op deze vraag is niet eenduidig te geven en hangt, afgezien van de discipline die men beoefent en de invulling die men daaraan geeft, in sterke mate af van de visie die men heeft op staat en samenleving. Wanneer ik bij het beantwoorden van deze vraag zou willen spreken voor Nederland, dan hangt het antwoord bovendien in sterke mate af van het soort staat dat Nederland wil zijn. Wat dat laatste betreft loop ik vooruit op de slotparagraaf van dit hoofdstuk, wanneer ik vaststel dat er niet één welbepaald en eenduidig staatsmodel is waaraan Nederland wil beantwoorden. Niettemin is het mogelijk de bandbreedtes aan te geven waarbinnen ons land zich beweegt. Enerzijds is dat het model van de klassiek-liberale rechtsstaat, met een aantal bijstellingen in de richting van een verzorgingsstaat; anderzijds het model van de echte sociale verzorgingsstaat, waarin de staat vergaand medeverantwoordelijk is voor het welzijn van de burgers, maar ook zijn grenzen vindt in de normen van de klassieke grondrechten, deze althans alleen ten algemenen nutte en slechts onder strikte voorwaarden mag overschrijden. De klassieke grondrechten zijn in beide modellen prominent aanwezig, zij het dat een inbreuk erop in het laatste model eerder in de rede zal liggen. In dat model komt aan de sociale grondrechten per definitie

160 Zoals bijvoorbeeld Meuwissen 1984, p. 202, stelt: "Het is onmogelijk de vrijheid te realiseren, wanneer de daartoe noodzakelijke voorwaarden niet aanwezig zijn. Hieruit volgt dat ook sociale grondrechten en vrijheidsrechten nauw op elkaar betrokken zijn. De laatste bieden immers een bijzondere bescherming aan de zelfwetgeving en de handelingsvrijheid. Naast deze twee gezichtspunten geven de sociale grondrechten het derde gezichtspunt aan dat voor de realisatie van de vrijheid relevant is. Voor de sociale grondrechten betekent dit dat zij in zekere zin aan de vrijheidsrechten 'ondergeschikt' zijn. De voorwaarden, welke zij beogen te realiseren, zijn wel noodzakelijk voor een vrije samenleving, maar niet voldoende".

een grotere plaats toe dan in het eerste, maar de precieze betekenis die eraan wordt toegekend is ook dan nog open. In elk geval zijn ze in het tweede model meer gelijkwaardig aan de klassieke rechten dan in het eerste.

Het westerse standpunt: de Verenigde Staten

Ook de Verenigde Staten kennen een spanningsveld tussen verzet tegen de sociale grondrechten als een element dat eigenlijk vreemd is aan het gekozen constitutionele bestel, en de wens deze rechten als volwaardig te erkennen. In de tweehonderdjarige geschiedenis van de Verenigde Staten trad deze spanning het duidelijkst naar voren in de dertiger en veertiger jaren van deze eeuw. De gebeurtenissen van die tijd zijn van grote invloed geweest op het uitkristalliseren van de Amerikaanse opvattingen over de sociale grondrechten. Kenmerkend voor de Verenigde Staten van de dertiger jaren was de economische crisis en de reactie daarop in de vorm van de New Deal-politiek van President Roosevelt. Ik sprak daarover reeds. Hier wil ik de opstelling van het Supreme Court tegenover deze politiek uitwerken door enige uitspraken nader te bezien die rechtstreeks betrekking hadden op de sociale grondrechten.

Nadat het Supreme Court in de jaren '35-'36 in een tiental grote zaken bijna steeds had beslist dat Roosevelts sociale wetgeving niet verenigbaar was met de constitutie (strijdigheid met de contractsvrijheid, met de taakverdeling tussen staten en federale overheid, met de *laissez-faire* principes¹⁶¹), vond in 1937 een rechtszaak plaats die kan worden beschouwd als een ommekeer in de opstelling van het Supreme Court: de zaak *West Coast Hotel Company versus Parrish*.¹⁶² Aan de orde was de vraag of een wet van de staat Washington (uit 1913) met betrekking tot het minimumloon voor vrouwen in overeenstemming was met de beginselen van de constitutie. Het kamermeisje Elsie Parrish beriep

161. Zie Kelly, Harbison en Belz, p. 487-494, voor een opsomming en beschrijving van de desbetreffende rechtszaken.

162. "The Court accepts the New Deal", schrijven Kelly, Harbison en Belz over deze zaak (p. 501). Zie voor casus en rechterlijke uitspraak de jurisprudentiebundel van Kutler, p. 387-393.

zich op deze wet om haar loon tot het minimumloon aangevuld te krijgen. Daartegenover stelde haar werkgever, West Coast Hotel Company, dat door deze wet het constitutionele beginsel van contractsvrijheid werd doorkruist. In zijn overwegingen begon het Hof met een uitvoerige beschouwing over het begrip vrijheid, uitmondend in de stelling dat vrijheid, zoals opgevat door de constitutie, niet mag worden verstaan in absolute zin, maar onderhevig is aan beperkingen: "Liberty in each of its phases has its history and connotation. But the liberty safeguarded is liberty in a social organization which requires the protection of law against the evils which menace the health, safety, morals and welfare of the people". Vervolgens bekrachtigde het Hof een in een eerdere zaak geformuleerd beginsel dat men als een basisbeginsel achter de sociale grondrechten kan beschouwen, namelijk de plicht van de staat om onder bepaalde omstandigheden in te grijpen in het sociale leven: "That the fact that both parties are of full age and competent to contract does not necessarily deprive the state of the power to interfere in where the parties do not stand upon an equality, or where the public health demands that one party to the contract shall be protected against himself". Om daaraan toe te voegen: "The legislature of the state was clearly entitled to consider the situation of women in employment, the fact that they are in the class receiving the least pay, that their bargaining power is relatively weak, and that they are the ready victims of those who would take advantage of their necessitous circumstances". Dat alles leidde het Hof tot de uitspraak dat de bestreden wet in overeenstemming was met de constitutie en dat derhalve het beroep van de werkgever diende te worden verworpen.

De zaak United States versus Darby Lumber Company (1941)¹⁶³ had onder meer betrekking op de vraag of een federale wet de omvang van de werkweek (van arbeiders in de interstatelijke produktiesfeer) aan banden mocht leggen. Nadat het Hof de vraag of de federale wetgever hier bevoegd was, bevestigend had beantwoord -- op gronden die hier niet zo ter zake doen -- besloot het zijn uitspraak als volgt: "One who employs persons,

163. Opgenomen in de jurisprudentiebundel van Kutler, p. 402-406.

without conforming to the prescribed wages and hour conditions, to work on goods which he ships or expects to ship across state lines, is warned that he may be subject to the criminal penalties of the [Fair Labor Standards] Act".

Een derde zaak (Steward Machine Company versus Davis, 1937¹⁶⁴) betrof de vraag naar de geoorloofdheid van federale belastingen die werkgevers zouden moeten betalen als tegemoetkoming bij werkloosheid. In deze wet (the Social Security Act) was tevens vastgelegd dat werkgevers die reeds een financiële bijdrage leverden in het kader van een vergelijkbare regeling van een van de afzonderlijke staten, vrijstelling van deze verplichting zouden krijgen. Tegen de wet werd het bezwaar aangevoerd dat de federale overheid zich taken toeëigende van de staten en dat de staten op deze wijze werden gedwongen in de richting van bepaalde wetgeving. Het Supreme Court besliste echter dat van een dergelijke dwang niet kon worden gesproken en dat tegelijkertijd gegeven de nationale situatie enige pres-sie wel geoorloofd was: "Every dollar of the new taxes will continue in all likelihood to be used and needed by the nation as long as states are unwilling, whether through timidity or for other motives, to do what can be done at home". En wat die nationale situatie aanging: "During the years 1929 to 1936, (...) the number of the unemployed mounted to unprecedented heights. Often the average was more than 10 million; at times a peak was attained of 16 millions or more. Disaster to the breadwinner meant disaster to dependents. Accordingly the roll of the unemployed, itself formidable enough, was only a partial roll of the destitute or needy. The fact developed quickly that the states were unable to give the requisite relief. The problem had become national in area and dimensions. There was need of help from the nation if the people were not to starve".

Hoewel de Amerikaanse grondwet, inclusief de 26 amendementen die daarop inmiddels zijn aangebracht, geen expliciete catalogoog van sociale grondrechten kent, zijn deze met de tekst van de grondwet in overeenstem-

164. Idem, p. 412-418.

ming te brengen. Dat mag blijken uit bovenstaande uitspraken van het Hooggerechtshof. Onder handhaving van goeddeels dezelfde constitutionele bewoordingen hebben de Verenigde Staten feitelijk een ontwikkeling doorge maakt van een klassiek-liberaal staatsverband naar een waarin de bekommernis om sociale basisrechten ruimte heeft gekregen. Dat deze ontwikkeling zich niet heeft voltrokken zonder aanzienlijk verzet, lijkt in belangrijke mate terug te voeren op het feit dat de sociale grondrechten lange tijd zijn ervaren als een scherpe inbreuk op de principes die aan de stichting van de Verenigde Staten ten grondslag liggen. Vrijheid werd vrijheid in gebondenheid, gelijkheid werd verdelende rechtvaardigheid.

De hedendaagse positie van de Verenigde Staten tegenover het gedachtengoed van de sociale grondrechten wordt scherp getypeerd door L. Henkin waar hij opsomt met welke weerstanden de (Amerikaanse) welfare-state reeds moest en nog dagelijks moet afrekenen: weerstand tegen overheidsbemoeienis ("varend onder de vlag van individuele autonomie en beperking van de overheidstaken"), weerstand tegen verscheidene economische voorschriften ("onder de vlag van economische vrijheid"), weerstand tegen een sterke federale overheid ("onder de vlag van de rechten van staten"), weerstand tegen omvangrijke overheidsuitgaven gebaseerd op progressieve belastingheffing ("onder de vlaggen van eigendom, vrijheid en gelijkheid"). Waarna hij aldus afrondt: "Vandaag kan worden geclaimd dat de Verenigde Staten substantieel zijn gebonden aan dat principe van vreemde oorsprong 'from each according to his ability, to each according to his need'".¹⁶⁵ Hoewel van oorsprong een vreemd element, heeft men de sociale grondrechten geïncorporeerd. Toch kan bijvoorbeeld een gewijzigde samenstelling van het Supreme Court de balans gemakkelijk verstoren en laten doorslaan in de richting van een negatiever benadering van de sociale grondrechten. Dat zou aansluiten bij het gegeven dat ook in de Verenigde Staten de roep klinkt om dit wezensvreemde element zoal niet te verwijderen dan toch te minimaliseren, niet in de laatste plaats omdat het zou uitgaan van een mensbeeld dat men eigenlijk niet wenst aan te

165. Henkin 1979, p. 49.

hangen. Daarover echter nader in de paragraaf over de verhouding tussen individu en staat.

Het Oosteuropese standpunt

Het socialistische mensenrechtenconcept vindt, zoals eerder vastgesteld, zijn vertrekpunt in een radicale wijziging van sociaal-economische verhoudingen. Toch wil dat niet zeggen -- de gedachte zou kunnen opkomen -- dat het in de socialistische optiek bij het vraagstuk van de mensenrechten bijgevolg alleen zou gaan om de verzekering van sociaal-economische rechten. Hoewel op zichzelf van grote betekenis, ontlenen deze hun waarde ook aan het feit dat zij worden beschouwd als de basis voor het realiseren van rechten en vrijheden op andere gebieden. Realisering van de sociaal-economische rechten zorgt er als het ware voor dat de burgers zich geen zorgen hoeven maken over elementaire levensbehoeften, waardoor zij hun aandacht kunnen richten op andere bezigheden. "De continue ontwikkeling van de socialistische economie is een noodzakelijke veronderstelling achter en de belangrijkste voorwaarde voor de verwezenlijking van de politieke rechten en vrijheden van de burgers. (...) Onderkend moet worden dat de vrijheid van de wetenschappelijke, technische en kunstzinnige creativiteit, evenals een reeks van andere rechten en vrijheden, veronderstelt dat de maatschappelijke produktie voldoende is ontwikkeld en dat de materiële positie van de burgers is veiliggesteld", schrijft W.A. Kutschinski.¹⁶⁶ Ook H. Klenner benadrukt voortdurend de niet te onderschatten betekenis van het sociaal-economische fundament van de mensenrechten. Het is "die materielle Ursache für die historisch notwendige Entwicklung aller Fähigkeiten des Menschen", en het vertrekpunt achter de verzekering van een "allseitige Entfaltung der Persönlich-

166. Kutschinski, p. 29; Graefrath 1978, p. 14, schrijft met een duidelijke referentie aan het westen: "(...) dass ohne ökonomische und soziale Rechte von einer Gewährleistung der politischen Rechte für alle keine Rede sein kann. Wie kann ein Arbeitsloser frei sein? Wie kann ein Analphabet gleichberechtigt am politischen Leben teilnehmen? Wie stellt sich z. B. für die Masse der Bevölkerung die Informationsfreiheit dar, wenn der entscheidende Teil der Presse in den Händen einiger Millionäre oder Konzerne liegt?"

keit".¹⁶⁷

Sociaal-economische rechten als het recht op arbeid, op gratis gezondheidszorg, op materiële verzorging bij ouderdom vormen in de socialistische optiek dus de grondslag voor uitoefening van burger- en politieke rechten als vrijheid van meningsuiting, gelijke behandeling, deelname aan politieke besluitvorming. Toch moeten we met een dergelijke woordkeuze oppassen. Over de sociaal-economische rechten spreken in termen van "grondslag" of van "voorwaarden voor" is in het dialectisch-materialistische denken eigenlijk onjuist. Tussen beide typen grondrechten bestaat een strakke band -- S. Zivs spreekt van een "organic connection", W. Sokolewicz van een "gegenseitige Bedingtheit"¹⁶⁸ -- die inhoudt dat zonder een geschikte sociaal-economische basis de realisering van de burger- en politieke rechten ondenkbaar is, maar die evenzeer uitdrukt dat zonder burger- en politieke rechten de andere rechten zich niet laten verwerkelijken: de burgers moeten beschikken over rechten als vrijheid van meningsuiting en politieke zeggenschap om te kunnen bewerkstelligen dat de sociaal-economische rechten niet alleen worden geformuleerd maar ook zo worden ingevuld dat gebruikmaking ervan leidt tot het dichterbij komen van het communisme.¹⁶⁹ De zeggenschap ten aanzien van het formuleren van de mensenrechten ligt bij de bevolking, en om van deze mogelijkheid gebruik te maken zijn enige van de rechten nodig die in het westen als klassieke mensenrechten worden aangeduid.

Tot nu toe ben ik ervan uitgegaan dat men in socialis-

167. Klenner 1964, p. 48, 64. Tweede cursivering WvG.

168. Zivs, p. 34; Sokolewicz, p. 125.

169. Sokolewicz, p. 124, 125, geeft aan de eerder genoemde "gegenseitige Bedingtheit" als volgt inhoud: "Die ausschlaggebende Bedeutung der ökonomischen und sozial-kulturellen Rechte liegt also darin, dass sie: erstens die Befriedigung der elementarsten Lebensbedürfnisse gewährleisten, zweitens die Entwicklung der angestrebten Gesellschaft gleichberechtigter, von ökonomischen Abhängigkeiten und ihren Folgen befreiter Bürger fördern und drittens wirksame Voraussetzungen für die tatsächliche Inanspruchnahme politischer Rechte schaffen". En: "Die politischen Rechte geben den Bürgern die Möglichkeit der effektiven Teilnahme an der gesamten Tätigkeit des Staates, und zwar auch an derjenigen, die auf die Gewährleistung und Sicherstellung der praktischen Verwirklichung der sozial-ökonomischen Rechte gerichtet ist. Die Aufteilung des Nationaleinkommens, die einen entscheidenden Einfluss auf die praktische Verwirklichung der sozial-ökonomischen Rechte hat, wird unter aktiver Beteiligung der Bürger durchgeführt, die auf diese Weise u. a. von ihren politischen Rechten Gebrauch machen".

tische kring dezelfde bewoordingen voor en onderverdelingen van de grondrechten gebruikt als in het westen. Dit is echter niet helemaal terecht. Allereerst vindt men vaak de scheiding in burger- en politieke rechten enerzijds en sociaal-economische rechten anderzijds kunstmatig. De Russische staatsrechtsgeleerde S.S. Krawtschuk e.a. benadrukken dat de classificatie van rechten niet moet worden ingegeven door de behoefte van juristen of anderen aan een eenvoudige systematiek, maar dat zij een afspiegeling moet zijn van de alledaagse realiteit, van, zoals zij het noemen, de "Hauptgebiete des Lebens und der Tätigkeit des (...) Menschen".¹⁷⁰ En zij komen dan tot een onderverdeling in vieren: rechten op sociaal en economisch gebied (recht op arbeid, gezondheidszorg, woonruimte, vrije keuze van beroep, et cetera), rechten op cultureel gebied (recht op gratis onderwijs, toegang tot kunstuitingen, et cetera), rechten op het gebied van de inrichting van staat en samenleving (recht op deelname aan staatsbestuur, persvrijheid, et cetera), rechten op het gebied van de persoonlijke zekerheid en individuele vrijheid (recht op onschendbaarheid van de persoon, briefgeheim, et cetera). Naast deze vier gebieden onderscheiden Krawtschuk e.a. een (overkoepelende) vijfde soort van rechten, namelijk het recht van de Sowjetburger om voor zijn rechten op te komen: "Opdat de burgers effectief voor hun rechten kunnen opkomen, moeten zij verzekerd zijn van de vereiste bevoegdheden en moet men hen helpen de wet te benutten als middel ter verdediging van hun persoonlijke en maatschappelijke belangen".¹⁷¹ De auteurs erkennen overigens dat andere indelingen mogelijk zijn, maar stellen eveneens vast dat het door hen gepresenteerde model is terug te vinden in de thans geldende grondwet van de Sowjet-Unie.¹⁷²

Ter illustratie van de eenheid van de sociaal-economische en de klassieke grondrechten, wil ik nog enige nadere uitwerking geven aan een thema dat zich daarvoor bij uitstek leent en dat ook anderszins nog ex-

170. Krawtschuk e.a., p. 102.

171. Idem, p. 102-119. Citaat: p. 118.

172. Idem, p. 102-103.

pliciete aandacht verdient: de plaats van de arbeid in de marxistische mensenrechtenconceptie. Het begrip arbeid wordt in marxistische verhandelingen over mensenrechten veelal gekoppeld aan zelfverwerkelijking, aan de mogelijkheid voor het individu en voor de samenleving als geheel om zich via arbeid te ontplooiën in een richting waarin men zich onttrokken weet aan het "rijk van de noodzakelijkheid".¹⁷³ Arbeid is dan een veel ruimer begrip dan "het hebben van een arbeidsplaats". Arbeid is een middel tot zelfontplooiing, tot zelfbepaling van het leven dat men leeft en, voor de samenleving als geheel, tot sturing van de maatschappelijke ontwikkelingen naar het "rijk van de vrijheid". Deze gedachte werd reeds uitgewerkt door Marx, die de scheppende kracht van de arbeid benadrukte en zich daarbij afzette tegen de kapitalistische productiewijze, waarin de machine de arbeid mechanisch maakt en van alle zin berooft, waarin men niet voor zichzelf werkt maar voor vermeerdering van het kapitaal, waarin arbeidsdeling leidt tot vergaande ondoorzichtigheid van het totale arbeidsproces (waardoor de arbeiders het overzicht verliezen over datgene waartoe hun arbeid een bijdrage is). Marx' alternatief was het ontwerpen van een maatschappelijke orde waarin de arbeidende mens zich weer als scheppende kracht herkent en waarin deze het overzicht herwint over de resultaten waartoe zijn arbeid leidt. Tot zover een resumé van hetgeen eerder verspreid rond dit thema aan bod kwam.

Evenals dat bij Marx het geval was, neemt de arbeid in de hedendaagse Oosteuropese mensenrechtendoctrine een vooraanstaande plaats in. En net als bij Marx gaat dit nog altijd vergezeld van felle kritiek op de positie van de arbeidende mens in het kapitalisme. Naast herhalingen van het commentaar dat Marx reeds gaf, gaat het daarbij vandaag veelal over de grote werkloosheid. Zo schrijft de Oostduitse econoom en historicus J. Kuczynski over "die industrielle Reservearmee, aus der das Kapital in jedem Augenblick so viel

173. Zie bijvoorbeeld Kuczynski, p. 61: "Das Recht auf Arbeit ist bei uns identisch mit dem Recht der Selbstverwirklichung des Menschen, auf Arbeit entsprechend den Fähigkeiten, ein Recht, das allmählich verwirklicht wird und das (...) mehr und mehr das Reich der Notwendigkeit, das heisst der materiellen Produktion, verlassen wird, und sich auf die 'Freizeit' konzentrieren wird"

zuschüssige Arbeiter entnehmen kann, als seinen Bedürfnissen entspricht" ¹⁷⁴; de arbeider moet afwachten of de (industriële) samenleving hem nodig heeft, is overgeleverd aan krachten waarover hij geen zeggenschap heeft. Diezelfde Kuczynski heeft overigens een nogal bijzondere opvatting van het recht op arbeid. Voor hem is volledige werkgelegenheid in het socialisme een objectieve wetmatigheid en is een recht op arbeid dus eigenlijk overbodig. ¹⁷⁵ Natuurlijk, zo zegt Kuczynski, kan het ook in het socialisme gebeuren dat er hier of daar werkloosheid optreedt. Wie daartegen in het geweer komt maakt echter geen gebruik van zijn recht op arbeid, maar van het recht om kritiek te hebben op de fouten die de planners hebben gemaakt. ¹⁷⁶

Kuczynski heeft op dit standpunt de nodige kritiek gehad, onder meer van E. Poppe. Deze stelt in een bespreking van Kuczynski's stelling ¹⁷⁷ dat het individuele recht op en de individuele plicht tot arbeid laten zien dat de ontwikkeling van het socialisme geen louter zichzelf voltrekkende aangelegenheid is, maar vraagt om de inzet van mensen. Ook zegt hij dat de grondrechten, in het algemeen gesproken, een normerende politiek-ideologische functie hebben bij de verdere homogenisering van de samenleving en dat zij de persoonlijkheidsontwikkeling van de een beschermen tegen inbreuken door anderen. Poppe benadrukt derhalve juist de noodzaak van expliciete vermelding van het recht op arbeid en van de grondrechten in het algemeen. Elders voegt hij daaraan toe dat het recht op arbeid niet slechts als een sociaal-economisch recht mag worden begrepen, omdat dat etiket slechts één kant van het recht op arbeid zou belichten. Het is ook een politiek recht ("in de socialistische samenleving is het niet te scheiden van het recht op medezeggenschap in de leiding en de planning van de economie en de bedrijven, en zodoende is het een politiek recht van de eerste rang") en een persoonlijk recht ("omdat het wezen van het recht op arbeid niet alleen ligt in de realisering van volledige werkgelegenheid, maar vooral in

174. Kuczynski, p. 59.

175. Idem.

176. Idem.

177. In: Staat und Recht 1979, p. 366-369.

de ontplooiing van de persoonlijkheid"). Deze aspecten blijvend uit elkaar te halen doet de werkelijkheid geweld aan, schrijft Poppe.¹⁷⁸ Het lijkt me een treffende illustratie van wat men wel noemt de "onscheidbare eenheid van de socialistische grondrechten".

Continuïteit en discontinuïteit tussen de standpunten van Oost en West

Tot slot een heel andere vraag. Bestaat er in de marxistische optiek continuïteit tussen de mensenrechtenopvattingen van het westen en van het marxisme, of worden deze door een strakke caesuur gescheiden gedacht (en is er dus sprake van discontinuïteit). De historische voedingsbodem voor deze kwestie -- men zal in het marxisme niet nalaten daaraan te refereren -- ligt bij Marx' analyse "Zur Judenfrage", in het bijzonder bij diens stelling dat in de burgerlijke samenlevingen weliswaar de *politieke* emancipatie van de mens haar voltooiing vindt, maar dat dit slechts een gedeeltelijke emancipatie is die nader moet worden volbracht. Marx had oog voor de progressieve betekenis van de laat 18e-eeuwse formuleringen van de mensenrechten, maar beschouwde ze tegelijkertijd als onaf, gebonden als ze waren aan de bestaande wereldorde: "Die *politische* Emanzipation ist allerdings ein grosser Fortschritt, sie ist zwar nicht die letzte Form der menschlichen Emanzipation überhaupt, aber sie ist die letzte Form der menschlichen Emanzipation *innerhalb* der bisherigen Weltordnung". En, stelt Marx: "Es bleibt der andere Teil der Menschenrechte zu betrachten".¹⁷⁹

Zowel het aspect van de revolutionaire betekenis van met name de Franse mensenrechtendeclaratie van 1789 als van haar veronderstelde onvolledigheid, vindt in de hedendaagse marxistische mensenrechtenliteratuur veelvuldig bijval. Zo schrijft Poppe dat de Franse revolutie weliswaar ervoor heeft gezorgd dat grote idealen ten aanzien van de mensheid als rechten van de mens werden geformuleerd en juridisch werden vastge-

178. Poppe 1978, p. 328.

179. "Zur Judenfrage", p. 356, 362.

legd, maar dat zij zich er niet op kan beroepen deze idealen ook in praktijk te hebben gebracht.¹⁸⁰ Poppe stelt verder dat de "burgerlijke mensenrechten" de arbeidersklasse nimmer onverschillig mogen laten omdat zij haar de mogelijkheid bieden om binnen de burgerlijke samenlevingen op te komen voor bepaalde rechten (als recht op gelijke behandeling, vrijheid van meningsuiting, vrijheid van vereniging en vergadering) en zo "binnen nauw getrokken grenzen legaal voor hun eisen en doelen te strijden".¹⁸¹ Ook Klenner benadrukt meermalen het vooruitgangskarakter van de 18e-eeuwse rechten, en schuift tegelijkertijd het thema van hun onvolledigheid voortdurend naar voren.¹⁸²

Ten aanzien van de vraag naar de continuïteit in de ontwikkeling zijn beide auteurs van mening dat er van een caesuur sprake is, zij het dat deze door beiden verschillend wordt verwoord en van verschillende accenten voorzien. Voor Poppe is het duidelijk: ondanks het feit dat er tussen de burgerlijke en socialistische mensenrechtenbepalingen enige oppervlakkige gelijkenissen bestaan (de woordkeuze is soms identiek: recht op gelijkheid, op onschendbaarheid van persoon en woning, et cetera), kan er van continuïteit geen sprake zijn: "Dat de schijnbare continuïteit tussen de door de burgerlijke en de socialistische staat geregelde mensenrechten moet worden afgewezen, volgt uit het klassenwezen van de staat en het recht".¹⁸³ Het

180. Poppe 1983 (*), p. 92: "Nicht das Zeitalter der Verwirklichung der Menschenrechte war mit der französischen Revolution von 1789 eingeleitet und mit der Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte angezeigt worden. Sicher muss man zu den positiven Ergebnissen der bürgerlichen Revolution rechnen, dass ihre geistigen Vater grosse Menschheitsideale erstmals als Rechte der Menschen formuliert hatten und dass die politische Macht der Bourgeoisie diese Ideen pathetisch als juristische Rechte sanktioniert hatte. Aber die bürgerliche Revolution und der bürgerliche Staat können nicht das Verdienst für sich in Anspruch nehmen, eine Revolution oder ein Staat verwirklichter Menschenrechte zu sein, die gleichermassen für alle Mitglieder der Gesellschaft real sind".

181. Idem, p. 93. In gelijke zin Poppe 1971, p. 431; zie ook Hendrikse, p. 8.

182. Zie bijvoorbeeld Klenner 1982, p. 69; 1978 (***), p. 285; 1978 (****), p. 33 ("Die bürgerlichen Freiheitsrechte widerspiegeln und beflügeln einen bedeutenden Fortschritt in der Geschichte der menschlichen Gesellschaft: speziell in Europa markieren sie die Beseitigung der Leibeigenschaft, der politischen Rechtslosigkeit der Volksmassen, des Gesinnungs- und Justizterrors durch den Adel, der Folter und der Hexenverbrennungen"), 1978 (****), p. 471.

183. Poppe 1983 (**), p. 50; in gelijke zin 1983 (*), p. 94.

klassekarakter van het socialistische recht staat aan continuïteit in de weg. Maar niet alleen dat. Ook is het volgens Poppe zo dat de mensenrechten in het socialisme op een principiële ander niveau worden gerealiseerd dan in de kapitalistische samenlevingen. De mensenrechtenopties van deze laatste worden door het socialisme overgenomen en tegelijkertijd "im Hegelschen Sinne" opgeheven en getransformeerd tot rechten die uitdrukking zijn van een "historisch höheren Qualität der Gesellschaftsgestaltung und Persönlichkeitsentfaltung".¹⁸⁴ Voor Poppe zijn de socialistische mensenrechten "originäres Recht". Gekoppeld als zij zijn aan de sociaal-economische en historische context van reëel bestaande socialistische samenlevingen zijn zij eerst gelijktijdig met het ontstaan daarvan tot leven gekomen.¹⁸⁵

Klenner typeert Poppes opvatting als de heersende en valt hem bij wanneer deze "mit aufdringlich scheinender Beharrlichkeit" steeds verwijst naar "die Ursprünglichkeit, die Originarität, die qualitative Überlegenheit, ja Neuartigkeit der sozialistischen Menschen- und Bürgerrechte".¹⁸⁶ Sluit echter, zo vraagt Klenner zich af, de onbetwistbare eigenheid van de socialistische burgerrechten continuïteit ten opzichte van voorrevolutionaire fenomenen uit? De oorspronkelijkheid van het marxisme kan toch ook niet worden betwijfeld op grond van het feit dat het zijn wortels mede heeft in het gedachtengoed van Smith, Hegel, Fourier?¹⁸⁷ "Geen tegenwoordige tijd, ook de socialistische niet, staat in pure niet-identiteit in verhouding tot zijn verleden. In zoverre is de wetenschappelijke omgang met het geërfde, de bestudering van een traditie die de eigen belangen reflecteert, een constitutioneel moment voor de verdere ontwikkeling van de socialistische samenleving. Erfgenaam te zijn, verplicht namelijk niet epigoon te zijn".¹⁸⁸

Anders gezegd: Klenner pleit ervoor de wortels van de marxistisch-leninistische mensenrechtenconceptie onder ogen te zien, ook wanneer deze liggen op het

184. Poppe 1976, p. 12.

185. Poppe en Beil, p. 11.

186. Klenner 1982, p. 138, 139.

187. Idem, p. 141.

188. Idem, p. 142.

terrein van de concurrentie en zich uitstrekken tot een tijd die nog niet door het marxisme werd bestreken. Ook daar, aldus Klenner, zijn elementen te vinden die de ontwikkeling van de marxistische visie mogelijk hebben gemaakt en die passen in het denkschema van de revolutionaire arbeidersklasse. En waarom zou men hun betekenis ontkennen? Klenner illustreert zijn gedachtengang met het voorbeeld dat de mensenrechten van de Franse revolutie hebben gediend als emancipatieideologie van de bourgeoisie, maar ook als spontane ideologie van de vroege arbeidersbeweging. En dat zijn gedachtengang ook voor vandaag geldigheid zou bezitten, claimt hij met de stelling dat er zowel in de communistische als in kapitalistische wereld krachten zijn die strijden tegen fascistische tendensen en dat deze krachten het verdienen om niet te worden genegeerd; integendeel, aldus Klenner, zij moeten worden benaderd in een constructieve dialoog.¹⁸⁹

Een dergelijke opvatting relativeert de veel hardere, als heersende leer aangeduide, opvatting dat er tussen de mensenrechtenopvattingen van Oost en West een strenge caesuur bestaat. Toch mag aan deze relativering geen al te grote betekenis worden toegekend; het is zagezegd *niet meer dan* een relativering. Ook bij Klenner staat de discontinuïteit voorop. Ook in zijn ogen zijn de verschillen tussen (wat hij houdt voor) mensenrechten in het westen en mensenrechten in eigen kring zo fundamenteel dat daartussen nauwelijks bruggen zijn te slaan. In die zin voegt hij zich goeddeels naar de leer van de caesuur.

6. DE BEGRIPPEN VRIJHEID EN DEMOCRATIE

In hun discussies over de mensenrechten gebruiken Oost en West met enige regelmaat dezelfde termen zonder dat zij daarmee hetzelfde blijken te bedoelen. Twee van die termen, naar mijn idee de meest controversiële, zijn vrijheid en democratie.

189. Idem, p. 142-147.

Wat bedoelde men destijds toen men de Amerikaanse constitutie liet beginnen met "we the people of the United States (...) secure the Blessings of Liberty"; wat bedoelden de leden van de Raad van Europa toen zij in het Verdrag van Rome spraken over een "common heritage of (...) freedom"; wat bedoelt iemand als President Reagan als hij zegt te spreken in naam van het "Rijk van de Vrijheid"? Zo eenvoudig als het soms lijkt, dat wil zeggen: zo gemakkelijk als men in de politieke praktijk een begrip als vrijheid hanteert, zo moeilijk is het om aan dit begrip inhoud te geven. Niettemin zijn er wel enige karakteristieken te formuleren waarvan mag worden aangenomen dat zij tezamen als grootste gemene deler van de westerse opvattingen over vrijheid fungeren.

De westerse vrijheidsopvatting is allereerst gebaseerd op de idee dat elk individu voor zich de ruimte moet hebben om de dingen te doen en te laten die hem, afgaande op zijn eigen voorkeuren, goeddunken. Vrijheid als afwezigheid van hindernissen. Van de staat wordt gevraagd dat deze mogelijke hindernissen uit de weg ruimt, of kanaliseert, en verder dat hij zelf op zijn beurt zo min mogelijk een hindernis vormt. We herkennen hier de opvattingen van Locke, Kant en de grondleggers van de Amerikaanse grondwet. Ook zien we hier de opvatting van John Stuart Mill (1806-1873), althans van Mill de "vrijheidsdenker". (in tegenstelling tot Mill de utilitarist ¹⁹⁰), de man die schrijft "dat de wereld in het algemeen steeds meer geneigd [is] om de macht van de samenleving over het individu onnodig uit te breiden, door de druk van de publieke opinie en zelfs door die van de wet. En aangezien alle veranderingen die in de wereld plaatsvinden dreigen de staat te versterken en de macht van het individu te verminderen, is deze inbreuk op de vrijheid niet een van de kwaden die vanzelf zullen verdwijnen, maar moet men er steeds meer voor beducht zijn". De man ook die dat gebied waar anderen niet mogen komen wel aanduidt als "het onvervreemdbaar terrein van de menselijke

190. Zie over de (op te heffen?) tweespalt in Mills werk: Cliteur 1984, passim (en de daar vermelde auteurs, p. 118); Gray, passim.

vrijheid".¹⁹¹ Het is wat I. Berlin aanduidt met "negative freedom", door hem nader geformuleerd als "absence of interference beyond the shifting, but always recognizable, frontier".¹⁹² De plaats van de grens bepaalt de omvang van de vrijheid. Het begrip vrijheid impliceert, aldus Berlin, dat er een grens getrokken moet kunnen worden tussen "the area of private life and that of public authority", maar waar die grens moet liggen is een kwestie van "haggling", van loven en bieden dus, waarbij de verschillende posities sterk zullen worden bepaald door, zoals Berlin schrijft, de kijk die men heeft op de menselijke natuur en het geloof in de mogelijkheden om menselijke belangen met elkaar in overeenstemming te brengen.¹⁹³ En al is men het niet eens over de filosofische grondslag van de aldus afgebakende negatieve vrijheid, gemeenschappelijk blijft dat er een terrein is dat is afgesloten voor inmenging van buitenaf.

In zekere zin is met de aanduiding negatieve vrijheid nog niets gezegd over wat die vrijheid zelf is. Vrijheid, lazen we reeds bij Rousseau, is de gehoorzaamheid aan de wet die men zichzelf voorschrijft. En Kant stelt in zijn "Grundlegung zur Metaphysik der Sitten" (1785) dat de echte vrijheid redelijkheid veronderstelt en pas aanwezig is bij de mens die zijn handelen afstemt op datgene wat iedereen in principe moet kunnen goedkeuren. Echte vrijheid is dan tegengesteld aan egoïsme en gericht op universaliteit.¹⁹⁴ Hegel verkondigt op dit punt dezelfde leer. Vrij handelen betekent dat de handelwijze haar object niet laat bepalen door natuurlijke neigingen, spontane begeertes, ambities waardoor een mens wordt meegesleept. Het

191. Mill, p. 49, 47.

192. Berlin, p. 145; zie bijvoorbeeld ook p. 143: "The wider the area of non-interference the wider my freedom".

193. Idem, p. 143-144; p. 144-145: "Philosophers with an optimistic view of human nature, and a belief in the possibility of harmonizing human interests, such as Locke or Adam Smith and, in some moods, Mill, believed that social harmony and progress were compatible with reserving a large area for private life over which neither the state nor any other authority must be allowed to trespass. Hobbes, and those who agreed with him, especially conservative or reactionary thinkers, argued that if men were to be prevented from destroying one another, and making social life a jungle or a wilderness, greater safeguards must be instituted to keep them in their places, and wished correspondingly to increase the area of centralized control, and decrease that of the individual".

194. Cf. "Grundlegung zur Metaphysik der Sitten", p. 104-106.

veronderstelt dat de rede aan het woord komt en over de handelingen beslist. De zuivere willekeur waarmee iemand ongehinderd kan doen wat hij wil, is nog geen echte vrijheid. Deze laatste veronderstelt naast de afwezigheid van hinder, de zelfbepaling van de rede. De rede zelf bepaalt het doel van de handeling.¹⁹⁵

Daar komt nog iets bij. De vrijheid waarvan sprake is in de context van maatschappij en recht is geobjectiveerde vrijheid. Dat wil zeggen dat men poogt maatschappelijke structuren en instituties vanuit die echte vrijheid te beoordelen en te bepalen. De vrijheid is dan het organisatiebeginsel¹⁹⁶ van een samenleving, de realisering ervan te zien als een al-structurerend principe en als doel. Het is deze vrijheid die Berlin aanduidt met "positief"¹⁹⁷) en waarop Scheltens zonder twijfel doelt als hij spreekt over de echte levensvrijheid die slechts ontstaat "wanneer ons globale levensproject, de motieven waarvoor we willen leven, door ons zijn gewild".¹⁹⁸ Zoals het bij Scheltens mede om de objectieve gestalte van de vrijheid gaat, wanneer hij stelt dat "de vrijheid van de mens qua mens en dus van elke mens vraagt (...) om geïnstitutionaliseerde coördinatie, waarin elkeen aan zijn trekken kan komen".¹⁹⁹

De "geïnstitutionaliseerde coördinatie" waarvan hier sprake is, kan worden gezien als een rechtstreekse verwijzing naar de sociaal-economische en culturele grondrechten, die in dit geval moeten worden opgevat als de voorwaarden waaronder de vrijheid voor een ieder reëel gestalte kan krijgen. Wil de uiterlijke, geobjectiveerde vrijheid niet al te ongelijk zijn verdeeld, dan zal er iets dienen te worden gedaan aan de

195. Cf. bijvoorbeeld Heyde 1987, p. 86-95.

196. De term heb ik geleend van Heyde 1982-1983, p. 25: "Vrijheid is slechts reëel in een samenleving waarvan het organisatiebeginsel is de vrijheid van de mens".

197. Berlin, p. 149. Enkele elementen uit zijn omschrijving van de positieve vrijheid: 'I wish my life and decisions to depend on myself, not on external forces of whatever kind I wish to be the instrument of my own, not of other men's, acts of will. I wish (...) to be moved by reasons, by conscious purposes which are my own (...). I wish, above all, to be conscious of myself as a thinking, willing, active being, bearing responsibility for his choices and able to explain them by reference to his own ideas and purposes'.

198. Scheltens 1983, p. 61.

199. Scheltens 1980 (**), p. 175.

startpositie van de onderscheiden burgers.

Daarmee is tegelijkertijd een abstract, maar naar ik meen duidelijk, antwoord gegeven op de vraag hoe het westen in onze tijd in de sfeer van de mensenrechten vorm heeft willen geven aan het vrijheidsstreven. Aan de westerse mensenrechtenidee ligt een vrijheidsbegrip ten grondslag met vertakkingen zowel in de sfeer van de negatieve als de positieve vrijheid. Zo kan worden vastgesteld dat de naoorlogse wereld, het westen voorop, een poging heeft gedaan het dubbele vrijheidsbegrip tot uitdrukking te brengen in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, de Internationale Convenanten van 1966 en andere VN-documenten. Heeft men daarin niet geformuleerd wat men meende te mogen beschouwen als ineenvoeging van de idee van de vrijheid en van de voorwaarden waaronder de menselijke ontplooiing optimaal vorm zou kunnen krijgen?

Tegen deze gedachte kan men echter inbrengen dat bij de nadere uitwerking van de intenties van de diverse teksten (via de nadere wetgeving van de afzonderlijke staten en via de jurisprudentie die daarop en op de internationale teksten is gebaseerd) er altijd nog, en telkens weer, een aanzienlijk onderscheid wordt gemaakt tussen beide samenstellende componenten, dat, scherper gezegd, de negatieve vrijheid als echte vrijheid wordt beschouwd en de positieve vrijheid als iets dat valt buiten de sfeer van de mensenrechten. Meer nog dan voor Nederland, geldt dit voor de Verenigde Staten. Ook dat is echter een kwestie die ik nader aan de orde stel in de paragraaf over de verhouding tussen individu en staat. Want ik mag de thematiek van de vrijheid hier dan betrekkelijk geïsoleerd hebben besproken, in mensenrechtenzaken krijgt zij haar echte gewicht pas wanneer zij wordt gesitueerd in het kader van een verhandeling over de taken van de staat.

Vrijheid in het marxisme

De kern van het marxistische vrijheidsbegrip is gedeels van andere makelij. Centraal in dat vrijheidsbegrip staat enerzijds het inzicht dat de geschiedenis

een noodzakelijk verloop kent en anderzijds het vermogen en de wil van individu en samenleving om naar dat inzicht te handelen. Hoe meer inzicht men heeft in de noodzakelijkheid van de historische processen, en hoe meer men dit inzicht tot zichzelf toelaat en in handelen omzet, des te vrijer is men.

In het marxisme wordt uitgegaan van het bestaan van objectief bestaande ontwikkelingswetten die de onderscheiden samenlevingen sturen in de richting van een alomvattend communisme. Vrijheid is nu "de op wetenschappelijke kennis van de wetmatigheden van de natuur en de samenleving berustende heerschappij van de mens over de natuur en de maatschappelijke verhoudingen. Zij is de bekwaamheid van de mens tot een op oordeelkundige besluiten gebaseerde vormgeving van zijn levensomstandigheden overeenkomstig de objectieve wetmatigheden".²⁰⁰ Vrijheid ontstaat eerst wanneer men greep begint te krijgen op het bestaan en de fundamentele doorwerking van de ontwikkelingswetten. Het is de gedachte dat eerst kennis van de wetmatigheden bewust handelen mogelijk maakt.

Ook gaat men er in het marxisme van uit dat een dergelijke kennis zal aansporen tot bewuste erkenning van het goede van de ontwikkelingswetten en dat het verworven inzicht zal aanzetten tot ideeën over de wijze waarop de wetmatigheden het beste ten uitvoer kunnen worden gebracht. Want deze mogen dan objectief aanwezig zijn, zij kunnen niet zonder menselijke bemiddeling tot maatschappelijke verandering leiden. Zonder menselijke actie zal het beoogde doel niet worden bereikt. "Vrij", schrijft G. Stiehler, "is (...) alleen die klasse die haar doelen en handelingen bepaalt overeenkomstig de objectieve historische noodzakelijkheid en wetmatigheid". En dezelfde auteur in een ander boek: "Het wezen [van de socialistische ontwikkeling] bestaat daarin dat de objectieve voorwaarden planmatig worden omgezet in subjectief bewust, op maatschappelijke doeleinden georiënteerd handelen van het collectief en het individu".²⁰¹ De objectieve wetmatigheden moeten worden geïnternaliseerd.

Volgt hieruit dat het individu geen vrijheidsmarge

200. Stiehler 1973, p. 89.

201. Idem, p. 90; Stiehler 1984, p. 129.

heeft bij de uitvoering van zijn taak? Geenszins, zo stellen vele marxistische auteurs. Als het individu bereid is mee te werken aan de opbouw van een communistische samenleving en zich houdt aan de spelregels die het zichzelf via de collectieve wil heeft opgelegd, is het in grote mate vrij te handelen naar eigen inzicht. Het doel staat vast, maar naar dat doel leiden meerdere wegen. De mens is geen "passives Produkt der gesellschaftlichen Verhältnisse", zegt de een (W. A. Kutschinski ²⁰²), geen "willenlose Puppe des historischen Prozesses", zegt de ander (G. Stiehler ²⁰³). In de woorden van Marx in "Zur Judenfrage": "Alle Emanzipation ist Zurückführung der menschlichen Welt, der Verhältnisse, auf den Menschen selbst".²⁰⁴

De collectieve taak waarvoor de socialistische zaak de mens stelt, ontnemt het individu niet de mogelijkheid noch de plicht om maximaal vrij te zijn. De gedachtengang is dat het besef van de collectieve taak, gevoegd bij de persoonlijke geschiedenis van de afzonderlijke burgers leidt tot een nieuwe vorm van individualiteit of persoonlijke vrijmaking, welke men graag aanduidt met termen als "alzijdige individuele ontplooiing", "de nietvervreemde mens", of woorden van gelijke strekking. Ik kom daarop nog terug. Vrijheid is ook de *opdracht* om maximaal vrij te zijn, stelde ik. Het is niet anders dan de opdracht om zo'n alzijdig ontplooid individu te worden. En de eisen en grenzen die het socialisme daaraan stelt, verhinderen dit niet maar zouden het juist mogelijk maken.²⁰⁵

Twee kenmerken van het marxistische vrijheidsbegrip verdienen nog nader aandacht. Allereerst is dat wat

202. Kutschinski, p. 19.

203. Stiehler 1973, p. 91.

204. "Zur Judenfrage", p. 370.

205. Zie over die nieuwe vrijheid en individualiteit bijvoorbeeld Kutschinski, p. 19: "Die intellektuellen, moralischen, ästhetischen und anderen Qualitäten, die sich im Ergebnis ihres Umgangs mit anderen Menschen und unter den wirkenden konkreten historischen Bedingungen herausgebildet haben, sowie die psychophysiologischen Besonderheiten, die in einer besonderen Verbindung existieren, verleihen der Persönlichkeit ihre unwiederholbare Individualität und bedingen die Ausführung selbständiger willensmäßiger Handlungen durch sie. Wenn man alle diese Qualitäten zusammennimmt, zeigen sie sich als psychologische Veranlagung des Menschen, seines Charakters und seines Willens. Sie bilden jene der Persönlichkeit unbedingt eigene Seite, die sich wie das Einzelne zu ihren allgemeinen und besonderen Zügen verhält".

wordt aangeduid als het procesmatige karakter van de vrijheid. "Vrijheid", noteert H. Klenner, "weerspiegelt, zowel in haar maatschappelijke als haar individuele verschijningsvorm, de mate waarin het subject de objectieve wetmatigheden in natuur en samenleving beheerst".²⁰⁶ In de formulering -- Klenner gebruikt in het Duits de term "*Beherrschungsgrad*" -- zit het procesmatige van de vrijheid verborgen, het element van progressie. Vrijheid is gekoppeld aan en resultaat van maatschappelijke ontwikkelingen, moet worden veroverd, worden bewerkstelligd. Naarmate de produktiekrachten meer in socialistische zin zijn ontwikkeld, neemt de vrijheid toe.²⁰⁷

Het tweede kenmerk van het marxistische vrijheidsbegrip dat nadere aandacht vraagt, is van geheel andere orde. In het marxisme spreekt men veelvuldig over vrijheid in meer algemene zin, maar men zal niet vaak nalaten om ook aan te geven over *wiens* vrijheid het gaat. Waar in het westen veelal wordt gesproken over een vrijheidsbegrip waarvan wordt verondersteld dat het op een ieder van toepassing is, door een ieder kan worden ingeroepen, maakt men in het marxisme een expliciet onderscheid in adressaten. "No freedom for the enemies of freedom", "es gibt keine Freiheit für die Gegner der Freiheit des Volkes".²⁰⁸ Het zijn andere formuleringen voor de condities die ik eerder opsomde ten aanzien van de vrijheidsmarges die in het marxistische denken aan een individu toekomen. Een "vijand van het volk" houdt zich niet aan de voorwaarden, en verspeelt daarmee zijn vrijheid.

206. Klenner 1983 (*), p. 1057.

207. Zie over de koppeling tussen vrijheid en de ontwikkeling van de produktiekrachten bijvoorbeeld Klenner 1984, p. 950: "Freiheit ist wie Wahrheit ein Prozess. Es handelt sich hier um einen widersprüchlichen Fortschritt, wobei das sich wechselseitig beeinflussende Niveau der individuellen und der gesellschaftlichen Freiheit ganz entscheidend vom Entwicklungsstand der Produktivkräfte abhängt, den es wiederum von der subjektiven Seite her beeinflusst". Stiehler 1973, p. 105: "Die Freiheit der Menschen kann sich nur auf der Basis der historischen Gesetzmäßigkeiten entwickeln, die in der Dialektik von Produktivkräften und Produktionsverhältnissen zum Ausdruck kommt. Diese Dialektik bewirkt, dass die Freiheit, ihren Inhalt fortschreitend verändernd, immer in den Grenzen der objektiven Möglichkeiten existiert und verwirklicht wird, die durch die Wechselwirkung von Produktivkräften und Produktionsverhältnissen gezogen sind".

208. Kovalev, p. 31; Klenner 1983 (*), p. 1057.

Wanneer we in de context van een debat over mensenrechten tussen Oost en West spreken over het westerse democratiebegrip, betekent dat het zoeken naar de principes die eraan ten grondslag liggen. Westerse democratieën beschrijven in termen van hun uiterlijke kenmerken en op dat niveau speuren naar overeenkomsten en verschillen met het marxistische/Oosteuropese denken, zou weinig bevredigend zijn. Dat is de eerste afbakening van het thema. De tweede vloeit voort uit de gedachte dat er weliswaar al millennia lang over democratie wordt gefilosofeerd, maar dat de wortels van het hedendaagse westerse democratiebegrip toch vooral liggen bij denkers als Locke en Rousseau. Zij hebben de idee geformuleerd van een volk dat zichzelf de wet stelt, en daaraan uitwerking gegeven op een wijze die in sterke mate mede-constituerend is geweest voor de westerse staatsinrichting.

Lockes gedachten over de wenselijkheid van een democratie kunnen slechts naar waarde worden geschat in het licht van zijn verzet tegen de absolute monarchen die hun van God ontvangen gezag over de mensen uitoefenden. Met een van de verdedigers van deze vorm van gezagsuitoefening, Sir Robert Filmer, bond Locke (met name in zijn *First Treatise of Government*, maar zeker ook, zij het minder expliciet, in zijn *Second Treatise*) de strijd aan. Sir Robert, door Locke aangeduid als "the champion of absolute power"²⁰⁹, had in zijn boek "Patriarcha" op bijbelse gronden de principiële juistheid van de absolute heerschappij en van de overerving daarvan verdedigd, en had gesteld dat de vorsten terecht boven de wet stonden. "In a monarchy the king must by necessity be above the laws", zo citeert Locke hem.²¹⁰ Voor Locke was er maar één conclusie: in Sir Roberts filosofie zijn de mensen er voor de vorst, hebben zij geen recht op zelfbeschikking: "We must believe them upon their own bare words, when they tell us we are all born slaves"²¹¹, en het is daar dat we de aanzet treffen tot Lockes eigen visie: de mensen

209. "The First Treatise", par. 2.

210. Idem, par. 8.

211. Idem, par. 4.

zijn van nature vrij en sluiten met elkaar contracten waarin de bescherming van de vrijheid centraal staat. Het volk maakt zelf uit aan welke wetten het zichzelf, alsmede de organen die het met staatsmacht belast, zal houden.

Bij dit algemene democratische uitgangspunt formuleert Locke een aantal nadere uitwerkingen. Daarvan is er één voor ons onderwerp van bijzonder belang: de binding van de overheid aan de wetten van het volk. Gezien het vertrekpunt van zijn beschouwingen is het logisch dat Locke zich enige moeite getroost om aan te geven op welke wijze de nieuwe, door het volk gekozen heersers gebonden zijn aan de wil van datzelfde volk. Voorkomen moet worden, zo schrijft Locke, dat de heersers misbruik maken van de (wetgevende) macht die het volk in hun handen heeft gelegd, en dit kan onder meer worden gerealiseerd door bepaalde inhoudelijke eisen te stellen aan de uit te vaardigen wetten: het mogen geen "extemporary [voor de vuist weg geformuleerd] dictates" of "extemporary arbitrary decrees" zijn, geen "undetermined resolutions", ze mogen geen ad hoc-karakter hebben. Daarentegen gaat het, positief geformuleerd, om "promulgated established laws, not to be varied in particular cases, but to have one rule for rich and poor, for the favourite at Court, and the countryman at plough".²¹² Een wet voor het vriendje van het hof en de man aan de ploeg. Alleen bij dergelijke wetgeving, aldus Locke, ziet het volk in alle duidelijkheid de plichten weerspiegeld die het heeft, alsmede de grenzen waarbinnen het zich veilig mag weten. Bescherming, niet in de laatste plaats tegenover de macht van de nieuwe heersers, die op hun beurt door een dergelijke wetgeving "[are] kept within their due bounds"²¹³, met als sanctie dat zij bij overschrijding van de grenzen kunnen worden weggezonden. (Althans in normale omstandigheden. Indien de "rulers" de grenzen

212. "The Second Treatise", par. 131, 136, 137, 142.

213. Idem, par. 137: "For all the power the government has, being only for the good of the society, as it ought not to be arbitrary and at pleasure, so it ought to be exercised by established and promulgated laws, that both the people may know their duty, and be safe and secure within the limits of the law, and the rulers, too, kept within their due bounds, and not be tempted by the power they have in their hands to employ it to purposes, and by such measures as they would not have known, and own not willingly".

zo ver overschrijden dat zij zich niet meer laten wegsturen, dan rest het volk niets anders dan een "appeal to Heaven". ²¹⁴) Voegen we daaraan nog toe dat in Lockes gedachtengang conflictbeslechting plaats moet vinden door onpartijdige rechters ²¹⁵ , en duidelijk is dat hij een aantal verbindingen heeft gelegd die in de hedendaagse westerse democratieopvatting, mede dankzij hem, een vooraanstaande plaats innemen.

Bij Locke lezen we voortdurend dat wetgeving moet zijn gericht op het welzijn van het gehele volk ("the good of the people", "the public good"). Het is zijn opdracht aan iedereen die bij wetgeving en de uitvoering daarvan is betrokken, om bij voortduring van die publieke taak doordrongen te zijn. Wat dat algemeen welzijn echter is, of waarom de staatsorganen daarop gericht zouden moeten zijn, lezen we bij hem niet expliciet.

Rousseau daarentegen gaat uitvoerig in op de vraag wat in een democratie de status is van de verzameling van individuele willen. Daartoe presenteert hij zijn onderscheid tussen de "volonté de tous" en de "volonté générale": de eerste een optelsom van de afzonderlijke opvattingen van de verschillende individuen, de tweede een uitdrukking van het streven om die individuele belangen te overstijgen: "La volonté générale (...) tend toujours à l'utilité publique". ²¹⁶ Het volk, zo voegt Rousseau daaraan toe, wil altijd het goede, maar ziet het niet altijd. En: "La volonté générale est toujours droite, mais le jugement qui la guide n'est pas toujours éclairé" ²¹⁷ , en waarop het aan komt is te zorgen voor goede voorlichting en gefundeerde meningsvorming, iets wat bij Rousseau zonodig met enige dwang kan worden gerealiseerd: "Il faut obliger les uns à conformer leurs volontés à leur raison; il faut apprendre à l'autre à connaître ce qu'il veut". ²¹⁸ En, stelt Rousseau, als men het maar eenmaal weet, wil men het goede ook en heeft men in zijn handelen het algemeen belang

214. Idem, bijvoorbeeld par. 149, 168.

215. Idem, par. 131.

216. "Du Contrat Social", p. 82.

217. Idem, p. 82, 96.

218. Idem, p. 96.

voor ogen. Het komt er voor Rousseau dan wel op aan te bepalen onder welke voorwaarden de wil van de meerderheid als *volonté générale* moet worden beschouwd. Of hij daarin is geslaagd, blijft hier in het midden. Los daarvan ligt in het probleem van de relatie tussen de *volonté de tous*, de feitelijke wil van de meerderheid, en de *volonté générale*, die men kan zien als de wil die op "rechtvaardigheid" is gericht, een spanningsverhouding die kenmerkend is voor de hedendaagse westerse democratieën. Deze pogen veelal de twee polen bij elkaar te houden, en de politieke discussies die zich in de maatschappij afspelen zijn er vaak op gericht de feitelijke politieke lijnen te toetsen aan hetgeen men onder rechtvaardigheid meent te mogen verstaan, dan wel aan de visie op rechtvaardigheid die men op een bepaalde plaats en tijd wil verdedigen.

Laten we deze spanningsverhouding tussen beide polen nader bezien. Bij Locke en Rousseau troffen we de gedachte aan van het zichzelf wetgevende volk, alsmede de notie dat de verenigde individuen in hun gezamenlijke handelen iets als het algemeen welzijn voor ogen zouden kunnen houden. Hier ligt, zoals reeds aangegeven, voor de westerse democratieën het begin van een probleem waarvoor nadere aanknopingspunten zijn te vinden in Lockes opvatting dat de uitvoerende macht onder omstandigheden een grote discretionaire bevoegdheid heeft om te bepalen wat het algemeen belang is, en in Rousseaus gedachte dat het volk zich kan vergissen en in dat geval kan worden bijgestuurd. De vraag is nu wanneer een dergelijke correctie van de volkswil geoorloofd is.

Op deze vraag is, dunkt me, niet één antwoord het juiste. Dat heeft te maken met het feit dat er in het westen niet slechts één democratieopvatting bestaat, en dat niet één opvatting per se de juiste is. Zo zal het antwoord op de voorliggende kwestie onder meer afhangen van de kijk die men heeft op de menselijke natuur (gaat het om redelijke wezens die in redelijkheid te overtuigen zijn van de noodzaak niet het loutere eigenbelang voor ogen te houden), op de status van 's lands bestuurders (zijn zij de enkele uitvoerders van de volkswil of, het andere uiterste, personen die weten wat goed is voor het volk met overeenkomstig aangepaste bevoegdheden), op de gevaren die de demo-

cratie bedreigen.

Geen nadere argumentatie behoeft mijns inziens dat er omstandigheden *kunnen* zijn, waarin een correctie nodig is. Maar waar het naar mijn idee in de westerse democratieopvatting op aan komt, is dat *niet te snel* mag worden gedacht dat het volk of zijn vertegenwoordiging te weinig van het algemeen belang is doordrongen. Een democratie hoort in eerste aanleg verbonden te zijn met uitvoering van datgene wat het volk voor zijn eigen wil houdt. Ik zou met instemming W.A.M. Luijpen willen aanhalen, waar deze zegt: "Democratisch noem ik een politiek systeem dat, uit respect voor de mens, afstand doet van het absolutisme van het weten en willen".²¹⁹ Het vertrekpunt achter een dergelijke democratieopvatting is de principiële gelijkwaardigheid van de verschillende opvattingen die onder een bevolking leven, alsmede de mogelijkheid dat verschillende combinaties van opvattingen tot verschillende meerderheidsstandpunten kunnen voeren. Tegelijkertijd echter hoeft dit niet te betekenen dat in deze democratieopvatting van een absoluut waarden-relativisme sprake zou zijn, dat er geen criteria zouden zijn om de ene opvatting te kwalificeren als meer in overeenstemming met "rechtvaardigheid" dan de andere. Dit geldt zeker wanneer we ons bepalen tot de mensenrechten en ons voor ogen stellen hoe westerse democratieën daarmee plegen om te gaan. Wanneer er één terrein van maatschappelijke actie is dat mede door hogere beginselen, en niet alleen door primitief eigenbelang, wordt bestuurd, dan is dat het terrein van de mensenrechten. In de verschillende verklaringen, verdragen en grondwetten en in de jurisprudentie zijn vele normen tot ontwikkeling gebracht die men als "hogere beginselen van rechtvaardigheid" kan aanmerken. Deze beginselen geven richting aan de beoordeling van concrete situaties welke in het licht van schending van mensenrechten om beoordeling vragen, ook al kan men daarbij aantekenen dat de bedoelde beginselen niet in alle gevallen onmiddellijk duidelijk zijn en dat de conclusies die voor de concrete gevallen uit de beginselen volgen veelal niet via syllogistische redenering te

219. Luijpen, p. 317.

verkrijgen zijn.

Ook wanneer de beginselen moeten worden aangepast aan veranderende maatschappelijke inzichten, kan dit gebeuren via het geschetste democratische model. Ook dan kan worden teruggegrepen op de procedures waarin de meerderheid van een bepaald moment haar meerderheidswil tot uitdrukking kan brengen en kan worden gevraagd dat zij haar bijstellingen nadrukkelijk afweegt tegen de achtergrond van de al bestaande beginselen. De toets aan deze beginselen voorkomt dan wederom in belangrijke mate de verabsolutering van het willen en weten van de (toevallige) meerderheid. De *volonté de tous*, kunnen we zeggen, blijft in de westerse democratieën aan de macht, maar zij heeft zich zeker in mensenrechtenzaken rekenschap te geven van hogere beginselen, van datgene derhalve waarmee Rousseaus notie van de *volonté générale* is verbonden. Of dit democratiemodel ook op andere maatschappelijke terreinen werkt, zou per terrein moeten worden gezien.

Van grondrechten als vrijheid van meningsuiting, persvrijheid, vrijheid van vereniging en vergadering wordt wel gezegd dat zij inherent zijn aan de westerse democratie. Zonder dergelijke grondrechten zou democratie niet denkbaar zijn, want hoe kan een volk zichzelf in vrijheid de wet stellen wanneer het in zijn gedachtenontwikkeling wordt geknecht? Democratische procedures waarin dergelijke grondrechten worden geschonden, mogen in deze gedachtengang niet als democratisch worden aangeduid, terwijl bovendien het resultaat van de democratische besluitvorming de toets aan deze grondrechten moet kunnen doorstaan.²²⁰

Het lijkt een evidentie van de eerste orde. Toch roept de schakeling een onderliggende vraag op: Is in de aangegeven gedachte sprake van democratie überhaupt of van een democratiebegrip zoals het westen dat heeft leren hanteren? Het laatste in elk geval, zou ik denken. De aangeduide grondrechten zijn van groot belang voor het functioneren van een democratie op pluralistische grondslag. In die zin kan men zeggen dat een aantal klassieke grondrechten deel is gaan uitmaken

220. Cf. bijvoorbeeld Muller, p. 339.

van de democratieopvatting die in het westen gaandeweg dominant is geworden. Of het echter ook geldt voor het democratiebegrip in meer algemene zin, valt nader te onderzoeken.

De marxistische opvatting van democratie

Centraal in het marxistische democratiebegrip staat een element dat ons al op verschillende wijzen bezighield: het recht op inrichting van de samenleving komt toe aan de klasse die door middel van haar arbeid bijdraagt aan de realisering van het doel dat in de geschiedenis ligt besloten. Wat de vrijheid is voor het individu, is de democratie voor het collectief: de gezamenlijke wil om op basis van het inzicht dat men heeft verworven in de ontwikkelingsgang van de geschiedenis overeenkomstig "de objectieve wetmatigheden" te handelen, en verder het besef dat men collectief verantwoordelijk is voor de wijze waarop aan de wetten gehoor wordt gegeven.

Daarbij doordringt in de marxistische optiek de democratie *alle* onderdelen van het sociale leven, en dus niet alleen die delen die men zou kunnen aanduiden met politiek (in engere zin). Ook het onderwijs, de media, en bijvoorbeeld de grenzen die zijn gesteld aan de vrijheid van het individu, worden democratisch geregeld. Ook daarvan bepalen de werkenden de inhoud. De Russische rechtsgeleerde V.M. Chkhikvadze spreekt over democratie als een "all-embracing concept"²²¹, en van deze gedachte kan men vele uitwerkingen aantreffen. Zo spreekt de ene auteur over democratisering van economische ontwikkelingen, en de andere over democratisering van het sociale leven als uitdrukking van de collectieve verantwoordelijkheid voor de eigen levensomstandigheden²²², waarmee men wil aangeven dat in het socialisme de democratie *totaal* is gerealiseerd, zowel uiterlijk als innerlijk. Zij is tegelijkertijd vorm en inhoud, zowel het beslissingsmodel als het meest fundamentele kenmerk van het alledaagse leven. Zie bijvoorbeeld hoe de Poolse rechtstheoreticus W. Sokole-

221. Chkhikvadze, p. 75.

222. Uit velen: Shakhnazarov, p. 16; Zschiedrich 1978, p. 1074.

wicz dit beschrijft: "(...) de socialistische democratie beperkt er zich niet toe voor de burgers een gelijke deelname aan de machtsuitoefening mogelijk te maken, maar verschaft veeleer de objectieve materiële voorwaarden voor een dergelijke deelname. Zij doordringt alle aspecten van het sociale leven en is daarom, zoals Marx zegt, inhoud en vorm tegelijk, (...). 'In de democratie', zo zegt Marx verder, 'is het formele tegelijk een materieel principe'".²²³

In Sokolewicz' tekstfragment kan men tussen de regels een dimensie aanwijzen waarover marxistische auteurs weinig misverstand wensen te laten bestaan: socialisme en democratie zijn één, althans onlosmakelijk verbonden. Doel van het socialisme is de volmaakte democratisering van de samenleving en de democratie is zelf voorwaarde om de doeleinden van het socialisme te kunnen realiseren. "Der Sozialismus ist Daseinsform der Demokratie, und die Demokratie ist Daseinsform des Sozialismus".²²⁴ In klassieke bewoordingen, onder meer gebezigd door Rosa Luxemburg: Zonder socialisme geen democratie, zonder democratie geen socialisme.

Evenals dat bij het westerse democratiebegrip het geval is, roept het marxistische democratieconcept de vraag op naar de verhouding tussen zeggenschap van het volk en algemeen (socialistisch) belang. In de marxistische democratieopvatting is veelvuldig sprake van omschrijvingen als "de juiste uitleg van de socialistische leer, die het volk bij zijn handelen in acht zou dienen te nemen". Is het uit een oogpunt van totale democratisering echter verdedigbaar dat er een institutie is -- als de Communistische Partij -- die het volk kan "bijstellen" indien het dwaalt? De gedachte die men ten aanzien van deze kwestie in de marxistische literatuur volgt, is betrekkelijk eenvoudig. Uitgegaan wordt van de idee dat de richting waarin de samenleving zich beweegt en het einddoel eenduidig vaststelbaar zijn en dat de centrale belangen van de bevolking daarmee zijn aangegeven. Het is echter denkbaar dat (een gedeelte van) de bevolking nog niet voldoende is doordrongen van het grote socialistische ge-

223. Sokolewicz, p. 136.

224. Awasjan e.a., p. 243.

dachtengoed, dat men het verkeerd wenst te interpreteren, dat men onjuiste belangentegenstellingen ziet. In dat geval is het de taak van de "in de strijd beproefde voorhoede van het volk" om corrigerend op te treden, niet omdat zij zelf dat zou willen, maar omdat het volk haar daartoe het mandaat heeft gegeven en een ingreep zou hebben gewild, indien het vanuit een hoger plan naar zijn eigen daden had kunnen kijken.

De democratie speelt zich af binnen een meeromvattend raamwerk, dat beperkingen bevat ten aanzien van de richtingen die de democratie kan uitgaan. Het is de sturende werking van de ene, leidende ideologie en "de totale ideologische activiteit is erop gericht de individuen bewust te maken, en hun te verduidelijken dat het gemeenschappelijke noodzakelijk staat boven het individuele".²²⁵ De bevolking moet zich houden aan haar historische opdracht. Slaagt zij daarin niet, dan loopt ze niet, zoals we in het westen wellicht zouden zeggen, het gevaar te worden bijgestuurd, maar geniet zij het voorrecht te worden gecorrigeerd door de instantie die zij met die taak heeft belast, de Partij, en die meer mogelijkheden heeft om nieuwe wetenschappelijke inzichten te verwerken, en meer ruimte om de achterliggende intenties van het marxisme-leninisme te bestuderen en deze naar de eisen van de tijd te vertalen. Het is het grondpatroon van het democratisch centralisme, waarin Partij en volk harmonieus op elkaar zijn afgestemd. Zie hoe de Russische filosoof F. Fedorchuk dit formuleert: "Het Sowjetvolk ziet zelf de noodzaak in van dit soort politieke leiderschap. Men erkent het leiderschap niet alleen, maar is ook persoonlijk geïnteresseerd in de consequente uitoefening ervan ten behoeve van de realisering van de socialistische en communistische idealen".²²⁶ In de marxistische theorie zijn volk en leiding één. In saamhorigheid bepaalt men de weg die men als de meest wenselijk-

225. Stiehler 1984, p. 192.

226. Fedorchuk, p. 38; Schliwa, p. 782, formuleert, deels in termen van Marx en Engels, als een van de vereisten voor het democratisch centralisme: "(...) es handelt sich um die Notwendigkeit eines demokratisch autorisierten gesellschaftlichen Gesamtwillens, der Verbindlichkeit gesellschaftlicher Interessen, der zentralen Wahrnehmung 'einer Direktion, welche die Harmonie der individuellen Tätigkeiten vermittelt und die allgemeinen Funktionen vollzieht, die aus der Bewegung des produktiven Gesamtarbeiters im Unterschied von der Bewegung seiner selbständigen Organe entspringen'".

ke ziet, zoals het ook in het marxistische democratieconcept past dat volk en leiding tezamen autonoom zijn in de bepaling van hun politieke wensen en zich niet behoeven te laten leiden door bijvoorbeeld de richtlijnen van de internationale gemeenschap.

Zo kan in een staat als de Sowjet-Unie een individu zich ter bescherming van zijn mensenrechten niet beroepen op internationaal geldende bepalingen (al moet worden aangetekend dat dit een van de aspecten van de juridische positie van de Sowjetburger is die thans in herziening zijn), in essentie omdat een dergelijke beroepsmogelijkheid een inbreuk zou betekenen op het recht van de afzonderlijke staten om hun aangelegenheden autonoom te regelen. Het beginsel van de autonomie geldt echter niet langer indien in enigerlei land de schending van de mensenrechten een zodanige vorm aanneemt dat daardoor de wereldvrede wordt bedreigd. Daarbij moet worden gedacht aan volkerenmoord, kolonialisme, fascisme. Deze delicten ontaarden makkelijk in zodanig grote schendingen van mensenrechten dat daarvoor het belang van de autonome staat moet wijken en ingrijpen van hogerhand geoorloofd is.²²⁷ Een andere uitzondering op het beginsel is vooral bekend geworden onder de naam Brezjnev-doctrine: de soevereiniteit van de afzonderlijke Oostblokstaten moet soms plaats maken voor de soevereiniteit van het socialisme, verwoord door de staat die aan deze supranationale ideologie leiding geeft, de Sowjet-Unie.²²⁸ De "juiste interpretatie" van het socialistische gedachtengoed vraagt om correctie van de betrokken bondgenoot. De voorbeelden zijn bekend: Hongarije, Tsjecho-Slowakije. (De gedach-

227. Daarover bijvoorbeeld Graefrath 1979, p. 52; en vele malen Kartashkin, bijvoorbeeld 1976, p. 15-19; 1977/8, p. 37. "It is the practice of contemporary international law to draw a distinction between two categories of delicts, that is, international crimes and offences. It is when states commit international crimes and offences resulting in massive and gross breaches of human rights and fundamental freedoms, that these transcend the limits of internal competence. In such instances, the United Nations is empowered to intervene and take steps for the international protection of human rights. (...) Contemporary international law qualifies the unleashing of aggressive wars, the policy of genocide and apartheid as international crimes. Colonialism, fascism and racial discrimination have been outlawed and are regarded as international offences. These are the delicts which result in gross and massive violations of elementary human rights".

228. Zie bijvoorbeeld Meissner, p. 117; Veiter (in: Veiter en Kroker, Hrsg.), p. 76.

tengang is door het westen ook wel van toepassing verklaard op de Sowjetinval in Afghanistan van 1979. En, hoewel dat niet in de weg staat aan het mogelijke gelijk van een dergelijk standpunt, is de officiële Sowjetversie een andere: Afghanistan heeft zelf gevraagd om hulp bij de verdere uitbouw van de socialistische revolutie en maakt daarmee gebruik van zijn democratische recht op zelfbestemming.²²⁹)

Eerder is reeds gebleken dat het marxistische democratieconcept moet worden opgevat als sterk dynamisch, dat het met de ontwikkeling van het socialisme aan sterke verandering onderhevig is. De socialistische democratie is niet "ein für allemal Fertiges, Abgeschlossenes", schrijft de Oostduitse rechtsgeleerde U.-J. Heuer, eraan toevoegend dat een volk zich voortdurend moet afvragen hoever zijn ontwikkeling is gevorderd en welke volgende stappen vereist zijn. Het niet treffen van noodzakelijke maatregelen kan de ondergang van de nieuwe orde betekenen, en "het toelaten van een door de omstandigheden niet gerechtvaardigde, niet noodzakelijke inperking van de democratie, betekent (...) het stremmen van de weg naar het socialisme".²³⁰

Het laatste is veelbetekenend voor de marxistische visie op de verhouding tussen grondrechten en democratie. In elk ontwikkelingsstadium kan het volk zich bepaalde grondrechten toekennen, maar tegelijkertijd stelt het bereikte ontwikkelingsstadium geobjectiveerde eisen aan de omvang en kwaliteit van de verschaften rechten (zie met name mijn eerdere opmerkingen over het materialistische natuurrecht). Blijven deze echter relatief ten achter, dan blijft het volk in democratisch opzicht in gebreke. Terwijl in het beginstadium van de opbouw van de socialistische staat een "dictatuur van het proletariaat" mogelijk en een onvolkomen stelsel van grondrechten denkbaar is, kan men daarbij in de verdere ontwikkeling niet blijven stilstaan.

Zoals socialisme en democratie verbonden zijn in de

229. Daarover bijvoorbeeld Klenner 1985, passim (de tekst bevat Klenners bijdrage aan de bespreking die de VN-commissie voor de rechten van de mens wijdde aan het rapport inzake Afghanistan van F. Ermacora; zie ook het rapport zelf, in het bijzonder p. 257).

230. Heuer, p. 347.

marxistische doctrine, zo ook is er sprake van een wederzijdse afhankelijkheid van democratie en grondrechten. "De democratie is in de socialistische staat niet slechts middel, maar ook doel. (...) Het is de opgave voor en kans van het socialisme de objectieve eisen van het maatschappelijke leven in overeenstemming te brengen met de -- onder de gegeven omstandigheden -- grootst mogelijke vrijheid van het individu".²³¹ De vrije mens is voor de socialistische democratieopvatting zowel voorwaarde als doel: de vrije, alzijdig ontplooiende mens is nodig om dit type democratie te laten functioneren, terwijl diezelfde democratie op haar beurt ertoe bijdraagt dat de burgers de ruimte krijgen om aan de inrichting van hun leven gestalte te geven. Dat die vrijheid een door de officiële ideologie gelimiteerde is, zagen we. Dat deze beperking feitelijk ook wordt verdedigd met een beroep op diezelfde ideologie, zagen we ook. Dat eenzelfde patroon geldt ten aanzien van de vrije ruimte van het collectief, werd daaraan in deze subparagraaf toegevoegd.

7. INDIVIDU EN STAAT

Met het thema "individu en staat" zijn we bij een onderwerp dat, naar zal blijken, in zekere zin een bundeling is van al het voorafgaande. Tegelijkertijd is het in zijn isolement het thema dat in de Oost-West-discussies over de mensenrechten de kampen het sterkst verdeeld houdt.

Westerse opvattingen over de verhouding tussen individu en staat

In het westerse denken van de 17e en 18e eeuw werd de staat geconstrueerd vanuit het individu: het individu werd als uitgangspunt genomen en van daaruit werd gefilosofeerd over noodzaak en nut van de staat. Dit individualisme gaat, zoals C.B. Macpherson vaststelt, minstens terug tot op Hobbes. Hij was het, aldus Mac-

231. Sokolewicz, p. 140.

pherson, die traditionele begrippen als samenleving en gerechtigheid liet vallen en politieke rechten en plichten deduceerde uit de belangen en wensen van uit hun context losgemaakte individuen.²³² Hobbes stond daarin niet alleen. In de contracttheorieën van de 17e en 18e eeuw werd het individu steeds los gedacht van zijn maatschappelijke context en diende het in deze "uitgeklede" hoedanigheid als grondslag voor het denken over de staat: welk voordeel biedt het *mij*, wat heb ik eraan als ik toetreed tot een staatsgemeenschap? De staat is er ter bescherming van het eigenbelang, en heeft slechts bestaansrecht zolang de meerderheid vindt dat zijn eigenbelang ermee is gediend. De staatsorde is in de optiek van de vroege contractdenkers uitwendig, de staat is een middel voor de realisering van welbepaalde doelen, geen doel in zichzelf.

Anders is het gesteld met de staatsidee van Hegel en Marx (waarover later). Van Hegel -- maar niet alleen van hem -- is bekend dat hij enthousiast was over de 18e eeuwse staat(sidee), gebaseerd als deze was op de menselijke subjectiviteit en redelijkheid. Wat Hegel de "bürgerliche Gesellschaft" noemt, was in zijn optiek een radicale stap vooruit. Maar nog niet voldoende. De staat werd in dit type samenleving nog al te zeer gezien als een instrument ter realisering van eigenbelang, terwijl voor Hegel daarentegen de staat een mogelijkheid was om de mens juist uit te tillen boven de sfeer van de loutere optelsom van individuele willen. De staat, schrijft S. Avineri in zijn bekende "Hegel and the modern state", is voor Hegel universeel altruïsme, "a mode of relating to a universe of human beings not out of self-interest but out of solidarity, out of the will to live with other human beings in a community".²³³ Hegels staat is doel op zich, omdat pas daarin de redelijke menselijke vrijheid haar realisering kan vinden. In die staat zijn het algemene en het individuele, eenheid en totaliteit, werkelijkheid en idee verzoend, komen subjectiviteit en solidariteit eindelijk bij elkaar en grijpen zij in uitgebalanceer-

232. Macpherson, p. 13.

233. Avineri, p. 134.

de vorm ineen.²³⁴ "Das Allgemeine muss also betätigt sein, aber die Subjektivität auf der anderen Seite ganz und lebendich entwickelt werden", lezen we bij Hegel. En: "Die Idee des Staats in neuer Zeit hat die Eigentümlichkeit, dass der Staat die Verwirklichung der Freiheit nicht nach subjektivem Belieben, sondern nach dem Begriffe des Willens, d. h. nach seiner Allgemeinheit und Göttlichkeit, ist", waarna hij stelt dat er nog "onvolkomenen Staaten" zijn waarin de idee van de staat nog is "ingehüllt".²³⁵ Deze laatste zijn als het ware in de geschiedenis blijven steken op een punt dat vraagt om verdere ontwikkeling en dat zich ook verder zal ontwikkelen. Dat Hegel daarbij onder meer doelde op de "bürgerliche Gesellschaft", zagen we. Dat daarin naar zijn opvatting Hobbes' geest van de oorlog van allen tegen allen voortleefde, is een kenmerk van de klassiek-liberale samenleving waartegen hij met name in stelling kwam.

De "uitwendigheid van de staatsorde", waartegen Hegel zich afzette, kent vele uitvloeiselen en er zijn talrijke verschijnselen die zich tegen deze achtergrond laten situeren. Relevant voor ons onderwerp is met name de (te grote) scheiding van staat en maatschappij, die in deze staatsopvatting tot uitdrukking komt en die in mensenrechtenkwesaties een toepassing vindt in de discussies over het bestaan van een staatsvrije sfeer. Staat en maatschappij worden dan *gezien als* onderscheidbare en te scheiden grootheden. Afgezien van de vraag of de scheiding zich ook daadwerkelijk laat voltrekken en er niet altijd een relatie tussen beide heeft bestaan zolang het fenomeen staat bekend is, worden dan vanuit de *aanname* dat scheiding mogelijk is de grondslagen gelegd voor beschouwingen over staat en staatsorganen.²³⁶ De maatschappij dat zijn wij zelf,

234. Cf. Lopez-Calera, p. 525; Rieter, p. 61.

235. "Grundlinien der Philosophie des Rechts", par. 60, Zusatz.

236. Cf. Meuwissen 1975, p. 41: "Aan de slechts gedachte scheiding tussen staat en maatschappij ligt echter een zeer specifieke relatie tussen beide ten grondslag. (...) Het punt is niet dat in latere periode een relatie tussen staat en maatschappij überhaupt tot stand moet worden gebracht, maar wel dat de bestaande relatie moet worden veranderd. Juist omdat reeds een relatie daadwerkelijk aanwezig was (al werd die dan *gedacht* als scherpe scheiding), kon later, toen de kritiek op de maatschappelijke toestanden ontstond, van de staat alle heil verwacht worden. Een dergelijke verwach-

de staat bevindt daartegenover of daarnaast, is deels een steun bij het realiseren van de doelen die een samenleving zichzelf stelt, deels de vijand waarvoor men zich te hoeden heeft.

Een uitvloeisel van de uitwendigheid van de staat, ten nauwste verbonden met de scheiding van maatschappij en staat en voor ons onderwerp van groot belang, is de opdeling van het recht in twee gescheiden sferen: privaatrecht en publiekrecht. (De scheiding waarover S.W. Couwenberg opmerkt dat deze voor het Amerikaanse recht veel minder relevant is dan voor het Europese continent, wat een gevolg zou zijn van de common-law traditie die zich binnen het Angelsaksische recht heeft weten te handhaven.²³⁷)

"Zolang", zo schrijft J. van der Hoeven in zijn opstel over de (door hem sterk gerelativeerde) magische lijn tussen publiek- en privaatrecht, "de monistische gezagsopvatting overheerste, lag het voor de hand, bij het zoeken naar het toepasselijke recht, uitsluitend of vrijwel uitsluitend aandacht te hebben voor de vraag, welke rechtssubjecten bij de rechtsvinding betrokken waren. Was een daarvan een overheidsorgaan, handelende als zodanig, dan was daarmee in beginsel beslist, dat het gemeene recht niet toepasselijk was". En hij voegt daaraan toe dat deze opvatting een typisch produkt was "van de in de tweede helft van de 19e eeuw heersende denkwijze, die een scherpe scheiding van staat en maatschappij voorstond, de overheidsactiviteit (de 'staat') tot weinige en beperkte terreinen terugdrong maar, juist door die scherpe scheiding, de overheid -- afgezien van politieke controle -- op die terreinen dan ook vrijwel ongecontroleerd de vrije hand liet".²³⁸

ting zou zinloos zijn, wanneer niet reeds betrekkingen tussen staat en maatschappij aanwezig waren".

Zie voor een problematisering van de scheiding tussen staat en maatschappij bijvoorbeeld ook Scheltens 1978, p. 261: "Kan van die nachtwakerstaat worden beweerd dat hij een niet-interventie-staat zou zijn? Dit lijkt me niet het geval te zijn. De staat vervult hier tegenover de maatschappij wel degelijk een zeer positieve rol en intervenueert op een besliste manier: hij houdt de bestaande individualistische eigendomsverdeling in stand en daarmee ook de maatschappelijke structuren die eruit resulteren. Hij intervenueert dus ten voordele van een welbepaalde structuur en ten voordele van diegenen die belang hebben in het behoud van die structuur".

237. Couwenberg 1981, p. 57, jo 420. Ik heb dit niet verder uitgezocht en beperk mij hier tot de Nederlandse situatie.

238. Van der Hoeven 1970, p. 206.

Het gemene recht waarvan hier sprake is, is (uiteraard) het privaatrecht en betreft een verwijzing naar de opvatting van met name H.J. Hamaker en P. Scholten dat het privaatrecht als het gemene recht moet worden beschouwd en dat het publiekrecht als bijzonder recht alleen in bepaalde gevallen daaraan derogeert.²³⁹ Het privaatrecht gaat in deze opvatting aan het publiekrecht vooraf, maar men kan ook zeggen: het gaat aan de staat vooraf. De wetgever is niet de schepper van het privaatrecht, hij treft het (slechts) aan en geeft er vorm aan.²⁴⁰ Het gewone recht is het recht dat de burgers zelf inbrengen, zou men ook kunnen zeggen; in de verhouding maatschappij--staat ligt het primaat bij de eerste. En onder nog een andere invalshoek belicht: het privaatrecht wordt vaak gezien als het eigenlijke recht, de rest is weliswaar niet onbelangrijk, maar komt in rangorde duidelijk op een lager plan. Het is een vaststelling die menigeen na het doorlopen van een juridische opleiding op eigen kracht kan doen, ook nu nog, ondanks alle veranderingen die zich op het grensvlak van het publiek- en het privaatrecht voltrekken. Daarover nog een enkele opmerking.

"In een samenleving waarin overheidshandelen en particulier handelen vergaand zijn verweven, waar bovendien de bevoegdheidenspreiding met betrekking tot de behartiging van de publieke taak zo ver is voortgeschreden als bij ons het geval is, is de zin van de onderscheiding van het recht in twee grote gebieden, publiek recht en privaat recht, kwestieus geworden". Dat schrijft Van der Hoeven in 1970, bijna aan het eind van zijn eerder genoemde bijdrage.²⁴¹ In 1987 voegt hij daaraan naadloos toe dat de scheidslijn tussen privaat- en publiekrecht niet zo scherp is als veelal wordt gedacht en dat er weliswaar verschil en onderscheid is, maar geen kloof of tegenstelling. Een dergelijke kloof zou zich naar zijn opvatting niet

239. Idem, p. 201. Nader over Paul Scholtens opvatting, diens Algemeen Deel Asseriserie, p. 25-32.

240. Scholten, p. 28-29: "(...) dat het bestaan van gedragsregelen, die de wetgevende macht vastlegt en op grond waarvan de rechter recht spreekt, reeds met het bestaan der rechtsgemeenschap is gegeven, dat er dus reeds regelen zijn, voordat zij door enige machthebber geformuleerd zijn. Het publiek recht onderstelt het private".

Zie ook Van der Hoeven 1970, p. 201.

241. Van der Hoeven 1970, p. 218.

verdragen met de realiteit.²⁴² Onderscheidbaar dus, maar met zoveel verwevenheid dat het de vraag is of het niet juist is, niet meer recht doet aan de complexiteit van juridisch-maatschappelijke vraagstukken, om de andere kant op te redeneren: de kant van de integratie, van de verwevenheid, van de functionele benadering of hoe deze aanpak ook het beste kan worden getypeerd.²⁴³

Deze benadering, zo stelde Van der Hoeven, zou meer aansluiten bij de realiteit. De vraag is dan wat die realiteit is. Overheersend daarin lijkt me dat in het westen de staat op velerlei wijzen is gaan deelnemen aan het maatschappelijk verkeer. Hij is dit gaan doen om uiteenlopende redenen, waarvan voor ons doel de belangrijkste is dat de staat het meer en meer tot zijn taak begon te rekenen om toe te zien op een "verdeling van rechtvaardigheid" die onder het loutere regime van het privaatrecht niet tot stand zou komen. De staat is in dat maatschappelijke spel niet een toevallige passant, maar deelnemer. En zonder deze deelnemer zouden de maatschappelijke verschillen in rijkdom, zeggenschap, ontplooiingskansen groter zijn dan ze nu zijn, aldus het parool van de verzorgingsstaat. Zie bijvoorbeeld hoe dit uitgangspunt werd verwoord in de Memorie van Toelichting bij het vangnet van de Nederlandse verzorgingsstaat, de Algemene Bijstandswet: "Op het einde der 19e eeuw is de groep van burgers, die op of beneden de rand van het bestaansminimum leefde en die

242. Van der Hoeven 1987, p. 279-280. Nogmaals Van der Hoeven 1970, p. 219: "Wanneer het inzicht juist is, dat het recht moet worden beschouwd als een aspect van het maatschappelijk gebeuren, dan zullen ook mede aan dat maatschappelijk gebeuren de criteria moeten worden ontleend, voor in het recht te hanteren onderscheidingen en voor de op basis daarvan te vinden oplossingen".

243. Cf. bijvoorbeeld Hirsch Ballin, p. 73-86, en nog meer recentelijk de "Osmose-bundel" van Ars Aequi, mei 1987, bijvoorbeeld de bijdrage van De Haan, p. 361: "In het algemene deel van dit themanummer valt de nadruk weer sterk op de overeenkomsten en verschillen tussen beide [d.w.z. publiek- en privaatrecht], waar algemeen gevormde juristen, inclusief de ondergetekende, terecht nooit over uitgesproken raken, maar die toch op geen stukken na de verhouding goed kunnen weergeven. Die verhouding wordt in de praktijk namelijk in hoofdzaak getypeerd door een hechte samenwerking voor het bereiken van de maatschappelijke doeleinden, waarop zich de functionele of maatschappelijk gerichte vakken richten". In het verlengde daarvan stelt De Haan vast (p. 371-372) dat in de juridische opleiding weliswaar nog hoofdzakelijk wordt gewerkt met de klassieke indelingen maar dat de rechtspraktijk zeer geïnteresseerd is in de integrerende aanpak.

onbeschermd en weerloos stond tegenover de risico's van het leven in de zich ontplooiende industriële maatschappij, zeer belangrijk toegenomen. De familie-gemeenschap, die sterk van karakter veranderde, en de kerkelijke en particuliere liefdadigheid bleken steeds minder in staat te zijn om in voldoende mate de maatschappelijke nood op te vangen".²⁴⁴ De Bijstandswet is een van de vele wetten waarin de Nederlandse samenleving haar sociale bekommernis, of wat daarvan geacht werd aanwezig te zijn, juridisch heeft veruiterlijkt, en waarin zij de veranderde kijk op de staatstaken heeft neergelegd.

Na de opbouw van de verzorgingsstaat volgde evenwel de kritiek. De staat hoeft niet voor alles te zorgen, zeggen velen, daarmee refererend aan een werkelijkheid die nooit heeft bestaan. De staat heeft de persoonlijke verantwoordelijkheid van de burgers voor hun eigen welzijn overgenomen en dat vraagt om bijstelling, zeggen dezelfde en anderen. "Als de overheid bepaalde obstakels laat bestaan dan dwingt ze de burgers als het ware creatieve oplossingen te zoeken om die obstakels te overwinnen, dan bevordert de overheid het welzijn van de burgers", stelt C.J.M. Schuyt in een interview. En op de vraag naar de grenzen die hij zou willen trekken, antwoordt hij: "Ik denk dat je je moet afvragen welk verschil er is tussen groot en klein onrecht. (...) Is het ene onrecht even groot als het andere? Heel veel van die verworven rechten zijn tot stand gekomen op grond van politiek sterke belangengroepen en niet op grond van een consistent idee over rechtvaardigheid".²⁴⁵

Het is een kritiek op de verzorgingsstaat die in haar algemeenheid een breed gehoor vindt. De vraag is echter op welke wijze zij operationeel is te maken, en hoe kan worden voorkomen dat de poging tot operationalisering zelf strandt in eenzelfde soort van belangen-tegenstellingen. Wat in de ene politieke stroom als groot onrecht wordt gezien, zal in de andere wellicht vallen in de categorie die het eerst voor staatsont-houding in aanmerking komt. Over wèrkelijk groot on-

244. TK 1961-1962, 6796 nr. 3, p. 9.

245. Interview met Leon de Wolff, Haagse Post, 13 februari 1982.

recht zal wel een consensus te bereiken zijn, en hetzelfde is denkbaar voor zaken aan het andere eind van het continuüm. Maar daartussenin? Voor ieder persoonlijk zal een antwoord op die vraag niet onoverkomelijk zijn, maar dat is een andere vaststelling dan dat men op het politieke vlak in redelijkheid tot een dergelijke overeenstemming over de staatstaken zou kunnen komen.

Over die staatstaken wordt heden ten dage veelvuldig getheoretiseerd. Om één voorbeeld te noemen uit het scala dat zich daarvoor leent: C.A.J.M. Kortmann stelde in zijn Nijmeegse intreerede over de aan olifantsziekte lijdende staat dat er "weer afstand moet komen tussen de te zeer verstatelijkte maatschappij en de te zeer vermaatschappelijkte staat", om ten aanzien van de staat daaraan toe te voegen dat deze "meer de ruimte [moet] krijgen die nodig is voor het nemen van besluiten die overtuigen". De staat moet in Kortmanns optiek achteruit en vooruit: achteruit waar hij zich thans inlaat met problemen die beter weer aan gedecentraliseerde besturen en maatschappelijke organisaties kunnen worden overgelaten, niet in de laatste plaats om de individuele burgers weer het gevoel te geven dat zij zelf verantwoordelijk zijn voor de oplossing van die problemen; vooruit waar het gaat om grote vraagstukken die thans, zo parafraseer ik Kortmann, door de alledaagse bekommernis om kleine zaken aan de aandacht ontsnappen, en daarom niet de tijd krijgen die ze verdienen. De staat moet weer "gouverneren" in plaats van "administreren".²⁴⁶ Vatten we dit standpunt samen in termen van uitwendig--niet-uitwendig, dan zien we dat de staat in Kortmanns gedachtengang beide moet zijn: de staat moet zich enerzijds onthouden, en heeft anderzijds een bijzondere leidinggevende taak die meer inhoudt dan wat de samenleving in haar plurale verdeeldheid zelf kan opbrengen.

Evenals Schuyt formuleert Kortmann verder enkele terreinen waarop de staat zéker een taak zou hebben -- oorlog en vrede, persoonlijke veiligheid --, maar ook hij komt vooralsnog niet tot een antwoord op de

246. Kortmann 1981, p. 18-20.

vraag naar de grenzen van de staatstaken.²⁴⁷ Verwonderlijk is dat mijns inziens evenwel niet, om reden dat niet in zijn algemeenheid is aan te geven waar exact de grenzen van de staatstaken liggen. Daarover zijn meerdere, op zichzelf valide opvattingen met elkaar in discussie, en waar ten aanzien van de eerder gememo-reerde uitersten een redelijke consensus denkbaar is, zal in het grote grijze tussengebied het principe van wisselende meerderheden de doorslag geven. Daar zullen per sociale kwestie de verschillende opvattingen met elkaar moeten concurreren, en zullen redelijke argu-menten worden afgewisseld door blote machtsuitoefe-ning, belangentegenstellingen, toevalligheden. Net zo min als er over de grondslagen van de verzorgingsstaat ooit een fundamentele consensus is geweest²⁴⁸, even zeker lijkt het mij dat over de uit- en/of afbouw er- van geen eensgezindheid te bereiken valt. Dat er des- ondanks principes formuleerbaar zijn die grotere delen van de in discussie zijnde staatstaken tot onderwerp van redelijk debat maken, is een andere kwestie. Zoals het ook *denkbaar* dat in een soort van Rawlsiaanse "original position" spelregels voor het debat worden geformuleerd waaraan iedereen zich zal blijken te hou- den.

Voor zover ik mijn opmerkingen over de ontwikkeling van de westerse staatsopvattingen en over de verhou- ding individu--staat met voorbeelden heb uitgewerkt, waren deze hoofdzakelijk afkomstig uit de Nederlandse context. Hoewel de Amerikaanse gezichtspunten over de verhouding tussen individu en staat voor een belang- rijk deel parallel lopen met het hiervoor uiteengezet- te, zijn er ook enkele saillante verschilpunten. Deze volgen echter goeddeels uit wat ik reeds opmerkte over de Amerikaanse staatsconceptie en het (droom)beeld dat men heeft van het individuele menszijn. Om meer dan verantwoorde herhaling te voorkomen, beperk ik mij tot een enkele nadere kanttekening.

Voor de makers van de Amerikaanse constitutie was -- hoewel niet altijd expliciet uitgesproken en tot in alle consequenties uitgewerkt -- het beeld dat men had

247. Idem, p. 17-18.

248. Cf. Schuyt, p. 77-78; Van Asperen, p. 167-168; Van Herpen 1982, p. 40-41.

van de meest wenselijke omvang van de staatstaken betrekkelijk duidelijk. Het was het beeld van de minimale staat, de staat als nachtwaker die erop toeziet dat de burgers hun eigen opties zoveel mogelijk kunnen verwezenlijken. L. Henkin wijst er in dit verband op dat sommige termen uit de constitutie vooral niet verkeerd moeten worden verstaan. Als deze spreekt over "establish Justice" en "promote General Welfare", dan mogen deze termen niet worden opgevat in 20e-eeuwse zin. Volgens Henkin was het niet de bedoeling dat de overheid zou zorgen voor een "welfare-state kind of welfare", maar diende zij het individu vrij te laten om zelf een dergelijk welzijn na te streven.²⁴⁹ Men spreekt in de constitutie wel van het bereiken van rechtvaardigheid en sociaal welzijn, maar het zijn de burgers die deze taak tot hun verantwoordelijkheid rekenen en die bepalen in welke mate de staat hun bij het realiseren daarvan behulpzaam kan zijn. Het is de optiek van de uitwendige staat. De staatstaak is minimaal, of liever gezegd: zo minimaal mogelijk. En dat is het beeld waarop in mensenrechtenkwesties veelvuldig wordt teruggegrepen.

Dat dit gebeurt is voor een belangrijk deel terug te voeren op het systeem van de "judicial review", wat er in dit geval op neerkomt dat nieuwe ontwikkelingen rond de taken die de Amerikaanse overheid zich toebedeelt, worden getoetst aan de visie van de grondleggers van de constitutie. De Verenigde Staten mogen, zoals we zagen, een eigen variant van de verzorgingsstaat tot ontwikkeling hebben gebracht, erg eenvoudig verliep dat niet, mede door dat systeem van toetsing aan de inzichten van de "Framers". Ook vandaag is de roep naar een authentieke interpretatie van de grondwet en het doen herleven van de opvattingen van de grondleggers niet verstomd. Om één recent voorbeeld te noemen: in een rede voor de American Bar Association deed de pas benoemde minister van justitie E. Meese medio 1985 een openlijke aanval op het Hooggerechts-hof, dat te veel ruimte zou geven aan staatsinterventie in het sociale leven. Dit zou niet alleen strijdig zijn met de huidige Amerikaanse politiek maar ook

249. Henkin, "International Human Rights and Rights in the United States", in: Meron (ed.), p. 31-32.

met de bedoeling van de "Framers" dat "de statelijke en plaatselijke overheden een buffer zouden vormen tegen de centraliserende tendensen van de nationale Leviathan".²⁵⁰ Rechter W. Brennan neemt de handschoen op, die overigens mede voor hem was bedoeld, wanneer hij repliceert dat "hij het arrogant [vindt] om te denken dat we de gedachten van de Framers zouden kunnen toepassen op onze hedendaagse vragen". Hij wijst daarbij op de veranderende taak van de overheid, met name om de zwakken te beschermen, en stelt gedecideerd "dat alle retoriek van de laatste vijf jaar over de beperkingen van de overheid deze realiteit niet kan veranderen".²⁵¹

Het is illustratief voor de Amerikaanse positie in de discussie over de verhouding tussen individu en staat dat beide kampen in voortdurend gevecht zijn gewikkeld met elkaar, zowel op het politieke en het juridische, als het politiek-filosofische vlak. Om die reden is het ook moeilijk om van één overheersend Amerikaans standpunt te spreken. Zou ik voor de 80er jaren niettemin een trend moeten aanwijzen, dan stel ik vast dat velen teruggrijpen op de conceptie van de minimale staat, al is het wellicht slechts om daarin een zekere ergernis te ventileren over de gebreken van de verzorgingsstaat (onbetaalbaarheid, bureaucratie, afnemende legitimiteit, verlies aan persoonlijke vrijheid). Bovendien heeft de minimale staat de charme van de eenvoud en maakt een pleidooi ervoor de afstand ten opzichte van het Sowjetstaatsmodel maximaal.

Dergelijke argumenten hebben er zeker toe bijgedragen dat de Verenigde Staten zich op het internationale plan slechts moeizaam hebben "neergelegd" bij het aldaar -- dat wil zeggen: met name op het niveau van de Verenigde Naties -- vigerende model individu--staat en dat men deze afhoudende positie nog steeds benadrukt door onder meer ratificatie van de verdragen van 1966 achterwege te laten. Tegenover de Amerikaanse wens om op het terrein van de mensenrechten uit te gaan van een zich zo maximaal mogelijk onthoudende overheid, namen de internationale discussies een vlucht naar een visie op de verhouding individu--staat waar de staat

250. Voorbeeld ontleend aan Huls, p. 497; zie ook p. 493, 494.

251. Idem, p. 497.

juist voor de actieve realisering van vele rechten verantwoordelijk werd gesteld. L. Henkin vat de verhouding tussen de internationale ontwikkelingen en de positie van de Verenigde Staten treffend samen: "Evenals de Amerikaanse rechten, reflecteren de internationale mensenrechten onvermijdelijk de doeleinden waarvoor een overheid in het leven is geroepen. Maar, anders dan bij de Amerikaanse rechten van origine het geval is, gaan de internationale rechten zeker niet uit van een overheid-voor-slechts-beperkte-doeleinden. Integendeel, tot stand gekomen nadat het socialisme in verschillende vormen was gevestigd (...) en op een moment dat de (...) welvaartsstaat nagenoeg wereldwijd werd omarmd, gaan de internationale mensenrechten uit van de conceptie van een overheid voor vele doeleinden en seizoenen".²⁵² De positie van de overheid is er een geworden "for many purposes and seasons" en het is typerend voor de Amerikaanse inbreng in de discussie dat men deze verandering voortdurend voor ogen houdt en onder de aandacht brengt.

De vraag naar de verhouding tussen individu en staat laat zich op nog vele andere wijzen stellen, was ook reeds op meerdere andere manieren aan de orde. Eén invalshoek verdient echter nog speciale aandacht: het vraagstuk van de rechtssubjectiviteit. Wie of wat komt in het westen in aanmerking voor de kwalificatie "rechtssubject", aan wie komen de rechten toe die als mensenrechten staan geboekstaafd? "In de liberaal-democratische wereld", schrijft S.W. Couwenberg, "worden de [klassieke] grondrechten traditioneel primair opgevat en beleefd als individuele, subjectieve rechten, in de socialistische staten daarentegen primair als sociale functies, dat wil zeggen als rechten die in dienst van de samenleving en dus van het algemeen belang uitgeoefend behoren te worden".²⁵³ Beperken we ons voor dit moment tot de westerse gedachtenlijn -- de vermelding van de Oosteuropese dient in dit verband nog slechts ter contrast en om de relevantie van de kwestie te accentueren --, dan kunnen we ons afvragen wat dat "individuele" is waarop Couwenberg duidt.

252. Henkin (noot 249), p. 33-34.

253. Couwenberg 1977 (*), p. 3.

Om dat te kunnen bepalen moeten we wederom terug naar de beginperiode van de huidige mensenrechtenconceptie. In de periode waarin deze tot ontwikkeling begon te komen was er sprake van een "soort cultus van het individu", zoals R.C. Kwant het noemt.²⁵⁴ Het individu gold als het uitgangspunt van waaruit werd geredeneerd, was het referentiekader. "De categorie van het subject is een theoretische constructie van de burgerlijke maatschappij, waarin de individuele toeëigening van de wereld tot sociaal-filosofisch program is geworden", stelt politiek filosoof U.K. Preuss vast.²⁵⁵ De mens werd gezien als middelpunt en zelfstandige actor, maar ook als de egoïst die uit is op vervolmaking van zijn eigenbelang.

Dit mensbeeld had grote gevolgen voor de formulering van de mensenrechtenbepalingen in die tijd. Het sociale verscheen daarin als een soort restcategorie: alles mag als het een ander maar niet schaadt.²⁵⁶ En elke inbreuk op deze autonome bevoegdheid van het individu werd in beginsel als schending van recht gekwalificeerd en bleef dit totdat het tegendeel aannemelijk was gemaakt. Nogmaals Preuss: "De rechtsgoederen [als leven, gezondheid, eigendom, eer], die zich als een bastion vlijen om het autonome individu, worden als subjectieve rechten gekwalificeerd en voeren tot de consequentie dat elke bovenindividuele ordeningsregel, die de sociale dimensie van het subjectieve (...) tot gelding brengt, moet worden beschouwd als een potentiële schending van rechten die onder het gezichtspunt van sociale (...) noodzakelijkheid (...) en andere afwegingen moet worden gerechtvaardigd".²⁵⁷ Het primaat lag duidelijk bij het individu-in-isolement.

Naar een dergelijk mensbeeld zal men in de 20e-eeuwse teksten op het terrein van de mensenrechten vergeefs zoeken, uitdrukking als deze zijn van een andere visie op de menselijke emancipatie. Het accent is daarin verlegd van het atomaire individu naar de mens als sociaal/solidair wezen, dat pas in het licht van

254. Kwant, p. 25.

255. Preuss, p. 66.

256. Een meer dan illustratief voorbeeld is de eerste zin van artikel 4 van de Franse declaratie van 1789: "La liberté consiste à pouvoir faire tout ce qui ne nuit pas à autrui".

257. Preuss, p. 127.

zijn (mondiale) maatschappelijke verantwoordelijkheid zijn menszijn verder tot ontplooiing kan brengen. Onderlinge solidariteit wordt in die teksten gezien als hogere graad van beschaving en als uitdrukking van de verdere humanisering van het aardse bestaan. Individualiteit en solidariteit worden erin erkend als dubbele grondslag van een menswaardig leven en beschouwd als het beoogde einddoel.²⁵⁸ Hoewel het fysiek gesproken om dezelfde mensen gaat, gaat het toch om andere. Het sociaal-geïsoleerde individu is vervangen door de mens die zich bewust mag zijn van zijn persoonlijke verlangens maar ook wordt aangesproken op zijn sociale taken.

"Waar het over gaat", schrijft Scheltens, "is dit: wat is het eigenlijke rechtssubject? Is het de gemeenschap (als geheel)? Is het het afzonderlijke geïsoleerde individu? Of is het het individu-in-gemeenschap?"²⁵⁹ Hij voegt eraan toe dat hijzelf op het laatste standpunt staat. Een dergelijke omschrijving van het rechtssubject als "individu-in-gemeenschap" lijkt mij deels empirisch van aard, voor zover zij een uitdrukking beoogt te zijn van al veranderde en vastgelegde inzichten, en deels normatief, in zoverre er in de praktijk nog veel te realiseren valt van het reeds in mensenrechtenverdragen c.a. vastgelegde (ideaal)-beeld. Normatief is de omschrijving zeker ook, voor zover Scheltens haar bedoelt als een waarschuwing tegen een terugkeer naar de geatomiseerde mens. Ik sluit me daar graag bij aan.

De marxistische kijk op de verhouding tussen individu, samenleving en staat

Om de marxistische visie op de verhouding tussen individu en staat te doorgronden, moeten we ons allereerst bezighouden met de twee belangrijkste punten van kritiek die Karl Marx had op de westerse mensenrechtenopvattingen van zijn tijd: het individualistisch karakter ervan, en verder de staats- en maatschappijconcept-

258. Zie mijn verhandelingen in het eerste hoofdstuk, 1 h b. ook de paragraaf over de Conferentie van Teheran en de nawerking daarvan

259. Scheltens 1981, p. 124-125.

tie die eraan ten grondslag lag en de wijze waarop deze door Hegel verder tot ontwikkeling was gebracht.

In "Zur Judenfrage" verzet Marx zich het meest expliciet tegen het mensbeeld waarop naar zijn inzichten de mensenrechtendeclaraties van de 18e eeuw waren gebaseerd. Marx spreekt daarbij van de egoïstische mens, het "auf sich beschränkten" individu, de "vom Menschen und vom Gemeinwesen getrennten" mens, de "isolierter auf sich zurückgezogener Monade", om enkele van zijn meest bekende kwalificaties aan te halen.²⁶⁰ De mens werd in de declaraties naar Marx' idee voorzien van rechten die het hem mogelijk maakten op de meest volstrekte wijze als individu zijn gang te gaan: "Keines der sogenannten Menschenrechte geht also über den egoistischen Menschen hinaus, über den Menschen, wie er Mitglied der bürgerlichen Gesellschaft, nämlich auf sich, auf sein Privatinteresse und seine Privatwillkür zurückgezogenes und vom Gemeinwesen abgesondertes Individuum ist".²⁶¹ Bovendien werd de mens daarin gescheiden van medemens en gemeenschap, alsof dat laatste een aspect was dat eigenlijk vreemd is aan het menszijn. "Weit entfernt", zo vervolgt Marx na bovenstaande passage, "dass der Mensch in ihnen [d.w.z. in de declaraties] als Gattungswesen aufgefasst wurde, erscheint vielmehr das Gattungsleben selbst, die Gesellschaft, als ein den Individuen äusserlicher Rahmen, als Beschränkung ihrer Ursprünglichen Selbständigkeit".²⁶²

Voor Marx daarentegen was de mens van nature een sociaal wezen, een "Gattungs-" of "Gemeinwesen", en komt het menszijn pas in het sociale verkeer tot volle ontplooiing: "(...) das Wesen der 'besonderen Persönlichkeit' ist nicht ihr Bart, ihr Blut, ihre abstrakte Physis, sondern ihre *soziale Qualität*"; "(...) de mens is van nature geen eenzelvige persoon, die zich eerst later via contracten vermaatschappelijkt om zijn pre-sociale rechten te beschermen; de mens is daarentegen van oorsprong een sociaal wezen, dat zich pas in de

260. "Zur Judenfrage", p. 364.

261. Idem, p. 366.

262. Idem.

geschiedenis sociaal isoleert (...).²⁶³ De mens wordt individualistisch en egoïstisch gemaakt, maar is in aanleg sociaal.²⁶⁴

Marx' tweede centrale punt van kritiek op de mensen-rechtenverklaringen betrof, zoals aangegeven, zijn visie op de daarin vervatte staats- en maatschappijconceptie. Van Hegel had Marx geleerd om de entiteiten maatschappij en staat begripsmatig zorgvuldig uit elkaar te houden. En bij Hegel had Marx gezien dat de staat kan gelden als het niveau waarop het algemeen belang zich realiseert, terwijl tegelijkertijd op het niveau van de samenleving de optelsom van individuele belangen de scepter blijft zwaaien.

Voor Marx was het niet te verdragen dat de mens werd gesplitst in een op het algemeen belang gerichte staatsdeelnemer enerzijds en een egoïstische lidmaat van de burgerlijke maatschappij anderzijds. Deze tegenstelling zou moeten worden overwonnen, niet op het niveau van de staat, maar binnen de maatschappij. Waar het Marx om ging was binnen de maatschappij de elementen van altruïsme en algemeen belang tot bloei te laten komen en deze niet te reserveren voor een aparte sfeer, de sfeer van de staat. Het is niet het niveau van de staat waarop volgens hem naar verzoening van de tegenstellingen moet worden gezocht. Het denken over de staat is slechts een "Jenseits", aldus Marx aan het adres van met name Hegel²⁶⁵, terwijl het om de realiteit gaat, om de werkelijke mens. Wanneer we dit weten, is te volgen wat Marx bedoelt, als hij schrijft:

263. Achtereenvolgens: Marx, "Zur Kritik des Hegelschen Staatsrechts", p. 222; Kjenner 1983 (***), p. 108 (een formulering die is bedoeld als parafrase van Marx' opvattingen).
264. Van Herpen 1983, p. 99, 110, 120, 124, 125, merkt op dat Marx voor het sociale alleen aanvankelijk de normatief-geladen term "Gattungswesen" gebruikt (Van Herpens omschrijving daarvan: "(...) een wezen dat niet alleen vanuit een biologische behoefte, maar ook moreel fundamenteel op zijn medemensen is gericht vanuit een natuurlijk altruïsme") en deze later vervangt door nietnormatief opgevatte begrippen als "het geheel der maatschappelijke verhoudingen" en "communisme".
265. "Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie", p. 384-385: "(...) dies abstrakte überschwangliche Denken des modernen Staats, dessen Wirklichkeit ein Jenseits bleibt". En op p. 379: "Es ist also die Aufgabe der Geschichte, nachdem das Jenseits der Wahrheit verschwunden ist, die Wahrheit des Diesseits zu etablieren". Op p. 384 wordt Hegel met zoveel woorden aangeduid als de filosoof bij wie het gewraakte denken zijn "konsequenteste, reichste und letzte Fassung" gevonden heeft.

"Erst wenn der wirkliche individuelle Mensch den abstrakten Staatsbürger in sich zurücknimmt und als individueller Mensch in seinem empirischen Leben in seiner individuellen Arbeit, in seinen individuellen Verhältnisse, *Gattungswesen* geworden ist, erst wenn der Mensch seine 'forces propres' als *gesellschaftliche* Kräfte erkannt und organisiert hat und daher die gesellschaftliche Kraft nicht mehr in der Gestalt der *politischen* Kraft von sich trennt, erst dann ist die menschliche Emanzipation vollbracht".²⁶⁶ Ook valt dan Marx' gedachtengang te bevatten wanneer hij spreekt over de staat als een "Mittler zwischen dem Menschen und der Freiheit des Menschen".²⁶⁷ De staat is niet de vrijheid zelf, maar een *middel* om deze te helpen realiseren.

Een van de centrale stellingen in de hedendaagse Oost-europese mensenrechtenliteratuur is dat onder de vlag van de mensenrechten niet slechts een partiële emancipatie van de mens mag worden beoogd. De menselijke emancipatie, zegt men met één oog gericht op het westen, dient zich niet te beperken tot de politieke emancipatie, maar dient zich mede uit te strekken tot ontplooiing op moreel, cultureel, biologisch, economisch, algemeen-maatschappelijk terrein. De beoogde emancipatie dient alzijdig te zijn. De van zichzelf vervreemde mens, gekenmerkt door innerlijke gespletenheid, moet zichzelf omvormen tot een complete persoonlijkheid, waarin de verschillende elementen harmoniëren en in geïntegreerde verhouding staan tot elkaar. Dit is wat men benoemt als de socialistische persoonlijkheid en wat men omschrijft als een surplus dat deze zou bezitten tegenover de westerse mens.

Wanneer we deze visie op de menselijke emancipatie nader beschouwen, dan komen we terecht bij een verdere kwestie die in het marxistische denken van grote betekenis wordt geacht: hoe kan de koppeling tussen het alledaags-praktische en het morele handelen worden hersteld? Anders geformuleerd in het licht van het voorafgaande: hoe ontkomt de socialistische mens aan de tweespalt tussen eigenbelang en algemeen belang,

266. "Zur Judenfrage", p. 370.

267. Idem, p. 353.

tussen het zijn van een private en een publieke persoon? In het socialisme, lezen we bij de Russische filosoof G.A. Golubjewa, wordt het zedelijke voor het eerst in de geschiedenis niet toegerekend aan het niveau van het geestelijke, maar betrokken op het ontwikkelingsniveau van de arbeiders en de mate waarin deze reeds zijn geïntegreerd in de socialistische samenleving en nog verder kunnen bijdragen aan de opbouw ervan.²⁶⁸ Het zedelijke wordt van zijn troon gehaald, en toegespitst op directe werkzaamheid in de concrete socialistische samenlevingen.

In de Sowjet-Unie wordt aan deze "socialistische" of "materialistische" moraal inderdaad een aanmerkelijke plaats toegemeten. Deze laat zich goed toelichten door de kwestie van de moraliteit te koppelen aan het vraagstuk van de "eenheid van rechten en plichten". Volgens artikel 59 van de Sowjetgrondwet kunnen de burgers hun rechten en vrijheden alleen uitoefenen wanneer deze niet los worden gezien van de plichten die zij tegenover het collectief hebben. Het basismotief achter een dergelijke bepaling is dat de Sowjetburgers zowel het (voor)recht hebben om mee te werken aan de opbouw van het communisme en daarvan de materiële en immateriële vruchten te plukken, als de plicht om niet aan deze historische opdracht te verzaken. Het besef van de eenheid van rechten en plichten wordt bewerkstelligd en levendig gehouden door de aanwezigheid van beginselen van socialistische moraliteit, dat wil zeggen van het geheel van zedelijke opvattingen, principes, normen, waarden en idealen die mensen in een socialistische samenleving tegenover elkaar, tegenover de samenleving als geheel en tegenover hun klasse in acht nemen en respecteren.²⁶⁹ Ook de moraal heeft een klassekarakter; de concrete morele principes zijn tegelijkertijd het resultaat van de strijd van de arbeidersklasse tegen overheersing en uitbuiting en een wenkend perspectief voor de toekomst.²⁷⁰

268. Golubjewa, p. 1087.

269. Omschrijving met name gebaseerd op Steussloff e.a., p. 399.

270. Nader Steussloff e.a., p. 400: "Die Moral ist eine gesellschaftliche Erscheinung, es gibt keine ausserhalb oder uber der Gesellschaft stehende Moral. Solange Klassen existieren, tragt jede Moral Klassencharakter"; pagina 401: "Die Klassenmoral der Arbeiter entwickelt sich im rigorosen weltanschaulichen und praktisch-politischen Gegensatz zu den Moralauffas-

Zo bezien is het systeem van de eenheid van rechten en plichten een weg waarlangs de beginselen van de socialistische moraliteit ten uitvoer kunnen worden gebracht. Deze koppeling van recht en socialistische moraal²⁷¹ is van fundamentele betekenis voor de marxistische mensenrechtenconceptie: de mensenrechten krijgen pas kleur en betekenis in de socialistische context, krijgen pas inhoud indien zij zijn gesteld onder de heerschappij van de socialistische moraal. En die heerschappij mag niet worden opgevat als dwangmatig. Zie hoe H. Klenner deze verbinding tussen recht, moraal en afwezigheid van dwang construeert; ik parafraseer: Degenen die menen dat maatschappelijke plichten voortvloeien uit *dwang* hebben het bij het verkeerde eind. In hun opvatting zou voor de burgers tegenover -- bijvoorbeeld -- een juridisch verzekerd recht op arbeid slechts een morele plicht tot arbeid bestaan. Morele plicht staat dan gelijk met vrijblijvendheid en dat is iets waarvan in de socialistische samenlevingen geen sprake kan zijn. Het alternatief voor vrijblijvendheid is echter niet een uitvoerig stelsel van dwangmiddelen. De ultieme doeleinden van het socialisme zijn niet met dwang te bereiken, zij veronderstellen juist het afsterven daarvan. De eenheid van rechten en plichten moet daarentegen gestalte krijgen langs de weg van overtuiging. En daarbij zal het gebruik van zekere dwangmiddelen niet altijd te vermijden zijn. Of zoals een Berlijnse arbeider het uitdrukte: "Wir sind gezwungen, aber durch unser eigenes Ge-

sungen der herrschenden Bourgeoisie. Sie ist Ausdruck der Empörung gegen die Herrschaft der Bourgeoisie und der Parteinahme für die 'Zukunftsin-teressen der Unterdrückten'. Weil das sozialistische Moralbewusstsein die Lebensinteressen der revolutionärsten Gesellschaftsklasse der menschlichen Geschichte, der Arbeiterklasse, widerspiegelt und sich im untrennbaren Zusammenhang mit ihrer wissenschaftlichen Weltanschauung entwickelt, trägt es gegenüber allen vorangegangenen Moralauffassungen und Moralnormen einen grundlegend neuen Charakter".

Furger, p. 85-100, laat zien welke ontwikkelingen het marxistische denken over ethische kwesties recentelijk heeft doorgemaakt. Hij komt tot de op-somming van een groot aantal opvattingen waarin de klassieke marxistisch-leninistische grondprincipes (zoals door mij weergegeven) in acht worden genomen (p. 93). Ook wordt door sommigen echter gezocht naar algemeen-menselijke zedelijke wetten (p. 96-97). In die zin is er sprake van een ontwikkeling die parallel loopt met wat ik eerder schreef in het deel over "natuurrecht en historiciteit".

271. Nader over de koppeling bijvoorbeeld Bockenforde, p. 89-91; Steussloff e.a., p. 399-404; Weiler, *passim*.

Over de koppeling tussen recht en moraal nog dit. Rechtsregels zijn in de socialistische optiek geen op zich staande regels die zonder bezwaar kunnen worden overgeplant naar niet-socialistische samenlevingen. Nog los van hun directe, tekstuele inhoud is van belang dat zij worden gezien in de context waarvoor zij zijn bedoeld en dat wie er een beroep op wil doen, dit doet met een socialistisch oogmerk, of althans vanuit een intentie die met de socialistische beginselen strookt. Wie zich van die verantwoordelijkheid niet bewust is of zich niet daarnaar gedraagt, kan geen of slechts verminderde aanspraken laten gelden op de omschreven rechten. Deze zijn gereserveerd voor wie er gebruik van maakt overeenkomstig de beginselen van de socialistische moraal.

Illustratief voor de plaats van de socialistische moraal in het politieke en juridische denken in de Sowjet-Unie is de wijze waarop deze wordt benaderd in het Programma van de Communistische Partij. De sfeer van de moraliteit wordt daarin gesplitst in drie onderdelen, welke zijn voorzien van de opschriften "collectief", "humanistisch", en "actief".²⁷³

De zedelijke principes van de eerste categorie hebben betrekking op de wederzijdse verantwoordelijkheid die mensen in een socialistische samenleving voor elkaar behoren te voelen. Men is niet alleen voor zichzelf verantwoordelijk, maar ook voor de samenleving als geheel. Maar deze categorie van principes betekent meer. Ook wordt erin uitgedrukt dat een individu pas in en door deze medeverantwoordelijkheid in de gelegenheid is om zijn persoonlijkheid volledig te ontplooiën. Het individu geeft aan de samenleving en ontvangt daarvoor iets terug dat zonder die samenleving ondenkbaar is: de mogelijkheid zijn gevoel van sociale verantwoordelijkheid in praktijk te brengen. Hoe beter ontwikkeld de samenleving is, des te meer ontplooiingsruimte heeft het individu, en hoe meer de individuen zich (in socialistische zin) ontplooiën, des te

272. Klenner 1964, parafrase: p. 92-96; citaat: p. 96.

273. Programma van de Communistische Partij (zie voor de gebruikte editie noot 23), p. 57.

meer voldoet de samenleving aan de teleologische normen van het communisme. Individu en samenleving hebben elkaar nodig, kunnen zonder elkaar niet tot wasdom komen.²⁷⁴

De principes uit de tweede categorie spreken min of meer voor zich: de (werkende) mens moet in zijn waarde worden gelaten, mag niet worden misbruikt of geknecht, mag niet geringschattend worden benaderd.

Ook wat in de derde categorie van zedelijke beginselen wordt uitgedrukt, is betrekkelijk eenvoudig, maar verdient enige nadere aandacht. Wat hier tot uitdrukking wordt gebracht, is eigenlijk niets anders dan dat een ieder die daartoe fysiek in staat is, ook moreel verplicht is mee te werken aan de verdere opbouw van de socialistische samenleving. Men mag zich niet afzijdig houden, en parasiteren of louter privé-belangen najagen. De socialistische moraal vraagt om (en gaat uit van) een wederzijdse afstemming van de morele maatstaven van samenleving en individu en vraagt van beide dat zij daaraan ook praktisch vorm geven. Het betekent ook dat de socialistische moraal gebiedt dat er tussen het praktische en morele handelen van mensen geen verschil bestaat, en, zo luidt de gedachte, waarom zou dat er ook zijn? Wie immers eenmaal de zegeningen van het socialisme heeft ingezien, zal niet anders willen: hoe meer men de beginselen van het socialisme heeft geïnternaliseerd, hoe meer men zich daarvoor zal willen inzetten.²⁷⁵

Nader nu over de socialistische staatsopvatting en de verhouding individu--samenleving--staat. Centraal voor de marxistische staatsopvatting is de stelling dat de staat een instrument is om de doelen te helpen realiseren die een samenleving zichzelf voorhoudt. Het is het volk dat de staat in het leven heeft geroepen en hem van opdrachten heeft voorzien, het is het volk dat via actieve participatie in de staatsorganen de staat is. De staat mag niet als een abstractie buiten de mens worden opgevat, omdat hij zich dan gemakkelijk

274. Cf. bijvoorbeeld Haney 1965, passim; 1967, passim.

275. Cf. E. Hahn, "Sozialistischer Humanismus und Frieden. Individuum und Gesellschaft bei der Gestaltung des entwickelten Sozialismus", in: Rupprecht e.a., p. 30. Andere voorbeelden: Stiehler 1978, p. 66, 69; Haney 1967, passim.

tegen de mens kan keren. De staat mag niet worden gezien *tegenover* de samenleving en de individuen die daarvan deel uitmaken. Zijn meest fundamentele karaktertrek is juist zijn dienstbaarheid. Het zou een westerse trek zijn om de menselijke zelfontplooiing te situeren tegenover de staat en ervan uit te gaan dat ontplooiing pas mogelijk is als de staat zich van inmenging onthoudt.²⁷⁶

Daarentegen is de staat in de marxistische theorie juist een welkom (en vooralsnog noodzakelijk) hulpmiddel om de menselijke emancipatie te garanderen. De staat is daarbij niet slechts een passief instrument, maar speelt een actieve en relatief zelfstandige rol. En zijn instrumentele karakter impliceert dat hij zijn bestaansrecht voortdurend moet waarmaken. Hij moet tegenover de samenleving verantwoording afleggen, omdat het geen pas zou geven wanneer op enig moment in de geschiedenis zou blijken dat hij niet of onvoldoende heeft bijgedragen aan de realisering van het communisme. Het is de taak van de staat het volk ervan te doordringen dat de werkelijke emancipatie ligt in de eigenhandige opbouw van een communistische samenleving. Verder moet hij ervoor zorgen dat alle belemmeringen die daaraan in de weg staan uit de weg worden geruimd.²⁷⁷

De verhouding tussen samenleving en staat wordt gedacht zo harmonieus te zijn dat er wel van onderscheiden maar niet van gescheiden sferen kan worden gesproken. Eenzelfde soort van eenstemmigheid beoogt de marxistische theorie ten aanzien van de verhouding van de afzonderlijke burgers met de staat. "Burgerrechten", aldus Klenner, "verstoren de statelijke soevereiniteit niet, maar versterken haar; staatsmacht van socialistische kwaliteit veronderstelt van haar kant het functioneren van burgerrechten en garandeert deze".²⁷⁸ Via

276. Daarover bijvoorbeeld Chkhikvadze, p. 79.

277. Becher e.a. bijvoorbeeld, p. 85, geven een meer specifieke opsomming van de staatstaken, waarbij zij onderscheiden tussen in- en externe taken. Onder de eerste verstaan zij:

- die Unterdrückung des Widerstandes der gestürzten Ausbeuterklassen,
- die wirtschaftlich-organisatorische Funktion und die kulturell-erzieherische Funktion;
- die Funktion des Schutzes der sozialistischen Rechtsordnung und des sozialistischen Eigentums, der Rechte und Freiheiten der Bürger.

278. Klenner 1982, p. 132.

het uitoefenen van zijn rechten (op medezeggenschap bijvoorbeeld) geeft de burger vorm aan de taakuitoefening van de staat, brengt hij dat deel van de staat tot leven dat hij zelf is. De staat op zijn beurt draagt er zorg voor dat de loyale burger zijn rechten kan uitoefenen. "Onder socialistische voorwaarden hebben de gezamenlijke grondrechten de functie de burger te verbinden met de socialistische staat en samenleving", schrijft de Oostduitse rechtsgeleerde G. Riege.²⁷⁹ Met andere woorden: de grondrechten vervullen, mits uitgeoefend in de geest van het socialisme, een verbindende schakel tussen individu, samenleving en staat.

Anders dan de "Stalin-constitutie" van 1936 kent de huidige grondwet van de Sowjet-Unie een apart deel over "De staat en het individu". In dit deel zijn de bepalingen gebundeld waarin het staatsburgerschap, de rechtsgelijkheid en de rechten en plichten van de burgers zijn geregeld. De meeste van deze artikelen kwamen ook reeds voor in de grondwet van 1936, maar zijn nu bij elkaar geplaatst.

De meest in het oog springende verandering lijkt mij dat de burgers thans het recht hebben kritiek uit te oefenen op staatsorganen en maatschappelijke organisaties. Zo bepaalt artikel 49 dat "iedere burger van de USSR het recht heeft aan de staatsorganen en maatschappelijke organisaties voorstellen over de verbetering van hun werkzaamheden te doen en gebreken in hun werk te bekritisieren". En artikel 58 regelt dat burgers klachten mogen indienen over "handelingen van ambtenaren en van staatsorganen en maatschappelijke organen".²⁸⁰ Naar de feitelijke motieven achter de introductie van het klachtrecht kan men slechts gissen, al is het zeer wel mogelijk, zoals westerse auteurs wel laten doorschemeren, dat opportunistische/propagandistische motieven de doorslag hebben gegeven. Anderzijds wijst G. Brunner, ook van westersen huize, erop dat het klachtrecht in het Sowjetdenken een reële inhoud vertegenwoordigt en dat de discussie hooguit gaat over de vraag of er van een generaal klachtrecht

279. Riege, p. 85. Cf. Szabo, p. 248.

280. Zie voor de gebruikte grondwetseditie noot 26.

sprake moet zijn, dan wel van een klachtrecht dat beperkt blijft tot individuele gevallen.²⁸¹

Waarom dit recht in 1977 wel werd vastgelegd, terwijl het in eerdere grondwetten ontbrak, heeft in de officiële gedachtengang te maken met de ontwikkeling van de Sowjetsamenleving. Deze is thans zo ver gevorderd dat daarin plaats is voor een institutionalisering van het klachtrecht. De Sowjet-Unie is er naar haar eigen inschatting als het ware aan toe.²⁸²

In het verlengde van de instrumentele staatsopvatting ligt de gedachte dat er een moment kan komen in de ontwikkeling van de socialistische mens en samenleving dat de staat niet langer nodig is. Het is de bekende these van het afsterven van de staat. Ook bekend is echter dat deze stelling problematisch is geworden.

Centraal in de marxistische staatsidee staat eigenlijk nog altijd de (op Engels' analyse van de geschiedenis van de staat teruggevoerde) stelling dat de staat de uitdrukking is van het bestaan van klassentegenstellingen. De staat is het instrument dat de heersende machten aanwenden om hun macht te bestendigen; zodra de klassentegenstellingen zijn verdwenen is (ergo) de staat overbodig.²⁸³

281. G. Brunner, "Recent developments in the Soviet concept of human rights", in: Feldbrugge en Simons, p. 45-46.

282. Cf. Spasov, p. 77: "Under socialism, criticism is the driving force of social progress. On the one hand, criticism 'from below' draws vast segments of the population into public life for the purpose of overcoming weaknesses and conflicts within the system of public administration and in this way improving it. On the other hand, criticism imposes a kind of self-control on all civil servants, officials and government bodies. This, of course, applies to creative, constructive criticism, which has nothing in common with slander and the distortion of facts. In the socialist system criticism is a normal thing, and the further social relations develop, the greater the importance of criticism. This creates the prerequisites for the emergence, in conditions of developed socialism, of the right to criticism, for giving criticism the status of a fundamental (constitutional) right of citizens".

283. Zie bijvoorbeeld Steusloff e.a., p. 292: "Zur Durchsetzung ihrer Grundlegenden Klasseninteressen und ihres Klassenwillens gegen die Interessen und den Willen der ausgebeuteten Klassen braucht die Ausbeuterklasse einen besonderen Zwangsapparat, in dem die Mittel der bewaffneten und anderer Formen der Gewalt zu dem Zweck konzentriert sind, den Widerstand der Ausgebeuteten niederzuhalten. Dieser Zwangsapparat ist der Staat. Der Staat ist also 'das Produkt und die Aeusserung der Unversöhnlichkeit der Klassegegensätze. Der Staat entsteht dort, dann und insofern, wo, wann und inwiefern die Klassegegensätze objektiv nicht versöhnt werden können'. Het laatste deel van het citaat stamt uit Lenins "Staat und Revolution".

Aanvankelijk heeft men zich in de Sowjet-Unie sterk geconformeerd aan dit uitgangspunt, het vaak letterlijk genomen en vertaald in politieke en juridische termen. Lenin met name was de overtuiging toegedaan dat de Sowjetstaat met afsterven begon op het moment van zijn overwinning.²⁸⁴ En wat de juristen betreft zijn in dit verband vooral de eerste President van het Opperste Gerechtshof, P.I. Stuchka, en de rechtsfilosoof E. Pashukanis te noemen. Beiden hebben zich in de begintijd na de Oktoberrevolutie sterk gemaakt voor de these dat in het reële socialisme geen plaats is voor een "burgerlijke entiteit" als de staat. Pashukanis bijvoorbeeld gaat in zijn "General Theory" in op de stelling van Engels dat de staat verschijnt om te voorkomen dat tegengestelde klassen elkaar uitroeien (en samenleven dus onmogelijk is), en stelt dat niet duidelijk is wat Engels exact bedoelt. Is de staat nu een macht die boven de sociale klassen staat, of is hij het resultaat van de overwinning van een van de klassen? Omdat het eerste is uitgesloten, aldus Pashukanis, blijft alleen het tweede over, "maar in dat geval verdwijnt de noodzaak voor de samenleving om een staat te handhaven, aangezien, met de beslissende overwinning van een van de klassen, het evenwicht is gevestigd en de samenleving is gered".²⁸⁵ Ik ga op beider theorieën niet nader in, behalve dan dat ik ervan wil vaststellen dat zij enige tijd zeer invloedrijk zijn geweest.²⁸⁶

Na hen is de gedachte aan de afstervende staat aanzienlijk gecompliceerder geworden. Hoe immers is verenigbaar dat men in de Sowjet-Unie enerzijds spreekt over het (nagenoeg) verdwenen zijn van klassentegenstellingen, terwijl anderzijds de staat nog altijd bestaat, en niet alleen om de laatste klassentegenstellingen te overbruggen. Het is de concrete tegenstelling waarmee in het bijzonder Chroesjtsjov werd geconfronteerd. In diens tijd immers werden de opheffing van de klassentegenstellingen en het aantreden van de volksstaat geproclameerd. De tegenstelling is onder

284. Over Lenins visie bijvoorbeeld Barion, p. 149-162 (met name p. 159).

285. Pashukanis, p. 93-94. Citaat: p. 94.

286. Daarover bijvoorbeeld G.B. Smith, "Developments of 'socialist legality' in the Soviet Union", in: Feldbrugge en Simons, p. 78.

Chroesjtsjovs bewind -- mede door hemzelf -- overigens in die zin opgevangen dat men in die tijd juist is gaan spreken over *versterking* van de staat met het oogmerk extra impulsen te geven aan de versteviging van de democratie en de sociaal-economische basis van het communisme. Een sterkere staat derhalve, die erop is gericht de functies van de staat in versneld tempo te laten overnemen door de samenleving.²⁸⁷

De staat wordt in deze visie niet langer geacht in zijn totaliteit te verdwijnen naar het museum waar Engels al een plaats voor hem had gereserveerd (naast spinnewiel en bronzen bijl), maar mag deze gang maken per onderdeel dat rijp is voor een terugtred. Deze visie op de staatsstaken is ook vandaag nog dominant in de Sowjet-Unie: de staat is opgesplitst in afzonderlijke functies, en is, in een tempo dat per functie verschilt, gericht op de overname daarvan door burgers, coöperatieve organisaties, en andere maatschappelijke instituties. Tegen deze achtergrond kan het onlangs bijgestelde Programma van de Communistische Partij spreken over de ontwikkeling van de socialistische staat van staat naar non-staat: "Met de ontwikkeling van de noodzakelijke sociaal-economische en ideologische voorwaarden en met de betrokkenheid van alle burgers bij het regeren, zal de socialistische staat (...), zoals Lenin opmerkte, meer en meer een overgangsvorm worden van een 'staat naar een non-staat'. De activiteiten van de staatslichamen zullen nietpolitiek van aard worden, en de behoefte aan de staat als een speciale politieke institutie zal geleidelijk verdwijnen".²⁸⁸

Tot besluit, evenals bij mijn beschouwing over de westerse visie op de verhouding individu--staat, enkele opmerkingen over het begrip rechtssubjectiviteit. Juridische aanspraken op grondrechten kan alleen diegene doen gelden die in het maatschappelijk verkeer getuigt van sociaal verantwoordelijkheidsbesef. Van subjectieve rechten in min of meer absolute zin, gekoppeld aan een in beginsel als onbeperkt opgevatte wil van afzon-

287. Nader bijvoorbeeld Hulicka en Hulicka, p. 624-629.

288. Programma van de Communistische Partij, p. 26 (zie voor de gebruikte editie noot 23).

derlijke individuen, kan om die reden geen sprake zijn. Het zou de afzonderlijke burgers in een te sterke positie plaatsen tegenover de samenleving, hen in de verhouding samenleving--individu--staat al te zeer op de voorgrond plaatsen. Eerder wordt de juridische status van de burger gezien als afspiegeling van zijn sociale status en van de mate van sociaal-economische, culturele en politieke ontwikkeling die een samenleving in haar totaliteit heeft doorgemaakt. Chkhikvadze: "De juridische status van het individu -- dat wil zeggen het totaal aan rechten, vrijheden en plichten van de burgers -- wordt in de socialistische conceptie beschouwd als de reële uitdrukking van het bestaan en de sociale rol van het individu. De aard van de juridische status van het individu, de omvang van zijn rechten, vrijheden en plichten, en het werkelijkheidsgehalte daarvan, worden bepaald door het systeem van sociaal-economische relaties, de aard van het eigendomsrecht, en de principes achter de distributie van materiële voordelen tussen sociale strata en groepen".²⁸⁹

Het uitgangspunt van de rechtssubjectiviteit ligt bij het materiële en bij het collectieve. Recht kan nooit meer zijn dan een afspiegeling van de reëel bestaande maatschappelijke verhoudingen. Dat verklaart ook waarom, zoals Riege stelt, "in de staatsrechtswetenschap van de socialistische landen in verband met het staatsburgerschap minder wordt gevraagd naar de afzonderlijke rechten en plichten dan naar de totale inhoud van de staat-burger-betrekking", welke vaststelling hij laat volgen door de opmerking dat daarin geen geringschatting ligt van de concrete rechten en plichten, "maar slechts het streven ze naar inhoud en functie in het juiste perspectief te plaatsen".²⁹⁰

Het vertrekpunt achter de marxistische invulling van de rechtssubjectiviteit is daarmee duidelijk. Tegelijkertijd wil dat niet zeggen dat dit uitgangspunt elke hedendaagse marxistische theoreticus over de mensenrechten tot dezelfde conclusies voert. Eerder al merkte ik op dat er sprake is van een zekere opwaardering van de juridische status van het individu. Na de

289. Chkhikvadze, p. 77-78.

290. Riege, p. 74.

uitvoerige omzwervingen die we sindsdien hebben gemaakt, kan daaraan één ding worden toegevoegd: de opwaardering van de juridische status is een uitdrukking van de gedachte dat het voortouw in de menselijke emancipatie weliswaar ligt bij de samenleving, maar dat deze tegelijkertijd zonder de inzet van de individuele burgers ondenkbaar is. Binnen de grenzen van de "objectieve wetmatigheden" heeft de burger een zekere speelruimte, die deze naar eigen inzichten kan benutten. En om die individuele ruimte te verzekeren en ook uiterlijk gestalte te geven, is men geleidelijkaan meer geneigd tot de erkenning van de eigen juridische positie van het individu. Iemand als E. Poppe zal nu, dunkt me, minder weerstand ondervinden van de kant van zijn collega-theoretici dan vroeger het geval zou zijn geweest, wanneer hij het veranderde standpunt ten aanzien van de rechtssubjectiviteit als volgt verwoordt: "Alle socialistische grondrechten zijn persoonlijke rechten van de burger in de zin van subjectieve rechten. Dat betekent niet slechts dat de burger subject van deze rechten is, maar ook dat hij voor alles binnen de speelruimte die het huidige recht waarborgt, naar individuele beoordeling kan handelen of daarop onmiddellijk juridische aanspraken kan baseren".²⁹¹ Het is nogmaals het standpunt van de (beperkte) individuele ruimte binnen de grenzen van de sociale gebondenheid, maar nu verwoord in termen van rechtssubjectiviteit.

291. Poppe 1984, p. 22.

1. INLEIDING

Nu de achtergronden van de twee mensenrechtenopvattingen uitvoerig aan de orde zijn geweest, wil ik de verschillende gezichtspunten met elkaar confronteren, en nader onderzoeken in welk opzicht zij elkaar overlappen dan wel uitsluiten. Met deze vergelijking van de nu geldende opvattingen begint het derde hoofdstuk.

Wanneer halverwege het hoofdstuk de balans is opgemaakt en duidelijk is geworden dat de verschillen de overeenkomsten domineren, ga ik nader in op de vraag hoe in de toekomst met de verschillen kan worden omgegaan. Dat brengt mij tot een pleidooi voor een nadere dialoog tussen Oost en West. Deze zal, wat mij betreft, niet zozeer gericht hoeven te zijn op het doen verdwijnen van de overblijvende geschilpunten, als wel op vergroting van de wederzijdse kennis van beide mensenrechtenconcepties (teneinde, in laatste instantie, in de praktijk meer gefundeerd te kunnen handelen). Tegelijkertijd echter onderneem ik, zoekend naar meer universeel geldende mensenrethenormen, alsnog een poging om enige van de belangrijkste verschillen te overbruggen. En hoewel zal blijken dat sommige tegenstellingen onder bepaalde condities in de toekomst verder kunnen verminderen, wordt ook dan zichtbaar dat de wederzijdse ideologieën aan substantiële verdere overeenstemming in de weg staan.

Wanneer ik aldus langs nog een andere lijn overeenkomsten en verschillen tussen beide mensenrechtenconcepties heb onderzocht en de huidige opvattingen min of meer heb laten plaatsmaken voor een blik in de toekomst, kom ik tot de keuze van een thema uit de praktijk waarop ik enkele centrale inzichten uit mijn onderzoek kan toepassen. Ik heb daarvoor het oog laten vallen op het beleid dat de Nederlandse overheid voert inzake de mensenrechten in de Sowjet-Unie. Onderzocht wordt op welke uitgangspunten en vooronderstellingen dit beleid is gebaseerd, alsmede welke kanttekeningen daarbij in het licht van mijn onderzoek zijn te maken.

In de nu volgende paragraaf worden de centrale elementen uit het tweede hoofdstuk steeds kort samengevat en gevolgd door conclusies die op een nadere vergelijking van de diverse standpunten zijn te baseren. Daarbij beperk ik mij tot de hoofdzaken, in de veronderstelling dat de conclusies voor meer specifieke punten daaruit ook door anderen zonder al te veel moeite te trekken zijn.

2. PUNTSGEWIJZE VERGELIJKING

Eigendom als mensenrecht

De verbinding eigendomsrecht--mensenrecht is goed beschouwd een merkwaardig en complex fenomeen. Zo gemakkelijk als men de vrijheid van meningsuiting of de godsdienstvrijheid met mensenrechten associeert, zo ingewikkeld is dat met het recht eigenaar van iets te zijn. Toch is dat recht in het westen eigenlijk tot voor kort altijd als een volwaardig recht van de mens behandeld. Zo bevat de Universele Verklaring de bepaling dat "een ieder recht heeft op eigendom, hetzij alleen, hetzij tezamen met anderen" (artikel 17, lid 1), terwijl in het Verdrag van Rome het recht op eigendom weliswaar ontbreekt maar het eerste artikel van het eerste protocol bij dit verdrag (1952) aanvangt met de zin dat "alle natuurlijke of rechtspersonen recht hebben op het ongestoord genot van hun eigendom". En in de Nederlandse grondwet wordt in feite het mensenrechtelijke karakter van de eigendom nog eens onderstreept door de plaatsing van het eigendomsartikel tussen de onschendbaarheid van het brief-, telefoon- en telegraafgeheim (artikel 13) en het verbod op onrechtmatige vrijheidsberoving (artikel 15).

Ondanks het feit dat men, zoals bekend, bijvoorbeeld in de Conventanten van 1966 tevergeefs zal zoeken naar een bepaling over het eigendomsrecht -- wat overigens niet wegneemt dat met name het westen heeft geprobeerd een dergelijk artikel opgenomen te krijgen -- heeft dit recht nog immer een aanmerkelijke plaats in het westerse denken over de mensenrechten. In het tweede hoofdstuk heb ik echter laten zien dat die

plaats minder hecht verankerd is dan in het denken van filosofen als Locke en Kant en in de mensenrechtendeclaraties van hun tijd, en dat de toenmalige, bijna vanzelfsprekende erkenning en onaantastbaarheid van het eigendomsrecht tot het verleden behoort.

Ook heb ik besproken hoe Marx in het geweer kwam tegen die eigentijdse visie op het eigendomsrecht en de praktische uitwerking daarvan. Evenals Rousseau analyseerde hij de positie van het eigendomsrecht in de samenlevingen op burgerlijke grondslag. Maar waar de een in laatste instantie het bekritiseerde samenlevingsmodel accepteerde, concludeerde de ander tot verwerping ervan.¹ Marx' commentaar is als volgt samen te vatten: in het burgerlijke samenlevingsmodel wordt egoïstisch gedrag, tot uitdrukking komend in accumulatie van eigendommen, mede gelegitimeerd doordat op het eigendomsrecht het etiket mensenrecht wordt aangebracht; de uitoefening van het eigendomsrecht (in het bijzonder van produktiemiddelen) ten koste van niet-eigenaren wordt op deze manier met wettig gezag gesanctioneerd. In Marx' optiek werd aldus het grootste onrecht -- de uitbuiting van de een door de ander -- tot mensenrecht verheven. Hedendaagse marxistische auteurs komen in hun beschouwingen over de westerse eigendomsverhoudingen tot conclusies die vergelijkbaar zijn met die van de Grote Meester.

Zo tegenover elkaar gesteld, zijn de benaderingen van West en Oost onverzoenlijk. Wellicht echter geven de ontwikkelingen die zich sinds de vorige eeuw rond het eigendomsrecht hebben voltrokken, aanleiding tot een andere conclusie.

Ten aanzien van de Nederlandse situatie liet ik zien dat de betekenis van het eigendomsrecht in de opeenvolgende staatsregelingen en grondwetten geleidelijk is veranderd van een "natuurlijk en geheiligd" recht, met een zeer ruime beschikkingsbevoegdheid voor de eigenaar, in een recht waarbij de nadruk veeleer ligt op de beperkingen waaraan het onderhevig is. Ook de procedure bij onteigeningen, aanvankelijk omgeven met waarborgen die een afspiegeling vormden van de

1. Nader over de relatie Rousseau-Marx en de verschillen in hun maatschappijanalyses bijvoorbeeld Lemaire, p. 179-188.

bijna onaantastbare status van het eigendomsrecht zelf, werd de afgelopen honderd jaar sterk vereenvoudigd, waarmee de veranderende positie van het eigendomsrecht eens te meer kan worden geaccentueerd. Deze relativering van het onaantastbare eigendomsrecht in de richting van een gesocialiseerd eigendomsrecht, afgestemd op het algemeen welzijn, is onomstotelijk aanwijsbaar. Dat geldt zowel voor Nederland als voor de Verenigde Staten.

In de Sowjet-Unie heeft, zou men kunnen zeggen, het eigendomsrecht een omgekeerde ontwikkeling doorgemaakt. Nadat Partijleider Chroesjtsjov nog in de vijftiger en zestiger jaren de strijd aanbond tegen de geleidelijk gegroeide persoonlijke eigendom, is deze nadien in zekere zin geherwaardeerd. Wat eerst veeleer werd beschouwd als strijdigheid met de beginselen van het socialisme en als een barrière op de weg naar de realisering van een communistische samenleving, wordt sindsdien vaker gezien als juist een voorwaarde voor de totstandkoming van een volwaardige communistische maatschappij. In het voetspoor van Marx' opvattingen, en die van vele hedendaagse auteurs, wordt de persoonlijke eigendom thans in de Sowjet-Unie niet alleen getolereerd maar ook wel beschouwd als een middel tot persoonlijke emancipatie. Men kan er een herwaardering in zien van Marx' standpunt dat eigendomsaanspraken als zodanig niet verwerpelijk zijn, mits deze maar worden uitgeoefend in de geest van het socialistische systeem. Deze ontwikkeling kent een voorlopig hoogtepunt in de onlangs van kracht geworden wet op de individuele ondernemingen/arbeidsactiviteiten, en zal onder Partijleider Gorbatsjov naar alle waarschijnlijkheid nieuwe uitingsvormen beleven.

Wil dit nu zeggen dat de eerder geschetste fundamentele tegenstelling tussen de eigendomsopvattingen van West en Oost is verdwenen, of althans aan het verdwijnen is? Afgezwakt is zij wel, en zelfs aanzienlijk. Maar verdwenen is zij geenszins. Uit de wet van 1986, met name uit het artikel waarmee ik de paragraaf over het eigendomsrecht afsloot, blijkt duidelijk dat de Sowjet-Unie met haar veranderingen geen copie van de westerse vrije onderneming voor ogen heeft; en dat zij, om te spreken in eigendomstermen, niet van plan

is de uitbating van de eigendom van produktiemiddelen op westerse leest te schoeien. Zo blijft het inhuren van arbeidskracht verboden, evenals bijvoorbeeld het verwerven van inkomen uit niet-arbeid. In het westen daarentegen mogen privé-ondernemers anderen voor zich laten werken tegen betaling, en mogen -- om een parallel te trekken met het voorbeeld dat ik te dien aanzien gaf voor de Sowjet-Unie -- mensen die tot werken in staat zijn desgewenst alle "hoeken en kanten" van hun huis verhuren om niet buitenshuis te hoeven arbeiden. Klaarblijkelijk stelt de socialistische context andere eisen aan de uitoefening van de eigendomsrechten dan de westerse, zijn er andere achterliggende principes die in acht dienen te worden genomen. In beide sferen moet de uitoefening van het eigendomsrecht weliswaar in overeenstemming zijn met het algemeen belang of met hetgeen sociaal acceptabel is -- wat op zichzelf een nietgeringe parallel is --, maar wat onder dat laatste wordt begrepen is in beide contexten nog immer zeer verschillend.

Wat ogenschijnlijk wijst op toenadering, vertoont zo bezien nog altijd een flinke kloof. Waar men in de Sowjet-Unie zou kunnen stellen dat de westerse socialisatie van de eigendom een tegemoetkoming is aan het Sowjetsysteem, kan het westen repliceren dat het een eigendomsopvatting heeft ontwikkeld die weliswaar in enkele opzichten aan het Sowjetsysteem doet denken, maar die tegelijkertijd vele kenmerken vertoont die daar verre van staan. Het westen kan daarentegen van mening zijn dat er in de Sowjet-Unie sprake is van een verwestering van het economische systeem. En op haar beurt kan de Sowjet-Unie dan volhouden dat er weliswaar van een oppervlakkige parallel met het westen sprake is, maar dat de overeenkomsten van beperkte omvang zijn en dat het bij de tot stand te brengen veranderingen eigenlijk gaat om een aan de tijd aangepaste versie van het marxisme-leninisme. Daarin vraagt de verdere emancipatie van de individuele burger om meer individuele ruimte, maar deze mag enkel worden benut in de geest van de socialistische medeverantwoordelijkheid. Wie de overeenkomsten tussen de ontwikkelingen in Oost en West wil zien, ziet ze en kan ze ook zien, want ze zijn er. Wie echter de verschillen wil benadrukken heeft naar mijn inzicht vooralsnog meer

recht van spreken.

Een kwestie die hierboven reeds aan de orde kwam maar nog enige nadere aandacht verlangt, is het vraagstuk van de eigendomsverwerving via de arbeid van anderen. Bij Locke troffen we de gedachte aan van de in principe eindeloze accumulatie van eigendommen die mogelijk werd toen het geld eenmaal zijn intrede deed. Ook zagen we bij hem de mogelijkheid om deze eigendomsverwerving te laten legitimeren door de staat. En, stelde ik vast, volgens Locke konden anderen van deze accumulatie meeprofiteren doordat zij nu hun arbeid tegen betaling konden verkopen aan de eigenaren van de produktiemiddelen. Dat zij daarmee tevens diens eigendommen vergrootten, was voor Locke geen probleem: iedereen werd er immers beter van. Lockes opvatting op dit punt is herkenbaar in de hedendaagse westerse visie op het privé-ondernemen. Onbepaalde eigendomsaccumulatie is in principe toegestaan, ook indien verkregen via de arbeid van anderen, mits -- en dat lijkt mij een actualisering van Lockes opvattingen -- de ondernemer zich maar kwijt van zijn sociale verplichtingen (belastingen, hinderwet, Arbo-wetgeving, et cetera). Het is, zou men kunnen zeggen, de pijler waarop het westerse ondernemingssysteem is gebouwd.

Marx daarentegen benadrukte dat in een dergelijk produktiestelsel degene die zijn arbeid verkoopt wordt tekortgedaan. De arbeider levert meer dan de werkgever ervoor betaalt, verkoopt derhalve zijn arbeidskracht en dus zichzelf voor het welzijn van een ander. Waar gewerkt wordt, zou het evenwel moeten gaan om een gelijk opgaande verrijking van allen die aan het produktieproces deelnemen, aldus Marx. Ook hier geldt dat hedendaagse marxistische auteurs Marx navolgen in zijn kritiek op het westerse produktiestelsel en dat de hedendaagse Sowjetpolitiek, zoals deze onder meer blijkt uit de wet van 1986, wordt geacht met deze officiële achterliggende visie verenigbaar te zijn.

Ook rond het thema van de inkomingsverwerving via de arbeid van anderen zijn en blijven de verschillen tussen Oost en West derhalve duidelijk. Waar het westen het benutten van de arbeid van anderen stimuleert en bij zijn sociaal-economische (mensenrechten)beleid -- bijvoorbeeld in het kader van de "bevordering van

voldoende werkgelegenheid", zoals artikel 19 van onze Grondwet het formuleert -- geen onderscheid maakt tussen banen in dienst van andere privé-personen of van de staat, wordt in de Sowjet-Unie met nadruk onderscheiden tussen het werken voor het bedrijf van een medeburger enerzijds of voor een collectief of de staat anderzijds. Dat verschil mag door de nieuwere ontwikkelingen enigermate zijn verzacht, de publiekelijk beleden trouw van Partijleider Gorbatsjov en de zijnen aan de achterliggende marxistisch-leninistische beginselen lijkt veel verdergaande ontwikkelingen in de richting van het westerse standpunt uit te sluiten. Wellicht kan er nog een verdere toenadering volgen, maar de verschillen zullen blijven zolang de achterliggende waardenpatronen hun betekenis behouden. En omdat ook landen als Nederland en de Verenigde Staten de principes achter hun produktiestelsel niet radicaal zullen herzien, valt ook van die kant geen fundamentele toenadering te verwachten.

Hoe zit het met de mensenrechtenkant aan deze zaak? Interessant blijft het dat in beide gevallen een mensenrechtelijke, humanistische inspiratie een rol speelt. Waar westerse landen het hebben van werk als mensenrecht zijn gaan erkennen -- zij het in wisselende mate en met een wisselende pretentie de daad bij het woord te kunnen voegen -- en zij erop toezien dat de arbeid onder menswaardige condities kan worden uitgevoerd, houdt de Sowjet-Unie haar eigen humanistische inspiratie in dezen in stand, door in verband met het westerse produktiesysteem te blijven spreken over de uitbuiting van de een door de ander. Beide standpunten zijn ook nu nog vanuit mensenrechteninvalshoek te analyseren, terwijl nog immer bij voorbaat vaststaat dat de fundamentele verschillen in humanistische inspiratie aan de onderlinge verzoenbaarheid ervan in de weg staan.

Natuurrecht en historiciteit

Wanneer Marx en hedendaagse marxisten zich afzetten tegen de westerse idee dat aan mensen van nature rechten zouden toekomen, verzet men zich tegen het natuurrecht in meer algemene zin. De term natuurrecht wordt

dan gelijkgesteld met de aanwezigheid van rechten die aan elk individu afzonderlijk zouden toekomen, los van de tijd waarin het leeft of de plaats waar het zich bevindt. Het natuurrechtsdenken wordt geassocieerd met pretenties van eeuwigheidswaarde.

In het verlengde daarvan verbindt het marxisme de term natuurrecht bovendien met de notie dat individuen zich met deze natuurlijke rechten tegenover de staat zouden kunnen plaatsen en de staat zouden kunnen aanspreken op bescherming ervan. Over dit laatste aspect kom ik te spreken in het gedeelte over "individu en staat". Hier beperk ik mij tot het eerstgenoemde punt van kritiek van het marxisme op het natuurrechtsdenken en tot het alternatief dat men daartegenover plaatst.

Tegenover de aanspraken op eeuwigheidswaarde die aan het natuurrecht zouden toekomen, pleit het marxisme voor het model van de principiële historiciteit: pas indien rechten zijn geconcretiseerd naar plaats en tijd, beginnen zij inhoud te krijgen. Eerst zodra een staat ze heeft gepositieerd en bovendien heeft aangegeven op welke wijze zij nader in praktijk zullen worden gebracht, krijgen de mensenrechten betekenis.

Dat lijkt wellicht een rechtspositivistische stellingname en is ook vaak zo verstaan, maar is het geenszins. Ook voor het marxisme speelt hier de kwestie van de relatie tussen positief recht en voorpositieve normen: formuleringen van de eerste mensenrechtennormen op marxistische grondslag en van de argumentaties om tot bijstelling daarvan over te gaan, kunnen immers niet plaatsvinden zonder het bestaan van een dergelijk voorpositief ijkpunt. Dat ijkpunt is uiteraard gelegen in Marx' gebod "alle Verhältnisse umzuwerfen, in denen der Mensch ein erniedrigtes, ein geknechtetes, ein verlassenes, ein verächtliches Wesen ist". Voor de Oost-Westdiscussie over de mensenrechten is interessant dat het denken in termen van positief--voorpositief ook in het marxisme thans wel wordt geformuleerd in de terminologie van het natuurrecht ("materialistische natuurrechtsleer"). Dat maakt, zou men kunnen zeggen, de standpunten in aanleg communicabel.

Niettemin is het in het marxisme nog geen staande praktijk om in natuurrechtstermen te spreken over ach-

tergronden van mensenrechten. Dit komt deels doordat de marxistische nadruk op de historiciteit daaraan in de weg lijkt te staan, deels ook doordat het natuurrechtsmodel nog immer als "burgerlijk" wordt beschouwd en het voor velen de voorkeur verdient zich daaraan niet te branden. Iemand als E. Bloch daarentegen benadrukt dat de humanistische inspiratie van waaruit het marxisme denkt, vraagt om een herwaardering van het denken over het natuurrechtsmodel: alleen vanuit het constante bewustzijn van en de voortdurende toetsing aan de alles bepalende voorpositieve norm, kan worden vastgesteld of de richting waarin de marxistische mensenrechtentheorie en de staten van het reëel bestaande socialisme zich bewegen, de juiste is. Die norm, aldus Bloch, mag niet slechts op de achtergrond als sturende leidraad aanwezig zijn, maar moet in geheel het hedendaagse denken en handelen inzake de mensenrechten present zijn. En zoals we in het tweede hoofdstuk zagen, lijkt zijn "oproep", zij het op bescheiden schaal, vorm te krijgen in het werk van een aantal hedendaagse theoretici over de mensenrechten.

De vraag of deze veranderende visie aanknopingspunten biedt voor een vergelijk met de westerse opvatting over de verhouding tussen natuurrecht en positief recht, stelde mij -- wanneer ik de hedendaagse marxistische opvattingen over dit thema niet wil vergelijken met westerse opvattingen van twee of meer eeuwen geleden (Hobbes, Locke, Rousseau, Kant) -- voor de taak om na te gaan welke ontwikkelingen het westerse denken over het natuurrecht de laatste twee eeuwen heeft doorgemaakt. Daarbij liet ik zien dat dit denken nooit is weggeweest -- ondanks de aanvallen van bijvoorbeeld J. Bentham -- en dat het vrij recent weer aan invloed kon winnen als gevolg van de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog: het ontbreken van een voorpositieve norm om de evidente mensenrechtenschendingen van die tijd aan af te meten, werd pijnlijk gevoeld. Het denken over mensenrechten dat door WO-II zo'n sterke impuls kreeg, is dan ook sterk verweven met de centrale vragen uit het natuurrechtsdenken. Maar anders dan voorheen trad nu in het westen een vorm van natuurrechtsdenken naar voren die zich als "concreet" laat kwalificeren. Niet langer stonden (en staan) zozeer

het zoeken naar algemeengeldige voorpositieve maatstaven centraal, als wel de pogingen om dergelijke beginselen toepasbaar te maken in concrete situaties. Dit "concrete natuurrechtsdenken" heb ik gepresenteerd als de visie die in het westen vandaag het denken over de natuurrechtelijke component in de mensenrechten domineert.

Het aldus ontwikkelde westerse denken staat *modelmatig* niet zo ver meer af van de nieuwere inzichten die in Oost-Europa opgeld doen. In beide gevallen gaat het om de mogelijkheid het positieve recht en de rechtspraak te bekritisieren aan de hand van een nietjuridisch gezichtspunt, in beide gevallen is men geneigd dit zo concreet en tastbaar mogelijk te doen.

Toch wil dit niet zeggen dat er *inhoudelijk* per se verdere toenadering mogelijk is. Wanneer hedendaagse marxistische auteurs in abstracto benadrukken dat hun voorpositieve gezichtspunt ligt in Marx' opdracht om alle omstandigheden aan te pakken waarin de mens een vernederd, geknecht, verlaten, verachtelijk wezen is, dan kan men zich in het westen wellicht nog in dat gezichtspunt vinden; want wie is er voor het instandhouden van omstandigheden waarin de menselijke waardigheid met voeten wordt getreden? Problematisch echter wordt het wanneer voor het vervullen van Marx' opdracht de weg moet worden bewandeld die deze als de enig ware heeft aangeduid, en die min of meer haaks staat op de wijze waarop westerse samenlevingen ongewenste situaties plegen te attaqueren. Dat is immers niet via Marx' weg van de klassenstrijd, noch is het gebruikelijk om te spreken over de objectief noodzakelijke, enig juiste wijze waarop het desbetreffende probleem kan worden aangepakt.

Het westen kent zijn eigen manier om mensenrechtenproblemen in kaart te brengen. Kenmerkend daarvoor is dat veelal niet één opvatting over dat probleem als de enig juiste zal worden gekarakteriseerd. De vraag bijvoorbeeld of er in een welbepaald geval sprake is van een situatie waarin de mens wordt geknecht en als een verachtelijk wezen wordt beschouwd, zal in het westen -- behalve in volstrekt evidente gevallen -- zeer verschillende antwoorden opleveren, als gevolg van de pluraliteit die ons type samenleving kenmerkt. En van dit scala aan opvattingen zullen alleen de marxistisch

getinte analyses inhoudelijk vergelijkbaar zijn met de visie van Oosteuropese marxistische auteurs. Al het andere zal in de ogen van de laatsten meer of minder "burgerlijk" zijn, en zal meer of minder verschillen van de wijze waarop men zelf het probleem beschouwt. Men mag dan in beide sferen geneigd zijn concrete situaties te toetsen aan de mensenrechtennormen die men in acht wenst te nemen, zodra het aankomt op het maken van een meer precieze analyse van de probleemsituatie en op het aangeven van wegen waarlangs het desbetreffende probleem dient te worden aangepakt, lopen de opvattingen wederom uiteen.

Ook wanneer ze expliciet worden belicht in termen van de over en weer geldende voorpositieve normen en dus de controverse niet wordt geschuwd, zijn er niettemin mensenrechtenvraagstukken aan te wijzen waarover een vergelijk tussen Oosteuropese en representatieve westerse standpunten denkbaar is.

Allereerst zou ik daarbij willen verwijzen naar het voorbeeld bij uitstek waarin de analyses elkaar wel plegen te overlappen: de vernedering die bepaalde delen van de mensheid hebben ondergaan tijdens het nazisme. Daar was sprake van een van die massale en flagrante schendingen van de mensenrechten die door Oost en West worden veroordeeld op grond van min of meer gelijkkluidende argumenten. En iets vergelijkbaars is op te merken over de grondslag van het recht van elke burger om in vrede te leven, van het recht op bescherming van de gezondheid, of van het recht op fysieke onschendbaarheid, al moet onmiddellijk worden aangetekend dat zelfs bij deze rechten de marxistische koppeling van rechten en plichten aan fundamentele verzoenbaarheid met westerse opvattingen in de weg zou kunnen staan (waarover nader in de subparagraaf over "individu en staat").

Een dergelijke overeenstemming is daarentegen nauwelijks of helemaal niet voorstelbaar bij het recht op arbeid, het recht op eigendom, of het recht op vrije meningsuiting. Hoe zeer ook hier op onderdelen gelijkenis tussen de beide achterliggende filosofieën is vast te stellen, met dergelijke rechten zijn we beland bij de bekende tegengestelde theses die in de huidige situatie een substantiële, inhoudelijke toenadering

verhinderen. Met deze rechten bevinden we ons zagezegd aan het uiteinde van het continuum waarin de mate van overeenstemming tussen Oost en West zich laat vatten. De overeenstemming blijkt sterk gradueel te verschillen, afhankelijk als zij is van de politieke en maatschappijtheoretische gevoeligheid van het recht dat aan de orde is.

Klassieke en sociale grondrechten

Van origine sluit de westerse grondrechtenconceptie nauw aan bij de idee van de klassieke vrijheidsrechten. Grondrechten zijn in essentie onthoudingsplichten van de overheid. Deze mag bepaalde terreinen niet betreden. Met de ontwikkeling van de verzorgingsstaat echter diende zich een grondrechtenconceptie aan die daar min of meer haaks op staat: de staat dient zich niet langer alleen te onthouden, maar ook, uit een oogpunt van verdelende rechtvaardigheid, actief op te komen voor de realisering van bepaalde rechten en erop toe te zien dat voor een ieder een humaan bestaan is gegarandeerd.

Het verzet tegen deze veranderde opvatting van de staatstaken heeft in het westen een grote rol gespeeld bij de totstandkoming van de sociale grondrechten, verantwoordelijk als deze werden gehouden voor de uitholling van een diep geworteld en met gezag omgeven staatsidee. Daarnaast leidt het verschil in juridische status tussen klassieke en sociale grondrechten er nog dagelijks toe dat de klassieke grondrechten als de echte worden gezien, en dat beide typen rechten niet op voet van gelijkheid worden behandeld.

Op welke wijze dit spanningsveld zich in Nederland manifesteert, heb ik laten zien aan de hand van de debatten die zijn voorafgegaan aan en gevolgd op de opname van sociale grondrechten in de grondwet van 1983. Ook heb ik gewezen op een zeker draaipunt in de erkenning van de sociale grondrechten, liggend in het advies dat de Sociaal Economische Raad eind zestiger jaren uitbracht over de "proeve van een nieuwe grondwet". Vanaf dat moment, zou men kunnen zeggen, is men in Nederland meer en meer gaan spreken over de onderlinge verbondenheid van de klassieke en de sociale

grondrechten en is de erkenning van de sociale grondrechten in een zekere stroomversnelling beland. Dat men zich daarbij overigens geen bergbeek moet voorstellen, mag -- zo voeg ik toe aan het tweede hoofdstuk -- ook blijken uit een verwijzing naar enkele gebeurtenissen op het internationale platform. Zo rondde ons land de ratificatieprocedure rond het sociaal-economisch Convenant van 1966 pas af in 1978, en werd het Europees Sociaal Handvest, zelf stammend uit 1961, pas in 1980 geratificeerd.

In de Verenigde Staten is eveneens een ontwikkeling te zien geweest naar een geleidelijke verankering van de sociale grondrechten. Via de weergave van een aantal uitspraken van het Supreme Court over onderwerpen uit de sfeer van de New Deal-politiek, liet ik zien hoe de politieke wil om van de Verenigde Staten een verzorgingsstaat te maken langzaam maar zeker juridische erkenning vond binnen dit hoogste rechterlijke college. Anderzijds werd niet onbesproken gelaten dat ook de Verenigde Staten nog immer de nodige weerstanden te zien geven tegen de erkenning dat de sociale grondrechten deel uitmaken van de sfeer van de mensenrechten.

Tegenover de westerse mensenrechtenconceptie waarin de sociale rechten geleidelijk een plaats hebben verworven, staat de marxistische visie waarin dit type rechten vanaf het begin een veel prominentere ruimte heeft ingenomen. En waar men in het marxisme somtijds over de sociale rechten lijkt te spreken in termen van het vervullen van de noodzakelijke voorwaarden voor het realiseren van de klassieke rechten, zien we tegelijkertijd de aarzeling op die grond een onderscheid te maken tussen beide typen grondrechten en daarover te spreken in termen van onderlinge rangorde. Beide worden nodig geacht voor de wederzijdse realisering, en een al te strikte scheiding zou de werkelijkheid -- waarin naar marxistisch inzicht het object van beide typen rechten een organisch geheel vormt -- geweld aandoen.

Wanneer we beide uitwerkingen van de verhouding tussen de klassieke en de sociale rechten naast elkaar leggen, dan zien we dat de posities elkaar lijken te naderen. In beide visies wordt de onderlinge band tussen

de onderscheiden grondrechten benadrukt en wordt geprobeerd deze van een theoretische fundering te voorzien. De bewoordingen die men daarbij wederzijds kiest maken de standpunten in hoge mate verzoenbaar.

Dit laatste geldt bijvoorbeeld ten aanzien van de vraag naar de onderlinge rangorde van de grondrechten. De term rangorde wordt daarbij overigens niet begrepen in positiefrechtelijke betekenis. Ik stelde vast dat in Nederland over de onderlinge verhouding van de grondrechten steeds vaker wordt gesproken in termen van wederzijdse afhankelijkheid, integratie, en dergelijke; ook liet ik echter zien dat over de precieze onderlinge verhouding tussen de klassieke en de sociale grondrechten weinig eenstemmigheid bestaat. In aansluiting op het tweede hoofdstuk daarover het volgende. Waar ik D.H.M. Meuwissen liet uitspreken dat de sociale grondrechten voorwaarde zijn voor het realiseren van de klassieke rechten en dat zij daarom "in zekere zin ondergeschikt" zijn², meen ik dat ook het omgekeerde verdedigbaar is. Hoe kan men opkomen voor bijvoorbeeld het recht op goede arbeidsomstandigheden indien men niet over vrijheid van meningsuiting of het recht tot vergadering beschikt of over -- om enkele voorbeelden te noemen op het grensvlak van de sociale en de klassieke rechten -- het recht op staking, het recht om lid te zijn van een vakvereniging, of het recht op non-discriminatie? De rechten van de klassieke signatuur kunnen dan evenzeer worden gezien als voorwaarde voor de realisering van de sociale rechten als omgekeerd. Het spreken in termen van onderlinge rangorde tussen beide typen rechten is daarmee niet onmogelijk geworden, maar lijkt mij, evenals voor het marxisme, voor het westen minder juist. Het suggereert de mogelijkheid om de klassieke rechten te kwalificeren als niet alleen van een andere, maar ook van een hogere orde dan de sociale rechten, en het is de vraag of de idee van de verzorgingsstaat zich daartegen niet verzet.

Ook als men echter van rangorde wil blijven spreken en daarbij de klassieke rechten als de primaire aanduidt, hoeft de verzoenbaarheid met de marxistische

2. Zie hoofdstuk 2, noot 160.

opvatting niet per se verloren te gaan. Wanneer men althans maar voldoende laat uitkomen dat ook in het westen de onderlinge samenhang van beide typen rechten als achterliggende gedachte is geaccepteerd.

Of deze overeenkomst tussen de westerse en de marxistische positie zich zal stabiliseren, zal in sterke mate afhangen van de maatschappelijke ontwikkelingen in de verschillende politieke constellaties en de neerslag daarvan in de jurisprudentie en in de theoretische uitwerkingen van de onderscheiden mensenrechtenconcepties. Voor de Verenigde Staten valt bijvoorbeeld te denken aan de vraag welke standpunten het Supreme Court in sociaal-economische kwesties zal gaan innemen, nadat de regering-Reagan enkele als (min of meer) conservatief bekend staande rechters in het Hof heeft benoemd. Voor Nederland lijkt mij een belangrijke toetssteen voor de komende tijd of men over het vermogen en de politieke wil zal beschikken om in de praktijk nader gestalte te geven aan de sociaal-economische rechten en of men in staat zal zijn deze blijvend als volwaardige rechten in de grondrechtenconceptie te verankeren. Voor de Sowjet-Unie kan worden gedacht aan de ontwikkelingen rond de vrijheid van meningsuiting: zal daaraan inderdaad de plaats gaan toekomen die men er in de theorie reeds voor reserveert? De vraag in welke mate de overeenkomsten tussen beide opvattingen van duurzame aard zullen blijken, is derhalve niet te beantwoorden, afhankelijk als het antwoord is van de voortdurende ontwikkelingen die beide praktijken en dito concepties doormaken.

Daar komt bij dat ik de kwestie van de verenigbaarheid van beide opvattingen over de verhouding tussen de klassieke en de sociale rechten tot hier toe goeddeels geïsoleerd heb behandeld. Eigenlijk moet zij echter, zoals alle deelthema's, worden gesitueerd in de verschillende ideologische contexten. En dan moet ik opnieuw vaststellen dat bij de nietcontextuele behandeling de gelijkenis tussen beide opvattingen aanmerkelijke proporties aanneemt, maar dat deze in het andere geval zienderogen afneemt. De vraag naar de onderlinge verhouding is in het laatste geval wederom de vraag naar de achterliggende intenties die men heeft wanneer men de eenheid van beide soorten rechten bena-

drukt. In het westen vindt Marx' standpunt wel gehoor dat met de emancipatiemogelijkheden die de burger met de klassieke grondrechten zijn gegeven, slechts een gedeeltelijke emancipatie kan worden bereikt, en dat een "alzijdige ontplooiing van het individu" vraagt om specifieke aandacht voor de andere kanten van het menselijk bestaan. Maar dan scheiden opnieuw de wegen. Wanneer men in het westen dit principe onderschrijft, bedoelt men immers primair dat de gelijktijdige aanwezigheid van klassieke en sociale grondrechten het individu in de gelegenheid stelt een eigen weg te kiezen en een bestaan te leiden dat voldoet aan bepaalde humane maatstaven. In het marxisme daarentegen wordt ervan uitgegaan dat deze gelijktijdigheid er niet primair is voor het individu, maar voor het collectief beoogde doel dat als een noodzakelijk en inhoudelijk nastrevenswaardig eindpunt in de geschiedenis ligt besloten (en daarvan ook een gevolg is). En dit verschil in inspiratie maakt ook hier de tegenstelling in laatste instantie tot een moeilijk te nemen barrière.

De begrippen vrijheid en democratie

West en Oost maken beide gebruik van termen als vrijheid en democratie. Bovendien gaan beide ervan uit dat hun opvatting de enig juiste is, of althans juister en beter dan die van de ander. Om die reden symboliseren de bedoelde termen bij voortduring de onverzoenbaarheid waarmee Oost en West in mensenrechtenzaken tegenover elkaar staan. En inderdaad, nadere analyse van de wederzijdse invulling van beide begrippen geeft alle aanleiding te denken dat de tegenstellingen niet overbrugbaar zijn.

Wanneer in het westen in de context van de mensenrechten over vrijheid wordt gesproken, bedoelt men allereerst dat het individu het recht heeft zo min mogelijk in zijn keuzevrijheid te worden belemmerd: vrijheid is een zo groot mogelijke afwezigheid van hindernissen, meer speciaal van hindernissen die zouden kunnen resulteren uit een te dominante positie van de staat. Ook echter is vrijheid verbonden met de idee van zelfwetgeving, de vrijheid als zelfontplooiing. In beide

invullingen van het vrijheidsbegrip gaat het om de individuele mens en de ruimte die deze verlangt en ontvangt om zijn eigen leven gestalte te geven.

In het marxistische vrijheidsbegrip daarentegen staat centraal de *opdracht* om vrij te zijn. Vrijheid betekent dat men kennis neemt van de wetmatigheden die een samenleving "noodzakelijk" voeren in de richting van het communisme, en dat elk individu voor zich een weg uitkiest om optimaal aan de nadere uitwerking van die wetmatigheden bij te dragen. De richting waarin de individuele vrijheid zich kan bewegen ligt in grote trekken vast, de persoonlijke vrijheidsmarges zijn erdoor begrensd.

De verschillen zijn duidelijk. Toch is hiermee niet het laatste woord gesproken over de verzoenbaarheid van beide opvattingen. Zo heeft het westen onder invloed van de verzorgingsstaat een ontwikkeling te zien gegeven van binding van de persoonlijke vrijheid aan de normen van de sociale medeverantwoordelijkheid, waardoor de vrijheid in velerlei opzicht niet langer een equivalent is van individuele ontplooiingsruimte. Daarentegen zijn in de Sowjet-Unie de vrijheidsmarges voor het individu groeiende, en krijgt men meer gelegenheid om binnen de grenzen van de sociale medeverantwoordelijkheid zijn eigen gang te gaan. Zouden beide ontwikkelingen zich doorzetten of stabiliseren, dan zou er opnieuw *modelmatig* van enige vergelijkbaarheid sprake zijn. In beide gevallen zou het gaan om vrijheid, uit te oefenen in sociale gebondenheid. Duidelijk is echter eveneens dat de *inhoud* van de sociale gebondenheid en de onderscheiden achterliggende doelen uiteindelijk wederom aan een substantiële verdere toenadering in de weg zullen staan.

Deze dubbele vaststelling kan ook worden gedaan ten aanzien van het "procesmatige karakter van de vrijheid". Ten onrechte, meen ik, presenteren vele marxistische auteurs dit aspect als een typisch kenmerk van het marxistische vrijheidsbegrip. Want hoewel het ontwikkelingskarakter van de vrijheid in de marxistische context logischerwijs een centrale plaats inneemt -- aangezien de mate waarin de vrijheid geacht wordt te zijn gerealiseerd gelijk op gaat met de mate waarin het communistische eindstation dichterbij komt --,

heeft het marxisme niet het alleenrecht om de vrijheid te bezien in termen van voortdurende verandering. Ook in het westen is meer en meer het inzicht gegroeid dat de invulling van de vrijheid naar tijd en plaats kan variëren en dat de realisering ervan slechts met vallen en opstaan kan geschieden. Het is de gecombineerde negatieve en positieve vrijheid die telkenmale vraagt om actualisering en om de ontwikkeling van telkens nieuwe wegen die de realisering ervan naderbij brengen. Zo gezien heeft het westen zijn eigen "procesmatige karakter van de vrijheid".

Hoe is het met de vergelijkbaarheid van de beide democratieopvattingen gesteld? Van de hedendaagse westerse democratieopvatting liet ik zien dat deze haar vertrekpunt vindt in het verzet tegen de heerschappij door absolute vorsten. Het volk zou voortaan zichzelf de wet moeten stellen en aan die wet zou ook de overheid gebonden zijn. Naast Lockes opvatting plaatste ik die van Rousseau, omdat daarin wordt gesteld dat het volk in zijn democratisch functioneren zou kunnen abstraheren van het directe eigenbelang en iets als een collectief, algemeen belang voor ogen zou kunnen houden.

Zoals we zagen kan bij Rousseau het volk op dat punt dwalen, maar zijn er voor dat geval mechanismen ingebouwd waardoor alsnog het algemeen belang kan komen "bovendrijven". Dit punt van de "correctie van de volkswil" heb ik met name zo uitvoerig belicht omdat het lijkt aan te sluiten bij eenzelfde aspect in de marxistische democratieopvatting. De marxistische terminologie op dat punt doet sterk denken aan Rousseaus woordkeuze: het volk ziet niet altijd het goede, laat zich niet altijd leiden door verlichte inzichten, en kan (desnoods met zekere dwang) worden bijgestuurd. In de democratieën op marxistische grondslag is het de "juiste uitleg van de socialistische leer" die aan de staat de kaders biedt om tot bijstelling van de volkswil over te gaan.

Trekken we op het punt van de "correctie van de volkswil" een vergelijking, dan kunnen we zeggen dat noch voor de westerse noch voor de Oosteuropese democratieën ten aanzien van de mensenrechten volledige vrijheid van handelen bestaat. Voor de democratieën op

marxistische basis ligt de beperking van de handelingsvrijheid in het uiteindelijke doel dat zij geacht worden te dienen. Voor westerse democratieën ligt de beperking in de beginselen die op mensenrechtengebied reeds eerder tot stand zijn gebracht en die een sterk sturende werking hebben. Want hoewel westerse democratieën zijn gebaseerd op het beginsel van zeggenschap door wisselende meerderheden, betekent dat ten aanzien van de mensenrechten -- anders dan op onderdelen en op het vlak van de concretisering -- geenszins dat bij een wisseling van de politieke wacht "zomaar" kan worden bepaald dat wat vandaag nog als mensenrecht geldt, het morgen niet meer zal zijn. Het terrein van de mensenrechten bestaat ook voor het westen goeddeels uit beginselen die niet door elk willekeurig democratisch besluit opzij kunnen worden gezet. De zeggenschap daarover is als het ware gedeponereerd op het internationale platform, in het bijzonder ter voorkoming van de situatie dat ontsprekende democratieën deze beginselen, die van supranationale betekenis worden geacht, zouden schenden.

Beide typen democratieën zijn in mensenrechtenaangelegenheden dus gebonden. De aard van de binding is echter verre van identiek. In het ene geval gaat het om gebondenheid aan beginselen die zijn vastgelegd in internationale verdragen en afspraken, en die op zichzelf tot stand zijn gekomen door een act van diezelfde volkswil, zij het vertegenwoordigd door andere personen. In die zin kan men bij de vraag naar de grondslag van de sturende beginselen toch nog spreken van zelfwetgeving. In het andere geval gaat het om beginselen die niet via een uiting van de volkswil tot stand zijn gekomen. Alleen voor zover de marxistische leer is vertaald in het marxisme-leninisme en in zoverre deze vertaling een uiting was van de wil van het Sowjetvolk, kan ook hier een dimensie van zelfwetgeving worden onderkend.

Een andere kwestie betreffende beide democratieopvattingen is de relatie die men ziet tussen democratie en grondrechten. De westerse democratieopvatting is via een nauwe band met begrippen als pluralisme en tolerantie en met de idee van elkaar afwisselende meerderheden, eng verbonden met grondrechten als vrijheid van

meningsuiting, vrijheid van vereniging en vergadering, het recht om in vertegenwoordigende organen te worden gekozen. In het marxisme daarentegen worden de grondrechten niet primair gezien als een voorwaarde voor democratie maar als een gevolg daarvan: de mate waarin het socialisme en dus de democratie ("socialisme en democratie zijn één") zijn ontwikkeld, is bepalend voor aard en omvang van de grondrechten. Met de verdere ontwikkeling van het democratisch gehalte van een samenleving gaat een uitbreiding van de grondrechten gepaard. Tegenover het westerse model waarin de grondrechten in belangrijke mate de buitengrens vormen waarbinnen de democratische besluitvorming zich heeft af te spelen, staat derhalve het marxistische model dat erin voorziet dat bepaalde grondrechten als het ware in reserve kunnen worden gehouden tot het moment dat de tijd voor die rechten rijp is. In het westen zien we de neiging de grondrechten uit te zetten als het vaste baken, waaraan elk overheidshandelen kan worden getoetst. Binnen deze normen kan de politieke samenleving zich in principe in elke gewenste richting ontwikkelen. Binnen het marxisme is het daarentegen opnieuw de ene gewenste maatschappelijke ontwikkeling die dient als maatstaf ter beoordeling van al het handelen en zijn de afzonderlijke grondrechten en hun praktische uitoefening slechts toelaatbaar voor zover ze daarmee in harmonie zijn. De verschillen blijken dan opnieuw van fundamentele aard; ook nu zorgen de achterliggende oriëntaties voor een ogenschijnlijk niet te overbruggen tegenstelling.

Toch meen ik dat er op een enkel onderdeel wel enige toenadering plaatsvindt. In het marxisme worden de grondrechten niet alleen beschouwd als resultaat van de maatschappelijke ontwikkelingen, maar zijn zij ook een voorwaarde om deze te kunnen sturen, onder gebruikmaking van de vrijheidsmarges die aan het individu toekomen. En aan die individuele rechten, is de tendens meer en meer, mag ook in een samenleving als de Sowjet-Unie niet zonder meer worden getornd. Omgekeerd meen ik dat in de westerse democratieopvatting elementen zitten die met de marxistische leer in overeenstemming zijn te brengen. In het westen gelden de grondrechten niet louter als voorwaarde en buitengrens voor het democratisch handelen, maar verschaft dit

handelen zelf ook inhoud aan vele grondrechten. Voor de vrijheid van meningsuiting, het recht op een schoon milieu, het recht op arbeid geldt dat daaraan met de veranderende maatschappelijke opvattingen voortdurend een andere inhoud wordt toegekend. Wanneer ik dit probeer om te zetten in een formulering die aansluit bij de marxistische denkwijze, dan zou die kunnen luiden dat het ook in het westen in mensenrechtenzaken gebruikelijk is dat een bepaalde samenleving een specifieke invulling van deze grondrechten vindt passen bij het ontwikkelingsstadium dat zij heeft bereikt, dat deze invulling vroeger nog niet aan de orde was en naar alle waarschijnlijkheid over enige tijd weer van inhoud zal veranderen. *Naar de vorm* is er dan opnieuw sprake van een toenadering tot de marxistische optiek.

Rest mij nog één aspect van de marxistische democratieopvatting aan de orde te stellen en te bezien hoe het zich verhoudt tot de westerse opvatting. Het betreft de vraag op welke gebieden de democratie zoal betrekking heeft. Ik liet zien dat men in het marxisme uitgaat van de stelling dat de democratie alle terreinen van het samenleven bestrijkt. Democratie wordt gezien als een "all-embracing concept". Daartegenover, zo voeg ik daar thans aan toe, laat het westerse democratiebegrip zich gemakkelijk verbinden met "politieke besluitvorming". In het westen denkt men bij democratisering niet direct aan andere terreinen van maatschappelijk handelen.

Toch is ook daar op vele andere gebieden sprake van democratisering. Of het nu gaat om het besturen van een onderwijsinstelling, het managen van een bedrijf, het leiden van een sportvereniging, op een of andere wijze is er sprake van democratisering van de besluitvorming, van inspraak, van medezeggenschap. Bovendien laat die democratisering zich vaak niet inperken tot de inachtneming van democratische procedures, maar wordt van betrokkenen ook een democratische opstelling verwacht. Dat is, zou men kunnen zeggen, waarop men in het marxisme onder meer doelt wanneer men spreekt over "de eenheid van vorm en inhoud van de democratie". Ook het dynamische aspect in het marxistische democratiebegrip -- democratie is niet alleen een verzameling van min of meer formele criteria waaraan besluitvor-

ming moet voldoen, maar ook een levenshouding en als zodanig meer nog dan de democratische spelregels aan voortdurende verandering onderhevig -- is daarmee niet langer een kenmerk dat alleen het marxistische democratiebegrip eigen is en waarop men zich in het marxisme kan laten voorstaan. Maar verder geldt hier wat eerder werd opgemerkt bij het thema van de verhouding tussen de klassieke en de sociale grondrechten: de overeenstemming tussen Oost en West is aanwijsbaar, maar kan door zich wijzigende maatschappelijke inzichten op korte termijn andere vormen aannemen.

Individu en staat

Voor het westerse denken over de verhouding tussen individu en staat was -- en is in velerlei opzicht nog steeds -- kenmerkend dat vanuit het individu werd getheoretiseerd over de functies die de staat in het belang van datzelfde individu zou kunnen vervullen. De staat is een instrument, geen doel in zichzelf.

Wanneer we op dit laatste punt ("de staat als middel") een vergelijking trekken met het marxistische denken, dan valt een belangrijke parallel op. Ook in het marxisme wordt de staat opgevat als een instrument dat kan worden aangewend om de emancipatie van de burgers kracht bij te zetten. Daarmee echter houden de overeenkomsten op. Waar het westerse denken over de mensenrechten voor een belangrijk deel is gebaseerd op de gedachte dat de staat buiten zijn instrumentele kaders kan treden en zich kan keren tegen de emancipatie van de burgers, gaat men in het marxisme uit van de blijvende dienstbaarheid van de staat. De staat wordt gezien als een instrument dat zich niet tegen de samenleving kan keren, omdat diezelfde burgers dat, via hun democratische zeggenschap over de staat, zullen verhinderen.

Dat een dergelijke aanname het gevaar in zich bergt dat marxistische theoretici geen of te weinig oog hebben voor het feit dat in de praktijk de staat zich tegenover de samenleving vergaand kan verzelfstandigen, is een gemakkelijk te verrichten vaststelling. Blijven we echter bij de theorie, dan zijn de verschillen met de westerse opvatting duidelijk: waar het westen op

het punt van de schending van mensenrechten de staat bij voortduring ziet als een van de grote (potentiële) boosdoeners, is in het marxisme de staat juist medeverantwoordelijk voor de realisering ervan.

Dit verschil in benadering lijkt evenwel groter dan het is. Dat heeft alles te maken met het feit dat in de westerse visie op de bedreigende staat sprake is van bedreiging van de klassieke mensenrechten, het terrein waarop de behoefte speelt aan een staatsvrije sfeer. Met de ontwikkeling van de sociaal-economische rechten zijn echter ook de taken van de staat anders komen te liggen. De staat is niet langer (alleen) een instantie waartegen een beschermende dam moet worden opgeworpen, hij is ook een onontkoombare steun. De westerse visie op de staatstaken in mensenrechtenaangelegenheden wordt om die reden gekenmerkt door een fundamentele tweesporigheid.

In het marxistische denken is de idee van de "staat als weldoener" meer vanaf het begin aanwezig geweest vanwege de daar benadrukte strikte koppeling van klassieke en sociaal-economische rechten. Om die reden ook bestaat er in het marxisme meer eenduidigheid over de plaats die de staat in mensenrechtenkwesaties inneemt. Wanneer ik nu ten aanzien van het westen spreek over twee onderscheiden sporen in de visie op de staatstaken, kunnen we vaststellen dat slechts bij een van beide aanknopingspunten liggen voor een vergelijk met de marxistische opvatting. Bovendien ligt in de tweesporigheid als zodanig een ernstig verschil van mening met de monolitische marxistische stelling.

Het element van de tweesporigheid speelt ook een belangrijke rol in de marxistische kritiek op het mensbeeld dat zou schuilgaan achter de westerse visie op de verhouding tussen individu, maatschappij en staat. Het westen zou de mens splitsen in een deel waarin het egoïsme overheerst en dat tot werkzaamheid komt in de sfeer van de samenleving, en een altruïstisch deel dat zijn weg vindt via de staat. In het marxisme is men van opvatting dat deze tegenstelling de mens geweld aandoet, en dat zij overbrugd moet worden. Beide aspecten moeten met elkaar in harmonie worden gebracht, op het niveau waar het werkelijke leven zich voltrekt: de samenleving. De mens moet in deze visie als sociaal

wezen kunnen samenleven met zijn medemens, en moet in de samenleving zelf op zijn sociale karakter kunnen worden aangesproken.

De splitsing in tweeën is niet het enige dat het marxisme op het westerse mensbeeld heeft aan te merken. Met meer nadruk nog verwijt men het westen dat het aan een van beide delen strikte voorrang geeft: de egoïstische mens. De westerse mens zou een op eigenbelang gericht individu zijn, dat ten koste van anderen zijn gang kan gaan. Het was Marx' kritiek, het is de kritiek van hedendaagse marxisten. In het marxistische alternatief moet de mens zich binnen de samenleving niet in de eerste plaats kunnen ontplooiën als een individu dat doet wat het goed acht voor zichzelf, maar vooral als persoon die zich medeverantwoordelijk voelt voor het geheel. Pas dan is op het niveau van het individu de balans tussen egoïsme en altruïsme te herstellen. Eerst dan is de samenleving meer dan een optelsom van geïsoleerde individuen die elk voor zichzelf het beste willen en waarin het sociale als een restcategorie verschijnt.

Om deze ontwikkeling te kunnen beoordelen en te kunnen sturen, beoogt het marxisme het herstel van de koppeling tussen het alledaagse handelen en de sfeer van de moraliteit. Het zijn de uitgangspunten van de socialistische moraal, waaraan het individu zijn eigen handelen kan afmeten, waarop de medemens hem kan aanspreken en op basis waarvan de staat corrigerend kan optreden.

Ook aan het westen echter is een dergelijke koppeling van moraliteit en handeling niet vreemd. Ook daar wordt in het alledaagse leven maatschappelijk gedrag getoetst aan achterliggende morele waarden en wordt -- vaak op basis van de veronderstelling dat deze worden gedeeld door grote delen of de meerderheid van de samenleving -- via de toetsing goed- of afkeuring over dat gedrag uitgesproken. Zonder een dergelijke handelwijze zou bij gebrek aan een referentiepunt maatschappelijk gedrag niet meer te beoordelen zijn.

Toch neemt in westerse samenlevingen dit toetsingsmodel een andere plaats in dan in samenlevingen op marxistische grondslag. Daarbij lijkt mij het meest saillante verschil dat over de waarden die in het westen worden ingeroepen als zodanig meer discussie moge-

lijk is en meer verschil van inzicht bestaat en kan bestaan. De socialistische moraliteit is dogmatischer en bevat naar eigen zeggen meer de eenheid van een consistent waardenpatroon, ook al is er sprake van een zekere toename van interpretatieruimte.

Er is echter nog een belangrijk verschil. Waar het marxisme van de burgers afzonderlijk en van de samenleving als geheel verlangt dat zij hun handelen plaatsen onder de norm van Marx' imperatief (en van de afleidingen en nadere invullingen daarvan), is de sfeer van de afdwingbare moraliteit niet beperkt tot de normen die hun weg hebben gevonden naar het positieve recht. De socialistische moraliteit verwijst in niet mindere mate naar de geest waarin het maatschappelijk handelen dient te geschieden, zodat gedrag dat niet wordt gedekt door een wettelijke verbodsbepaling toch maatschappelijk ongeoorloofd kan zijn en kan worden bestraft.

In het westen ligt dat goeddeels anders. Wat mag of niet mag wordt daar veeleer bepaald door wettelijke verbods- of gebodsnormen en gezaghebbende jurisprudentie, en niet zozeer door het eigen geweten van de burgers of door beginselen van sociale medeverantwoordelijkheid. Op het eerste kan men, door overheid of medeburgers, worden aangesproken; een appèl op het laatste kan men zonder juridisch gevolg naast zich neerleggen. In dit denken neemt de "rule of law" een hechte plaats in, en deze kan niet zomaar door beginselen van moraliteit terzijde worden gesteld. Daaraan doet niet af dat het ook in het westen wenselijk wordt geacht dat wetsartikelen de toets aan achterliggende, door de samenleving aanvaarde beginselen kunnen doorstaan en dat een verandering in de beginselen de rechter tot een andere uitleg van de geldende wetstekst kan brengen.

De moraal fungeert in de marxistische optiek als bindmiddel tussen individu, samenleving en staat, stelde ik in het tweede hoofdstuk. De moraal is overal werkzaam, en deze werkzaamheid wordt geacht te resulteren in een samenleving waarin het eigenbelang van de afzonderlijke individuen een afgemeten plaats heeft, waarin de sociale medeverantwoordelijkheid de boventoon voert en waarin de staat -- met middelen die zo

minimaal zijn als de maatschappelijke ontwikkelingen toelaten -- toeziet op de feitelijke totstandkoming van de beoogde harmonie tussen de belangen van samenleving en individu. Het individu krijgt een bepaalde ruimte toegemeten en tegelijkertijd bepaalde grenzen aangereikt. Tegenover de ontplooiingsmogelijkheden die het individu van samenleving en staat ontvangt, staat de plicht om als een sociaal wezen te handelen.

Hoe is het in het westerse denken over mensenrechten met de sociale medeverantwoordelijkheid gesteld? Enerzijds kan men zeggen dat deze -- gezien het vertrekpunt bij uitstek achter de westerse mensenrechtenopvatting: namelijk de mensenrechten als afweerrechten tegenover de staat -- daarin weinig uitwerking krijgt. Voor zover er al over wordt gesproken, wordt het thema van de plichten van het individu tegenover het collectief veelal niet beschouwd als een aangelegenheid die onder de mensenrechten valt. Anderzijds echter valt moeilijk te ontkennen dat veel mensenrechtenbepalingen zijn voorzien van beperkingen waarin elementen van sociale medeverantwoordelijkheid zijn aan te wijzen. Men zie bijvoorbeeld de wijze waarop het Verdrag van Rome de vrijheid van meningsuiting aan beperkingen bindt: "Daar de uitoefening van deze vrijheden plichten en verantwoordelijkheden met zich brengt, kan zij worden onderworpen aan bepaalde formaliteiten, voorwaarden, beperkingen of sancties, welke bij de wet worden voorzien, en die in een democratische samenleving nodig zijn in het belang van 's lands veiligheid, territoriale onschendbaarheid of openbare veiligheid, de bescherming van de openbare orde en het voorkomen van strafbare feiten, de bescherming van de gezondheid of de goede zeden, de bescherming van de goede naam of de rechten van anderen, om de verspreiding van vertrouwelijke mededelingen te voorkomen of om het gezag en de onpartijdigheid van de rechterlijke macht te waarborgen" (artikel 10, lid 2). Van deze restricties zou men kunnen zeggen dat zij een sociale plicht uitdrukken waaraan iemand zich heeft te houden bij gebruikmaking van het recht op vrije meningsuiting. Opvallend is echter dat het niet gaat om positief geformuleerde verplichtingen, zoals er vele zijn te vinden in bij-

voorbeeld de Grondwet van de Sowjet-Unie³, maar om negatief geformuleerde: wie in vrijheid zijn mening wil uiten, moet zich onthouden van een aantal zaken. De grondtoon is dat de vrijheid van meningsuiting de democratie niet in gevaar mag brengen. En dat is iets anders dan een positief geformuleerde plicht om de democratie op een actieve wijze te helpen realiseren.

Het verschil is wederom duidelijk. Het onderscheid zit niet zozeer in de omstandigheid dat in de marxistische mensenrechtensvisie zou worden uitgegaan van het bestaan van plichten tegenover samenleving en staat, en dat het westen dat achterwege zou laten. Veeleer zit het verschil in aard en inhoud van de verplichtingen: in de ene visie wordt een actieve bijdrage verlangd aan de opbouw van de samenleving en wordt gebruikmaking van mensenrechten niet getolereerd indien deze bijdrage in gevaar komt, in de andere visie is elk gebruik toegestaan mits men maar bepaalde grenzen niet overschrijdt.

Zoals in hoofdstuk 2 aangegeven, gaan hedendaagse marxisten ervan uit dat het westen aan het individu nog steeds alle ruimte geeft zijn eigenbelang na te streven, desnoods ten koste van anderen. De vraag is echter of dit beeld nog wel zo juist is, en of deze auteurs het westen niet al te zeer observeren door Marx' bril en beschrijven in Marx' bewoordingen. Voor de marxistische theorie is het eenvoudig: zolang de eigendoms- en produktieverhoudingen geen radicale verandering hebben ondergaan, houdt de westerse mens alle ruimte voor het doordrijven van zijn egoïstische belangen ten koste van anderen. Maar is het dan niet denkbaar dat het westen een eigen, nietmarxistisch model heeft ontwikkeld dat effectief is in het bestrijden van dergelijke maatschappelijke praktijken? Ik

3. Zie bijvoorbeeld de artikelen 60 en 61:

"Een plicht en een erezaak voor iedere arbeidsgeschikte burger van de USSR is nauwgezette arbeid op het door hem gekozen gebied van maatschappelijk nuttige werkzaamheden en een strikte naleving van de arbeidsdiscipline. Het zich onttrekken aan maatschappelijk nuttige arbeid is niet te verenigen met de beginselen van de socialistische maatschappij".

"De burger van de USSR is verplicht de socialistische eigendom te behoeden en te versterken. Een plicht van de burger van de USSR is te strijden tegen diefstal en verspilling van het staats- en maatschappelijke vermogen en zorgvuldig met het volksbezit om te gaan. (...)".

meen dat wanneer marxistische auteurs zich nadrukkelijker rekenschap zouden geven van de sociale veranderingen die zich in het westen binnen het raamwerk van de verzorgingsstaat hebben voltrokken, zij een ander beeld zouden hebben van de ruimte voor a-sociaal egoïsme die in veel westerse landen daadwerkelijk aan het individu wordt gelaten. Heeft de verzorgingsstaat niet de scherpe kanten afgehaald van de maatschappelijke praktijken waartegen Marx zich verzette? Wordt het individu daarin niet op eigen wijze aangesproken op zijn sociale medeverantwoordelijkheid en wordt daarin niet op eigen wijze een al te vergaand, a-sociaal uitwerkend egoïsme aan banden gelegd?

Daartegenover staan echter ontwikkelingen van recente datum die deze aanspraak van de verzorgingsstaat lijken te verstoren. In landen als de Verenigde Staten en Nederland wordt wel gepleit voor het teruggeven aan het individu van (een deel van) de ruimte die het aan de wassende verzorgingsstaat zou zijn kwijtgeraakt. En hoewel daar ogenschijnlijk een terugkeer in valt te zien naar de "cultus van het individu" waartegen Marx zich verzette, kan men dat niet zomaar aan elkaar gelijk stellen. Terwijl de bedoelde hedendaagse pleidooien inderdaad zouden kunnen stoelen op de gedachte dat het individu meer mogelijkheden moet krijgen om zijn eigen gang te gaan, kan er ook -- en die twee opvattingen zijn niet per se met elkaar in strijd -- een pleidooi in worden gezien om de verantwoordelijkheid voor het sociale welzijn, die meer en meer tot de taken van de staat is gaan behoren, terug te geven aan de samenleving en aan de individuen (en organisaties) die daarvan deel uitmaken.

Van deze discussie gaf ik aan dat zij nog lang niet ten einde is en dat een consensus wel nimmer te bereiken zal zijn. Niettemin ga ik ervan uit dat er in de westerse actualiteit reeds van een zekere teruggave van verantwoordelijkheid aan samenleving en individu sprake is, en dat deze ontwikkeling zich versterkt zal doorzetten. Ik kom daarop nog terug (in de paragraaf "aanknopingspunten voor universaliteit"). Hier volstaat de vaststelling dat een dergelijke ontwikkeling niet hoeft te (en ook zal) betekenen dat de staatstaken op het terrein van de mensenrechten zullen worden teruggebracht tot de proporties die, bij wijze van

spreken, Locke voor ogen stonden. Wat deze staatstaak betreft, zal mijns inziens steeds via toetsing aan normen van humaniteit moeten worden bekeken in welk opzicht zij verder kan worden verminderd. En dat daaraan een, niet in absolute termen te bepalen, benedengrens kan worden gesteld, lijkt mij met de internationaal overeengekomen mensenrechtennormen in de hand, evident.

Mocht de aangegeven ontwikkeling zich daadwerkelijk doorzetten, dan zou dat eens te meer een illustratie zijn van het westerse mensbeeld dat het beeld van de pure individualiteit is komen vervangen: het individu-in-gemeenschap. Het sociale element wordt niet langer primair gerealiseerd over de omweg van de staat, maar is meer rechtstreeks werkzaam in de samenleving zelf. Een dergelijke wijziging zou de westerse positie bovendien dichter brengen bij de marxistische theorie, waarin voor de staat eveneens een restfunctie is weggelegd naast de eigen verantwoordelijkheid van samenleving en individu. Wat niet wegneemt dat opnieuw de aard van deze wederzijdse eigen verantwoordelijkheid van samenleving en individu de verzoenbaarheid problematisch maakt.

3. BALANS VAN DE VERGELIJKING

Het algemene beeld dat uit de puntsgewijze vergelijking naar voren komt, is evident: op sommige onderdelen van de beide mensenrechtenconcepties is sprake van een zekere overeenstemming en vaak ook valt er enige toenadering vast te stellen. Over de hele linie echter overheersen de tegenstellingen. Telkens is weer gebleken dat bij het doorvragen naar achtergronden fundamentele verschillen zichtbaar worden, en evenzo vaak is duidelijk geworden dat de opposanten elkaars taal niet spreken, dat zij denken in termen van elkaar uitsluitende paradigma's. De terminologie die men wederzijds kiest, de wijzen van argumenteren, de achterliggende uitgangspunten en dogma's bemoeilijken de discussie en staan uiteindelijk in de weg aan een substantiële inhoudelijke toenadering. Oost dan wel West zou op ingrijpende punten zijn eigen aard moeten verloochenen, wil dat veranderen.

Het inzicht dat beide concepties op hoofdpunten onverenigbaar zijn, is dwingend. Aan L.J.C. Beaufort moet men nageven dat hij dat, zoals ik in het eerste hoofdstuk liet zien, reeds in de discussies over de Universele Verklaring met nadruk heeft gesignaleerd.⁴ Het zicht op de onverenigbaarheid van beide opvattingen wordt nog versterkt wanneer ik mijn verhandeling over het klassekarakter van de marxistische mensenrechten in herinnering roep. Het vertrekpunt dat daarin is vervat -- mensenrechten zijn altijd de rechten van de maatschappelijke klasse die de macht bezit -- staat haaks op de westerse gedachte dat de mensenrechten zich aan klassentegenstellingen zouden onttrekken, dat zij als het ware daarboven zouden zijn verheven. Mensenrechten komen in die visie toe aan een ieder, ongeacht de sociale klasse waarvan iemand deel uitmaakt. Het marxisme zal echter niet nalaten erop te wijzen dat daar juist het probleem ligt; dat het westen denkt en zegt in mensenrechtenkwesties ieders belang gelijkelijk voor ogen te hebben, maar dat dat niets anders is dan een versluiering van de achterliggende belangen van de heersende klasse. Door de mensenrechten voor te stellen als universele rechten en erover te spreken in termen van het algemeen belang, trekt het westen in marxistische ogen een mistgordijn op dat de ontmaskering van mensenrechten als klasserechten bemoeilijkt. Het marxisme beroept zich er dan op dat het deze gang van zaken in de "burgerlijke samenlevingen" heeft doorzien, en bepleit de mensenrechten als klasserechten te erkennen en ze, meer in het bijzonder, te formuleren als rechten van de arbeidersklasse.

Wanneer ik deze kwestie nu met zoveel woorden in de vergelijking inbreng, wordt de omvang van de bestaande tegenstellingen duidelijker dan ooit. Zodra het klassekarakter van de mensenrechten ter tafel komt, krijgen de discussies nog sterker een accusatoir karakter. En in die sfeer van verwijt en beschuldiging kunnen pogingen om op zakelijke gronden te zoeken naar overeenkomsten en verschillen eigenlijk beter worden gestaakt. Een reden daartoe zou "alleen al" kunnen zijn dat de vooronderstellingen van waaruit wordt gerede-

4. Cf. hoofdstuk 1, in het bijzonder noot 52.

neerd zozeer verschillen dat een discussie nimmer tot een bevredigend resultaat kan voeren. Zo wordt van marxistische zijde niet erkend dat de stelling van de klassegebondenheid van de mensenrechten niet is gebaseerd op een objectief vaststelbaar gegeven (zoals men dat zelf percipieert) maar dat zij onderdeel is van een welbepaalde maatschappijanalyse. En terwijl het marxisme uitgaat van de "objectieve juistheid" van deze maatschappijanalyse, treft het in de discussies een opposant die in mensenrechtenaangelegenheden eveneens van het eigen gelijk uitgaat. En dan is er al met al weinig grond meer om aan te nemen dat er op hoofdpunten sprake zou kunnen zijn van verzoenbaarheid van de opvattingen zoals die thans door Oost en West naar voren worden gebracht.

Bij de vergelijking van de verschillende standpunten passen nog twee kanttekeningen. Allereerst -- en ten overvloede wellicht -- wil ik nog aangeven waarom ik de mensenrechtenpraktijk *niet* in de confrontatie heb betrokken. Dàt ik dat niet zou doen, heb ik reeds aangegeven, een motivering daarvoor liet ik echter achterwege.

Hoewel het meewegen van de wederzijdse mensenrechtenpraktijken de gehele vergelijking hoogstwaarschijnlijk een ander aanzien zou hebben gegeven -- waarbij ik in het midden laat in welk opzicht dat het geval zou zijn geweest --, meen ik dat het raadzaam is te waken tegen de (zeker in mensenrechtenzaken vaak voorkomende) gedachte dat de achterliggende theorieën er niet zo toe doen wanneer de praktijk evidente schendingen van mensenrechten te zien geeft. Ik acht dat een verkeerde voorstelling van zaken, omdat erin wordt uitgegaan van de gedachte dat mensenrechtenpraktijken zich zouden laten begrijpen zonder inzicht in de achterliggende theoretische concepties. Dat is een ken-theoretische veronderstelling die in zijn algemeenheid al niet opgaat, en zeker niet wanneer het gaat om het verrichten van waarnemingen in de Oost-Westcontext. Zonder inzicht in de achterliggende maatschappijtheorieën is niet adequaat te vatten wat in die context gebeurt. Dat theoretische inzicht dient om die reden vooraf te gaan aan een oordeel over de praktijk, wil althans dit laatste niet beperkt blijven tot globale

vaststellingen of tot het bestuderen van de praktijk met betrekking tot (ogenschijnlijk) eenvoudige mensenrechten. De westerse waarnemer van de mensenrechtenpraktijken in de Sowjet-Unie -- hetzelfde geldt mutatis mutandis voor marxistische observaties van het westen -- zal zich derhalve bewust dienen te zijn van zijn westerse kijk, en zal moeten nagaan in hoeverre het abstraheren daarvan en het doordringen in de ideologische achtergronden van de Sowjet-Unie, zijn recht van spreken inperken of juist argumenten te meer verschaffen om de daar bestaande praktijken aan te klagen.

De vraag in hoeverre de mensenrechtenconcepties van Oost en West in theoretisch opzicht verzoenbaar zijn -- de centrale vraag van dit proefschrift -- is door deze koppeling van de theorie aan het praktische waarnemen van mensenrechtenschendingen, niet langer louter van betekenis voor theoretisch geïnteresseerden. Uiteindelijk gaat het om de vraag of Oost en West elkaar kunnen aanspreken op hun wederzijdse mensenrechtenpraktijken. Wie deze praktijken echter losmaakt van de achterliggende ideologieën, verkoopt zichzelf illusies van eenvoud.

De tweede kanttekening bij de vergelijking betreft de plaats van het marxisme-leninisme in het geheel. Op vele onderdelen heb ik laten zien dat in laatste instantie de uitgangspunten van deze leer in de weg staan aan verzoenbaarheid van de tegenstellingen. Bekend is evenwel dat de aantrekkingskracht die de marxistisch-leninistische ideologie uitoefent op de Sowjetbevolking, sterk tanende is. Zo schrijft L. Kolakowski dat in de jaren na Stalin de communistische ideologie is gedisintegreerd, dat de officiële leer dood is, en dat het marxisme als doctrine praktisch is uitgeblust.⁵ En F.J.M. Feldbrugge bijvoorbeeld ziet in de marxistisch-leninistische leer niet veel meer dan een legitimatie van de gevestigde politieke belangen in de Sowjet-Unie: "Voorop staat de werkelijke politieke drijfveer: behoud en versterking van macht"; de officiële leer wordt daaraan ondergeschikt gemaakt.⁶

5. Kolakowski 1982, p. 457, 467, 473.

6. Feldbrugge 1983, p. 102: "De kwestie van de legitimiteit van het Sowjet

Dit beeld van de gecorrumpeerde en nietaansprekende ideologie benadert voor veel Sowjetburgers zonder enige twijfel de realiteit; bekend zijn de voorbeelden waaruit blijkt dat men zich alleen in het openbaar volgens de leer gedraagt.⁷

Wanneer daaruit echter wordt geconcludeerd tot een algeheel gebrek aan relevantie van de officiële leer of aan intellectuele uitdaging die er nog van zou uitgaan, is dat niet juist. Wat het laatste betreft moet zeker een uitzondering worden gemaakt voor de vele rechtsfilosofen en anderszins theoretisch geïnteresseerden die zich bezighouden met de mensenrechten. Bij hen is te zien dat het marxisme-leninisme zich als theoretisch stelsel leent voor uitvoerige studies. Daarnaast is, meen ik, ook bij een politiek leider als Gorbatsjov zichtbaar dat hij affiniteit heeft met een dergelijke benadering van het mensenrechtenvraagstuk. Bij hem is naar mijn inschatting het gebruik van de marxistisch-leninistische terminologie meer dan een loutere legitimering van een machtspositie, al moet onmiddellijk worden aangetekend dat dat niet te bewijzen is en dat de tijd wellicht zal laten zien dat mijn taxatie hem te veel eer laat. Duidelijk is in elk geval dat Gorbatsjov de hervormingen in de Sowjet-Unie, althans in theorie, niet los wil zien van het marxisme-leninisme.⁸ En wanneer hij zegt dat "het doel van

bewind is ingewikkeld en ten dele duister, maar het zal duidelijk zijn dat het regime in elk geval niet in staat is om een belangrijk deel van de ideologie te schrappen zonder in ernstige binnen- en buitenlandse moeilijkheden te komen. In de legitimerende werking ligt daarom m.i. de voornaamste bestaansreden van de marxistisch-leninistische ideologie, zoals zij door de officiële woordvoerders in de Oostbloklanden wordt verkondigd".

7. Een voorbeeld slechts, zoals er vele in de literatuur voorkomen, ontleend aan Lowenhardt en Van Heijningen (red.), p. 3. De aangehaalde passage handelt over de "Moskouze intellectueel Ilja": "Hij vertelt hoe hij op het instituut waar hij werkt van tijd tot tijd een referaat over een ideologisch vraagstuk moet houden. 'Dan draai je een onbenullig praatje af', vertelt hij. 'Je moet wel. Je kiest een zo neutraal mogelijk onderwerp uit en dan laat je in je praatje zo hier en daar de juiste termen vallen. Je schaamt je er eigenlijk nog niet eens voor, want iedereen weet dat je niet zegt wat je denkt, maar een verplicht nummer opvoert'".
8. Cf. Gorbatsjov, passim, bijvoorbeeld p. 51: "De klassieke werken van het marxisme-leninisme hebben ons een definitie van de wezenlijke kenmerken van het socialisme verstrekt. Zij gaven ons geen gedetailleerd beeld van het socialisme. Ze spraken over de theoretisch voorspelbare stadia ervan. Het is aan ons te laten zien hoe het huidige stadium eruit zou moeten zien"; p. 57: "Waarom zou het socialisme, dat nog verdergaande sociaal-politieke en culturele veranderingen in de ontwikkeling van de maatschappij wil bewerkstelligen dan het kapitalisme, niet verschillende revolutio-

de perestroika is het volledige theoretische en praktische in ere herstellen van Lenins conceptie van het socialisme, waarin de onbediscussieerbare prioriteit ligt bij de werkende mens en diens idealen en belangen⁹, dan ben ik geneigd hem te geloven, en te denken dat hij inderdaad economische en maatschappelijke hervormingen wil verenigen met een aan de tijd aangepaste uitleg van het marxisme-leninisme. Verder is -- om nog een tweetal voorbeelden te noemen van de relevantie van de leer -- natuurlijk het gehele rechtssysteem gebaseerd op marxistisch-leninistische principes, en opereert de Sowjet-Unie in de internationale gremia eveneens op basis van deze beginselen.

Ondanks het min of meer vaststaande gegeven dat het marxisme-leninisme een goed deel van de Sowjetbevolking weinig aanspreekt, is de officiële leer derhalve niet verdwenen noch weg te denken uit de realiteit van het denken over de mensenrechten in de Sowjet-Unie. Het is die kant van de realiteit die ik tot uitgangspunt heb genomen voor mijn vergelijking.

4. PLEIDOOI VOOR EEN NADERE DIALOOG

Nadat ik een vergelijking heb getrokken tussen de nu bestaande mensenrechtenopvattingen van Oost en West en heb vastgesteld dat deze, ondanks ontwikkelingen aan beide zijden, in hun huidige vorm vaak niet zijn te verenigen, kom ik tot de kwestie hoe het met die tegenstellingen verder moet. Accepteren dat ze bestaan en het daarbij laten, is één; nagaan in hoeverre ze alsnog zijn te overbruggen, is een tweede. Kiezend voor het laatste, kom ik tot de formulering van enige voorwaarden voor een nadere dialoog tussen Oost en West.

Velen hebben zich reeds uitgesproken voor een dialoog over de mensenrechten tussen Oost en West en deels ook

naire fasen moeten doorlopen om zijn volledige potentieel te onthullen en om tenslotte uit te kristalliseren als een volkomen nieuwe formatie?"

9. Aldus een passage uit Gorbatsjovs officiële redevoering ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van de Oktoberrevolutie: "October and Perestroika: the Revolution continues", in: Soviet News, 4 november 1987.

over de voorwaarden waaraan deze zou moeten voldoen.¹⁰ Terecht echter, kan men zeggen, tekent S.W. Couwenberg in zijn algemeenheid bij dergelijke gedachten aan dat een echte dialoog onmogelijk zal zijn "zolang de conceptie en interpretatie van de mensenrechten in Oost en West zijn gebaseerd op een principiële verschillende rechtsidee en daarmee gelieerde machtsstructuur".¹¹ Die verschillen zijn reëel, en zijn ook in het onderhavige onderzoek weer naar voren gekomen. Toch meen ik dat het nodig is de verschillen niet zonder meer als uitgangspunt te nemen, maar te onderzoeken in welke mate zij ook na een nadere dialoog nog als verschillen moeten worden gekwalificeerd.

Daarbij zal het moeten gaan om twee soorten dialogen. Naast een theoretische dialoog waarin gedegen argumentatie kan plaatsvinden en waarin naar zuivere rationaliteit kan worden gestreefd, zal een ontwerp voor een politieke dialoog moeten staan waarin ook compromissen een plaats kunnen krijgen en waarin de politieke gevoeligheid of het machtswoord het soms zullen winnen van de wetenschappelijke en afstandelijke redelijkheid. De hierna uitgewerkte voorwaarden heb ik zo geformuleerd dat zij op beide dialogen van toepassing zijn.¹²

- De gesprekspartners zullen een zekere terughoudendheid moeten opbrengen in hun aanspraken betreffende de universele geldigheid van hun visie op de mensenrechten; nodig is, dat zij minimaal voor de duur van de

10. Bijvoorbeeld Arbatow, p. 229, 230, 259; Couwenberg 1977 (*), passim, 1977 (**), p. 31-33, 1978, p. 82, 83, 1979, passim, 1980, p. 338, 1983, passim, 1984, p. 29-31; Leuenberger, passim; Marcovic, p. 11, 14, 15; Meuwissen 1983, passim.

11. Couwenberg 1982-1983, p. 39.

12. *Verantwoording.* De op te sommen voorwaarden vloeien rechtstreeks voort uit mijn onderzoek, zoals dat tot hier gestalte heeft gekregen. Denkend en schrijvend over de verschillende controverses tussen Oost en West, heb ik mij tevens de vraag gesteld hoe het anders zou kunnen. Daarnaast echter heb ik enkele auteurs geraadpleegd die zich eerder over de problematiek van de Oost-Westdialoog hebben gebogen en die ook reeds zijn gekomen tot de formulering van voorwaarden daarvoor. Sommige van deze inzichten zijn in de navolgende opsomming terug te vinden, maar zo weinig specifiek dat het mij niet nodig leek dit nogmaals (naast noot 10) in het notenapparaat aan te geven. De lezer oordele zelf. Verder heb ik mij laten inspireren door het werk van theoretici als J. Habermas -- van wie naast de in de literatuurlijst opgenomen tekst vele andere te noemen zouden zijn --, Ch. Perelman, en S. IJsseling, met name waar deze (in: Berns, IJsseling en Moyaert, p. 23-32 en 71-85) spreekt over "de orde van het discours".

dialogo hun pretenties relativeren. De voortdurend getaleerde zekerheid dat men van beide opvattingen de beste bezit, is geschikter voor doeleinden van psychologische oorlogsvoering dan voor een dialoog waarin men elkaars sterkste kanten probeert te achterhalen.

- Men moet daadwerkelijk (en niet alleen met woorden) openstaan voor de denkwijze en argumenten van de medediscussiant. De intentie tot luisteren moet aanwezig zijn, evenals de bereidheid te antwoorden met argumenten waaruit de gesprekspartner kan opmaken dat men inderdaad heeft geluisterd. Wie een dialoog wil voeren, moet zich verdiepen in de achterliggende intenties en ideeën van de gespreksgenoot, omdat zonder een dergelijke instelling veel van het gezegde niet te begrijpen zal zijn.

- Over en weer zal er de bereidheid moeten zijn diepgravend onderzoek te verrichten naar de achtergronden van de *eigen* opvatting. Een serieuze dialoog kan niet worden gevoerd op basis van uiterlijke verschijningsvormen van de wederzijdse mensenrechtenconcepties. Men zal zich rekenschap moeten geven van de wortels daarvan en zal in het licht van dat besef zijn argumentaties moeten opbouwen.

- De dialoog zal in principe het gehele terrein van de beide mensenrechtenopvattingen moeten bestrijken. De bespreking van losse onderdelen daarvan zal tot onbevredigende situaties leiden, omdat zich voortdurend de aanwezigheid van een brede achtergrond doet vermoeden die niet wordt gearticuleerd maar wel op elk gewenst of minder gewenst moment te hulp kan worden geroepen.

- Men zal dienen op te passen met de wijze waarop de praktijk in de dialoog wordt betrokken. "Het is", schrijft W.C. Olyslagers, "een alleszins te verwachten maar desalniettemin van vooringenomenheid getuigende gewoonte, om schendingen aan onze kant te kwalificeren als betreurenswaardige vergissingen die het politiek systeem als zodanig onverlet laten, om evenwel zonder dralen uitwassen aan de andere zijde te kenschetsen als inherent aan het geldende systeem".¹³ De auteur beroert daarmee een punt dat in de gesprekken die Oost en West tot op heden over de mensenrech-

13. Olyslagers, p. 171.

ten hebben gevoerd, een storende factor vormt en dat ook aan een serieuze verdere dialoog in de weg kan staan. Voor een vruchtbare dialoog lijkt het mij noodzakelijk dat de tekortkomingen van het eigen systeem eveneens de volle aandacht krijgen, en evenzeer van commentaar worden voorzien als de mate waarin bij de gesprekspartner de praktijk van de theorie afwijkt. Is het geen voorwaarde voor geloofwaardigheid dat ook de tekortkomingen in de mensenrechtenpraktijken van bevriende naties worden gesignaleerd? Selectieve kritiek mag soms om praktische redenen onvermijdelijk zijn, elke poging om deze op andere dan die praktische gronden te rechtvaardigen, doet echter mijns inziens afbreuk aan de geloofwaardigheid van de criticus.

- Zowel wat betreft de theorie als de praktijk van de mensenrechten, moet de dialoog worden toegespitst op situaties in afzonderlijke landen. Zeker in de Oost-Westcontext is het verleidelijk om de situatie in beide invloedssferen te veralgemenen en vanuit deze generalisering te trachten tot een beoordeling te komen. Bij nadere bestudering van de situatie per land zal echter veelal blijken dat dit algemene beeld vraagt om correcties, en dat pas op basis van dit bijgestelde inzicht goede argumenten voor een bilaterale dialoog formuleerbaar zijn.

Aan deze lijst zouden diverse criteria zijn toe te voegen, zoals de noodzaak om, zolang het tegendeel niet is bewezen, uit te gaan van de oprechtheid van bedoelingen van de gespreksgenoot; om niet elk woord dat zich daarvoor leent te gebruiken voor polariserende doeleinden, et cetera. Ik laat deze verder onbesproken. Voor een tweetal voorwaarden, geformuleerd door de Joegoslavische rechtsfilosoof M. Marcovic, wil ik echter nog expliciet de aandacht vragen. Volgens Marcovic moeten de gesprekspartners de wil tonen om "concrete voorstellen te doen voor het generaliseren van de waardeoordelen van de ander" en moeten zij verder "naar een algemene regel zoeken die het onmisbare inhoudelijke minimum uitdrukt van beide tegenovergestelde waardeoordelen".¹⁴ Eigenlijk is hier geen sprake van voorwaarden voor een dialoog, maar van de dialoog zelf en van de afronding waartoe deze zou kun-

14. Marcovic, p. 14. Cursivering WvG.

nen voeren. Wie zich werkelijk verdiept in de visie van de wederpartij, zal inderdaad (wellicht) in staat zijn diens standpunten te veralgemenen op een wijze waarin beide zich kunnen vinden; het resultaat van een dergelijke handelwijze zou inderdaad de vaststelling kunnen zijn van een zekere mate van inhoudelijke overeenstemming.

Aan veel van de genoemde voorwaarden zal in de praktijk van de dialoog vaak moeilijk zijn te voldoen. Het is echter ook niet nodig aan alle voorwaarden en wensen tegelijkertijd te beantwoorden. Met mijn formuleringen heb ik eerder gepoogd de welwillende geest te schetsen waarin de gesprekken naar mijn idee zouden dienen te worden gevoerd, dan een restrictieve opsomming te geven van criteria waaraan minimaal moet worden voldaan wil er van een vruchtbare dialoog sprake zijn.

Thans moet nog nader worden stilgestaan bij de vraag waarom een dergelijke dialoog tussen Oost en West eigenlijk gewenst zou zijn. Daarvoor zijn verschillende redenen aan te voeren, van zowel praktische als theoretische aard.

Een van die redenen lijkt mij gelegen in de wenselijkheid om na te gaan in hoeverre het hedendaagse internationale krachtenveld nog universele geldigheid van mensenrechten te zien geeft. Om dat vast te stellen volstaat het niet om te verwijzen naar bijvoorbeeld de Universele Verklaring. Deze blijkt door alle betrokkenen op eigen wijze te kunnen worden uitgelegd, waardoor alleen nog aan de "formules" universele waarde lijkt toe te komen en niet aan de gedachten die daarin zijn uitgedrukt. Een dialoog waarin de uiteenlopende en tegengestelde filosofieën met elkaar worden geconfronteerd, kan nader aan het licht brengen over welke thema's op het vlak van de mensenrechten heden ten dage nog werkelijk overeenstemming bestaat, en rond welke thema's, bij een extrapolatie van op gang zijnde ontwikkelingen, een dergelijke consensus alsnog denkbaar is of in het verschiet ligt.

Een volgende reden om te pleiten voor een serieuze dialoog zie ik in de wenselijkheid om het internationale politieke klimaat tussen Oost en West zo min mo-

gelijk te belasten met nodeloos scherpe wederzijdse kritiek. Een poging om door te dringen in de beweegredenen en theoretische stellingnames van de wederpartij hoeft niet per se te leiden tot een inhoudelijke wijziging van de kritiek, maar zal allicht van invloed zijn op de toon waarop deze wordt geuit en de mate waarin deze kan worden onderbouwd. Wie een oprechte dialoog wil voeren, zal bereid moeten zijn de opvattingen van de tegenpartij niet tot een karikatuur te maken alvorens zijn pijlen erop af te vuren -- wat op dit moment gebeurt, van beide kanten. Een dialoog die bij benadering voldoet aan de eerder omschreven voorwaarden, zal bijdragen aan een versobering en verzakelijking van de wederzijdse kritiek, en zo een ondersteuning kunnen betekenen van het streven naar ontspanning.

Een verdere reden is te vinden in de gelegenheid die een dergelijke dialoog biedt om na te gaan wat men van elkaar kan leren. In een gesprek van constructieve aard zal vanzelf de bereidheid groeien niet alles aan de concurrerende mensenrechtenopvatting negatief te benaderen, maar te onderzoeken wat er bruikbaar aan is en de moeite van het overnemen waard. Daarbij kan, zoals eigenlijk steeds, een onderscheid worden gemaakt tussen theorie en praktijk van die andere mensenrechtenopvatting. Denkbaar is dat de theorie elementen bevat die het overwegen waard zijn, maar dat dat voor de daarop gebaseerde praktijk niet opgaat. Ook het omgekeerde is voorstelbaar.

In laatste instantie zal de zin van een waarachtige dialoog te vinden zijn in het dichterbij brengen van een werkbare aanpak van het fenomeen "schending van mensenrechten". De dialoog zal bijdragen aan een herziening van de definitie daarvan (aangezien de achterliggende mensenrechtenconcepties door de dialoog verandering zullen ondergaan), terwijl men door de dialoog scherper gewaar zal worden wat de gespreksgenoot onder schending van mensenrechten verstaat.

Over de inzet van de dialoog nog dit. Centraal staat voor mij de vraag wat de mensenrechtenconcepties van Oost en West aan gemeenschappelijks hebben en wat men in de dialoog van elkaar kan leren. De inzet van deze dialoog is expliciet *niet* om een assimilatie of con-

vergentie van beide systemen te bewerkstelligen. De realiteit is dat zij in de grond diepgaand verschillen, en ik zie op zichzelf weinig reden noch veel mogelijkheden om daaraan te tornen. Mijn bedoelingen zijn van veel bescheidener betekenis.

5. AANKNOPINGSPUNTEN VOOR UNIVERSALITEIT

Universaliteit

De dialoog kan onder meer worden aangewend om te zoeken naar verdere punten van overeenstemming tussen de twee mensenrechtenconcepties. Deze intentie kan ook worden geformuleerd als het zoeken naar "aanknopingspunten voor universaliteit". Wanneer we echter spreken over de vraag of er thans reeds mensenrechtennormen bestaan waarvan de geldigheid universeel wordt onderschreven en of dit terrein via nadere dialogen tussen Oost en West kan worden verruimd, is enige relativisering gepast. Het universum omvat meer dan Oost en West, en de mogelijke vaststelling dat tussen deze blokken consensus bestaat of bestaanbaar is over zekere mensenrechtennormen, maakt deze nog niet universeel geldig. Hoe zou men bijvoorbeeld in de Islam tegen de bedoelde normen aankijken? Toch kan men zeggen dat een dergelijke consensus tussen Oost en West de mate vergroot waarin van universaliteit kan worden gesproken, dat deze derhalve de universaliteit wel dichterbij brengt. Universaliteit is dan een gradueel begrip, een fenomeen dat in toe- of afnemende mate kan worden gerealiseerd.¹⁵ Wanneer ik hierna spreek van universaliteit, is dat met deze kanttekening.

Naast de thema's waarvan op grond van de al gemaakte vergelijking kan worden vastgesteld dat daarover tussen Oost en West (slechts) een beperkte mate van consensus bestaat -- maar waarvan niet mag worden vergeten dat het daar om de meest controversiële thema's gaat --, zijn er vele beginselen te noemen waarover in

15. In die geest ook Panikkar, p. 76, 84; Baehr 1986 (*), p. 86; 1986 (**), p. 9.

abstracto overeenstemming bestaat, zoals het recht op vrede, het recht op leven, het verbod op slavernij, de erkenning van de menselijke waardigheid. Waar het echter om gaat is, zoals ook M. Marcovic vaststelt, de onderlinge hiërarchie van dergelijke beginselen, ofwel de vraag welk beginsel voor een ander moet wijken in geval van strijdigheid.¹⁶ Eerst wanneer ook daarover overeenstemming wordt bereikt, is er werkelijk sprake van universele geldigheid en niet slechts van uiterlijke universele overeenstemming. De vraag naar de universaliteit is dan niet langer de vraag of in de Universele Verklaring of bijvoorbeeld de Convenanten van 1966 normen voorkomen die formeel door Oost en West worden onderschreven, maar of de wegen die men wederzijds bewandelt ter realisering van deze normen zoveel gelijkheid vertonen dat op basis daarvan tot een toenemende mate van universaliteit kan worden geconcludeerd. En dan ligt de vraag naar de universaliteit in het verlengde van de onderzoeksroute die ik tot op heden heb bewandeld en die ik vanaf hier met betrekking tot enkele actuele kernpunten zal voortzetten.

Individu-samenleving-staat

Een van die kwesties waaraan ik verdere aandacht wil besteden, betreft de vraag in welke mate een individuele burger aanspreekbaar is op zijn medeverantwoordelijkheid voor het functioneren van de samenleving als geheel. Op dit punt tekenen zich zowel in Oost als West ontwikkelingen af. Neem voor het westen bijvoorbeeld de impuls die in ons land door het CDA is gegeven aan de idee van de verantwoordelijke samenleving.¹⁷ De daarin verweven gedachte dat de burgers afzonderlijk en in samenwerking primair verantwoordelijk moeten worden gesteld voor de ontwikkeling van een sociale samenleving en dat aan de overheid op dat punt

16. Marcovic, p. 11, geeft als voorbeeld: "Het leven hoeft niet de voorkeur boven de dood te verdienen wanneer de prijs die men betaalt verlies van waardigheid is".

17. "Discussienota over de verantwoordelijke samenleving", gepubliceerd begin november 1987. De nota borduurt voort op het in september 1983 verschenen rapport "Van Verzorgingsstaat naar Verzorgingsmaatschappij".

een bescheidener taak toekomt dan thans het geval is¹⁸, sluit in meerdere opzichten aan bij de gedachten die in de Sowjet-Unie door Partijleider Gorbatsjov worden geuit. Ook bij hem is sprake van pleidooien waarin de individuele burger en de samenwerkingsverbanden waarin deze opereert, worden aangesproken op hun persoonlijke of collectieve verantwoordelijkheid voor de samenleving in haar totaliteit. Ook bij hem kan de gedachte worden aangetroffen dat zonder een dergelijk gevoel van betrokkenheid en zonder een dergelijke persoonlijke inzet de samenleving op termijn niet kan functioneren.¹⁹

Om deze oproep theoretisch te ondersteunen, kan men in het marxisme een beroep doen op de these dat de arbeider(sklasse) verantwoordelijkheid draagt voor de inrichting van de produktie- en eigendomsverhoudingen en alles wat daarmee samenhangt. Men hoeft als het ware slechts de gedachte te actualiseren dat de arbeider zich weer moet gaan herkennen als de scheppende kracht bij uitstek, als subject. Bovendien is het zo dat men zich in het marxisme altijd meer dan in het westen heeft beziggehouden met de vraag onder welke condities de verantwoordelijkheid ook werkelijk door de verantwoordelijken kan worden gedragen. Dat is iets wat men ook bij de eerder aangehaalde CDA-plannen kan aantekenen. Terecht mijns inziens merkt de Twentse socioloog H.J. van Zuthem over deze plannen op dat zij nog te weinig het accent leggen op de wijze waarop de beoogde verantwoordelijkheid praktisch vorm kan krijgen. Het idee als zodanig is behoorlijk uitgewerkt, maar de materiële basis ervan is nog te weinig doordacht, aldus ongeveer Van Zuthem: Wie pleit voor het dragen van verantwoordelijkheid zal van onderwijs en scholing

18. Enkele passages uit de nota van 1987: "Overheden op alle niveau's dienen de noodzakelijke ruimte te scheppen voor maatschappelijke activiteiten, (...)" (p. 4); "vermaatschappelijking is het proces waarbij maatschappelijke verantwoordelijkheden weer in de eerste plaats door de burgers zelf en hun maatschappelijke verbanden worden beleefd en vervuld" (p. 5); "de overheid zal vooral via de samenleving de wegen moeten vinden om het sociaal en economisch isolement waarin een flink aantal mensen verkeert te doorbreken (...)" (p. 10).
19. Cf. Gorbatsjov, *passim*, bijvoorbeeld p. 119: "Een van de voornaamste politieke taken, zo niet de belangrijkste, in de hervormingsinspanning, is om bij de Sovjetburgers weer het gevoel te wekken, en dit te versterken, dat zij verantwoordelijk zijn voor de toekomst van het land". Zie ook de speech, aangehaald in noot 9, *passim*.

moeten afblijven, zal het vormingswerk in stand moeten houden, zal moeten meewerken aan democratisering in het bedrijfsleven, et cetera.²⁰ Wie het CDA-rapport erop naleest, zal kunnen vaststellen dat de auteurs zich van deze kant van de zaak zeer wel bewust zijn -- Van Zuthem reageerde op een eerdere publikatie van CDA-zijde, die op dit punt minder gedetailleerd was²¹ --, wat niet wegneemt dat hier voor de toekomst van de "verantwoordelijke samenleving" een belangrijk obstakel kan liggen.

Wanneer Van Zuthem in zijn eerder aangehaalde reactie opmerkt dat een verantwoordelijke maatschappij zijns inziens "alleen stand houdt wanneer de menselijke verantwoordelijkheid wordt betrokken op het feit dat mensen door hun doen en laten mede allerlei toestanden veroorzaken" raakt hij ook op een andere wijze aan de kern van de zaak: Wat is de morele lading van het concept van de verantwoordelijke samenleving en wat moet er gebeuren wanneer de verantwoordelijken in hun verantwoordelijkheid te kort schieten? In tegenstelling tot een land als de Sowjet-Unie heeft het westen deze sfeer van de morele verantwoordelijkheid van de burger tegenover zichzelf en tegenover de samenleving als geheel, nogal onderbelicht gelaten. In de sfeer van de mensenrechten heeft men zelfs vaak expliciet bepleit dat de plichten zouden worden losgekoppeld van de rechten die burgers hebben. De menselijke emancipatie zou zich, was de gedachte, het beste kunnen voltrekken wanneer alleen de rechten zijn vastgelegd en wanneer de burgers elk voor zich de ruimte krijgen om naar persoonlijke inzichten uit te maken op welke wijze van deze rechten gebruik te maken ware. De mens wordt dan gezien als een op zichzelf betrokken wezen, dat zich wellicht sociaal zal opstellen, maar dat in elk geval de mogelijkheid dient te hebben zich desgewenst te gedragen als een van de buitenwereld afgesloten eenheid.

Marx plaatste daartegenover reeds de notie dat aldus aan de menselijke emancipatie te kort wordt gedaan, en dat, gemeten naar de capaciteiten die de mens

20. H.J. van Zuthem, "CDA schuift zorg te vlot af naar burgers", in: De Volkskrant, 5 september 1987.
21. Een artikel van C.J. Klop, in: De Volkskrant, 29 augustus 1987.

in aanleg heeft, de samenleving blijft steken op een niveau dat sociaal gezien te laag is. Het is Marx' gedachtengang en Gorbatsjov zegt het hem na. Maar is het niet ook een gedachte die dicht ligt bij de CDA-filosofie achter de verantwoordelijke samenleving? Ik meen van wel. Wanneer ik in de CDA-nota lees dat het gaat om "een verantwoordelijke samenleving waarin burgers in leefverbanden, organisaties en instellingen hun verantwoordelijkheden en taken kunnen vervullen in onderlinge solidariteit" en dat "eigen verantwoordelijkheid (...) alleen vanuit de gemeenschappelijkheid tot stand kan komen"²², dan gaat het om een woordkeuze en een gedachtengang die in menig marxistisch werk niet zouden misstaan. Wat nog rest, is een antwoord op de eerder gestelde vraag wat de samenleving te doen staat wanneer de verantwoordelijken aan hun verantwoordelijkheid verzaken. Waar het marxisme voor dat geval het concept van de morele plichten hanteert, zal men in de CDA-nota tevergeefs naar dergelijke verwijzingen zoeken. Het dragen van verantwoordelijkheid is vooralsnog beschreven in termen van mogelijkheden en wenselijke richtingen, en de aldus uitgeoefende verantwoordelijkheid zal als het ware vanzelf voeren tot een solidaire samenleving: "Als deze [verantwoordelijkheid] in gemeenschappelijkheid wordt ingevuld, leidt vermaatschappelijking ook tot solidariteit met de zwakkeren in de samenleving".²³ Vooralsnog lijkt mij dat hiermee een te grote wissel wordt getrokken op het sociale in de mens (en op de gemoedsrust van de "zwakkeren", ook al kunnen deze elders in de nota lezen dat zij niet in de steek worden gelaten).

Het brengt mij meer expliciet bij de kwestie die in het voorgaande reeds het decor vormde: de verhouding tussen individu en staat. In het tweede hoofdstuk merkte ik op dat het gevaar wel wordt gesignaleerd dat de overheid in de verzorgingsstaat zoveel zou regelen dat de individuele verantwoordelijkheid van de burgers, en daarmee hun zelfontplooiing, in gevaar zou komen. Het is hetzelfde thema als zojuist, maar nu besproken vanuit een andere invalshoek.

22. Nota (noot 17), p. 4, 3.

23. Idem, p. 5.

De gedachte dat de zelfontplooiing wordt bedreigd, is niet zonder problemen. Hoewel ik de gedachte op zichzelf juist acht, moet daarbij mijns inziens tegelijkertijd worden aangetekend dat er een element in meespeelt dat vraagt om voortdurende attentie: Waar begint zelfontplooiing en waar botst deze met de gerechtvaardigde wensen van anderen? Hoever kan zij gaan voordat er sprake is van een ongeremd individualisme dat ten koste gaat van anderen? Deze vraag gaat uit van de vooronderstelling dat een terugkeer naar een samenleving die is gebaseerd op het principe van het "recht van de sterkste" bepaalde gevaren in zich meedraagt. Met name is opnieuw de vraag aan de orde wie ervoor verantwoordelijk is dat de maatschappelijk zwakkeren niet terugvallen onder een grens die als een sociaal minimum kan worden aangemerkt? Aangenomen dat een op zichzelf aangewezen samenleving deze verantwoordelijkheid niet aan zal kunnen -- op welke aanname ik nog terugkom --, is het de vraag of hier niet een blijvende taak ligt voor de staat. En hoewel ik beseft dat dit punt in de actuele politieke discussies in Nederland nauwelijks ter discussie staat, meen ik dat het goed is hier enige extra waakzaamheid aan de dag te leggen, als het ware ter voorkoming dat de theoretische discussies over de rol van de staat in de sfeer van met name de sociaal-economische mensenrechten een praktijk zullen bewerkstelligen die de bedoelde kritische grens overschrijdt. Om op weloverwogen wijze een grens te kunnen trekken ten aanzien van de staatstaken in dezen, is er een leidend principe nodig, een soort van maatstaf waaraan hedendaagse voorstellen en ontwikkelingen kunnen worden afgemeten. Wat nodig is, zou ik evenzeer kunnen zeggen, is een aan de tijd aangepaste formulering van de basisfilosofie achter de verzorgingsstaat. Interessant is nu dat we naar mijn mening daarvoor goed kunnen teruggrijpen op de gedachtengang die de Nederlandse regering destijds heeft gevolgd bij het totstandkomen van de Algemene Bijstandswet. In de Memorie van Toelichting daarbij valt bijvoorbeeld het volgende te lezen: "Het moderne maatschappelijk en economisch leven leidt tot een voortdurende toename van de afhankelijkheid van mensen van elkaar; in steeds sterker mate komt de persoon te leven in een situatie op welker ontstaan en ontwikkeling

zijn persoonlijke invloed is verminderd, doch waarvan hij voor zijn bestaan en dat van zijn gezin afhankelijk is. De risico's welke hem daarbij bedreigen -- welke in vroeger tijden door de kleine groep konden worden gedragen -- zijn geworden tot sociale risico's; dat wil zeggen, dat hiervoor een gemeenschapsverantwoordelijkheid als vanzelfsprekend wordt aanvaard. Deze aanvaarding vindt zijn grondslag vooral in een scherper wordend bewustzijn van de betekenis van de menselijke vrijheid en waardigheid". En, zo vervolgt de Memorie, de Nederlandse gemeenschap aanvaardt deze verantwoordelijkheid "zonder daarbij los te laten het principe dat de persoonlijke verantwoordelijkheid ten aanzien van deze risico's verondersteld blijft".²⁴ Ook al zijn sommige van de hier gekozen woorden verschillend te interpreteren, dan nog klinkt het mij 25 jaar na dato als een acceptabele formulering, als een weg waarop solidariteit en individuele verantwoordelijkheid elkaar kruisen, en waarin duidelijk wordt dat het ene individu tot zelfontplooiing in staat zal zijn zonder of met een veel geringere steun van staatswege dan het andere.

Solidariteit met behoud van individuele verantwoordelijkheid. De termen zijn nog altijd actueel, en anders dan er een filosofie in te zien die met de verzorgingsstaat aan hevige kritiek bloot staat, zie ik er een ideaal in dat het nastreven ook nu nog waard is. Ook wanneer de belangrijkste verantwoordelijkheid voor het sociale welzijn wordt gelegd bij individu en samenleving, zal de staat moeten blijven functioneren als een toezichthoudende instantie, willen althans de humane verworvenheden van ons tijdsgewricht niet aan delen van de bevolking komen te ontvallen. Niet iedereen beschikt over voldoende gaven en mogelijkheden om binnen de huidige maatschappelijke constellatie voor zichzelf dat minimum te garanderen (al besef ik dat ook dat onderwerp op zichzelf voorwerp van discussie is en inzet is van de vraag of het niet anders zou moeten zijn.) Voor deze categorie zal de staat (vooral nog) als achterwacht moeten blijven functioneren.

Tegelijkertijd zal de staat ook in meer algemene zin niet gemist kunnen worden op het terrein van de

24. TK 1961-1962, 6796, nr. 3, p. 9-10.

realisering van de mensenrechten. Ik acht het namelijk onwaarschijnlijk -- en daarmee ben ik bij de verantwoording van een eerder niet toegelichte aanname -- dat de in vrijheid opererende, volgens de wetten van de eigen verantwoordelijkheid handelende maatschappelijke krachten zorg zullen dragen voor de naleving van alle mensenrechtennormen die nationaal en internationaal zijn vastgelegd. De wel bepleite herleving van de scheiding tussen maatschappij en staat zal wat dat aangaat haar beperkingen niet zozeer vinden in de theorie alswel in de praktijk: theoretisch is het zeer wel construeerbaar dat de samenleving op eigen kracht "de" grondrechten zal weten te realiseren, maar praktisch zal dat neerkomen op een sterk verschillende aandacht voor de onderscheiden rechten. In de maatschappelijke praktijk zal er een (nieuwe) hiërarchie van grondrechten ontstaan, waarbij de plaats van de afzonderlijke rechten op de ladder niet zozeer wordt bepaald door maatstaven van min of meer bovenhistorische aard maar door hetgeen praktisch realiseerbaar is. En dat zou een aanmerkelijke uitholling betekenen van de idee der mensenrechten, waarvan in abstracto zo gemakkelijk wordt gezegd dat zij een groot goed is en een afspiegeling vormt van hetgeen een beschaafde samenleving zichzelf tot norm stelt. Wil dit gedachtengoed tot zijn recht komen, dan voorzie ik de noodzaak van een blijvende inspanningsverplichting van staatswege. Het instrumentarium dat de staat ter beschikking staat, zal niet kunnen worden gemist, al kan men -- met het marxisme -- wellicht ook zeggen: kan *nog* niet worden gemist. De tijd zou kunnen leren dat samenleving en individu de staat op sommige onderdelen meer overbodig maken dan zich thans als redelijke mogelijkheid laat voorzien. De staat zou dan kunnen terugtreden in hetzelfde tempo waarin de samenleving zelf in staat is de mensenrechten actief te realiseren. Evenals in het marxisme is het echter de vraag of dit voor veel van de mensenrechten niet een overwegend theoretische constructie zal blijken.

Over "staat en mensenrechten" nog dit. Zoals ik in het tweede hoofdstuk aangaf, wordt in het westen wel gezegd dat de veranderende staatstaak, welke het gevolg is van de erkenning van sociaal-economische grondrech-

ten, de rechtsstaat bedreigt. Waar men ook kan zeggen dat uit rechtsstatelijk oogpunt weinig tegen de verzorgingsstaat is in te brengen, zolang deze zich maar aan de rechtsregels houdt, zit hem in dat laatste het probleem: de staat is het recht gaan gebruiken als instrument voor sociale verandering, en het uitgebreide stelsel van gedelegeerde bevoegdheden dat daarmee gepaard gaat, doet in de praktijk afbreuk aan het "rule of law"-beginsel waarop staten als de Verenigde Staten en Nederland zijn gegrondvest. De binding aan de regels is almaar lossen en minder duidelijk geworden. Vergelijk A.M. Donners "Government not of measures, but of men".²⁵

Op zichzelf is de stelling te verdedigen dat de praktijk van de verzorgingsstaat de rechtsstaat in gevaar brengt (en dat het wenselijk is daartegen in het geweer te komen). Er staat echter iets tegenover dat mijns inziens zwaarder mag wegen. Essentieel is dat staten als de Verenigde Staten en Nederland sinds hun ontstaan een ontwikkeling hebben doorgemaakt die niet als een tijdelijke vergissing mag worden aangemerkt; door de verzorgingsstaat wel zo te zien, wordt aan de betekenis ervan te kort gedaan. Ook verdedigbaar is namelijk dat een al te eenzijdige nadruk op de rechtsstaatsgedachte en op de strijdigheid daarvan met de praktijk van de verzorgingsstaat, deze laatste noodloos in discrediet brengt en te weinig nadruk legt op de verdiensten ervan. Waar het dan om gaat is niet langer met de maatstaven van de ene staatsoptiek de andere te beoordelen (en te licht te bevinden), maar om het zoeken van een evenwicht waarin beide aspecten van de westerse staatsgeschiedenis tot hun recht komen. Onderzocht moet worden in welke mate met behoud van de (mensenrechtelijke) kwaliteiten van de verzorgingsstaat de principes van de rechtsstaat overeind kunnen blijven; of voor mijn part omgekeerd, indien de verwevenheid van beide maar voldoende tot uiting komt. Wanneer dat laatste het geval is, brengt het de westerse en de marxistische mensenrechtenconceptie dicht bij elkaar.

25. A.M. Donner in: De Gaay Fortman (red.), in het bijzonder p. 5-10; cf. Koopmans, *passim*.

Een andere kwestie die in mijn speurtocht naar potentieel gemeenschappelijke kenmerken nadere aandacht verdient, is het vraagstuk van de historiciteit. Ik liet reeds zien dat de marxistische optiek waarin aan de westerse mensenrechten een statisch karakter wordt toegekend -- tegenover een principieel dynamisch karakter van de eigen rechten --, niet opgaat. Ook de westerse mensenrechten zijn bij voortduring in beweging en aan verandering onderhevig; het westen kent zijn eigen historiciteit en dynamiek.

Toch ligt hier nog een probleem. Want hoewel de evolutionaire tendensen in de ontwikkeling van de westerse mensenrechten zonder moeite zijn aan te wijzen, is het naar mijn idee nog te weinig gebruikelijk om in termen van dynamiek en verandering over mensenrechten te spreken. Ze worden nog al te vaak beschouwd als betrekkelijk vastliggende grootheden, waaraan in de praktijk wel of niet wordt voldaan. Tertium non datur.

Dat dit overwegend het geval is, lijkt mij terug te voeren op een tweetal oorzaken. De eerste is dat de idee van de mensenrechten in het westen nog vaak primair is verbonden met de klassieke rechten. Bij die rechten past de gedachte aan vastliggende normen en de toetsing daaraan van de praktijk, beter althans dan bij de sociale rechten. De laatste zijn van zichzelf meer evolutionair van aard: de vraag of zij worden gerealiseerd is niet zozeer een vraag die met "ja" of "neen" moet worden beantwoord, maar met "min of meer" of woorden van gelijke strekking. De tweede oorzaak zie ik in het feit dat de mensenrechten voornamelijk het domein zijn van de jurist. De primaire kwaliteiten van veel juristen liggen eerder in de getrouwe weergave van wetsgeschiedenissen, de analyse van normen en de bespreking van de casuïstiek, dan in studies die vanuit rechtssociologisch of rechtsfilosofisch meta-standpunt de principiële historiciteit van de grondrechten doorgronden. Om dat te kunnen doen, wordt gevraagd naar een koppeling tussen intern-juridische en maatschappelijke ontwikkelingen of tussen intern-juridische en ideeënhistorische ontwikkelingen, en om die verbanden te kunnen leggen wordt van de jurist iets geheel anders gevraagd dan waarin hij deskundig is.

Mijn nadruk op de ontwikkeling van een visie op de mensenrechten waarin de principiële historiciteit van zowel de klassieke als de sociale grondrechten scherper tot uitdrukking komt, is derhalve (opnieuw) een pleidooi voor de koppeling van de meer technisch-juridische inzichten aan inzichten die voortvloeien uit enkele relevante meta-disciplines. Voor de vorming van een helder begrip van de ontwikkeling die de mensenrechten vanaf hun ontstaan hebben doorgemaakt, van de sociale functies die zij vervullen, en van de mate waarin zij worden gerealiseerd, is deze koppeling meer dan nodig. Van de marxistische mensenrechtenconceptie kan men zeggen dat zij deze verbinding van multidisciplinaire inzichten zeer nadrukkelijk in zich heeft, en op dat punt zou zij de westerse conceptie tot lering kunnen strekken.

Ook anderszins kan het westen op het punt van de historiciteit nog iets van de marxistische visie leren. (Of moet ik zeggen: heeft het westen reeds iets van het marxisme overgenomen?) De marxistische these dat in de basale materiële omstandigheden de voorwaarden liggen voor de vrijheid, staat weliswaar haaks op de meer idealistische fundering die het westen lange tijd aan de vrijheid gaf en nog vaak geeft, maar kan datzelfde westen niet helemaal onberoerd laten. Wie slecht woont, geen werk heeft, niets te zeggen heeft over zijn werkomstandigheden, is niet vrij, zo parafraseerde ik de marxistische these. Waar het marxisme deze grondgedachte heeft uitgewerkt in het leerstuk van de "materiële context van de mensenrechten", meen ik dat het westen daarbij nog immer ten achter blijft. Het denken over de materiële context heeft weliswaar met de verzorgingsstaat terrein gewonnen, maar dreigt thans met diezelfde verzorgingsstaat terrein te moeten prijsgeven, nog voordat deze op het vlak van vele van de sociale grondrechten aan de opgewekte verwachtingen heeft voldaan.

Wellicht overigens kan de staat ook niet anders en zijn in het verleden verwachtingen gewekt die eenvoudigweg niet waar te maken zijn. Opnieuw wordt een land als Nederland dan echter voor de vraag gesteld of men het sociaal-economische ideaalbeeld dat nog pas zo kort geleden werd geformuleerd -- bijvoorbeeld in de artikelen 6-15 van het Internationaal Verdrag inzake

economische, sociale en culturele rechten, in de artikelen 1-19 van het Europees Sociaal Handvest en in de artikelen 19-22 van de Grondwet -- nog als grondslag en doel erkent, en of men bereid is zich daarvoor in te zetten en daarop aanspreekbaar te zijn. En dat is een normatieve, prealabele vraag die de nadere uitwerking van het beginsel van de materiële context vooralsnog aanmerkelijk belemmert.

Tegenover mijn pleidooi om een open(er) oog te hebben voor het model van de principiële historiciteit en enkele uitvloeiselen daarvan, kan men het marxisme voorhouden dat het somtijds te ver is gegaan in het benadrukken van de historiciteit van de mensenrechten. Wat bijvoorbeeld onder het recht op vrijheid van meningsuiting wordt verstaan, is weliswaar aan verandering onderhevig, maar verdedigbaar is tegelijkertijd dat het niet aangaat om ook de naakte kern van dit recht op grond van het historiciteitsbeginsel ter discussie te stellen. Op dit punt meen ik dat het marxisme wat van het westen kan leren, en misschien ook reeds heeft geleerd: ook in de marxistische mensenrechtentheorie en in een land als de Sowjet-Unie valt meer en meer te signaleren dat een dergelijk recht niet onder alle omstandigheden kan worden beperkt. Wel meen ik dat men in die (juridische) erkenning van rechten nog veel verder zou kunnen gaan, met behoud van de achterliggende marxistisch-leninistische beginselen. Wanneer deze niet al te star worden geïnterpreteerd en wanneer men het aandurft om kritiek te laten etaleren en deze niet onmiddellijk uit te leggen als een bedreiging van het systeem, dan zie ik geen enkele reden waarom het recht op vrijheid van meningsuiting ook in de marxistische context niet een veel grotere inhoud zou kunnen krijgen dan thans het geval is.

Humanistische pretenties

Het voert mij naar een punt dat in het kader van het zoeken naar verdere aanknopingspunten voor universaliteit nog nader aan de orde moet komen: de wederzijdse humanistische pretenties. In beide mensenrechtenopvattingen staat de idee voorop dat het bij mensenrechten

gaat om de ontplooiingsmogelijkheden voor de mens. Het onderscheid in de wijzen waarop de mens wordt gedefinieerd (primair als individu of primair als sociaal wezen) blijkt echter te voeren tot verschillende wegen waarlangs die emancipatie tot ontwikkeling kan worden gebracht. In beide gevallen gaat het dan zowel om de pretentie dat men van beide wegen de beste bewandelt als om, mijns inziens, goed gefundeerde en als authentiek te kwalificeren bekommernis om het menselijk welzijn. Men mag elkaar, zeg ik met andere woorden, een oprechte humanistische inspiratie niet betwisten. Dat neemt echter niet weg dat men het standpunt kan innemen dat van beide mogelijkheden de eigen weg de voorkeur verdient. Niettemin kan men ook (en tegelijkertijd!) de stelling betrekken dat het de moeite loont om verder te zoeken naar een maatstaf van humaniteit die beantwoordt aan de eisen van onze tijd. En daarvoor zouden in beide sferen wel eens aanknopingspunten te vinden kunnen zijn.

Tot slot: ook na mijn nadere beschouwing over de mogelijke toename van de consensus tussen Oost en West en daarmee van de mate waarin van universaliteit kan worden gesproken, moet ik vaststellen dat de verschillen het patroon blijven domineren. Niettemin is mijns inziens gebleken dat de weg naar nadere overeenstemming nog niet ten einde is. Daarbij moet men evenwel voor ogen houden dat de overeenkomsten (en dus ook de verschillen) met de tijd aan verandering onderhevig zullen zijn. In die zin geeft ook mijn verhandeling over de vraag naar de groeiende universaliteit niets anders te zien dan een tijdsbeeld, een fase in twee ontwikkelingslijnen.

6. HET NEDERLANDSE MENSENRECHTENBELEID TEN AANZIEN VAN DE SOWJET-UNIE

De dialooggedachte die ik eerder bepleitte, alsmede enkele andere bevindingen uit mijn onderzoek, kunnen worden toegepast op het beleid van de Nederlandse overheid inzake de mensenrechtenpraktijk in de Sowjet-Unie. Terwijl in het eerste hoofdstuk de praktijk van

dat beleid reeds fragmentarisch aan de orde was, wil ik thans nagaan wat de systematiek is die eraan ten grondslag ligt. Bovendien wil ik bezien in hoeverre mijn onderzoek kan leiden tot kanttekeningen bij de uitgangspunten waarop het is gebaseerd.

Als fundament van het Nederlandse mensenrechtenbeleid gelden de uitgangspunten vervat in de Nota "De rechten van de mens in het buitenlands beleid" (hierna te noemen: de Nota) die in 1979 door de ministers C.A. van der Klaauw en J. de Koning aan de Tweede Kamer werd aangeboden.²⁶ Voordat ik in meer specifieke zin kom te spreken over het mensenrechtenbeleid ten aanzien van de Sowjet-Unie, lijkt het mij dienstig enkele opmerkingen te wijden aan de algemene gezichtspunten die in de Nota zijn neergelegd en aan de doorwerking van die visie in latere jaren. Deze opmerkingen zijn eveneens van belang voor een goed begrip van de achtergronden van het beleid inzake de Sowjet-Unie.

Algemene karakteristiek van het Nederlandse beleid

Een van de bekendste passages uit de Nota luidt "dat de Regering (...) de bevordering van de rechten van de mens [ziet] als een wezenlijk bestanddeel van haar buitenlands beleid". Ook stelt zij echter met nadruk dat "de bevordering van de rechten van de mens (...) één van de belangrijkste doeleinden van het buitenlands beleid [vormt], maar (...) niet de allesoverheersende doelstelling van dat beleid [kan] zijn. De Regering spant zich in om tot die bevordering bij te dragen zonder onaanvaardbare schade toe te brengen aan andere waarden en belangen die zij dient te behartigen".²⁷ De mensenrechten zouden, met andere woorden, voortaan een prominente ruimte krijgen toegemeten in besluiten op het terrein van de buitenlandse politiek, maar zouden tevens in de rangorde van af te wegen be-

26. TK 1978-1979, 15571, nrs. 1-2. Dat de nota thans nog als uitgangspunt dient, mag onder meer blijken uit de voortgangsnotitie "Mensenrechten en buitenlands beleid", die minister Van den Broek in augustus 1987 naar de Tweede Kamer stuurde (TK 1986-1987, 19700 V, nr. 125) en uit het eveneens in 1987 verschenen "Vademecum mensenrechten" van het ministerie van buitenlandse zaken (samenstelling: A.F. van Dongen).

27. Nota, p. 100; cf. p. 6, 53.

langen niet per se de hoogste plaats innemen.

Deze kwestie gaf bij de parlementaire behandeling van de Nota vanzelfsprekend aanleiding tot de vraag wat er zou moeten gebeuren in geval van botsing van beleidsdoelstellingen: Wanneer is de schade aan andere belangen en waarden voor de regering onaanvaardbaar?²⁸ De bewindslieden antwoordden als volgt: "Voor zover inspanningen tot bevordering van mensenrechten schade zouden toebrengen aan andere waarden en belangen die de Regering heeft te behartigen, vormt de beslissing, welke schade wel en welke niet aanvaardbaar is, een beleidskeuze die van geval tot geval zonder toepassing van abstracte criteria pleegt te worden gedaan".²⁹ De afweging moet van geval tot geval worden gemaakt. Per keer zal moeten worden bekéken welke plaats de mensenrechten krijgen toegemeten in het totale beleid ten aanzien van een concreet internationaal vraagstuk.

Dit standpunt wordt ook nu nog ingenomen. Nog bij de behandeling van zijn begroting voor 1987 merkte minister Van den Broek op dat er bij hem een zekere aarzeling bestaat om te spreken in termen van algemeen beleid en dat het zijn voorkeur heeft om de te kiezen handelwijze per geval te bekijken. Bovendien stelde de minister vast dat "het buitengewoon onverstandig zou zijn om een al te doorzichtig beleid naar buiten te voeren".³⁰ Kennelijk is de minister bezorgd dat zwart op wit-staande beleidsprincipes de discussies over probleemsituaties zullen bemoeilijken; dat het daarentegen wenselijk is per situatie die afweging te maken die op dat moment de meest effectieve en acceptabele lijkt.

Ogenschijnlijk is de minister met dit standpunt terug bij de situatie die destijds aanleiding gaf tot het uitbrengen van de Nota. Waar minister Van der Klaauw in 1980 nog kon zeggen dat hij de Nota graag had vervaardigd omdat ook hij "de behoefte voelde uit de ad hoc-benadering te komen en te streven naar een meer algemene en nadere formulering van het mensenrechtenbeleid in al zijn aspecten" (terwijl hij overi-

28. TK 1979-1980, 15571, nr. 3, p. 2.

29. TK 1979-1980, 15571, nr. 5, p. 3.

30. TK 1986-1987, 19700 V, nr. 2, p. 54; Handelingen TK 10 december 1986, 19700 V, p. 1914, 1916. Cf. TK 1986-1987, 19700 V, nr. 125, p. 8.

gens moest toegeven dat het niet mogelijk was gebleken "in algemene formules aan te geven hoe de verhouding tussen het mensenrechtenbeleid en andere beleidsonderdelen in concrete gevallen gestalte diende te worden gegeven" ³¹), kan men van minister Van den Broek zeggen dat hij het ad hoc-beleid niet alleen onvermijdelijk vindt, maar ook propageert. Dat er niettemin verschillen zijn met het "pre-Nota-tijdperk" moge duidelijk zijn: de Nota zelf en de discussies daaromtrent hebben inzichten aan het licht gebracht die het beleid minder ondoorzichtig maken dan voorheen.

Toch ligt hier nog altijd, evenals bij de parlementaire behandeling van de Nota zelf, een aanzienlijk punt van kritiek op de Nederlandse overheid. Zo stelde PvdA-Kamerlid R. ter Beek bij de behandeling van de begroting van buitenlandse zaken voor 1987 -- in navolging van Amnesty International, zoals hij zelf zei -- dat het door de opstelling die minister Van den Broek tot de zijne heeft gemaakt "volstrekt onduidelijk is, hoe vorm en inhoud aan het mensenrechtenbeleid wordt gegeven (...)", zodat het onmogelijk is om goede parlementaire controle uit te oefenen. ³² En inderdaad, door de stelling die de minister betreft, wordt het beleidsmatige aspect aan het mensenrechtenbeleid min of meer onttrokken aan controle door het parlement. Dat moet men Ter Beek en anderen die pleiten voor explicitering van de beleidscriteria, nageven. Anderzijds echter denk ik dat ook de minister, redenerend vanuit de noodzaak om in kwesties van internationale politiek een grote flexibiliteit te kunnen betrachten, over valide argumenten beschikt bij zijn weigering om in algemene beleidstermen te spreken.

Dat gezegd zijnde, zou kunnen blijken dat het moeilijk is de uitgangspunten te achterhalen die aan het Nederlandse mensenrechtenbeleid ten aanzien van de Sowjet-Unie ten grondslag liggen. Toch zijn er, deels expliciet, deels tussen de regels door, talrijke theses te vinden die kunnen worden beschouwd als het fundament waarop dat beleid is gebaseerd.

31. Openbare vergadering van de commissies voor buitenlandse zaken en ontwikkelingssamenwerking, 17 maart 1980, 15571, p. 1387.

32. Handelingen TK 10 december 1986, 19700 V, p. 1854.

Zoekend naar dergelijke theses, is het aangewezen om allereerst nader stil te staan bij de hoofddoelstelling van het mensenrechtenbeleid in engere zin (naast het beleid in ruimere zin, waarin de hiervoor aangeduide afweging tegenover andere waarden en belangen haar plaats heeft). Scherper dan in de Nota, werd deze doelstelling in recente beleidsstukken als volgt verwoord: "Voorkomen dat regeringen, van welke signatuur ook, schendingen begaan van burgerlijke en politieke rechten; bevorderen dat alle mensen, in welk systeem ook, het ongestoorde genot van economische en sociale rechten is verzekerd". En onder "bevorderen" wordt verstaan "het helpen scheppen van voorwaarden waaronder de verwezenlijking en eerbiediging van mensenrechten beter kan geschieden".³³

Wat in deze formulering het meeste opvalt, is de gelijktijdige vermelding van de klassieke en de sociale grondrechten. In het mensenrechtenbeleid worden zij niet strak onderscheiden, maar beschouwd als sterk met elkaar verweven. Het beleid lijkt dienaangaande nog immer gebaseerd te zijn op de vaststelling uit de Nota dat van een geïntegreerde aanpak van beide typen rechten zal worden (of dient te worden) uitgegaan.³⁴ In de Nota wordt dit uitgangspunt als volgt materieel onderbouwd: "Tegelijkertijd willen wij beklemtonen, dat de mensenrechten betrekking hebben op *alle* elementaire voorwaarden voor een menswaardig bestaan. (...) Niet alleen onderdrukking, willekeur en discriminatie, maar ook de mogelijkheid om over zulke zaken te beschikken als voeding, huisvesting, onderwijs en medische verzorging". En, stelt men in de Nota: "Steeds meer raakt men ervan doordrongen dat het beginsel van bescherming van de zwakkere in de samenleving niet slechts in het nationale bestel maar ook in de internationale verhoudingen tot actie noopt".³⁵ Het probleemgebied van de mensenrechten omvat in deze beleidsvisie met nadruk de

33. Memorie van Toelichting bij de begrotingen van het ministerie van buitenlandse zaken voor de jaren 1985 en 1986, resp. TK 18600 V, nr. 2, p. 59, en 19200 V, nr. 2, p. 67.

34. Nota, p. 72, 105. Cf. voor een recente standpuntbepaling TK 1986-1987, 19700 V, nr. 125, p. 9.

35. Nota, p. 5, 6.

sociale rechten en de noties die daarachter schuilgaan. Op dat punt is de Nota een duidelijke afspiegeling van de ontwikkelingen die de discussies over de "standard-setting" in die tijd in de internationale organen doormaakten. En blijkens de hiervoor aangehaalde citaten uit recente beleidsstukken heeft de huidige minister van buitenlandse zaken deze filosofie niet de rug toegekeerd.

Nu kan men zich afvragen of het beleidsuitgangspunt van de geïntegreerde benadering van de klassieke en de sociale rechten ook praktijk is, meer speciaal: of daarvan sprake is in de Nederlandse reacties op de mensenrechtensituatie in de Sowjet-Unie. Het blijkt dan niet moeilijk vast te stellen dat de Nederlandse overheid in haar mensenrechtenrelatie met de Sowjet-Unie wel vergeten lijkt dat er sociale grondrechten bestaan. Wanneer zij over schending van mensenrechten in de Sowjet-Unie spreekt, heeft zij het over schending van klassieke rechten als vrijheid van meningsuiting, recht op fysieke onschendbaarheid, vrijheid van godsdienst, recht op vrij personenverkeer. Veelal gebeurt dit impliciet. Soms echter wordt het ook met zoveel woorden gezegd. Zo antwoordde minister Van den Broek bij de begrotingsbehandeling voor 1985 op een vraag uit de Kamer, dat de Nederlandse overheid in haar reactie op de mensenrechtensituatie in de Sowjet-Unie de nadruk legt op "het ijveren voor de politieke en godsdienstige rechten".³⁶

Maar het is niet alleen de huidige minister van buitenlandse zaken die de sociale rechten niet of nauwelijks betreft -- c.q. laat betrekken, bijvoorbeeld in CVSE-verband -- in zijn beschouwingen over de mensenrechtensituatie in de Sowjet-Unie. Ook zijn voorgangers Van der Stoep en Van der Klaauw maakten zich bij de praktische vormgeving van hun mensenrechtenbeleid aan deze eenzijdigheid schuldig, ondanks het feit dat de laatste in de Nota het tegendeel als wenselijk had aangeduid, en de eerste bij meerdere gelegenheden het dubbele karakter van de mensenrechten had gestipu-

36. Handelingen TK 1984-1985, 18600 V, p. 3841; voor nog recenter voorbeelden: Memorie van Toelichting bij de begroting van het ministerie van buitenlandse voor 1988, TK 1987-1988, 20200 V, nr. 2, p. 55, 56.

leerd.³⁷ Beiden blijken de mensenrechten in de praktijk gelijkgesteld te hebben aan de klassieke rechten.³⁸

Dit laatste kan men overigens, ondanks vele passages die een andere richting uit wijzen en waarvan ik er enkele aanhaalde, eigenlijk ook aanmerken op de Nota. Ook daarin blijken vele formuleringen voor te komen die in essentie alleen de klassieke rechten dekken. Waar bijvoorbeeld de regering in haar beschouwingen over de mensenrechten in de Sowjet-Unie aanvankelijk nog een onderscheid maakt tussen sociale en klassieke mensenrechten, spreekt zij vervolgens over "veronachtzaming van mensenrechten" en over "eerbiediging van mensenrechten", zonder daarbij aan te geven dat zij alleen nog de klassieke -- meer in het bijzonder: enkele daarvan -- op het oog heeft.³⁹

Deze eenzijdige nadruk acht ik een euvel van het mensenrechtenbeleid van de Nederlandse overheid dat meer is dan symptomatisch: het is diep geworteld in de wijze waarop zich in het westen de ontwikkeling van de mensenrechten heeft voltrokken en, meer in het bijzonder, in de wijze waarop de idee van de sociale mensenrechten daarin is "opgenomen". Mijn eerdere kritiek op de onevenwichtigheid van het westerse mensenrechtenconcept in dezen, laat zich doortrekken naar het vlak van de mensenrechtenpolitiek: de sociale rechten zouden daarin moeten worden meegenomen als volwaardige rechten, die niet per se lager te kwalificeren zijn dan de klassieke. De mensenrechten zijn geen "Menukarte, bei der man auswählen kann, was einem schmeckt", citeerde ik O. Kimminich in het eerste hoofdstuk. Die uitspraak zou ook moeten gelden voor het mensenrechtenbeleid van de Nederlandse overheid. Het gaat mijns inziens niet aan om uit het internationaal geaccepteerde dubbelzijdige mensenrechtenconcept slechts de klassieke rechten te kiezen, en om bij de kritiek die men heeft op de mensenrechtensituatie in andere landen slechts naar deze zijde van de medaille te kijken.

37. Over dat laatste Van der Stoep, p. 443.

38. Zie Van der Klaauw, p. 403-404; Van der Stoep, "De rechten van de mens in de Oost-Westbetrekkingen", in: Everts en Heldring (red.), p. 75-80.

39. Nota, p. 84-85. Zie ook Van Dijk 1979, p. 255.

In de Nota bestaat nog een ander spanningsveld tussen de twee typen rechten. Zo wordt gesteld dat het niet aangaat om landen die economisch en sociaal nog onderontwikkeld zijn, vrij te pleiten van de opdracht om de klassieke vrijheidsrechten van de burgers na te komen. Het wordt, met andere woorden, niet toelaatbaar geacht dat zij voorrang zouden geven aan de ontwikkeling van de sociale rechten.⁴⁰ Hoewel deze redenering blijkens de context primair betrekking heeft op de Derde Wereld, verzet niets in de Nota zich ertegen om haar op de Sowjet-Unie van toepassing te verklaren. Ook ten aanzien van de Sowjet-Unie zou dan het beleid zijn dat zij, ongeacht het ontwikkelingspeil maar ook ongeacht de sociale filosofie die zij aan de mensenrechten ten grondslag legt, de klassieke vrijheidsrechten niet mag schenden. Opnieuw blijken dan de klassieke rechten te moeten voorgaan. En terwijl dat op zichzelf een verdedigbaar standpunt is, kan ik niet anders dan constateren dat het opnieuw in strijd is met de door de overheid zelf gewenste geïntegreerde benadering van klassieke en sociale rechten.

Historiciteitsbeginsel

Ook is dat standpunt strijdig met een ander beginsel waarop volgens de Nota het mensenrechtenbeleid van de Nederlandse overheid moet zijn gebaseerd: het historiciteitsbeginsel. In de Nota wordt dat aldus verwoord: "[De Regering] erkent dat verschillende volkeren, uitgaande van hun eigen omstandigheden en hun eigen inzichten, op verschillende wijze gestalte kunnen geven aan een samenleving waarin de mens volwaardig tot ontplooiing kan komen".⁴¹ Hoewel ook deze passage betrekking heeft op ontwikkelingslanden, is ze gezien opbouw en strekking van de Nota eveneens van toepassing op een staat als de Sowjet-Unie. En dan is het de vraag aan de Nederlandse overheid waar in haar mensenrechtenbeleid ten aanzien van de Sowjet-Unie dat "recht op een eigen weg" is terug te vinden. Geldt ook voor de Sowjet-Unie dat men enerzijds het recht heeft om naar

40. Nota, p. 72, 73, 105.

41. Nota, p. 74, 105.

eigen inzichten de samenleving in te richten en dat men anderzijds heeft te voldoen aan de daarmee strijdige eis dat men de klassieke vrijheidsrechten niet zal schenden? Mij dunkt dat die conclusie onontkoombaar is. Opnieuw zit het beleid van de Nederlandse overheid dan verstrikt tussen de benadering die men theoretisch wenselijk acht en de benadering waarin het bloed kruipt waar het volgens diezelfde theorie niet gaan mag.

Zou men het historiciteitsbeginsel in de bovenomschreven zin daadwerkelijk tot uitgangspunt van beleid nemen, dan zou de positie van de klassieke rechten een zekere verschuiving ondergaan. De redenering zou dan niet langer zijn dat de klassieke rechten te allen tijde buiten haakjes worden geplaatst, maar dat de ontwikkeling ervan gelijk op dient te gaan met de ontwikkeling van de samenleving als geheel: mensenrechten zijn geen entiteit die boven of buiten die maatschappelijke ontwikkeling staat, maar maken daarvan deel uit. Wel kan men dan vervolgens redeneren dat, gegeven een bepaald maatschappelijk en economisch ontwikkelingspeil en -- wat betreft de Sowjet-Unie -- gegeven de basisfilosofie waarop die samenleving is gebaseerd, schendingen van bepaalde klassieke rechten niet langer geoorloofd zijn. En dan is het zaak, en ook dat kan men tegen de Nota inbrengen, om bij voortduring aan te geven over welke van de klassieke rechten men spreekt. Verdedigbaar is zeer wel dat standrechtelijke executies of het bezigen van martelpraktijken onder geen beding zijn te rechtvaardigen en dat dergelijke schendingen van de klassieke vrijheidsrechten derhalve moeten worden afgekeurd ongeacht het maatschappelijke ontwikkelingspeil waarop men zich bevindt of de basisfilosofie waarop men zich beroept. Voor andere klassieke rechten vloeit uit het historiciteitsbeginsel echter voort dat een beperking daarvan in meerdere of mindere mate verontschuldigbaar kan zijn. En de critici hebben dan niet zozeer het recht erop te wijzen dat die rechten worden beperkt, als wel erop toe te zien dat die beperkingen niet onevenredig zijn en dat de ontwikkeling die een land vertoont op termijn de bescherming van die klassieke rechten naderbij brengt.

De sfeer van de klassieke rechten heeft dan immer nog de status die zij verdient: de mensenrechtenaf-

spraken die zijn vastgelegd in de internationale fora blijven gelden als de norm waaraan wordt getoetst. In de weg naar de realisering van die normen wordt echter meer ruimte gelaten voor de autonomie van de afzonderlijke staten. De klassieke mensenrechten -- uitgezonderd elementaire rechten als de eerder genoemde -- worden dan niet langer gezien als de norm waaraan elke staat met onmiddellijke ingang zal hebben te voldoen, maar worden onderdeel van een meer historiserende en dus relativiserende benadering.

Ten aanzien van de Sowjet-Unie betekent dat, dat men, alvorens een oordeel uit te spreken over bijvoorbeeld de schending van de vrijheid van meningsuiting aldaar, zal moeten nagaan in welke mate deze schending excuseerbaar zou kunnen zijn, en welke beperkingen daarop, gegeven maatschappelijke ontwikkeling en basisfilosofie, toelaatbaar te achten zijn. Voor alle duidelijkheid en ter adstructie van mijn stelling dat het niet aangaat om in absolute termen te spreken over de realisering van een dergelijk recht: ook een land als het onze kent geen volledige vrijheid van meningsuiting, maar staat daarop talrijke beperkingen toe, die al dan niet met de tijd aan verandering onderhevig zijn. Ook in ons land is (onder andere) de vrijheid van meningsuiting niet "notstandsfeest".⁴²

Mensenrechten en democratie, (ont)spanning en kritiek

Wanneer de Nederlandse overheid spreekt over het recht van volkeren om hun eigen weg te gaan en tot op zekere hoogte zelfstandig te bepalen hoe zij met de mensenrechten omgaan, doelt zij blijkens het voorafgaande primair op de sociale rechten. Wanneer de regering in het kader van de mensenrechtenproblematiek de vrijheid van volkeren ter sprake brengt heeft zij echter ook het oog op iets anders: de relatie tussen de mensenrechten en het vraagstuk van de democratie. Zo stelt zij in de Nota "dat de idee van rechten van de mens in beginsel ten nauwste verbonden is met de gedachte van de democratie".⁴³ Gegeven de context van deze passage

42. Cf. bijvoorbeeld Kleijn en Kroes, p. 95-96.

43. Nota, p. 5.

blijkt men dan, in de lijn van het voorafgaande, te doelen op de klassieke mensenrechten, terwijl men tevens -- blijkens diezelfde context: "(...) de onderdanen moeten kunnen deelnemen aan het bepalen van het overheidsbeleid" -- een omschrijving van democratie hanteert die zich toespitst op het vlak van de politieke beleidsbepaling, derhalve op wat eerder werd aangeduid als "democratie in enge zin".

Niettemin blijkt uit de Nota evenzeer dat de regering de westerse inslag van de aldus uitgewerkte koppeling tussen mensenrechten en democratie wel enigermate wenst te relativiseren: "Zij beschouwt het Westerse stelsel van parlementaire democratie niet als een alleenzaligmakend model voor alle delen van de wereld".⁴⁴ Wat hier echter precies wordt bedoeld, is niet duidelijk. Bedoelt men letterlijk, zoals men verderop in de Nota zegt, dat volkeren "naar eigen inzichten"⁴⁵ hun samenleving mogen inrichten, waarmee elke vorm van democratie zou zijn geoorloofd, of bedoelt men slechts het begrip *parlementair* te relativiseren en stelt men het achterliggende westersgeoriënteerde democratiebegrip niet ter discussie? Nogmaals, duidelijk is dat niet. Wanneer echter de regering komt te spreken over de mensenrechtenbetrekkingen met de Sowjet-Unie, lijkt het laatste het geval. Nergens laat men blijken dat de andere democratie die de Sowjet-Unie voorstaat, eveneens tot een legitiem mensenrechtenconcept zou kunnen leiden of bijdragen. Het voornaamste dat in regeringsogen het westen van al te vergaande inmenging in Sowjetzaken zou moeten weerhouden, is niet dat de Sowjet-Unie het recht zou hebben op een eigen visie op de mensenrechten, maar dat een dergelijke aanpak de ontspanning in gevaar zou brengen: "Zou men van Westerse zijde insisteren op toekenning van volledige politieke vrijheid in de communistische landen, dan zouden de regeringen van die landen dit onvermijdelijk ervaren als een rechtstreekse bedreiging van hun bestaan".⁴⁶ Waaraan de regering overigens onmiddellijk toevoegt dat voor de zaak van de mensenrechten niet altijd elke spanning behoeft te worden vermeden.

44. Nota, p. 74.

45. Idem.

46. Nota, p. 85.

Op dat punt van die spanning spreidt de Nederlandse regering trouwens een nogal zelfverzekerde houding ten toon. Deze mag blijken uit het voorafgaande, maar ook bijvoorbeeld uit de zinsnede dat "veronachtzaming van mensenrechten in de communistische landen op zichzelf een bron van spanning vormt, zowel binnen die landen als tussen die landen en het Westen".⁴⁷ Het is een stelling die diep verankerd is in het westerse denken over de ontspanning tussen Oost en West en die zich laat lezen als een volstreekte vanzelfsprekendheid: eerst zullen de mensenrechten moeten worden nagekomen, voordat er van blijvende ontspanning sprake kan zijn. En die stelling is als zodanig zeer goed verdedigbaar. Geredeneerd vanuit Oosteuropes perspectief zou men echter kunnen zeggen dat het westen hier een wel erg eenvoudige handelwijze kiest, door namelijk uit het geheel van de internationale mensenrechtenafspraken slechts datgene te lichten waarmee men het meest vertrouwd is (de klassieke mensenrechten), door vervolgens zonder al te veel nuances te stellen dat "het westen" die klassieke rechten zou realiseren en dat "de communistische landen" dit achterwege zouden laten, en door dit laatste eenzijdig verantwoordelijk te houden voor een deel van de spanning tussen Oost en West. Vanuit deze invalshoek bezien zou men kunnen zeggen dat de westerse handelwijze op zichzelf eveneens een bron van spanning vormt, even groot wellicht als de mate waarin een land als de Sowjet-Unie de bescherming van bepaalde klassieke rechten achterwege laat.

Betekent het voorgaande nu dat de Nederlandse overheid eigenlijk tegenover de Sowjet-Unie geen recht van spreken heeft ten aanzien van bijvoorbeeld de relatie tussen mensenrechten en democratie? Naar mijn opvatting betekent het dat geenszins en staan er verschillende wegen open om de Sowjetpraktijk te bekritisieren. Een daarvan zou het spoor van de *immanente* kritiek kunnen zijn. Onderzocht kan worden in welke mate de Sowjetdemocratie in de praktijk spoort met de beginselen die men zegt te hanteren. Formeel gesproken, kan men stellen, wordt het marxistisch-leninistische demo-

47. Idem.

cratieconcept in de Sowjet-Unie wel in praktijk gebracht. Het stelsel van Sowjets, comités, vergaderingen, verkiezingen, et cetera, maakt dat men op het oog kan spreken van een totale betrokkenheid van het Sowjetvolk bij de inrichting van zijn samenleving. Materieel echter kan men zich afvragen of van de suggestie van permanente betrokkenheid en zeggenschap in de praktijk veel meer overblijft dan de idee dat dit zo zou moeten zijn. En de Nederlandse overheid zou ter onderbouwing van die stelling bijvoorbeeld kunnen teruggrijpen op hetgeen M. Voslensky daarover schrijft in zijn befaamde studie over het systeem van de nomenclatura⁴⁸: "De politieke macht der nomenclatuur in de Sowjet-Unie wordt uitgeoefend door een groep van zo'n 250.000 personen -- een duizendste deel van de bevolking. Deze groep, die door de bevolking noch gekozen, noch afgezet kan worden, beslist over haar lot en geeft haar politieke directieven".⁴⁹ Dat wat betreft de politieke macht. Voor het totaal van de "regerende klasse der nomenclatura" komt Voslensky op zo'n drie miljoen personen, met aanverwanten zo'n 1,5 procent van de bevolking.⁵⁰ Dergelijke gegevens en de analyses waarop deze zijn gebaseerd, zou de Nederlandse overheid kunnen invoegen in het spoor van de immanente kritiek, en kunnen gebruiken in haar kritiek op de mensenrechtensituatie in de Sowjet-Unie. Daarbij zal men in het westen overigens moeten incalculeren dat men op zijn beurt vanuit de Sowjet-Unie met interne inconsistenties zal worden geconfronteerd.

48. Voor meer informatie over het systeem van de nomenclatuur bijvoorbeeld Lowenhardt 1983, p. 430: "Nomenklatoera is Russisch voor naamlijst, nomenclatuur. Zoals men een medische en een chemische nomenclatuur kent, zo kent men in de Sowjet-Unie een politieke nomenclatuur. Op alle 4.571 partijbureaus, van het Centraal Comité in Moskou tot het kleinste rayoncomité in een uithoek van het Verre Oosten, houden de secretarissen lijsten bij van functies waarvoor een benoeming, overplaatsing of ontslag door het partijcomité moet worden goedgekeurd. Op die lijsten staan functies binnen én buiten de partij, zowel functies die door benoeming worden vervuld, alsook functies waarvoor de bekleder formeel wordt gekozen. De nomenklatoera-rechten van de partijcomités worden in de praktijk uitgeoefend door de bureaus, secretariaten en de afdelingen daarvan".

49. Voslensky, p. 187.

50. Idem, p. 188: "Diese eineinhalb Prozent erklären sich selbst zur führenden und lenkenden Kraft des Landes, zu 'Verstand, Ehre und Gewissen unserer Epoche', zum 'Organisator und Inspirator aller Siege des Sowjetvolkes'. Diese eineinhalb Prozent sind es, die sich im Rampenlicht aufspielen und sich ohne falsche Scham als Sprecher eines 277-Millionenvolkes und sogar 'der ganzen progressiven Menschheit' bezeichnen".

Een tweede spoor van westerse kritiek zou gelegen kunnen zijn in een confrontatie van het westerse democratiebegrip met het marxistische, en vervolgens van de westerse democratische praktijken met die in een land als de Sowjet-Unie. Een dergelijke aanpak ontleent eveneens aan het westen zijn vooringenomenheid, maar kan niettemin na nauwgezet onderzoek tot de conclusie voeren dat, alles afwegende, de westerse theorie en praktijk uit een oogpunt van bescherming van klassieke en sociale mensenrechten de voorkeur verdienen. Wellicht echter zou ook kunnen blijken dat sommige onderdelen van het marxistische democratiebegrip meer dan vergelijkbare delen van het westerse concept geschikt zijn om greep te krijgen op het emancipatoire doel dat met de idee van de mensenrechten wordt beoogd. In dat geval zou te overwegen zijn deze elementen in het eigen concept te integreren. Wel zal bij deze benadering de relatie tussen mensenrechten en democratie aanmerkelijk gecompliceerder worden dan in de gebruikelijke westerse visie het geval is. Dat lijkt mij echter te verkiezen boven een confrontatie tussen de twee concepties, waarvan bij nadere beschouwing valt aan te geven dat zij in menig opzicht onnodig scherp is uitgevallen.

Woordkeuze

Een ander punt van commentaar bij het Nederlandse mensenrechtenbeleid ten aanzien van de Sowjet-Unie betreft het gebruik van termen als vrijheid en onvrijheid. Wanneer minister Van den Broek zegt dat het "wezenskenmerk van de spanning [tussen Oost en West]" naar zijn opvatting is gelegen in "de confrontatie tussen vrijheid en onvrijheid"⁵¹, dan is een dergelijke uitspraak -- mits gebruikt op het internationale platform -- met zekerheid een punt van irritatie voor de aangesproken Oosteuropese landen, zonder dat bij benadering zeker is dat deze irritatie de mensenrechtenzaak ten goede komt. Alleen al een andere formulering zou deze ongewenste situatie kunnen voorkomen. Zou Van den Broeks stelling luiden dat het "wezensken-

51. Handelingen TK 1984-1985, 18600 V, p. 3832.

merk van de spanning is gelegen in de vrijheid zoals het westen en de vrijheid zoals het oosten die ziet", dan zou dat op zichzelf al een verbetering zijn in de richting van een meer op dialoog gerichte mensenrechtenpolitiek. Bovendien zou met deze formulering aan de inhoud van de opmerking vooralsnog geen afbreuk worden gedaan. Want niets belet de minister eraan toe te voegen waarom hij van beide vrijheidsbegrippen het westerse prefereert.

Overigens mag uit dit voorbeeld niet worden afgeleid dat onze huidige minister van buitenlandse zaken zich gewoonlijk in "confrontatietaal" zou uiten. De realiteit is een andere. Veelal stelt hij zich naar mijn waarneming betrekkelijk terughoudend op. En ook is hij iemand die -- zeg ik onder verwijzing naar de eerder aangehaalde opmerking van J.-B. Marie over het "idéalisme pratique", waarmee in de tweede helft van de veertiger jaren werd gewerkt aan de totstandkoming van de Universele Verklaring -- de nodige idealen met betrekking tot de mensenrechten koppelt aan een grote dosis pragmatisme, zodra het aankomt op de realisering van die rechten. Niettemin gebruikt hij bij tijd en wijle een terminologie die mij, gehouden tegen het licht dat ik over deze zaken heb laten schijnen, minder wenselijk voorkomt.

Bij de woordkeuze is nog een kanttekening te plaatsen. Wederom betreft het een aspect dat bijna als een vanzelfsprekendheid meespeelt in de ondertonen van het Nederlandse mensenrechtenbeleid. "Regeringen", zegt P.R. Baehr, "plegen zelf graag hun activiteiten te presenteren in termen van hoog principieel en ethisch gehalte. Nog zeer onlangs noemde de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken vrede en rechtvaardigheid als uitgangspunten voor zijn buitenlands beleid. Het bevorderen van rechtvaardigheid betekent logischerwijs ook een grotere eerbiediging van de mensenrechten, zo hield hij zijn gehoor voor".⁵² Het mensenrechtenbeleid wordt in deze gedachtengang gezien als een beleidsterrein met een sterk morele connotatie, welke verbinding wordt uitgedrukt in abstracte termen als "rechtvaardigheid", maar ook "gerechtigheid", "naastenliefde",

52. Baehr 1986 (**), p. 6.

et cetera. In dit verband kan ook worden gewezen op de bijdragen van Nederland aan de totstandkoming van de Universele Verklaring, zoals weergegeven in het eerste hoofdstuk.

Diezelfde morele notie wordt ook wel uitgedrukt in bewoordingen die een minder abstracte klank hebben. Zo schrijft J.H. Burgers, op ambtelijk niveau nauw betrokken bij het opstellen van de Nota: "Wat onze eigen tijd betreft kunnen wij vaststellen dat het mensenrechtenbeleid thuishoort bij de categorie van de internationale solidariteit, te zamen met zulke beleids-onderdelen als de hulp aan ontwikkelingslanden, het helpen voorkomen of oplossen van internationale conflicten die ons land zelf niet raken, de bescherming van het fysieke milieu in de wereld, de humanitaire hulpverlening in noodsituaties en, last but not least, het bouwen aan een internationale rechtsorde".⁵³

Ik heb beide benaderingen naast elkaar gezet om te kunnen illustreren welk soort van argumentatie mijns inziens in de internationale discussies over de mensenrechten de voorkeur verdient. In een dialoog tussen verschillende, ver uiteen liggende visies lijkt het me wenselijk om termen als rechtvaardigheid te vermijden, en in de plaats daarvan omschrijvingen te hanteren zoals gepresenteerd door Burgers, desgewenst gecorrigeerd of aangevuld. Een term als rechtvaardigheid geeft op zichzelf geen onderscheidend criterium -- ook Oosteuropese landen maken er gebruik van --, terwijl hij de discussie gemakkelijk kan vertroebelen: zo kan daarop aan het westerse adres het verwijt worden gebaseerd dat men zijn mensenrechtenbeleid een pretentie van morele hoogstaandheid toedicht die aan gene zijde zou ontbreken. Beter is het om dergelijke termen ofwel te vermijden, ofwel deze onmiddellijk te expliciteren, zodat de aangesprokene weet waarop hij precies wordt aangesproken en kan reageren vanuit de lading die dit-zelfde begrip in zijn context heeft.

53. J.H. Burgers, "De rechten van de mens en het Nederlandse buitenlands beleid", in: Everts en Heldring (red.), p. 65-66.

Het brengt mij bij een volgende opmerking, van iets andere aard. In de Nota staat te lezen dat er "internationaal (...) de laatste tijd een diepgaande discussie op gang [is] gekomen waarbij aan de westerse landen dikwijls wordt verweten, dat zij mank gaan aan een te abstracte en te individualistische benadering van de mensenrechtenproblematiek en dat zij te weinig oog hebben voor de structurele oorzaken die een volwaardige verwezenlijking van de mensenrechten in de weg staan".⁵⁴ En, voegen de schrijvers daaraan toe, "de Regering is bereid de uitdaging van nieuwe denkbeelden over de problematiek van de mensenrechten te aanvaarden"; zij is bereid "over deze kwesties een dialoog met de niet-Westerse landen aan te gaan".⁵⁵ Blijkens de context heeft de Regering hier opnieuw primair de landen van de Derde Wereld op het oog. Men mag er echter eveneens de bereidheid in lezen een dialoog aan te gaan met de Sowjet-Unie. Immers, wanneer de regering op het niveau van de Verenigde Naties uitspreekt "de uitdaging van het nieuwe denken" te willen aangaan⁵⁶, is dat weinig anders dan het aangaan van een dialoog tussen veel Derde Wereld- en Oosteuropese landen enerzijds en voornamelijk westerse landen anderzijds. Bovendien zal een meer specifieke dialoog met Derde Wereldlanden in veel gevallen neerkomen op een dialoog tussen de klassieke westerse benadering van mensenrechten en het marxistische model, waarop zich immers een aanzienlijk aantal Derde Wereldlanden baseert. Over de theoretische bereidheid van de regering om met het marxisme en de Sowjet-Unie in dialoog te treden, kan derhalve geen twijfel bestaan.

Niettegenstaande deze bereidheid, blijkt het hoofdstuk in de Nota dat meer speciaal handelt over de "mensenrechten in de Oost-Westbetrekkingen" weinig van dialooggedachten doortrokken. In aanvulling op hetgeen daarover eerder in deze slotparagraaf werd opgemerkt, nog het volgende. In het desbetreffende hoofdstuk overweegt de wens om in de Sowjet-Unie veranderingen

54. Nota, p. 7; cf. p. 73, 105.

55. Nota, p. 73, 7.

56. Nota, p. 7. Zie ook hoofdstuk 1 van deze dissertatie, paragraaf 5.

te bewerkstelligen in westerse richting. Ook zien we er de gedachte verwoord dat dergelijke veranderingen niet zonder westerse pressie zullen worden doorgevoerd en dat de marges die binnen het marxistisch-leninistische denken aanwezig zijn voor zaken als mensenrechten niet zullen worden benut "zonder aansporing van buitenaf".⁵⁷

Dat is niet bepaald een grondhouding om een dialoog op te baseren. In hetzelfde hoofdstuk zijn echter ook enkele spaarzame opmerkingen aan te treffen die een andere richting indiceren. Zo stelt de regering dat het "wederzijds wantrouwen tussen de volkeren" een "belangrijke bron van spanning" is, en zij voegt daaraan toe dat "ter bevordering van beter wederzijds begrip (...) ruimere wederzijdse kennis een vereiste is".⁵⁸ Deze opmerking is niet geschreven vanuit de intentie de Sowjet-Unie voor te schrijven hoe zij op het terrein van de mensenrechten heeft te handelen, en dat is op zichzelf uit het oogpunt van de te bereiken dialoog een vooruitgang. Of dit streven echter ook in de praktijk van het Nederlandse mensenrechtenbeleid reeds tot uitdrukking wordt gebracht, is -- zoals ik liet zien -- weer te betwijfelen.

Toch is er nog wel een ander aspect aan het Nederlandse mensenrechtenbeleid te onderkennen dat bevorderlijk is te achten voor een nadere dialoog met de Sowjet-Unie en dat in het algemeen bijdraagt aan het scheppen van een klimaat daarvoor. Wanneer de opeenvolgende Nederlandse bewindslieden een zekere terughoudendheid bepleiten in het aanklagen van mensenrechtenschendingen in Oost-Europa⁵⁹, dan is dat veelal met

57. Nota, p. 92.

58. Nota, p. 90.

59. Van der Stoep, p. 444: "Waar ik wel veel betekenis aan hecht, is aan de mogelijkheden om in de vorm van 'quiet diplomacy', van vertrouwelijke gesprekken en marge van internationale bijeenkomsten en van bilaterale ontmoetingen, bepaalde problemen aan de orde te stellen. Die 'quiet diplomacy' heeft voor de betrokken bewindsman het nadeel dat bijvoorbeeld geïnteresseerde actiegroepen wel eens menen dat er van passiviteit zijnerzijds sprake is, terwijl in werkelijkheid sprake is van driftige activiteit. Maar als het er om gaat werkelijk iets te bereiken, dan vind ik dat men ook bereid moet zijn om die toorn maar te trotseren".
Van der Klaauw, p. 404: "Dat betekent dat als men van Westerse zijde zou insisteren op toekenning van volledige politieke vrijheid in de communistische landen, de regeringen van die landen dit onvermijdelijk zouden ervaren als een rechtstreekse bedreiging van hun bestaan. Daar ons beleid er juist op gericht is aan die regeringen geen aanleiding te geven zich

het oogmerk de ontspanning tussen Oost en West niet (nodeloos) in gevaar te brengen. Ik wees daar reeds op. Van een dergelijke opstelling kan men echter ook zeggen dat daardoor de discussie over de mensenrechten ten dele wordt gehaald uit de sfeer van de harde publieke beschuldigingen. De sfeer, die het voor de aangesproken landen zo moeilijk maakt om zonder gezichtsverlies op de geuite beschuldigingen in te gaan en die veel mensenrechtendiscussies zo onverkwikkelijk maakt, zonder dat duidelijk is dat juist door de harde confrontaties zaken veranderen.

Daarmee wil overigens niet gezegd zijn dat de weg van de stille diplomatie per se meer effect zou hebben. Uitgaande echter van de stelling dat er een zekere vertrouwensbasis nodig is voordat men over en weer de portee van de kritiek naar waarde kan en zal willen schatten, lijkt mij dat de mogelijkheden die deze weg op termijn biedt niet mogen worden onderschat. Wat onverlet laat dat er -- ook naar de opinie van de opeenvolgende bewindslieden van buitenlandse zaken -- talrijke redenen kunnen zijn om naast de weg van de ambassades en de wandelgangen bij gelegenheid gebruik te maken van meer publieke middelen.⁶⁰

De plaats van de NGO's

Het voert mij naar een laatste thema waaraan een belangrijke betekenis toekomt in het raamwerk van het Nederlandse mensenrechtenbeleid ten aanzien van de Sowjet-Unie: de plaats die in dat beleid wordt toegemeten aan niet-gouvernementele organisaties (NGO's). Tijdens de parlementaire behandeling van de Nota werd de relatie met de NGO's aangeduid als een van de drie echte scharnierpunten in de organisatie van het Nederlandse mensenrechtenbeleid.⁶¹

bedreigd te voelen maar integendeel zulke gevoelens te verminderen, zal het Westen op dit punt de nodige terughoudendheid moeten betrachten" (cf. Nota, p. 85, 108).

Zie voor recente weergaves van het standpunt van minister Van den Broek de behandeling van de begroting van het ministerie van buitenlandse zaken voor 1986 en 1987, resp. Handelingen TK 1985-1986, 19200 V, p. 2193, en 1986-1987, 19700 V, p. 1914.

60. Cf. Van der Stoep, p. 445. Cf. ook TK 1986-1987, 19700 V, nr. 125, p. 6.

61. Verslag openbare commissievergadering van 17 maart 1980, p. 1376.

In de Nota zelf worden vele NGO's -- als Justitia et Pax, International Commission of Jurists, Anti-Slavery Society en Amnesty International -- met lof overladen voor de arbeid die zij verrichten, en wordt gesteld dat de regering zich krachtig zal verzetten tegen elke poging om de activiteiten van deze organisaties in te perken.⁶² Wat echter niet duidelijk wordt aangegeven, is in hoeverre de regering bij de voorbereiding en de uitvoering van haar mensenrechtenbeleid gebruik zal maken van de informatie en gezichtspunten van de NGO's. Voor het CDA was dit aanleiding om bij de parlementaire behandeling van de Nota een motie in te dienen waarin werd gesteld dat "het gewenst is ook de buiten het departement aanwezige kennis en ervaring en met name die van niet-gouvernementele organisaties (NGO's) systematisch bij de beleidsvoorbereiding te betrekken (...)".⁶³ Indiener J.N. Scholten wilde met de motie een blinde vlek opvullen in de Nota, op een wijze die nader kan worden gekwalificeerd als een pleidooi voor verstrekkende invloed van de NGO's op het beleid. Deze gedachte kreeg in de Kamer brede steun en ondervond geen weerspraak van de zijde van de regering⁶⁴, wat gezien de formulering van de motie ook geen verbazing hoeft te wekken: de regering kon met de tekst nog vele kanten uit.

Niettegenstaande deze interpretatieruimte, ging het naar de geest van de motie echter om een zware positie voor de NGO's bij de beleidsvoorbereiding. De verantwoordelijkheden van ministerie en NGO's bleven evenwel duidelijk onderscheiden. Dit laatste lijkt mij niet meer, of althans in mindere mate, het geval in de visie die onlangs werd ontvouwd door R.H. van de Beeten, voorzitter van de Werkgroep Mensenrechten van de Commissie Buitenland van het CDA, van de partij derhalve die al sinds het begin van de 80er jaren gezichtsbepalend is voor het Nederlandse mensenrechtenbeleid. De gedachtengang van zijn partij volgend ten aanzien van de verantwoordelijke samenleving, waarin "van de overheid onafhankelijke, maar wel met haar samenwerkende

62. Nota, p. 49-51, 101.

63. TK 1979-1980, 15571, nr. 6; cf. nr. 21; cf. ook verslag openbare commissievergadering van 17 maart 1980, p. 1377.

64. Cf. TK 1979-1980, 15571, nr. 20; TK 1980-1981, 15571, nr. 26; verslag openbare commissievergadering van 17 maart 1980.

organisaties van burgers (...) een zeer belangrijke rol spelen", komt Van de Beeten tot de stelling dat deze visie wat de buitenlandse politiek met betrekking tot de mensenrechten betreft, leidt tot "toekenning van een zelfstandige rol aan organisaties als Amnesty International".⁶⁵ Hoewel de term "zelfstandig" niet nader wordt verklaard, lijkt mij duidelijk dat het pleidooi is gericht op toenemende bevoegdheden voor de (belangrijkste) NGO's.

Bij beide plaatsbepalingen van de NGO's nu zijn enige kanttekeningen te maken. Over organisaties als Amnesty International -- en mutatis mutandis over een organisatie als de Boekovski Stichting, een Nederlandse groepering die zich specifiek bezighoudt met de mensenrechten in de Sowjet-Unie -- kan allereerst worden opgemerkt dat zij, ook in mijn ogen, zeer goed werk doen. Zij zorgen voor degelijke informatie over mensenrechtenschendingen, activeren de publieke opinie, zetten regeringen aan tot actie, et cetera. Wanneer we echter spreken over de mate waarin een instantie als Amnesty International bij de beleidsvoorbereiding en -vorming moet worden betrokken, spelen andere aspecten een rol. Dan is van belang dat men zich beperkt tot het aanklagen van schendingen van (enkele van de belangrijkste) klassieke mensenrechten⁶⁶, dat men internationaal overeengekomen normen als vastliggend uitgangspunt neemt en de mensenrechtenpraktijk van de Sowjet-Unie daaraan toetst zonder rekening te houden met concurrerende waarden (van ontspanning bijvoorbeeld), dat men sterk accusatoir te werk gaat.

Op zichzelf heeft Amnesty het volste recht om aldus te handelen. Men is onafhankelijk, en vrij om te kiezen voor die bijdrage aan de aanpak van mensenrechtenschendingen die men wenselijk acht. Daarover mag geen enkel misverstand bestaan. Waar het mij echter om gaat is dat de Nederlandse regering het zich niet kan veroorloven om in mensenrechtenzaken te handelen zoals

65. R.H. van de Beeten, "Mensenrechten in de relatie met de Sovjetunie", in: Lowenhardt en Tromp (red.), p. 116.

66. Cf. laatstelijk "Wordt Vervolgd" september 1987, p. 7: "Deze vereniging [Amnesty] werkt op drie en niet meer dan drie terreinen: vrijlating van gewetensgevangenen; eerlijke processen binnen redelijke termijnen voor politieke gevangenen; afschaffing van marteling en doodstraf voor alle gevangenen". (Aldus M. de Koning, redacteur van "Wordt Vervolgd").

Amnesty International en vele andere NGO's verkiezen. Zij mag zich niet beperken tot de klassieke mensenrechten, zal meer dan de NGO's stille wegen moeten bewandelen, zal met name ook het element mensenrechten moeten afzetten tegen andere beleidsdoelstellingen. In de huidige tijd wordt het begrip mensenrechten reeds te zeer geassocieerd met de weloverwogen maar eenzijdige benadering die de NGO's -- en dan met name Amnesty International -- aan de mensenrechten geven. Zou aan organisaties als Amnesty bij de beleidsvoorbereiding een zwaardere rol worden toegemeten, dan zou dat het Nederlandse mensenrechtenbeleid nog sterker sturen in een richting waarbij vanuit mijn optiek reeds zoveel kanttekeningen te maken bleken.

SUMMARY (*)

In the background of the dialogue on human rights between East and West there are numerous unspoken or insufficiently substantiated arguments to make the discussions rather opaque. A clarification of these arguments, an inquiry into the starting-points of thinking in both systems, is the central theme of this thesis.

Part One

Part One examines the way in which East (i.e. the Soviet Union) and West (i.e. the Netherlands and the United States of America) have carried on their debate on human rights since World War Two. Out of the large number of debates that have taken place since then, two are treated at length. First of all, the focus is on the deliberation about the Universal Declaration on Human Rights and its further elaboration resulting in the International Covenants on Human Rights drawn up in New York in 1966. One of the main functions of these deliberations was to survey the fundamental differences of opinion on human rights between East and West. Secondly, the first part deals with the discussions held within the framework of the Conference on Security and Cooperation in Europe ("Helsinki"). The conference can be taken as *the* platform for the debate on human rights for both East and West in the 1970s and 1980s. Thirdly, the recent debates inside the United Nations on newer standards that ought to be observed in respect to human rights are discussed, be it not so extensively. All this is preceded by a short introduction on the international protection of human rights up to the end of World War Two.

Now to be more precise as to the various parts of the first chapter. The above-mentioned introduction on the internationalization of the striving for protection of human rights shows that this endeavour

is not limited to the last few decades, but has been there since the beginning of the 19th century. But then the focus wasn't on an all-embracing settlement of the issue of human rights in general, but on more specific topics such as the abolition of slavery and the protection of minorities. It was only in the Charter of the United Nations (1945) that there would come an impulse to achieve a more complete settlement of the human rights issue.

The Charter was also the basis on which the debate on the Universal Declaration on Human Rights took place. In the beginning of this debate East and West held different views on matters such as the way the various committees should be put together and what exactly their competence ought to be. Gradually, however, they started discussing the "issues themselves", and it became clear that the standpoints on human rights of East and West are fundamentally different. In the debate on the Universal Declaration they discussed, for instance, to what extent one nation has the right to interfere in another nation's way of dealing with human rights, the relation between the individual and the state, the inclusion of social, economic and cultural rights, the ways in which the various rights must be implemented, the philosophical foundation of human rights, and the restrictions that may be imposed on these rights. The exposition on the Universal Declaration is rounded off with some observations on the definite contents of the Declaration and the particular voting-behaviour as shown by the various nations.

As soon as the final decisions on the Universal Declaration had been made, it was the responsibility of the United Nations to make the norms formulated in general terms in the Declaration legally binding. The seventeen years that appeared to be necessary to achieve this were to a large extent defined by the fundamental controversies about human rights that were fought out by East and West on United Nations level. The discussions focused in particular on the relation between political/civil and social-economic rights, the right of self-determination of peoples, and the issue of the implementation of the defined rights. The point of view held by nations like the United States,

the Netherlands and the Soviet Union on these issues are mentioned, and the paragraph finds its completion in a number of remarks on decision-making about the Covenants and their ratification.

As far as the Conference on Security and Cooperation in Europe is concerned, the first thing that is made clear is the fact that the issue of human rights was not included in the initial Soviet proposals for the conference and was only accepted as a point of discussion after pressure from the West. But with the issue of human rights being finally accepted as an item on the agenda, the conflicting ideas of East and West could come to the fore once again. The controversial subjects were, for example, whether or not the principle of the protection of human rights should be included in the list of principles that regulate the relations between states, the widening of human contacts and a free flow of information between the citizens of various nations, and the consequences as to the protection of human rights going with the right of self-determination of peoples and with the sovereignty of states, and peaceful coexistence. It is made clear what elements of all these conflicting points of view eventually found their expression in the document which concluded the conference, the "Final Act of Helsinki" (1975). The contents of the seventh principle ("Respect for human rights and fundamental freedoms, including the freedom of thought, conscience, religion or belief") and the so-called Third Basket ("Cooperation in Humanitarian and Other Fields") are discussed at length.

The first CSCE Follow-Up Meeting (Belgrade, 1977-1978) was characterized by sharp contrasts in the field of human rights. The debate between East and West ran a most problematical course, with a lot of time being spent on the implementation of the Final Act by the Warsaw Pact countries, the Soviet Union in particular. Illustrating the contrasts was the fact that the conference did not have a substantial final document. This was different at the second CSCE Follow-Up Meeting (Madrid, 1980-1983), although once again the discussions between East and West were characterized by widely diverging points of view and

barely surmountable barriers. The contents of the final document of "Madrid" are extensively dealt with, while an explicit indication is given of those elements that are of western origin and those that originated in Eastern Europe. The discussion of the third CSCE Follow-Up Meeting (Vienna, 1986 - present) indicates that some progress is being made in the East-West dialogue on human rights, although it is still out of the question to think of it as a dialogue in the proper sense of the word. The reason for this is that mutual accusations of violating human rights still dominate the discussions to a large extent. However, it was impossible to pass a definite judgement, as the conference had not been ended at the moment when this thesis was completed. Nevertheless, some -- tentative -- attention is paid to the influence that is exerted upon the talks in Vienna by the recent developments in the Soviet Union ("glasnost" and "perestroika").

The final paragraph of chapter one deals with recent discussions about new standards for human rights. Especially the Conference of Teheran (1968) and the United Nations debate on "alternative approaches and ways to improve the effective enjoyment of human rights and fundamental freedoms" are dealt with. The most striking result of both events is the joining of political/civil and social-economic human rights ("indivisible and interrelated") and the link that has been established between the issue of human rights and the search for a solution to massive and flagrant violations of human rights like racial discrimination, colonialism, aggression and the threat to national sovereignty.

Part Two

Part Two focuses on the theoretical foundation on which East as well as West each base their particular views on human rights. The emphasis in this chapter is on arguments of a legal-philosophical nature, but it also includes a discussion of elements that in another way are relevant to get a proper understanding of the two human rights conceptions, with a particular

reference to the ways in which these conceptions have been worked out in constitutions and jurisprudence.

The first chapter includes some dozens of noteworthy themes that ask for further argumentation. In the second chapter these themes have been brought together in five groups: ownership as a human right, natural law and historicity, the relation between political/civil and social-economic basic rights, the notions of freedom and democracy, and the relation between the individual and the state. All this is preceded by a paragraph that deals with the "class-based nature of human rights in marxism". This paragraph contains a survey of the most important characteristics of the marxist view of human rights, and elaborates the proposition of the law (including the question of human rights) being an instrument used by the ruling class to remain in power. The marxist view holds the 18th century formulations of human rights to be the expression of the (class-)will of the bourgeoisie, and considers them to be universally valid only in appearance. The prime goal marxism aims at is the working class taking over power and in its turn starting to use human rights for its own purposes, i.e. "alle Verhältnisse umzuwerfen, in denen der Mensch ein erniedrigtes, ein geknechtetes, ein verlassenes, ein verächtliches Wesen ist" (Marx).

The paragraph on "ownership as a human right" indicates in what respect the ideas on ownership held by East and West differ from each other. It makes clear that the western conception of ownership can be traced back to the ideas of philosophers such as Locke, Rousseau and Kant. Also, it discusses the place of proprietary right in the American constitution. The western proprietary right is shown to have evolved from a "holy and natural right" to a right that is no longer held to be inviolable. As to the marxist notion of ownership, the paragraph discusses extensively the criticism as already voiced by Marx on both the western proprietary right and the way in which this had been embodied in the human rights declarations of his time. In Marx's point of view the western proprietary right enabled man to behave selfishly, if necessary at the cost of other people, and it was of main importance to interpret this right in a social

sense and to make it productive for socialist purposes. Then follows a description of how such a view of proprietary right affects today's developments in the Soviet Union.

The paragraph on "natural law and historicity" shows that the western view of human rights is closely linked up with the way the Enlightenment thought of natural law: people were thought to be free from their historically situated qualities, they were supposed to have rights "as human beings". Then, it is made clear that the philosophy of natural law was criticized, but also that time and again a revival could be witnessed, with a gradual changing of the character of the contents of natural law. So, in the beginning the focus was on the search for abstract norms with a certain measure of eternity and immutability attributed to them. Nowadays it has become more and more customary to speak of "concrete natural law"; at present the focus is on the search for more concrete principles by which ordinary political and judicial dealings can be tested. The marxist criticism of the philosophy of natural law mainly concerns the tendency to think in terms of eternity and immutability. The answer to the question whether human beings "as such" must have rights is a negative one. Nevertheless one has found developments which are going on in the Soviet Union for some time pointing to a certain measure of moderation of or supplementation of the present doctrine. Also in the Soviet Union a discussion has got under way on human rights and natural law. One could speak of a "materialistic natural law doctrine" being in a state of development. As against the idea of eternity and immutability that is said to adhere to western natural law, marxism puts the model of "fundamental historicity": human rights are to be realized "here and now", for in present societies conditions must be created that will enable people to make effective use of their rights.

The paragraph on "the relation between political/civil and social-economic basic rights" makes clear that the western views in this are to a certain extent ambiguous. On the one hand the political and civil rights are assumed to be the real human rights, with the social-economic rights being

considered as secondary, on the other hand one recognizes the need not to make a distinction between the two categories of rights any longer, but to treat them as equal in value and interrelated. Both views belong to western reality, which is illustrated by two examples: the incorporation of social-economic basic rights in the Dutch constitution in 1983, and the American New Deal policy and Supreme Court's response to it. The marxist view appears to be more unequivocal as to the interrelation of both types of human rights. Here the two cannot be separated, they are dependent on each other in order to come to full growth. A short exposé on the right to work illustrates this. At the end of this paragraph the question is raised whether the marxist vision believes a continuity or a discontinuity to be present in the ideas of East and West on human rights. On this matter there appears to be a difference of opinion, be it that currently the theory is prevalent of the marxist view being so radically different from the western view that it is actually impossible to speak of continuity.

The paragraph on "the notions of freedom and democracy" shows both notions to have a completely different meaning dependent on the context being western or marxist. In the western view of freedom the individual's right to be restricted in his freedom of choice as little as possible is of prime importance. Besides, freedom is related to the idea of self-legislation, freedom as self-realization. Against this there is the marxist notion of freedom in which the directive to be free is central. Freedom stands for people taking note of the presence of laws directing society "necessarily" towards communism, as well as each individual choosing his or her own way to contribute to this central goal. Both notions of democracy can be said to be based on the idea of self-legislation by the people, with the main points of difference having to do with the question on what conditions the will of the people may be deviated from. More clearly than the western understanding of democracy does -- although it does so, too -- the marxist concept of democracy takes into account the possibility of the people making a wrong choice, which may make correction desirable. Further, it is made

clear how the two views of democracy look upon the relation between democracy and basic rights.

The paragraph on "the relation between the individual and the state" makes clear that it was characteristic of the 17th and 18th century western way of thinking about this theme to take the individual as a starting-point and to use this premise as a basis for the discussion on the necessity and the use of the state. The state was in the eyes of the early contract-thinkers external, an instrument, not a goal in itself. Later on this was changed under the influence of the idea of the Welfare State. This change is illustrated with examples taken from the Dutch as well as the American context, and these examples once again make clear that it is difficult to speak of *the* western way of thinking about the relation between the individual and the state. The differences between the Netherlands and the USA appear to be considerable. The marxist criticism of the western outlook is of two kinds. The west is said to start from an individualistic and egotistic view of man, whereas the marxist view holds man to be social by nature. Besides, the western outlook is said to be based on the opposition between society and state, with egoism being reserved for society and altruism developing on state level. In the marxist view this opposition ought to be overcome within society. The state is to serve society and together they are responsible for the realization of one and the same goal: the full development of the (working) citizen. The entities of the individual, society and state should not be considered as each other's opposites but in a direct line with each other, with the socialist morality working as a binding force.

Part Three

Part Three examines to what extent the various points of view agree with each other, and in what respects they are different. Thus, as to the right of ownership, the conclusion is drawn that the differences in outlook are still enormous, in spite of developments taking place on both sides that indicate

a certain measure of drawing together. As far as the issue of natural law and historicity is concerned, the conclusion is drawn that the two sides are getting a little closer to each other *modelwise*, but that as to the contents they are still miles apart, be it that the distance varies. In the matter of the relation between the classical and the social-economic basic rights East and West seem to draw together most. The phrases used by both sides make the points of view concur in many ways. Whether this concurrence will stabilize, however, depends greatly on future social developments in both political systems. Also concerning the notions of freedom and democracy the conclusion is that the differences are clear, but at the same time not so great as they may look at first sight. Western freedom no longer is equivalent to the scope for egoistic self-development, while in the Soviet Union the margins for freedom of the individual are (said to be) widening. Once again there seems to be similarity *modelwise*, even if the differences in contents between the two concepts of freedom remain evident. With regard to the two concepts of democracy the conclusion is drawn that the degree to which the will of the people can be corrected in the marxist view is highly incompatible with the western idea of self-legislation. Nevertheless it is possible to point out some forms of agreement. The same holds good for the relation between the individual, society and state. Here also there are far more points of difference, but the number of similarities cannot be just ignored.

The overall picture that results from this comparative study is clear: some aspects of the two concepts of human rights do suggest some sort of agreement and often a certain measure of drawing together can be concluded. Still, in general the oppositions are predominant. Again and again it turns out that a careful studying of backgrounds makes fundamental differences come to the surface. And just as often it became clear that the two opponents don't speak a common language. The terminology used by each side, the different ways of discussion, the underlying starting-points and dogmas thwart the dialogue and eventually obstruct a substantial concurrence in

contents. Either East or West will have to deny its own nature on important issues if this situation is to change.

Once this conclusion has been arrived at, the question is dealt with how things must go on in the presence of all these oppositions. One possibility is to take them for granted. Another possibility is to find out to what extent they may still be overcome. The latter option being taken, some conditions are formulated to come to an extended dialogue between East and West. These conditions concern matters like the willingness no longer to look upon one's own concept of human rights in absolute terms, to try and find the intentions behind the views of the opposite side, and not only to see the faults on "the other side" but also to have an eye for one's own errors and for those of one's allies. The relevant paragraph also indicates why such a dialogue should be desirable.

Next the question is raised whether present developments in East and West make it possible to speak of human rights standards becoming more universally valid. To find an answer to this question, three themes are elaborated upon: the relation between the individual, society and state, the historicity of human rights norms, and the humanistic pretensions of both views of human rights. And the conclusion is that there is no end yet to the road that can bring East and West more closely together, although it should be noted rightaway that the agreement leans on a delicate balance and can easily be disturbed by other developments.

At the end of the thesis the various observations found are applied to the human rights policy that is pursued by the Dutch government regarding the Soviet Union. The question is discussed how that policy looks upon the relation between the political/civil and social-economic rights, how it deals with the principle of historicity, how it understands the relation between human rights and democracy, what terminology is used, how willing one is to start a dialogue with the Soviet Union, and how non-governmental organizations feature in this policy. The conclusion is that theory and practice of the human rights policy of the Dutch government in many respects

fail to correspond, and that there is some reason to adjust the policy on some points, that is to say if the Netherlands indeed want to start or to carry on a serious dialogue with the Soviet Union on the issue of human rights.

OVERZICHT VAN AANGEHAALDE LITERATUUR

- AIWASJAN, M.S. e.a., Entwicklungsgesetzmässigkeiten des sozialistischen Staates, Berlin 1986.
- ARKERMANS, P.W.C., BOUKEMA, P.J., en MEUWISSEN, D.H.M. (samenst.), Grondwet en Grondwetsherziening, Zwolle 1984.
- ALKEMA, E.A., Advocaat en mensenrechten, vuistregels en vooruitzichten, in: Advocatenblad 1981, p. 297-322.
- ALSTON, PH.,
- Researching and Teaching the New Directions in Human Rights, in: Bulletin of Peace Proposals, 1983/1, p. 15-22. (*)
 - The alleged demise of political human rights at the UN: a reply to Donnelly, in: International Organization 1983, p. 537-546. (**)
- ARBATOW, G.A., in gesprek met: OLTMANS, W., Het sowjetstandpunt, Haarlem 1981.
- ARMSTRONG, G., The soviet law of property, The Hague/Boston/Lancaster 1983.
- ASPEREN, G.M. van, Met de beste bedoelingen ..., over de ideologie van de verzorgingsstaat, in: Filosofie en Praktijk 1981, p. 167-180.
- AVINERI, S., Hegel's theory of the modern state, Cambridge 1972.
- BAEHR, P.R.,
- Normen van mensenrechten: universele toepassing?, in: Internationale Spectator 1986, p. 85-92.
 - Mensenrechten en buitenlands beleid. verenigbare grootheden?, Leiden 1986.
- BARION, J., Hegel und die marxistische Staatslehre, Bonn 1963.
- BARTALITS, L.L.S.,
- Afsluiting van de Veiligheidsconferentie in Helsinki, in: Streven 1975, p. 26-36.
 - Belgrado en de mensenrechten, in: Streven 1978, p. 502-506.
- BECHER, K., e.a., Einführung in die marxistisch-leninistische Staats- und Rechtslehre, Berlin 1986.
- BERG, G.P. van den, en SIMONS, W.B., The Soviet Union and Human Rights Legislation: the Shcharansky Case, in: California Western International Law Journal 1981, p. 479-514.
- BERLIN, I., Two concepts of liberty, in: QUINTON, A. (ed.), Political Philosophy, London 1967, p. 141-152.
- BERNS, E., IJSSELING, S., en MOYAERT, P., Denken in Parijs, Alphen aan den Rijn 1979.
- BILINSKY, A., Probleme der sowjetischen Rechtsphilosophie, in: Jahrbuch für Ostrecht 1973, p. 7-53.
- BLANKENAGEL, A., Sowjetische Grundrechtstheorie im Fluss, in: Jahrbuch für Ostrecht 1976, p. 27-50.
- BLOCH, E., Naturrecht und menschliche Würde, Frankfurt am Main 1961.
- BLOED, A.,
- Human Rights in the Final Document of the Madrid Conference, in: SIM-Newsletter 1983/4, p. 10-15.
 - (en DIJK, P. van) (eds) Essays on human rights in the Helsinki process, Dordrecht/Boston/Lancaster 1985.
 - Mensenrechten op de CVSE-vervolgbijspraak in Wenen, in: NJCM-bulletin 1987, p. 283-293.
- BOCKENFÖRDE, E.-W., Die Rechtsauffassung im kommunistischen Staat, München 1967.
- BOS, A.M., De voorgeschiedenis van de grondrechten, Deventer 1976.
- BOVEN, Th.C. van,
- De volkenrechtelijke bescherming van de godsdienstvrijheid, Assen 1967.
 - Rechten van de mens op nieuwe paden, Deventer 1968.
 - (e.a.) Rechten van de mens in perspectief, Deventer 1968.
 - People Matter, Views on International Human Rights Policy, Amsterdam 1982.
 - The United Nations and Human Rights; Innovation and Stagnation, in: SIM-Newsletter 1985/9, p. 8-20.
- BROCKMEYER, M., Gorbatsjovs hervormingsplannen: actie en reactie, in: Internationale Spectator 1987, p. 1-9.

- BRUNNER, G.,
 - Menschenrechte in sowjetischer Sicht, in: Die Politische Meinung 1977, p. 35-43.
 - (Hrsg.) Grundrechte und Rechtssicherheit im sowjetischen Machtbereich, Berlin 1982.
- BUCHNER-UHDER, W., POPPE, E., SCHUSSELER, R. Grundrechte und Grundpflichten der Bürger in der DDR, in: Staat und Recht 1966, p. 563-577.
- BUERGENTHAL, T. (ed.), Human Rights, International Law and the Helsinki Accord, New York 1977.
- BUHR, M., D'HONDT, J., en KLENNER, H., Aktuelle Vernunft, Drei Studien zur Philosophie Hegels, Berlin 1985.
- CASSESE, A., The approach of the Helsinki declaration to Human Rights, in: Vanderbilt Journal of Transnational Law 1980, p. 275-291.
- CHIKHIKVADZE, V., Soviet democracy and the legal status of the individual in the Soviet Union, in: Human Rights Yearbook 1983 issue 1, p. 75-86.
- CLITEUR, P.B.,
 - John Stuart Mill over vrijheid, in: Rechtsfilosofie en rechtstheorie 1984, p. 109-131.
 - D.F. Scheltens over recht, ethiek en vrijheid, in: Rechtsfilosofie en Rechtstheorie 1985, p. 103-117.
- COUWENBERG, S.W.,
 - Mensenrechten als Oost-West probleem, meer aandacht voor verschillende historische achtergronden, in: Intermediair 1977/50, p. 1-5. (*)
 - Plaats en betekenis van de mensenrechten in de Oost-West betrekkingen, in: Atlantische Tijdingen 1977/6, p. 9-35. (**)
 - Tweërlei benadering van mensenrechten als Oost-West probleem, in: Civis Mundi 1978, p. 79-83.
 - Liberale en socialistische democratie, in: Rechtsfilosofie en Rechtstheorie 1979, p. 150-156.
 - Mensenrechten in West en Oost, een rechtshistorische benadering, in: NJCM-bulletin 1980, p. 333-346.
 - Modern constitutioneel recht en emancipatie van de mens, deel 2: Liberale democratie als eerste emancipatiemodel, Assen 1981.
 - Mensenrechten en de Oost-West betrekkingen, in: Wijsgerig perspectief op maatschappij en wetenschap 1982-1983, p. 34-39.
 - Rechtsfilosofie en mensenrechtenbeleid, in: Rechtsfilosofie en Rechtstheorie 1983, p. 229-234.
 - Modern constitutioneel recht en emancipatie van de mens, deel 4: Dialectiek van macht en emancipatie, Assen 1984.
- DIJK, P. van,
 - (e.a.) Rechten van de mens in mondiaal en Europees perspectief, Utrecht 1978.
 - Mensenrechten en de Oost-West betrekkingen, in: Civis Mundi 1979, p. 253-256.
 - De slotakte van Helsinki, grondslag van een Pan-Europees stelsel?, Deventer 1980
 - (en BLOED, A.) Madrid 1980: mensenrechten en niet-inmenging, in: Internationale Spectator 1980, p. 549-558.
 - De mensenrechten in de Slotakte van Helsinki; geen suprematie, geen subordinatie, maar integratie, in: Civis Mundi 1981, p. 76-81.
- DIMITRIJEVIC, V., The place of Helsinki on the long road to Human Rights, in: Vanderbilt Journal of Transnational Law 1980, p. 253-273.
- DOEPFNER, A., Das KSZE-Expertentreffen über menschliche Kontakte in Bern, in: Europa-Archiv 1986, p. 513-522.
- DONNELLY, J.,
 - Recent trends in UN human rights activity: description and polemic. in: International Organization 1981, p. 633-655
 - The human rights priorities of the UN a rejoinder to Alston, in: International Organization 1983, p. 547-550.
- EDWARDS, G., Belgrade and Human Rights, in: Government and Opposition 1978, p. 307-322.
- EIDE, A. en SCHOU, A., International Protection of Human Rights, Stockholm/New York/London/Sydney 1968.

- EIKEMA HOMMES, H. J. van, Hoofdpijnen van de geschiedenis der rechtsfilosofie, Deventer 1972.
- ERMACORA, F., Afghanistan-Bericht, in: Europäische Grundrechte Zeitschrift 1985, p. 249-274.
- EVERTS, Ph.P., en HELDRING, J.L. (red.), Nederland en de rechten van de mens, Baarn 1981.
- FASCELL, D.B., Did Human Rights survive Belgrade?, in: Foreign Policy 1978, p. 104-118.
- FEDORCHUK, E., Is the leading role of the CPSU compatible with democracy?, in: Socialism: Theory and Practice 1983 suppl. 4, p. 31-48.
- FELDBRUGGE, F.J.M.,
- Het eigendomsrecht in de Sowjet-Unie, in: Rechtsgeleerd Magazijn Themis 1976, p. 374-394
 - The Soviet Human Rights Doctrine in the Crossfire Between Dissidents at Home and Critics Abroad, in: Vanderbilt Journal of Transnational Law 1980, p. 451-466.
 - (en SIMONS, W.B.) Perspectives on Soviet law for the 1980s, The Hague/Boston/London 1982.
 - Grondrechten in de marxistisch-leninistische rechtsleer, in: Rechtsfilosofie en Rechtstheorie 1983, p. 91-106.
- FURGER, F., Begründung des Sittlichen; ethische Strömungen der Gegenwart, Freiburg 1975.
- GAAY FORTMAN, W.F. de (red.), Problemen van wetgeving, Deventer 1982.
- GALEY, M.E., Congress, Foreign Policy and Human Rights, Ten years after Helsinki, in: Human Rights Quarterly 1985, p. 334-372.
- GENUGTEN, W.J.M. van,
- Wenen en de mensenrechten: een nieuwe lijdensweg?, in: Nederlands Juristen Blad 1987, p. 172-176. (*)
 - Hoge Commissaris voor de Rechten van de Mens: de langzame dood van een goede gedachte, in: Internationale Spectator 1987, p. 463-467. (**)
 - De Oost-Westdialoog over de mensenrechten; ontwikkelingen tijdens de derde toetsingsconferentie van de Slotakte van Helsinki, in: Civis Mundi 1988, p. 24-29. (*)
 - Moskou en de mensenrechten, in: Nederlands Juristen Blad 1988, p. 261-262. (**)
- GOLUBJEWA, G., Die wissenschaftlich-technische Revolution und die sittliche Kultur der Persönlichkeit im entwickelten Sozialismus, in: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1985, p. 1085-1093.
- GOODRICH, L.M., HAMBRO, E., en SIMONS, A.P., Charter of the United Nations, New York/London 1969.
- GORBATSJOV, M., Perestrojka: een nieuwe visie voor mijn land en de wereld, Utrecht/Wijnegem 1987.
- GORDON SKILLING, H., CSCE in Madrid, in: Problems of Communism 1981/4, p. 1-16.
- GRAEFRAATH, B.,
- Gegen kalten Krieg -- für Forderung der Menschenrechte, in: Schriften und Informationen des DDR-Komitees für Menschenrechte 1978/3, p. 3-30.
 - Die sozialistischen Staaten und die internationale Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Menschenrechte, in: Schriften und Informationen des DDR-Komitees für Menschenrechte 1979/2, p. 40-57.
- GRAY, J., Mill on liberty: a defense, London/Boston/Melbourne/Henley 1983.
- GREEN, W.C., Human rights and détente, in: The Ukrainian Quarterly 1980, p. 138-149.
- GRZYBOWSKI, K., Human Rights and the Soviet Union, in: Ost-Europa Recht 1985/1-2, p. 19-26.
- HAAN, P.E. de, Functionele vakken als dwarsdoorsneden van publiek- en privaatrecht, in: Ars Aequi 1987, p. 361-372.
- HABERMAS, J., Dogmatismus, Vernunft und Entscheidung -- Zu Theorie und Praxis in der verwissenschaftlichten Zivilisation, in: Theorie und Praxis, Frankfurt am Main 1971.
- HAGER, K., Das Erbe Hegels liegt in unseren Händen, in: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1982, p. 437-450.

- HANEY, G.,
 - Sozialistisches Recht und Persönlichkeit, in: Staat und Recht 1965, p. 177-195.
 - Sozialistisches Recht und Persönlichkeit, Berlin 1967.
- HART, H.L.A., Essays in Jurisprudence and philosophy, Oxford 1983.
- HEGEL, G.W.F., Grundlinien der Philosophie des Rechts (1820), Stuttgart 1970.
- HENDRIKSE, H., De Sovjet Unie en de mensenrechten, notitie, 's Gravenhage 1977.
- HENKIN, L.,
 - The rights of man today, London 1979.
 - (ed.) The International Bill of Rights, the Covenant on Civil and Political Rights, New York 1981.
- HERPEN, M. van,
 - Het utilisme en de verzorgingsstaat, in: Filosofie en Praktijk 1982, p. 38-46.
 - Marx en de mensenrechten, Weesp 1983.
- HEUER, U.-J., Ueberlegungen zur Anwendung der Marxschen Demokratieauffassung, in: Neue Justiz 1983, p. 346-348.
- HEUVEL, C.C. van den, en PRAANING, R.D. (eds), The Belgrade Conference, progress or regression?, Leiden 1978.
- HEYDE, L.C.M.,
 - Mens en Recht, in: Wijsgerig perspectief op maatschappij en wetenschap 1982-1983, p. 21-26.
 - De verwerkelijking van de vrijheid, Leuven/Assen/Maastricht 1987.
- HIRSCH BALLIN, E.M.H., Publiekrecht en beleid, Alphen aan den Rijn, 1979.
- HOBBS, Th., Leviathan (1651), Middlesex/Baltimore/Victoria 1968.
- HOEVEN, J. van der,
 - De magische lijn. Verkenningen op de grens van publiek- en privaatrecht, in: bundel "Honderd jaar rechtsleven", Zwolle 1970, p. 201-219.
 - Publiek- en privaatrecht, in: Ars Aequi 1987, p. 277-280.
- HOMMES, H.J., Een nieuwe herleving van het natuurrecht, Zwolle 1961.
- HULICKA, K. en HULICKA, I.M., Soviet institutions, the individual and society, Boston 1967.
- HULS, N., Rechtspolitiek op zijn Amerikaans, interview met William Brennan, in: Nederlands Juristen Blad 1987, p. 493-501.
- HUMPHREY, J.P., Human rights and the United Nations: a great adventure, New York 1984.
- JHABVALA, F., The Soviet-Bloc's View of the Implementation of Human Rights Agreements, in: Human Rights Quarterly 1985, p. 461-491.
- JONG, E.H. de, Grondwet van de USSR en Statuut van de Communistische Partij van de USSR, met inleiding, Alphen aan den Rijn 1978.
- KAMENKA, E., en ERH-SOON TAY, A. (eds), Human Rights, ideas and ideologies, London 1978.
- KANT, I.,
 - Grundlegung zur Metaphysik der Sitten (1785), Stuttgart 1976.
 - Die Metaphysik der Sitten (1797-1798), Frankfurt am Main 1978.
- KARTASHKIN, V.,
 - Human rights and peaceful coexistence, in: Revue des Droits de l'Homme 1976, p. 5-20.
 - International relations and human rights, in: International Affairs 1977/8, p. 29-38.
- The Socialist Countries and Human Rights, in: K. Vasak (ed.), The international dimensions of human rights, Westport 1982.
- KASHLEV, Y., To keep up the Helsinki spirit, Moscow 1985.
- KELLY, A.H., HARBISON, W.A., en BELZ, H., The American Constitution, its origins and developments (1948), New York/London 1983.
- KERSTHOLT, F., De grenzen van de arbeidersklasse: een theoretische kritiek op enkele recente marxistische theorieën, in: Mens en Maatschappij 1984/1, p. 27-44.
- KIMMINICH, O., Konferenz über Sicherheit und Zusammenarbeit in Europa und Menschenrechte, in: Archiv des Völkerrechts 1977/1978, p. 274-294.
- KLAUW, C.A. van der, De mensenrechten en het buitenlandse beleid van Nederland,

- in: Internationale Spectator 1980, p. 399-405.
- KLEIJN, G.P. en KROES, M., Mensenrechten in de Nederlandse rechtspraktijk, Zwolle 1986.
- KLENNER, H.,
- Studien über die Grundrechte, Berlin 1964.
 - Menschenrechte, materialistisch hinterfragt, in: Schriften und Informationen des DDR-Komitees für Menschenrechte 1978/4, p. 3-28. (*)
 - Menschenrechte und Völkerrecht, in: Einheit 1978, p. 1105-1113. (**)
 - Menschenrechte -- Klassenrechte, in: Neue Justiz 1978, p. 284-288. (***)
 - Freiheit, Gleichheit und so weiter, Berlin 1978. (****)
 - Human Rights: A Battle Cry for Social Changes or A Challenge to Philosophy of Law, in: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie 1978, p. 465-477. (****)
 - Marxismus und Menschenrechte, Berlin 1982.
 - Freiheit und Menschenrecht, in: Einheit 1983, p. 1055-1061. (*)
 - Probleme in Permanenz: Menschenrechte, in: Schriften und Informationen des DDR-Komitees für Menschenrechte 1983/1, p. 26-40. (**)
 - Marx gegen/für Menschenrechte, in: Rechtsphilosophie und Rechtstheorie 1983, p. 107-112. (***)
 - Zur Menschenrechtsphilosophie des Marxismus-Leninismus, in: Staat und Recht 1984, p. 947-952.
 - Zum Selbstbestimmungsrecht des Volkes von Afghanistan, in: Schriften und Informationen des DDR-Komitees für Menschenrechte 1985/3, p. 199-203.
- KNORR, G., Die sowjetische Staatsrechtslehre im Spannungsverhältnis von Wissenschaft und Politik, in: Archiv des Öffentlichen Rechts 1985/3, p. 55-92.
- KOEKKOEK, A.K., KONIJNENBELT, W., en CRIJNS, F.C.L.M. (red.), Grondrechten, Nijmegen 1982.
- KOLAKOWSKI, L.,
- Main currents of marxism, part 1: The Founders, Oxford/New York/Toronto/Melbourne 1981.
 - Idem, part 3: The Breakdown, Oxford/New York 1982.
- KOOIJMANS, P.H. (voorwoord), en BOVEN, Th. C. van (inleiding), De Universele Verklaring en de internationale verdragen der Verenigde Naties voor de rechten van de mens, Amsterdam/Antwerpen 1978.
- KOOPMANS, T., De rol van de wetgever, in: bundel "Honderd jaar rechtsleven", Zwolle 1970.
- KOREY, W., Human rights and the Helsinki Accord, focus on U.S. Policy, New York 1983.
- KORTMANN, C.A.J.M.,
- Elephantiasis, Deventer 1981.
 - De grondwetsherzieningen 1983 en 1987, Deventer 1987.
- KOVALEV, S., What we mean by human rights, in: Socialism: Theory and Practice 1983/12, p. 26-32.
- KRAWTSCHUK, S.S. (o.a.; red.), Staatsrecht der UdSSR, Berlin 1982.
- KUCZYNSKI, J., Menschenrechte und Klassenrechte, Berlin 1978.
- KUSTERS, G.-W., Zum Begriff des Eigentums bei Marx, in: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie 1983, p. 107-130.
- KUTLER, S.I. (ed.), The Supreme Court and the Constitution, New York/London 1984.
- KUTSCHINSKI, W., Persönlichkeit, Freiheit, Recht, Berlin 1980
- KWANT, R.C., Sociale filosofie, Utrecht/Antwerpen 1969.
- LAUTERPACHT, H., International law and human rights (1945), Cambridge 1968.
- LEENEN, H.J.J., Sociale grondrechten en gezondheidszorg, Hilversum 1966.
- LEMAIRE, A.H.F., Het Vertoog over de Ongelijkheid van Jean-Jacques Rousseau, Baarn 1980.
- LEUENBERGER, Th., Menschenrechte und divergente Weltbildstrukturen, in: Rechtstheorie 1983/14, p. 181-189.
- LIPPMAN, M., Human rights revisited: the protection of human rights under the international covenant on civil and political rights, in: Netherlands international law review 1979, p. 221-277.
- LOCKE, J., Two Treatises of Government (1690), London/Melbourne 1984
- LOPEZ-CALERA, N., Zu den Menschenrechten bei Hegel, in: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie 1976, p. 517-525.
- LÖWENHARDT, J.,

- Nomenklatoera en corruptie in de Sovjetunie, in: Internationale Spectator 1983, p. 429-440.
- (en HEIJNINGEN, B. van) (red.), Het schrale socialisme, in: Intermediair 1983/19, p. 3-45.
- (en TROMP, B.) (red.), Voor Sacharov, Amsterdam 1986.
- LUFT, H., Gesellschaftliches Eigentum, Planung und Eigentümerverhalten, in: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1985, p. 1067-1074.
- LUIJPEN, W.A.M., Rechtvaardigheid, Zwolle 1975.
- MACPHERSON, C.B., Die politische Theorie des Besitzindividualismus, Frankfurt am Main 1967. (Oorspronkelijk in het Engels, 1962).
- MALFLIET, K.,
 - Eigendom als rechtsbegrip en als rechtsinstituut, in: Rechtsgeleerd Magazijn Themis 1985, p. 541-563. (*)
 - Wie niet werkt zal niet eten, over persoonlijk eigendomsrecht in de Sovjetunie, Leuven 1985. (**)
- MARCOVIC, M., Verschillen in het concept mensenrechten in Europa: een poging tot oplossing, paper voor congres KU Brabant van 6 en 7 november 1986.
- MAREES VAN SWINDEREN, Eth. de, Volkenbond en Verenigde Naties, een rechtsvergelijking, 's Gravenhage 1946.
- MARIE, J.-B., La commission des droits de l'homme de l'O.N.U., Paris 1975.
- MARX, K.,
 - Zur Kritik des Hegelschen Staatsrecht (1843), MEW Band 1, Berlin 1964.
 - Zur Judenfrage (1843-1844), MEW Band 1, Berlin 1964.
 - Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung (1844), MEW Band 1, Berlin 1964.
 - (en ENGELS, F.) Die deutsche Ideologie I: Feuerbach (1845-1846), MEW Band 3, Berlin 1962.
 - (en ENGELS, F.) Manifest der Kommunistischen Partei (1847-1848), MEW Band 4, Berlin 1962.
 - Das Kapital (1867-1868), MEW Band 23, Berlin 1962.
- MATES, L., Von Helsinki nach Madrid und zurück, der KSZE-Prozess im Schatten der Ost-West-Beziehungen, in: Europa-Archiv 1983, p. 659-666.
- MEISSNER, B., Die Brezjnev-Verfassung und Moskauer Aussenpolitik, in: Aussenpolitik 1978, p. 256-272.
- MERON, Th (ed), Human rights in international law, volumes I en II, Oxford 1984.
- MEULEN, J.W. van der, De conferentie van Belgrado, in: Internationale Spectator 1978, p. 465-470.
- MEUWISSEN, D.H.M.,
 - Grondrechten en rechtspraak in de Proeve, in: Rechtsgeleerd Magazijn Themis 1967, p. 382-457.
 - Elementen van staatsrecht, Zwolle 1975.
 - Recht en vrijheid, Utrecht/Antwerpen 1982.
 - Mensenrechten en vrijheid, in: Rechtsfilosofie en Rechtstheorie 1983, p. 85-90.
 - Grondrechten, Utrecht/Antwerpen 1984
- MILL, J.S., Over vrijheid (1859), Meppel 1978.
- MINISTERIE VAN BINNENLANDSE ZAKEN,
 - Proeve van een nieuwe Grondwet, 's Gravenhage 1966
 - De parlementaire geschiedenis van de Proeve van een nieuwe Grondwet (1950 - begin 1967), 's Gravenhage 1968.
 - Tweede rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet, 's Gravenhage 1969. (**)
 - Adviezen van politieke en maatschappelijke organen over vernieuwing van Grondwet en Kieswet (1967-mei 1968), 's Gravenhage 1969 (**)
 - Adviezen van politieke en maatschappelijke organen over vernieuwing van Grondwet en Kieswet (juni 1968 - juli 1969), 's Gravenhage 1969 (***)
 - Adviezen van politieke en maatschappelijke organen over vernieuwing van Grondwet en Kieswet (augustus 1969 - januari 1970), 's Gravenhage 1970.
 - Eindrapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet, 's Gravenhage 1971.
- MINISTERIE VAN BUITENLANDSE ZAKEN,
 - Universele verklaring van de rechten van de mens, publikatie nr. 16, 's Gra-

- venhage 1949.
- Verslag over de Vijfde Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, publikatie nr. 25, 's Gravenhage 1951
 - Eerste gedeelte van de Zevende Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, publikatie nr. 32, 's Gravenhage 1953.
 - De Negende Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, publikatie nr. 39, 's Gravenhage 1955.
 - De Achttiende Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, publikatie nr. 77, 's Gravenhage 1964
 - De Eenentwintigste Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, publikatie nr. 83, 's Gravenhage 1967.
 - Conferentie over veiligheid en samenwerking in Europa, publikatie nr. 115, 's Gravenhage 1976.
 - Ontwapening, veiligheid, vrede, publikatie nr. 118, 's Gravenhage 1977.
 - De rechten van de mens in het buitenlands beleid, 's Gravenhage 1979.
 - VN-zitting 1981, publikatie nr. 127, 's Gravenhage 1982. (*)
 - Ontwapening, veiligheid, vrede, publikatie nr. 128, 's Gravenhage 1982. (**)
 - VN-zitting 1982, publikatie nr. 130, 's Gravenhage 1983.
 - Verslag over de hervatte zevenendertigste en de achtendertigste Algemene Vergadering der Verenigde Naties, 's Gravenhage 1984.
 - Ontwapening, veiligheid, vrede, publikatie nr. 136, 's Gravenhage 1985.
 - Verslag over de veertigste zitting van de Algemene Vergadering der Verenigde Naties, 's Gravenhage 1986.
 - Algemene Vergadering der Verenigde Naties, hervatte veertigste zitting, veertiende bijzondere zitting, eenenveertigste zitting, 's Gravenhage 1987.
- MOLLNAU, K.A., e.a., Rechtshandbuch für den Bürger, Berlin 1986.
- MOWER, A.G., The United States, the United Nations, and human rights, Westport/London 1979.
- MÜLLER, J., Grundrechte in der Demokratie, in: Europäische Grundrechte Zeitschrift 1983, p. 337-344.
- OLYSLAGERS, W.C., De mensenrechten als Oost-West probleem, in: Civis Mundi 1978, p. 171-174.
- PANIKKAR, R., Is the notion of human rights a western concept?, in: Diogenes 1982/120, p. 75-102.
- PASHUKANIS, E., Selected writings on marxism and law, London/New York/Toronto/Sydney/San Francisco 1980.
- PATYULIN, V., e.a., Human Rights in Socialist Society, Moscow 1981.
- PERELMAN, Ch., Retorica en argumentatie, Baarn 1979.
- PIETERS, D., Sociale grondrechten op prestaties, Antwerpen 1985
- POLMAN, R.E., Rechten van de mens, in: Trefpunt 1978, p. 369-396.
- POPPE, E.,
- Arbeiterklasse und Menschenrechte, in: Staat und Recht 1971, p. 423-438.
 - Marx und die Rechte der Menschen, Berlin 1976.
 - (en ZSCHIEDRICH, A.) Freiheit von Ausbeutung -- sozialistisches Grundrecht und Menschenrecht, in: Staat und Recht 1977, p. 341-354.
 - Die Bedeutung der Grundrechte und Grundpflichten des Bürgers in der sozialistischen Gesellschaft, in: Neue Justiz 1978, p. 326-328.
 - (en BEIL, H.) Demokratie und Menschenrechte in der entwickelten sozialistischen Gesellschaft der DDR, in: Neue Justiz 1979 Beilage 5, p. I-IV.
 - Karl Marx und die Menschenrechte, in: Neue Justiz 1983, p. 92-94. (*)
 - Karl Marx und die Menschenrechte heute, in: Schriften und Informationen des DDR-Komitees für Menschenrechte 1983/1, p. 40-58. (**)
 - Politische und persönliche Grundrechte in den Kämpfen unserer Zeit, Berlin 1984.
- POT, C.W. van der en DONNER, A.M., Handboek van het Nederlandse staatsrecht, 11e druk, Zwolle 1983.
- PREUSS, U.K., Die Internalisierung des Subjekts; zur Kritik der Funktionsweise des subjektiven Rechts, Frankfurt am Main 1979.
- RAMCHARAN, B.G. (ed.), Human rights, thirty years after the Universal Declaration-

- tion, The Hague/Boston/London 1979.
- RIEGE, G., Die Staatsburgerschaft der DDR, Berlin 1986.
- RIETER, A.W.W., Hegel en de mensenrechten (apposities bij Het Beginnel van de Moderne Staten, Berkel-Enschot 1983), Berkel-Enschot 1984.
- ROBERTSON, A.M., Human rights in the world, Manchester 1982.
- ROUSSEAU, J.-J.,
- Du Contrat Social (1762), Paris 1971.
- Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes (1755), Paris 1975.
- RUPPRECHT, F. (e.a.; red.), Sozialismus und Frieden, Berlin 1985.
- SCHELTENS, D.F.,
- De ethische grondslag van het recht, Deventer 1975.
- De beginselen van het recht, in: Rechtsfilosofie en Rechtstheorie 1976, p. 85-105.
- Eigendomsrecht, in: Rechtsfilosofie en Rechtstheorie 1977, p. 125-137.
- Dreigend collectivisme?, in: Civis Mundi 1978, p. 260-263.
- Eigendom en staat bij Kant, in: Rechtsfilosofie en Rechtstheorie 1980, p. 67-77. (*)
- De beweging der mensenrechten, in: Kultuurleven 1980, p. 172-178. (**)
- Mens en mensenrechten, Alphen aan den Rijn/Brussel 1981.
- Inleiding tot de wijsbegeerte van het recht, Alphen aan den Rijn/Brussel 1983.
- SCHLIWA, H., Demokratie und Freiheit für die Werktätigen, in: Staat und Recht 1984, p. 779-787.
- SCHOLTEN, P., Algemeen deel Asseriserie (1931), Zwolle 1974.
- SCHÖNRATH, T., Zur staatlich-juristischen Gewährleistung des sozialistischen Rechts in der entwickelten sozialistischen Gesellschaft, in: Staat und Recht 1984, p. 91-99.
- SCHUYT, C.J.M., Het rechtskarakter van de verzorgingsstaat, in: DOORN, J.A.A. van, en SCHUYT, C.J.M., De stagnerende verzorgingsstaat, Meppel 1978, p. 73-96.
- SCHWARTZ, B., A Commentary on the Constitution of the United States, Part II: The Rights of Property, New York/London 1965.
- SHAKHNAZAROV, G., Socialism and democracy, in: Socialism: Theory and Practice 1982/8, p. 12-20.
- SIZOO, J.,
- CVSE/Madrid: een litanie zonder einde?, in: Internationale Spectator 1982, p. 397-405.
- CVSE/Madrid: een litanie ten einde, in: Internationale Spectator 1983, p. 661-666.
- (en JURRJENS, R.Th.) CSCE Decision Making; the Madrid Experience, Den Haag 1984.
- Vertrouwen wekken in Stockholm, in: Internationale Spectator 1986, p. 662-673.
- SOETEMAN, A., Machtig recht, Alphen aan den Rijn 1986.
- SOKOLEWICZ, W., Ueber die sozialistische Auffassung von den Grundrechten und -pflichten, in: Jahrbuch für Ostrecht 1978, p. 111-142.
- SPASOV, B., The political and civil rights of the individual under socialism, in: Human Rights in Socialist Society, Novosti Press (ed.), Moscow 1981.
- STEUSSLOFF, H., e.a., Dialektischer und historischer Materialismus (1974), Berlin 1986.
- STIEHLER, G.,
- Freiheit und Gesellschaft, die Freiheitsauffassung im Marxismus-Leninismus, Berlin 1973.
- Ueber den Wert der Individualität im Sozialismus, Berlin 1978.
- Worauf unsere Freiheit beruht, Berlin 1984.
- STOEL, M. van der, De plaats van de mensenrechten in het Nederlandse buitenlandse beleid, in: Internationale Spectator 1977, p. 441-446.
- SZABO, I., Die sozialistische Demokratie und die Entwicklung der subjektiven Rechte der Persönlichkeit, in: Sozialismus und Demokratie, Berlin 1977, p. 219-260.
- TIMMERMANS, W.A., Eastern Europe and the human rights covenants, in: Review of Socialist Law 1978, p. 85-94.

- VEITER, Th., en KROKER, E. (Hrsg.), Rechtspositivismus, Menschenrechte und Souveränitätslehre in verschiedenen Rechtskreisen, Wien/Stuttgart 1976.
- VEYA, M.-E., KSZE: Korb III, rechtliche Aspekte der östlichen Menschenrechtspolitik, Berlin 1979.
- VOSLENSKY, M.S., Nomenklatura, München 1984.
- WEILER, W., Moral und Recht in der sozialistischen Gesellschaft, in: Staat und Recht 1982, p. 1118-1129.
- WELLENS, K.C. (ed.), Peace and Security: Justice and Development, report of a congress held on the occasion of 40 years United Nations, Nijmegen/Den Haag 1986.
- ZIVS, S., Human rights, continuing the discussion, Moscow 1980.
- ZSCHIEDRICH, A.,
- Zum objektiv begründeten Interesse der Arbeiterklasse an der Realisierung der sozialistischen Grundrechte, in: Staat und Recht 1975, p. 1466-1474.
 - Entfaltung der Grundrechtsgarantien als Ausdruck der wachsenden Rolle der Arbeiterklasse bei der Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft, in: Staat und Recht 1976, p. 580-588
 - Juristische Fixierung der Verantwortung der Persönlichkeit in Form von Grundpflichten der Bürger als wichtige Konsequenz des Inhalts der sozialistischen Demokratie, in: Staat und Recht 1978, p. 1073-1083.

De vele verwijzingen in het notenapparaat naar

- de CSCE weekly review
- The Current Digest of the Soviet Press
- dag- en weekbladartikelen
- Europa-Archiv, Dokumenten
- de Jaarboeken van het Departement van Buitenlandse Zaken
- de Yearbooks on International Communist Affairs
- de Yearbooks United Nations

behoeven geen nadere aanduiding en zijn ter vermindering van dubbelures niet in de literatuurlijst opgenomen.

(HOOFD)ZAKENREGISTER

Afsterven van de staat	234-236, 285.
Amerikaanse constitutie	130-132, 180-183, 219-221.
Amnesty International (zie "niet-gouvernementele organisaties")	
Arbeidersklasse (zie "klassekarakter mensenrechten")	
Beperkingen van grondrechten	27, 29, 30, 33, 63, 64, 66, 67, 124, 179, 264.
Bescherming minderheden	8, 9, 10-11, 97.
Bestrijding nazisme/fascisme	25, 26, 27, 31, 54, 87, 91, 192, 209, 249.
Brezjnev-doctrine	58, 209.
Collectieve mensenrechten	106-107, 108, 109, 110, 112.
Communistische Partij USSR	122-123, 167, 207-208, 230.
Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa	7, 51-105, 295.
Conferentie van Jalta c.a.	52, 55, 61, 68.
Conferentie van Teheran	7, 105-107.
Convenanten van 1966	36-51, 64, 85, 90, 102, 177, 196, 221, 240, 251, 279, 288.
CVSE (zie "Conferentie" etc.)	
Democratie	24, 25, 31, 167, 200-211, 237, 256-260, 299-303.
Détente (zie "ontspanning")	
Dialog tussen Oost en West	95, 100, 101, 103, 239, 267, 268, 269, 272-278, 303-308.
Dissidenten	73, 81, 82, 83, 94, 97.
Eigendomsrecht	30, 117, 118, 119, 120, 126-144, 149, 155, 166, 167, 183, 240-246, 249.
Eenheid van rechten en plichten	188, 228-229, 249, 262-264, 265.
Familiehereniging	56, 66, 67, 78, 87, 88, 91, 93, 96, 97.
Gelijkheid	10, 15, 16, 76, 84, 116, 118, 119, 120, 126, 128, 129, 131, 149, 150, 152, 161, 181, 183, 185, 190.
Gerechtigde bescherming mensenrechten (Oost)	167-168, 186, 209, 237, 238, 258, 289.
Glasnost (zie "veranderingen in de Sowjet-Unie")	
Godsdienstvrijheid c.a.	9, 10, 12, 15, 30, 38, 55, 63, 72, 73, 75, 83, 86, 91, 96, 97, 240, 295.
Handvest Verenigde Naties	13-17, 64.
Helsinki (zie "Conferentie" etc.)	
Helsinki-groepen	71, 73, 75, 78.
Historiciteitsbeginsel	27, 108, 113, 119, 139, 140, 145-168, 199, 229, 234, 237, 245-250, 255, 256, 258, 259, 287-289, 297-299.
Hoge Commissaris voor de Rechten van de Mens	111-112.
Implementatie	25, 26, 27, 29, 31, 34, 38, 42, 43-47, 71, 72, 74-77, 82-84, 92, 96-102, 103-104, 111, 120, 126, 164-168, 288.

Individueel karakter mensenrechten	133, 139, 140, 145, 146, 211-212, 222-224, 224-226, 237, 262, 265, 266, 267, 283, 284, 290, 306.
Individueel klachtrecht (zie "petitierecht")	
Individu en samenleving	133, 141, 193, 197, 198, 211-238, 243, 255, 260-267, 279-286.
Individu en staat	22, 25, 26, 27, 29, 34, 109, 133, 179, 183, 193, 200-211, 211-238, 246, 254, 260-267, 279-286.
Informatieuitwisseling (zie "vrijheid van informatie")	
Inherente waardigheid van de mens	15, 24, 62-63, 106, 108, 156, 157, 159, 279.
Inkomen uit niet-arbeid	135, 142-144, 243.
Inmenging in interne aangelegenheden	16, 22, 43, 48, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 65, 68, 75, 80, 111, 209.
Internationaal recht (zie "verhouding nationaal -- internationaal recht")	
Internationale Arbeids Organisatie	11-12.
Inval in Afghanistan	80, 81, 82, 95, 210.
"Jamming" (zie "verstoren radio-uitzendingen")	
Journalistieke vrijheid	56, 86, 87, 91, 92, 186, 205.
Klassekarakter mensenrechten c.a.	115-126, 163, 190-191, 197, 206, 228, 234, 235, 268, 269, 280.
Klassieke grond-/mensenrechten	
- algemeen (incl. relatie met sociale grond-/mensenrechten)	12-13, 23-24, 101-102, 104, 106, 107, 108, 112, 168-192, 205, 250-254, 261, 287, 288, 294-297, 298, 299, 300, 301, 311.
- zie ook de rubrieken "vrijheid van ..." en "recht op ..."	
Maatschappelijk contract	128, 130, 136, 145-146, 147, 149, 150, 151, 212.
Menselijke contacten c.a.	53, 54, 55, 57, 58, 65, 66, 75, 77, 78, 87, 88, 89, 95.
Mensenrechtenbeleid Nederlandse overheid	290-311.
Mensenrechtendeclaraties 17e en 18e eeuw c.a.	116, 118, 130-132, 135, 136, 145, 146, 152, 162, 189, 190, 192, 224-225, 241.
Mensenrechtenverdragen 1966 (zie "Conventanten")	
Minderheden (zie "bescherming")	
Misbruik van psychiatrie	72, 83, 96, 97.
Moraliteit en mensenrechten	167, 227-231, 262-264, 281, 282, 304, 305.
Natuurrecht	116, 128, 135, 136, 138, 139, 145-168, 245-250.
New Deal-politiek	140, 169, 180-182, 251.
Niet-gouvernementele organisaties	14-15, 43, 44, 45, 47, 78, 86, 92, 96, 99, 308-311.
Niet-inmenging in interne aangelegenheden (zie "inmenging")	
Onafhankelijke experts	17, 18, 19, 20, 44, 88, 91, 93, 103, 111.
Onteigening (zie ook "eigendoms-"	

recht"	136, 137-139.
Ontspanning (zie ook "vreedzame coexistentie" en "dialoog")	73, 75, 76, 77, 79, 86, 300-304, 308.
Onvervreemdbaarheid mensenrechten	26, 59, 116, 118, 119, 131, 146, 152, 154, 158, 160, 193
Perestrojka (zie "veranderingen in de Sowjet-Unie")	
Persvrijheid (zie "journalistieke vrijheid")	
Petitierecht c.a.	11, 38, 43, 44, 45, 46, 47, 64, 77-78, 86, 92, 96, 99, 111, 233-234.
Realisering grondrechten (zie "implementatie")	
Recht op arbeid c.a.	10, 24, 31, 38, 76, 84, 85, 91, 100, 102, 109, 118, 119, 127, 133-134, 135, 140, 142, 143, 166, 167, 171, 181, 182, 185, 186, 187-189, 229, 231, 244, 249, 252, 259, 265.
Recht op gezondheid(ozorg)	38, 166, 185, 186, 249, 294.
Recht op leven	29, 38, 128, 131, 149, 279.
Recht op sociale zekerheid	38, 140, 165, 166, 172.
Recht op vrede c.a.	68, 69, 87, 91, 110, 112, 146, 166, 249, 279.
Recht op vrije vakorganisatie	38, 81, 88, 92, 93, 252.
Rechtsstaat	201-202, 263, 286.
Rechtssubjectiviteit	214, 222-224, 236-238.
Reisbeperkingen (zie "uitreisbeperkingen")	
Scheiding staat en maatschappij	213-214, 218-219, 226-227, 231-233, 285.
Sociale grond-/mensenrechten	
- algemeen (incl. relatie met klassieke grond-/mensenrechten)	11-13, 23-24, 38-41, 101-102, 104, 106, 107, 108, 112, 140, 165, 166, 168-192, 195, 250-254, 261, 287, 288, 294-297, 299.
- zie ook de rubriek "recht op .."	
Soevereiniteit van staten	22, 25, 26, 27, 34, 43, 44, 52, 54, 55, 56, 58, 59, 68, 80, 108, 209, 231.
"Socialistische persoonlijkheid"	121, 134, 167, 184, 187, 189, 198, 211, 227, 230-231, 254.
Staat als instrument (zie ook "individuele staat")	121, 128, 129, 149, 211-238, 260-267.
Statenklachtrecht	11, 45, 47.
Tweede Wereldoorlog en mensenrechten	8, 9, 12, 153-155, 157, 247.
Uitreisbeperkingen c.a.	29, 30, 53, 56, 67, 78, 81, 83, 87, 91, 92, 96, 97.
Uitwendige staat (zie "staat als instrument")	
Universaliteit van mensenrechten	13, 116, 123, 162, 268, 276, 278-290.
Universele Verklaring	7, 12, 17-35, 36, 50, 64, 106, 107, 113, 196, 240, 268, 276, 279.
Veranderingen in de Sowjet-Unie	98, 105, 209, 245, 253, 255, 258, 263, 271, 272, 289.
"Verantwoordelijke samenleving" (zie ook "individuele samenleving")	279-282.
Verbod van willekeurige vrijheidsberoving	38, 97, 140.

Verhouding nationaal -- internationaal recht	22, 29, 43, 44, 46, 48, 57, 80, 209, 222, 257.
Verhouding recht -- filosofie	1-2, 176, 177, 178, 287, 288.
Verstoren radiouitzendingen	73, 81, 83, 86, 87, 91, 92, 97.
Verzorgingsstaat	216-218, 219, 220, 221, 222, 250, 251, 252, 255, 266, 282-284, 286, 288.
Volkenbond en mensenrechten	9-11.
Vreedzame coexistentie c.a.	15, 52, 54, 55, 56, 58, 63, 67-68.
Vrije beroepsuitoefening journalisten (zie "journalistieke vrijheid")	
Vrijheid	118, 119, 120, 128, 131, 132, 141, 149, 150, 151, 152, 156, 157, 159, 161, 165, 166, 181, 183, 192-199, 201, 206, 212, 227, 254-256, 288, 303-304.
Vrijheid het land te verlaten (zie "uitreisbeperkingen")	
Vrijheid van geweten	30, 38, 63.
Vrijheid van informatie c.a.	53, 54, 55, 56, 57, 58, 66, 67, 68, 73, 75, 77, 81, 83, 84, 86, 87, 88, 91, 97.
Vrijheid van meningsuiting	12, 30, 33, 185, 188, 190, 205, 233, 240, 249, 252, 253, 258, 259, 264-265, 289, 295, 299.
Vrijheid van vereniging en vergadering	31, 38, 190, 205, 252, 258.
Zelfbeschikkingsrecht van volkeren	15, 16, 22, 36, 38, 41-43, 56, 57, 58-60, 68, 69, 108, 112, 120.

PERSONENREGISTER

Acimovic, L.	79.
Aiwasjan, M.S.	207.
Akkermans, P.W.C.	173.
Alexejeva, L.	73.
Alkema, E.A.	174.
Alston, Ph.	14, 109.
Amalrik, A.	73.
Ansembourg, J.M.V.A. d'	99.
Arbatow, G.A.	273.
Armstrong, G.	142.
Asperen, G.M. van	219.
Avineri, S.	212.
Baehr, P.R.	278, 304.
Barion, J.	235.
Bartalits, L.L.S.	52, 53, 72.
Beaufort, L.J.C.	25, 28, 32, 42, 44, 45, 46, 268.
Becher, K.	232.
Beek, R. ter	293.
Beeten, R.H. van de	309, 310.
Beil, H.	191.
Bell, G.	82, 83.
Belz, H.	131, 180.
Bentham, J.	118, 119, 152, 247.
Berg, G.P. van den	74.
Berlin, I.	194, 195.
Berns, E.	273.

Bilinsky, A.	115.
Blankenagel, A.	159.
Bloch, E.	161, 247.
Bloed, A.	60, 81, 82, 83, 84, 85, 93, 103, 104.
Bockenförde, E.W.	229.
Boekovski, V.	73, 82, 310.
Bonner, Y.	73.
Borisov, M.	17.
Bos, A.M.	128, 131, 132.
Boukema, P.J.	173.
Boven, Th.C. van	9, 10, 13, 14, 16, 48, 50, 106, 107.
Brandt, W.	53.
Brennan, W.	221.
Brezjnev, L.	58, 67, 68, 95, 209.
Broek, H. van den	96, 99, 103, 291, 292, 293, 295, 303, 308.
Broekmeyer, M.	143.
Brunner, G.	122, 159, 160, 167, 168, 233, 234.
Büchner-Uhder, W.	167.
Buergenthal, T.	58, 60.
Buhr, M.	163.
Burgers, J.H.	305.
Burkens, M.C.	172, 173, 174, 175.
Butler, W.E.	142.
Cals, J.	171.
Carter, J.	72, 83, 95.
Cassese, A.	42, 43, 58, 60, 63.
Cassin, R.	23.
Castberg, F.	155.
Chang, P.C.	19, 21, 23.
Chavis, B.	76.
Chkhikvadze, V.	206, 232, 237.
Chroesjtsjov, N.	141, 142, 235, 236, 242.
Churchill, W.	13, 14.
Cliteur, P.	156, 193.
Cooijmans, R.	5.
Couwenberg, S.W.	5, 214, 222, 273.
Crijns, F.C.L.M.	137.
Dankwa, E.V.O.	177.
Dehousse, F.	23.
Diderot, D.	115.
Dijk, P. van	10, 53, 60, 65, 81, 82, 83, 84, 85, 296.
Dimitrijević, V.	51.
Dinstein, Y.	9.
Doepfner, A.	96.
Dongen, A.F. van	89, 291.
Donnelly, J.	109.
Donner, A.M.	138, 171, 174, 286.
Dutoit, B.	143.
Edwards, G.	51, 73, 75, 78.
Eide, A.	155, 158.
Eikema Hommes, H.J. van	148, 153.
Engels, F.	117, 118, 163, 208, 234, 235, 236.
Erh-Soon-Tay, A.	13.
Ermacora, F.	210.
Esterik, C. van	103.
Everts, Ph.P.	11, 296, 305.
Farber, I.E.	159, 160, 161.
Fascell, D.B.	74, 75, 76.
Fedorchuk, E.	208.
Feldbrugge, F.J.M.	5, 122, 135, 142, 143, 159, 160, 167, 234, 235, 270.

Filmer, R.	200.
Flinterman, C.	177.
Ford, G.	69, 70.
Fourier, Ch.	191.
Furger, F.	229.
Gaay Fortman, B. de	50.
Gaay Fortman, W.F. de	286.
Galey, M.E.	71, 72.
Gaëlle, Ch. de	52.
Genugten, W.J.M. van	96, 112.
Geppaart, Ch.P.A.	137, 138.
Ginzburg, A.	73.
Goldberg, A.	72, 74, 75, 80.
Golubjewa, G.	228.
Goodrich, L.M.	10, 15, 16.
Gorbatsjov, M.	95, 105, 143, 165, 168, 242, 245, 271, 272, 280, 282.
Gordon Skilling, H.	82, 85.
Graefrath, B.	184, 209.
Gray, J.	193.
Green, W.C.	75, 76.
Grigorenko, P.	73, 82.
Gromyko, A.	55, 56, 61, 67, 94.
Grzybowski, K.	159.
Haan, P.E. de	216.
Habermas, J.	273.
Hager, K.	163, 164.
Hahn, E.	231.
Hamaker, H.J.	215.
Hambro, E.	10, 15, 16.
Hamer, A.	111.
Haney, G.	231.
Harbison, W.A.	131, 180.
Harris, J.	76.
Hart, H.L.A.	152.
Hazewinkel, H.	81, 82, 83.
Hegel, G.W.F.	162, 163, 164, 191, 194, 212-213, 225, 226.
Heijningen, B. van	271.
Heldring, J.L.	11, 296, 305.
Hendrikse, H.	190.
Henkin, L.	40, 42, 43, 46, 51, 60, 183, 220, 222.
Hernan Santa Cruz, M.	23.
Herpen, M. van	123, 219, 226.
Heuer, U.-J.	210.
Heuvel, C.C. van den	79.
Heuvel, I. van den	50.
Heyde, L.C.M.	195.
Hirsch Ballin, E.M.H.	216.
Hobbes, Th.	145, 146-148, 194, 211, 212, 213, 247.
Hodgson, W.	19.
Hoeven, J. van der	214, 215, 216.
Hommès, H.J.	148, 153, 154, 155.
Hondt, J. d'	163.
Hoover, H.C.	140.
Hulicka, I.M.	236.
Hulicka, K.	235.
Huls, N.	221.
Humphrey, J.P.	10, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 47.
IJsseling, S.	273.
Iljitschow, L.	82.

Jackson, H.	70.
Jefferson, Th.	131.
Jhabvala, F.	43, 44.
Jong, E.H. de	125.
Jurrijens, R.Th.	52, 53, 65, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 93.
Kamenka, E.	13.
Kampelman, M.	83.
Kant, I.	126, 128-129, 145, 151, 193, 194, 241, 247.
Kartashkin, V.	160, 161, 209.
Kashlev, Y.	52, 53, 67, 75, 76, 100, 101, 102, 104, 105.
Kelly, A.H.	131, 180.
Kelsen, H.	19.
Kerstholt, F.	120.
Kimminich, O.	64, 296.
Kissinger, H.	70.
Klaauw, C.A. van der	291, 292, 295, 296, 307.
Kleijn, G.P.	299.
Klenner, H.	4, 115, 120, 121, 123, 124, 131, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 166, 167, 168, 184, 185, 190, 191, 192, 199, 210, 226, 229, 230, 232.
Klompé, M.	32.
Klop, C.J.	281.
Knorr, G.	167.
Koekkoek, A.K.	137.
Kolakowski, L.	120, 270.
Konijnenbelt, W.	137.
Koning, J. de	291.
Koning, M. de	310.
Kooijmans, P.H.	11, 48, 76, 111.
Koopmans, T.	286.
Koretsky, V.	22.
Korey, W.	65, 70, 72, 73, 75, 76, 83.
Kortmann, C.A.J.M.	138, 169, 173, 174, 175, 218.
Kovalev, S.	199.
Krawtschuk, S.S.	167, 186.
Kroes, M.	299.
Kroker, E.	209.
Kuczynski, J.	119, 187, 188.
Kudrjawzew, W.N.	159.
Kusters, G.W.	134.
Kutler, S.I.	180, 181.
Kutschinski, W.A.	122, 166, 184, 198.
Kwant, R.C.	223.
Lauterpacht, H.	47, 48, 51, 152, 153.
Leenan, H.J.J.	176.
Lemaire, A.H.F.	130, 241.
Lenin, W.I.	67, 68, 121, 122, 124, 234, 235, 236, 272.
Leuenberger, Th.	273.
Lippman, M.	13, 16.
Locke, J.	126, 127-128, 131, 145, 148-150, 193, 194, 200-202, 203, 241, 244, 247, 256, 267.
Lopez-Calera, N.	213.
Lowenhardt, J.	271, 302, 310.
Luft, H.	134.
Luijpen, W.A.M.	204.
Luxemburg, R.	207.
Macpherson, C.B.	127, 129, 211, 212.
Malfliet, K.	135, 142, 143.
Malik, C.	19, 21, 23.
Mal'tsev, G.V.	159.
Marcovic, M.	273, 275, 279.

Marees van Swinderen, Eth. de	16.
Marie, J.-B.	11, 14, 18, 22, 23, 24, 25, 304.
Marx, K.	116, 117, 118, 119, 120, 123, 126, 133, 134, 145, 158, 161, 162, 163, 164, 187, 189, 198, 207, 208, 212, 224-227, 241, 242, 244, 245, 246, 248, 254, 262, 263, 265, 266, 281, 282.
Mates, L.	81.
Mayhew	29.
Meese, E.	220.
Meesman, J.H.	5, 99, 100.
Meissner, B.	209.
Meron, Th.	9, 51, 156, 220.
Meulen, J.W. van der	76.
Meuwissen, D.H.M.	129, 155, 156, 157, 173, 174, 176, 179, 213, 252, 273.
Mill, J.S.	193, 194.
Mollnau, K.A.	115, 167.
Mommersteeg, J.	45, 50.
Montesquieu, Ch. de	115.
Moskowitz, M.	109.
Mower, A.G.	51.
Moyaert, P.	273.
Muller, J.	205.
Nedballo, P.E.	159, 160, 161.
Nixon, R.M.	53.
Olivecrona, K.	128.
Olyslagers, W.C.	274.
Orlow, Y.	73.
Panikkar, R.	278.
Parrish, E.	180.
Pashukanis, E.	122, 235.
Pavlov, M.	24, 25.
Pechota, V.	40.
Perelman, Ch.	273.
Pieters, D.	169, 170.
Polman, R.E.	13.
Poppe, E.	4, 115, 116, 118, 119, 120, 134, 167, 188, 189, 190, 191, 238.
Pot, C.W. van der	138, 174.
Praaning, R.D.	79.
Preuss, U.K.	223.
Ramcharan, B.G.	109.
Rawls, J.	219.
Reagan, R.	70, 95, 193, 253.
Riege, G.	233, 237.
Rieter, A.W.W.	213.
Robertson, A.H.	8, 9, 10, 46, 47.
Roethof, H.	50.
Rogers, W.	56.
Roijen, J. van	34, 35.
Rondeel, S.	5.
Roosevelt, E.	19, 21, 23, 26, 33.
Roosevelt, F.D.	12, 14, 140, 180.
Rousseau, J.-J.	115, 126, 129-130, 145, 150-151, 194, 200, 202-203, 205, 241, 247, 256.
Royakkers, C.	5.
Rupprecht, F.	231.
Schaik, J.R.H. van	169.
Scheltens, D.F.	129, 155, 156, 157, 195, 214, 224.

Schliwa, H.	208.
Scholten, J.N.	309.
Scholten, P.	215.
Schönrrath, T.	167.
Schou, A.	155, 158.
Schusseler, R.	167.
Schuyt, C.J.M.	217, 218, 219.
Schwartz, B.	132, 139, 140, 141.
Shaknazarov, G.	206.
Shakur, A.	76.
Shestack, J.J.	156.
Shevardnadze, E.	101, 104.
Shultz, G.P.	94, 97, 98.
Simons, A.P.	10, 15, 16.
Simons, W.B.	74, 122, 142, 143, 234, 235.
Sizoo, J.	52, 53, 65, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 93, 95.
Sjtsjaranski, A.	73, 74.
Smith, A.	191, 194.
Smith, G.B.	235.
Soeteman, A.	155.
Sokolewicz, W.	162, 167, 168, 185, 206, 207, 211.
Solzhenitsyn, A.	70.
Spasov, B.	234.
Stalin, J.	14, 233, 270.
Starke, J.G.	13.
Steussloff, H.	117, 120, 123, 228, 229, 234.
Stiehler, G.	4, 164, 197, 198, 199, 208, 231.
Stoel, M. van der	56, 57, 295, 296, 307, 308.
Stuchka, P.I.	122, 235.
Szabo, I.	158, 167, 233.
Tepliakov, V.	20.
Timmermans, W.A.	49.
Tromp, B.	310.
Uyl, J.M. den	69.
Valk, J. van der	77, 80.
Veiter, Th.	209.
Veya, M.E.	52.
Vey Mestdagh, K. de	5.
Voltaire	115.
Voslensky, M.S.	302.
Vysjinsky, A.	34.
Weiler, W.	229.
Wellens, K.C.	109.
Welzel, H.	156.
Wolff, L. de	217.
Woronzow, J.	75, 76, 80.
Zimmermann, W.	97, 98.
Zivs, S.	185.
Zschiedrich, A.	123, 134, 206.
Zuthem, H.J. van	280, 281.

CURRICULUM VITAE

1950	-- geboren te Sint-Oedenrode
1969	-- eindexamen gymnasium alpha te Uden
1977	-- doctoraalexamen rechtsgeleerdheid KU Nijmegen
(rechtstheoretische afstudeer-
richting: algemene rechtsleer,
rechtssociologie, rechtsfilo-
sophie)
1985	-- doctoraalexamen filosofie KU Nijmegen (cum laude)
(doctoraaltvakken: wijsgerige antropologie, cultuurfilosofie, algemene wetenschapsleer, rechtsfilosofie)
1978 - december 1985	-- hoofd bureau Studium Generale KU Nijmegen
mei 1985 - heden	-- universitair docent vakgroep Encyclopedie van het recht KU Brabant

De auteur publiceerde een tiental artikelen over uiteenlopende onderwerpen.

1. Alleen door weinig aandacht te schenken aan de levensbeschouwelijke inzichten van de verschillende gesprekspartners is de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens veertig jaar geleden tot stand kunnen komen.

2. De vrijheid van meningsuiting is van een andere, niet per se van een hogere orde dan het recht op arbeid.

3. Door geen onderscheid te maken tussen klassieke en sociale mensenrechten is de stelling dat mensenrechten van origine een westers gedachtengoed zijn ongeneanceerd.

4. De sociale mensenrechten nemen in het westerse mensenrechtenconcept nog immer geen volwaardige plaats in.

5. Wie de mensenrechten louter beziet door juridische bril en ze loskoppelt van hun filosofische grondslag, brengt een scheiding aan die alleen op praktische gronden is te rechtvaardigen.

6. Dat het Nederlandse mensenrechtenbeleid op hoofdpunten een uitgesproken ad hoc-karakter draagt, is op zichzelf verdedigbaar. De pogingen tot explicitering van de achterliggende beginselen mogen echter niet minimaler worden dan nu reeds het geval is.

7. De gedachte dat de fase van de ontwikkeling van mensenrechtennormen zou zijn afgerond, gaat voor de Oost-Westcontext niet op.

8. Dat in de Sowjet-Unie de maatschappelijke praktijk ten achter blijft bij de theoretische ontwikkelingen is a) niet typisch Oosteupees, en b) vooralsnog excuseerbaar.

9. Willen rechtsfilosofische inzichten de plaats verkrijgen die hun in een wetenschappelijke juridische opleiding toekomt, dan zal er -- naast separate aandacht in een vak als de rechtsfilosofie -- ruimte voor moeten worden gemaakt in wat (terecht) wordt aangeduid als de kern van de juridische studie: vakken als burgerlijk recht, staatsrecht, strafrecht.

10. Als instructiemateriaal voor de juridische opleiding was de totstandkoming van de nieuwe wet op de studiefinanciering zeer geslaagd.

Wanneer Oost en West met elkaar spreken over mensenrechten, praten zij vaak langs elkaar heen. Telkens weer blijkt dat men in beide politieke systemen uitgaat van een geheel eigen visie op de rechten van de mens. In dit proefschrift staat de opheldering van deze tegenstellingen centraal. Daarbij gaat de aandacht uit naar meer concrete vraagstukken als de verhouding tussen individu en staat, de relatie tussen klassieke en sociale grondrechten, de inhoud van begrippen als vrijheid en democratie.

Enkele zaken waaraan (verder) uitvoerig aandacht wordt geschonken zijn de totstandkoming van de Universele Verklaring, de betekenis van de Conferentie van Helsinki, de hedendaagse veranderingen in de Sowjet-Unie, het mensenrechtenbeleid van de Nederlandse overheid, alsmede de vraag hoe een reële Oost-Westdialoog over de mensenrechten eruit zou kunnen zien.

Mr. drs. W.J.M. van Genugten is verbonden aan de juridische faculteit van de KU Brabant.